

निर्वाचन स्मारिका

निर्वाचन आयोग, नेपाल
कान्तिपथ, काठमाडौं
फागुन ७, २०७६

निर्वाचन स्मारिका २०७६

निर्वाचन आयोग, नेपाल
कान्तिपथ, काठमाडौं

संरक्षक

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलिया

सल्लाहकार

निर्वाचन आयुक्त नरेन्द्र दाहाल
निर्वाचन आयुक्त इश्वरी प्रसाद पौड्याल
सचिव देव कुमारी गुरागाईं

सम्पादक मण्डल

सहसचिव गिरिजा शर्मा	- संयोजक
उपसचिव सूर्य प्रसाद अर्याल	- सदस्य
उपसचिव सूर्य प्रसाद गौतम	- सदस्य
शाखा अधिकृत युवराज गुरागाईं	- सदस्य
पुस्तकालय अधिकृत प्रदीप भट्टराई	- सदस्य सचिव

कम्प्युटर सेटिङ : दिनेश कुमार राई

प्रकाशक : निर्वाचन आयोग, नेपाल
कान्तिपथ, काठमाडौं
फोन नं. : ०१-४२२८६६३
फ्याक्स नं. : ०१-४२२५५८०
इमेल : ecnfsu@gmail.com
वेबसाइट : www.election.gov.np

प्रकाशन मिति : फागुन ७, २०७६

प्रकाशित सङ्ख्या : १००० प्रति

मुद्रक : मुद्रण विभाग, सिंहदरबार

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरूमा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी विचार हुन् ।

शुभकामना

नेपालको संविधान तथा कानून बमोजिम सम्पन्न हुने सबै तहका निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशनको जिम्मेवारी पाएको निर्वाचन आयोगले संवैधानिक तथा कानूनी दायित्व निर्वाह गर्न नियमित रूपमा विभिन्न निर्वाचनसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू सम्पादन गर्दै आएको छ । नेपालको संविधान, निर्वाचन सम्बन्धी ऐन तथा अन्य कानूनहरूको परिधिभित्र रही आयोगले आ.व. २०७६/०७७ मा स्थानीय तह, प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाका रिक्त सदस्यहरूको उपनिर्वाचन तथा राष्ट्रिय सभाका रिक्त हुने १८ सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गरेको छ । आयोगले मतदाता दर्ताको कार्य नियमित रूपमा सबै जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालयहरूबाट निरन्तर सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

निर्वाचन व्यवस्थापन विविध विषय समेटिएको एक बहुआयामिक र जटिल व्यवस्थापकीय कार्य हो । निर्वाचन व्यवस्थापनका सबै सरोकारवालाहरूसँगको निरन्तर सम्बन्ध, समन्वय, सहकार्य, साभेदारी, सहयोग, सहभागिता र संलग्नतालाई अर्थपूर्ण र जीवन्त तुल्याउन आयोग सधैं सक्रिय र संवेदनशील हुनु पर्दछ । यसको लागि निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरणसँग सम्बन्धित लोकतन्त्र, शासकीय प्रणाली, निर्वाचन प्रक्रिया, सूचना प्रविधिमैत्री निर्वाचन, निर्वाचन आचारसंहिता, निर्वाचन विवाद निरूपण, प्रतिनिधित्व प्रणाली, निर्वाचन र आमसञ्चार, नागरिक जागरण, निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय, निर्वाचन र सरोकारवाला, दल दर्ता र नियमन, मतदाता नामावली, मतदान केन्द्र लगायतका निर्वाचनसँग सरोकार राख्ने विषयमा अनुभवी व्यक्ति, विज्ञ तथा विद्वत वर्गहरूको अनुभव, विचार र दृष्टिकोणलाई संकलन र सम्पादन गरी निर्वाचन स्मारिकाको माध्यमबाट सरोकारवाला एवं पाठक वर्ग समक्ष पुऱ्याउनु उपयुक्त हुने महसुस गरी आयोगले चौथो निर्वाचन दिवसको अवसर पारेर यो निर्वाचन स्मारिका प्रकाशन गरेको छ ।

यो स्मारिका तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सुभाष, सल्लाह र पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुहुने माननीय आयुक्त एवं सल्लाहकारज्यूहरू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । आयोगको निर्णय बमोजिम गठित सम्पादक मण्डलका संयोजक एवं सदस्यहरूको अथक प्रयास र मेहनतको सराहना गर्दछु । आयोगको अनुरोधलाई स्वीकार गरी विभिन्न लेख रचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने विद्वत वर्ग तथा लेखकज्यूहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । निर्वाचन र निर्वाचनसँग जोडिएका विविध विषयवस्तुहरू समेटेी आयोगले सम्पादन र प्रकाशन गरेको यो स्मारिकाले आगामी दिनमा निर्वाचन व्यवस्थापनका विभिन्न क्रियाकलाप, प्रक्रिया, चरण र विधिलाई मार्गदर्शन गर्नेछ । यो स्मारिका लोकतन्त्र र निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयमा चासो राख्ने सम्पूर्ण महानुभावहरूको निम्ति उपयोगी र संग्रहणीय श्रोत सामग्री हुनेछ भन्ने अपेक्षा गर्दै सबैलाई हार्दिक शुभकामना दिन चाहन्छु ।

दिनेश कुमार थपलिया
प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

प्रकाशकीय

राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदको सदस्य, प्रदेशसभाका सदस्य तथा स्थानीय तहको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउने, निर्वाचनको प्रयोजनका लागि मतदाताको नामावली तयार गर्ने लगायतको सवैधानिक जिम्मेवारी बमोजिम स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गराउन आयोग निरन्तर क्रियाशील रहेको छ । निर्वाचन चक्रका विभिन्न चरणमा हुने क्रियाकलापहरू सम्पादन भइसकेपछि सरोकारवालाहरूलाई जानकारी गराउने उद्देश्यले आयोगले विभिन्न माध्यमको प्रयोग गर्दै आएको छ । आयोगले वार्षिक प्रतिवेदन, निर्वाचन पत्रिका, निर्वाचन बुलेटिन, निर्वाचन परिणाम पुस्तिकाहरू, आयोगको वेबसाइट, मोवाइल एप्स, सामाजिक सञ्जाल माफर्त आयोगका विभिन्न सूचना, सन्देश तथा गतिविधिहरू सरोकारवाला समक्ष प्रस्तुत गर्दै आएको छ । आयोगका यी प्रयासका अतिरिक्त चौथो निर्वाचन दिवसका अवसरमा आयोगका गतिविधि तथा निर्वाचन र निर्वाचन व्यवस्थापन सम्बद्ध विविध लेख रचनाहरू समावेश गरी पहिलो निर्वाचन स्मारिका प्रकाशन गरिएको छ ।

निर्वाचन व्यवस्थापनमा बहु क्रियाकलापहरू एकै समयमा विभिन्न सरोकारवालाहरूको आपसी सहयोग, समन्वय र सहकार्यबाट सम्पादन भई अपेक्षित परिणाम हासिल गरिने हुँदा कार्यसम्पादनका क्रममा अनुभूत गरिएका अनुभवालाई संस्थागत संस्मरणमा राख्नु आगामी दिनको लागि समेत मार्गदर्शक र फलदायी हुनेछ । यही तथ्यलाई मध्यनजर गरी यस स्मारिकामा लोकतन्त्र, निर्वाचन र शासकीय व्यवस्था सम्बन्धी विद्वत वर्ग, अनुभवी व्यक्तित्व तथा निर्वाचन व्यवस्थापनमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव प्राप्त व्यक्तिहरूका लेख रचनाहरूलाई समावेश गरिएका छन् । समाविष्ट लेख रचनाहरूमा निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता, निर्वाचन प्रणाली, लोकतन्त्र, निर्वाचन र प्रतिनिधित्व, विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकार, मतदाता नामावली दर्ता, निर्वाचन र प्रविधि, निर्वाचन आचार संहिता, निर्वाचन र सरोकारवाला जस्ता विषय समेटिएका छन् । प्रस्तुत लेख रचना माफर्त पाठक बर्गलाई निर्वाचन तथा सम्बद्ध विषयमा जानकारी प्राप्त हुनुका साथै निर्वाचनमा आबद्ध पदाधिकारी एवं कर्मचारीहरूलाई निर्वाचन व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा थप टेवा पुग्न जाने अपेक्षा लिइएको

छ । आयोगले सम्पादन गरेका काम कारवाही समेत यस स्मारिकामा समेटिएको हुँदा यो स्मारिका आयोगको दर्पणको रूपमा उपयोगी सामग्री हुने विश्वास लिइएको छ ।

यस स्मारिका सम्पादक मण्डलले विद्वत वर्ग र लेखकज्यूहरूबाट प्राप्त विभिन्न लेख रचनाहरूको आवश्यक सम्पादन गरी प्रकाशनमा ल्याएको छ । सबै लेख रचनाहरू यस स्मारिकामा प्रकाशन गर्न नसकिएकोमा सम्पादक मण्डल दुःख व्यक्त गर्दछ । समयमै लेख रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने विद्वत वर्ग तथा लेखकज्यूहरू र आवश्यक सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा दिनुहुने आयोग परिवारप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छौं । लेख रचनाहरूको भाषिक शुद्धता हेर्न सहयोग गर्नु हुने श्री प्रल्हाद पोखरेलज्यूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं । आयोगका गतिविधि माफर्त आयोगको क्रियाशिलतालाई पाठकसामु प्रस्तुत गरेका छौं । आगामी दिनमा समेत स्मारिकाको प्रकाशनलाई नियमितता र गुणस्तरीयताका लागि सबैको सुझाव एवं सहयोगको अपेक्षा गर्दछौं ।

सम्पादक मण्डल

विषय सूची

१	निर्वाचन प्रक्रिया र निर्वाचन व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका	१
		डा. अयोधी प्रसाद यादव
२	Social Inclusion/Exclusion in the State Organs in Process of Federalization through Electoral System and Electin Experiences of Nepal	१७
		Dr. Chandra Kanta Gyawali
३	विद्युतीय मतदान प्रणाली र नेपालमा यसको प्रयोग	३९
		देशबन्धु अधिकारी
४	निर्वाचन सुधारका कुरा : सन्दर्भ नेपाल	५१
		दोलख बहादुर गुरुङ
५	नेपालको संवैधानिक विकासक्रममा निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता	५७
		इश्वरी प्रसाद पौड्याल
६	राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कन	६५
		खेमराज ज्ञवाली
७	नयाँ संविधानका सन्दर्भमा: लोकतन्त्र, निर्वाचन र प्रतिनिधित्व	९९
		खिमलाल देवकोटा
८	निर्वाचन आचार संहिता र नेपालमा यसको प्रयोग	११७
		कृष्णराज खनाल
९	रणनीतिक योजना र निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण	१३५
		कुन्दन दास श्रेष्ठ
१०	हाम्रो निर्वाचन प्रणाली : निर्माण, विकास, प्रक्रिया तथा यसका जटिलता	१५५
		माधव पौडेल
११	विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकारको विकल्प र सम्भावनाहरू	१७१
		मधुरमण आचार्य
१२	निर्वाचन व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग	१८३
		मुकेश रेग्मी
१३	लोकतन्त्र, निर्वाचन र आमसञ्चार	१९३
		नारद गौतम
१४	मतदाता नामावली दर्ता, अद्यावधिक तथा सुधारका क्षेत्रहरू	२०५
		राजेन्द्र शर्मा लौडारी
१५	बाह्य मतदान: जनतामा राष्ट्रप्रति स्वामित्वको बोध	२१५
		डा. रामभक्त पि.बि. ठाकुर
१६	आयोगको बजेट, खर्च र बेरुजुको अवस्था	२२५
		रुद्र कोइराला
१७	राजनीतिक दल नियमनमा निर्वाचन आयोग	२३१
		सुमन घिमिरे

१८	निर्वाचन विवाद निरूपणमा निर्वाचन आयोगको भूमिका	२३९
		टेकनाथ सापकोटा
१९	Strengthening Electoral Integrity in Nepal	२५३
		Vincent da Cruz
२०	Elections as International Affairs	२६१
		Yubaraj Guragain
२१	नेपालमा विद्यमान निर्वाचन कानून: संक्षिप्त चिनारी	२६९
		गंगा बहादुर खरेल
२२	आयोगका गतिविधिहरू	२८५

निर्वाचन प्रक्रिया र निर्वाचन व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका

डा. अयोधीप्रसाद यादव*

सारांश

लोकतन्त्रको आधारशिला आवधिक निर्वाचन हो । आवधिक निर्वाचनबाट विकास र स्थायित्व प्राप्त हुन्छ । आधुनिक लोकतन्त्रका विभिन्न स्वरूपमध्ये प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्र (Representative Democracy) सबभन्दा महत्त्वपूर्ण र लोकप्रिय स्वरूप हो । लोकतन्त्रमा जनताका प्रतिनिधिले संविधान र प्रचलित कानूनको अधीनमा जनताको सेवा गर्दछन्, जसलाई शासन गरेको पनि भनिन्छ । आजको दलीय लोकतन्त्रमा जनताका प्रतिनिधि भनेको संगठित राजनीतिक दलहरू हुन् । आवधिक निर्वाचनमा यिनै राजनीतिक दलहरू प्रमुख सरोकारवालाको रूपमा रहेका हुन्छन् । निर्वाचनको सम्पूर्ण प्रक्रियामा, बहुदलीय लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहभागिता र संलग्नता हुने गर्छ । तर, सबै लोकतान्त्रिक मुलुकमा राजनीतिक दलहरूको सहभागिता एकै नासको हुँदैन । कतिपय देशमा जस्तो: क्यानडा (Canada), घाना (Ghana), मेक्सिको (Mexico), लेसोथो (Lesotho) दलहरूको सहभागिता प्रत्यक्ष रूपमै हुन्छ ।

नेपालको लोकतन्त्रको इतिहासमा २०१५ सालको प्रथम आम निर्वाचनबाट ९ वटा राजनीतिक दलहरूले विचार र दर्शनको आधारमा संगठित भएर उक्त आम निर्वाचनमा भाग लिएका थिए । प्रथम जनआन्दोलन २०४६/०४७ पछि बहुदलीय लोकतान्त्रिक निर्वाचन २०४८, २०५१ र २०५६ सालमा भएको थियो । १९ दिने दोस्रो जनआन्दोलन पश्चात् २०६४ मा ५४ दलले र विशेष परिस्थितिको कारण २०७० सालमा १२२ दलले भाग लिइ दुई पटक दलीय आधारमा संविधान सभाको निर्वाचन सुसम्पन्न भएको थियो । संविधान सभाबाट २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भयो जसको प्रस्तावना मै “.....जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली.....” वाक्यांश प्रयोग गरिएको छ । साथै, संविधानको धारा २६९ देखि २७२ सम्म दलको संगठनात्मक भूमिका र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा पनि निर्वाचन प्रक्रियामा दलहरूको भूमिकाबारे प्रस्ट पारिएको छ ।

राजनीतिक दलहरूका साथै लोकतान्त्रिक निर्वाचनका प्रमुख सरोकारवालाहरूमध्ये नेपाल सरकार, न्यायिक निकाय, सञ्चार जगत् र आम नागरिक समाजका सदस्यहरू (Civil Society Members), राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण संस्थाहरू समेत रहेका छन् र यी सबै सरोकारवालाहरूको निर्वाचनको प्रक्रिया र व्यवस्थापनमा समेत फरकफरक भूमिका हुन्छ । स्वतन्त्र, स्वच्छ, र विश्वसनीय निर्वाचनका लागि उल्लिखित सरोकारवालाहरूका अतिरिक्त

* पूर्व प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

निर्वाचन अवधिमा सबै मतदाताहरूको सकारात्मक सहयोगको अपेक्षा निर्वाचन व्यवस्थापनले राख्छ ।

यिनै विषयहरूलाई समेटेर निर्वाचनको प्रक्रिया र निर्वाचन व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका बारे मेरो निर्वाचन आयोगको दुई छुट्टाछुट्टै कार्यकालको अनुभव र अन्य सहायक स्रोतहरूको आधारमा संक्षेपमा यस आलेखमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

विश्वका लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा विभिन्न तहका आवधिक निर्वाचन र जनमत संग्रह समेतको व्यवस्थापन गर्न Election Management Body (EMB) को गठन संविधान अनुसार गरिएको हुन्छ भने कतिपय देशमा कानुनबाट निर्वाचन व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशनसम्बन्धी अधिकार EMB लाई दिएको भए तापनि Free, Fair and Credible निर्वाचनका लागि अन्य Primary and Secondary Stakeholders को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ किनकि निर्वाचन एउटा Mega Event हो । निर्वाचन आयोग एकलैले निर्वाचन सम्पन्न गर्न सक्दैन । हुनतः लोकतान्त्रिक निर्वाचनको व्यवस्थापनको अधिकार EMB को संविधान प्रदत्त अधिकार हो । तर, निर्वाचनको हरेक प्रक्रियामा केही अपवाद बाहेक सरोकारवालाहरूको अतुलनीय योगदान रहँदै आएको छ । बहुदलीय लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्था अन्तरगत भएका सबै तहका निर्वाचनमा सरोकारवालाहरूको उल्लेखनीय सहभागिता रहेको पाइन्छ । सुरक्षा संवेदनशीलताका बाबजुद पनि २०७० सालको संविधान सभा सदस्य निर्वाचनमा १२२ राजनीतिक दलको सहभागिता र समानुपातिक निर्वाचन तर्फ करिब ८०% मतदाताहरूको सहभागिता रहेकोबाट के प्रस्ट छ भने राजनीतिक दल, उम्मेदवार र मतदाताहरू लगायतका सरोकारवालाहरू निर्वाचनप्रति सजग र सचेत छन् । निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापनको सार्थकता राजनीतिक दल, उम्मेदवार र आम मतदाताको सहभागिता, स्वीकारोक्ति र विश्वास माथि भर पर्दछ ।

२. निर्वाचन प्रक्रिया

निर्वाचन अंग्रेजी शब्द 'Election' को रूपान्तर हो र यो शब्द Latin verb 'legere' बाट लिइएको छ जसको अर्थ 'छनौट गर्नु हो' । यसरी निर्वाचनबाट औपचारिक रूपमा प्रतिनिधि छान्ने काम गरिन्छ । प्रतिनिधि छनौट कसले गर्ने, कहिले गर्ने, कसरी गर्ने, किन गर्ने (Who, When, How and Why) जस्ता अति महत्त्वपूर्ण प्रश्नहरूको कानूनी, नीतिगत, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ढंगले समाधान गर्नु पर्दछ । यसलाई प्रक्रियागत रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । प्रक्रिया भनेको तरिका, पद्धति र माध्यम हो । सबै कार्यको प्रक्रिया एकनासको हुँदैन । प्रक्रिया कार्यको उद्देश्यसंग सम्बन्धित हुन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा प्रक्रिया निर्वाचनग सम्बन्धित छ अर्थात् निर्वाचन प्रक्रियाको अर्थ छनौट कार्य सुसम्पन्न गर्न अपनाइने विधि र तरिका हो । निर्वाचन प्रक्रिया एउटा Cycle को Wheel जस्तो हुन्छ जसको अन्त र शुरुवात हुँदैन । निर्वाचनमा निर्वाचन प्रक्रियाको धेरै ठूलो महत्त्व हुन्छ । यदि निर्वाचन प्रक्रिया Violent या Manipulated या Troubled छ भने राजनीतिक अस्थिरता उत्पन्न हुन जान्छ र लोकतन्त्रप्रतिको विश्वास

संकटमा पर्न जान्छ। त्यसैले, निर्वाचनको समग्र पवित्रताको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न सबै राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूको प्रमुख जिम्मेवारी हो।

संक्षेपमा, जुनसुकै तह, क्षेत्र, वर्ग, संघ, संस्थाको निर्वाचनको लागि अपनाउनु पर्ने विधि र प्रक्रियाहरू सामान्यतः एकै प्रकारका भए तापनि नेपालको सन्दर्भमा खासगरी संसदको निर्वाचनको लागि Pre-election, During Election र Post Election मा निर्वाचन आयोगले अपनाइने प्रमुख प्रक्रियाहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः

- निर्वाचनसम्बन्धी कानूनको मस्यौदा निर्वाचनको प्रमुख प्रक्रिया हो।
- निर्वाचन निकाय या समितिले कानूनको आधारमा निर्वाचन प्रक्रिया शुरु गर्ने भएकोले अध्यादेश या संसदबाट निर्वाचनसम्बन्धी कानून पारित भएको हुनुपर्छ।
- निर्वाचन निकायले प्रमुख सरोकारवाला- सरकार र राजनीतिक दलहरूसित छलफल र परामर्श गर्दछ।
- निर्वाचनको लागि आवश्यक बजेट तर्जुमा गरी बजेट निकासको लागि अर्थ मन्त्रालयमा लेखीपठाउनु पर्दछ।
- लक्षित निर्वाचनको लागि कानून अनुसार मतदाता नामावली संकलन कार्य शुरु।
- मतदाता नामावली संकलन सम्बन्धी आम मतदातालाई उपयुक्त माध्यमबाट सुसूचित गर्ने कार्य सँगसँगै लक्षित निर्वाचनको लागि दलहरूको सूचिकृत गर्ने प्रक्रिया शुरु।
- मतदानको तिथिमिति घोषणा सम्बन्धित निकायले गर्दछ।
- निर्वाचन आयोगले निर्वाचन कार्यक्रम प्रकाशित गर्दछ।
- निर्वाचन मिति घोषणा भएपछि आयोगले आचार संहिता लागू गर्छ।
- निर्वाचन विवाद निरूपण निर्वाचन प्रक्रियो एउटा प्रमुख अंग हो जसलाई निर्वाचन आयोगले उच्च सतर्कतासाथ व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुन्छ।
- मतदान सामग्रीको लेखाजोखा गरिन्छ र सामग्री खरिद (Procurement) प्रक्रिया शुरु।
- मतदान स्थल र मतदान केन्द्रको निर्धारणसम्बन्धी सिफारिस Bottom-up approach को आधारमा।
- जनशक्ति कार्ययोजना तयार गरी जनशक्ति Deploy।
- नियमावली र निर्देशिकाहरू तयारी।
- मतदाता शिक्षा र तालिमका स्रोत पुस्तिकाहरू तयारी।
- मतदाता नामावलीको प्रशोधन गरी अन्तिम सूची तयारी।
- कुल मतदाताको संख्याको आधारमा मतपत्रको Design र Printing सम्बन्धी कार्य।
- निर्वाचन प्रणालीको आधारमा मतदाता शिक्षाको कार्य योजना तयारी।
- निर्वाचन पर्यवेक्षणको लागि सूचना प्रकाशन गरिन्छ। आवेदक संस्थाहरूलाई निर्धारित मापदण्ड अनुसार पर्यवेक्षण गर्न अनुमति दिइन्छ।
- यही क्रममा नेपाल सरकारका माननीय मन्त्रीहरू, उच्चपदस्थ कर्मचारीहरू, राजनीतिक दलका अध्यक्ष सभापति, केन्द्रीय स्तरका नेताहरू, नागरिक समाजका अगुवाहरू, सञ्चार

जगतका प्रतिनिधिहरू, पर्यवेक्षकहरू, वैदेशिक नियोगका प्रतिनिधिहरू, दातृनिकायहरू लगायतसित अन्तरक्रिया, छलफल र परामर्श ।

- मुख्य निर्वाचन अधिकृत र निर्वाचन अधिकृतको नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया पूरा गरी नियुक्ति ।
- मुख्य निर्वाचन अधिकृत र निर्वाचन अधिकृतको लागि स्रोतव्यक्ति र विज्ञहरूबाट तालिम र प्रशिक्षण सञ्चालन ।
- District-wise र Constituency-wise जिल्लाका राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, उम्मेदवारहरू, नागरिक समाजका अगुवाहरू, पत्रकारहरू, पर्यवेक्षकहरू समेतसँग अन्तरक्रिया र छलफल ।
- निर्वाचनमा सुरक्षा अतिसंवेदनशील विषय हुने भएकोले सोको लागि नेपाल सरकारलाई सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति प्रदान गर्न आग्रह ।
- निर्वाचन आयोगले स्वतन्त्र र स्वच्छ निर्वाचनको वातावरण निर्माण गर्न सकारात्मक सोच र सकारात्मक एवं विश्वसनीय अभिव्यक्ति सञ्चार माध्यमबाट समयसमयमा दिइराख्नु पर्ने हुन्छ ।
- संवेदनशील मतदान सामग्रीहरूको गुण नियन्त्रण (Quality Control) र ढुवानीमा विशेष सतर्कता अपनाउनु पर्ने हुन्छ ।
- निर्वाचन प्रक्रियामा अति महत्वपूर्ण प्रक्रिया मतदान हो जसको लागि नै सबै विधि र प्रक्रिया अपनाइने ।
- मतदानका कर्मचारी लगायत मतदानका सामग्री समयमा सबै मतदान केन्द्रमा पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ ।
- मतदानपश्चात् मतपेटिकाको ढुवानीको उच्चस्तरीय कार्ययोजना बनाउनु पर्छ ।
- मतगणना कार्य स्वतन्त्र, स्वच्छ र पारदर्शी रूपमा सम्पन्न गर्न मतगणना अधिकृत विशेष चनाखो हुनु पर्छ ।
- सम्पूर्ण निर्वाचन प्रक्रिया विशेषगरी निर्वाचन अवधिमा निरीक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कनको ठूलो भूमिका हुन्छ किनकि एउटा सूक्ष्म भूलले ठूलो दुर्घटना निम्त्याउन सक्छ ।
- मतपरिणाम प्राप्त भएपछि निर्वाचन आयोगले कानून अनुसार सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने हुन्छ ।
- केन्द्रीय र क्षेत्रीय या जिल्ला स्तरमा निर्वाचन पश्चात् मूल्याङ्कन कार्य (Post-Election Evaluation) सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
- निर्वाचन आयोगले आवश्यक ठानेका निर्वाचनसम्बन्धी अभिलेखीकरण (Documentation) गर्नुपर्ने हुन्छ ।

यसरी निर्वाचन प्रक्रिया निर्वाचनको मुख्य क्रियाकलाप (Core Activity) हो र निर्वाचन अवधिमा कार्यहरू Overlapping हुन्छन् । उल्लिखित प्रक्रियाका अतिरिक्त कतिपय नसोचेका, नचिताएका आकस्मिक कार्यहरू दिनदिनै निर्वाचन आयोगले गर्नुपर्ने हुन्छ जसका लागि आफ्ना सबै संयन्त्रहरूलाई चुस्त दुरुस्त र चनाखो राख्नु पर्छ ।

निर्वाचन प्रक्रिया अन्तरगत राजनीतिक दलहरूले निरन्तर चुनावमुखी भएर आफ्ना राजनीतिक कार्यक्रमहरू गरिरहन्छ । निर्वाचनको मिति घोषणा भएपछि दलहरू उम्मेदवारको छनौटमा लाग्छन् । यो निर्वाचन प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

निर्वाचन प्रक्रियाका विशेषता

निर्वाचन प्रक्रियामा देहायका सिद्धान्तहरू (Principles) लाई निर्वाचनका सरोकारवालाहरूले ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ जसलाई बूँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- Transparency;
- Law, Regulations and Directives;
- Completeness;
- Clarity;
- Free and Fair;
- Equality;
- Honesty;
- Unbiased;
- Coordination; and
- Cooperation

३. निर्वाचन व्यवस्थापन

कुनै जटिल कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नु भनेको व्यवस्थापन (Management) हो । निर्वाचन प्रक्रिया Manage गर्ने कामलाई निर्वाचन व्यवस्थापन भनिन्छ । निर्वाचन एउटा Most Complex Logistic Task and Event हो जसको व्यवस्थापन गर्न एउटा निकाय या संस्थाको आवश्यकता हुन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापन गर्न विभिन्न देशमा फरक फरक नामका निकाय रहेका छन् । जस्तो: Election Commission, Department या Election, Electoral Council, Federal Election Commission, Electoral Board आदि । जे जस्तो नाम भए पनि काम भने समग्र निर्वाचन व्यवस्थापन नै हो । यस निकायलाई निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय (Election Management Body: EMBs) भनिन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई निर्वाचन विज्ञहरूले तीन Model मा बाँडेका छन् । पहिलो: Independent Model, दोस्रो: Government Model र तेस्रो: Mixed Model । यीमध्ये Independent Model विकासशील लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा बढी प्रयोगमा छन् । यसका

साथै, निर्वाचनसम्बन्धी अनुभवको आदानप्रदान गर्न Asia, Africa, Latin America का देशहरूमा विभिन्न क्षेत्रीय स्तरका संगठनहरू स्थापना गरिएका छन् । जस्तो: FEMBoSA, AAEA, W-EMBs । यी संगठनहरूले पनि निर्वाचन व्यवस्थापन कार्यलाई Enrich गर्न सहयोग गर्दछ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय जुनसुकै मोडेलका भए पनि देहायका निर्देशक सिद्धान्तहरूका आधारमा गठन भएको र क्रियाशील भएको हुनु पर्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ:

- Independence;
- Impartiality;
- Integrity;
- Transparency;
- Efficiency;
- Professionalism; and
- Service-mindedness

नेपालमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने संवैधानिक आयोगको रूपमा निर्वाचन आयोग (Election Commission) रहेको छ । निर्वाचन आयोगले नेपालको संविधान, २०१९ को दोस्रो संशोधन २०२३ बाट पहिलो पटक संवैधानिकता प्राप्त गरेको हो । त्यस उपरान्त **निर्वाचन आयोग, नेपाल** निरन्तर संवैधानिक आयोगको रूपमा रहँदै आएको छ । नेपालको संविधानको भाग २४ को धारा २४५ ले 'नेपालमा एक निर्वाचन आयोग रहनेछ जसमा प्रमुख आयुक्त र अन्य चार जना आयुक्त रहनेछन्' भन्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा २४६ मा निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ जस अनुसार:

- निर्वाचन आयोगले यस संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्नेछ । निर्वाचन प्रयोजनका लागि मतदाताको नामावली तयार गर्ने कार्य निर्वाचन आयोगले गर्नेछ ।
- निर्वाचन आयोगले यस संविधान र संघीय कानून बमोजिम राष्ट्रिय महत्त्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउनेछ ।
- राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभा सदस्य वा स्थानीय तहका सदस्यका लागि उम्मेदवारीको मनोनयन दर्ता भइसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवारको योग्यता सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठेमा त्यसको निर्णय निर्वाचन आयोगले गर्नेछ ।
- निर्वाचन आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, कुनै निर्वाचन आयुक्त वा सरकारी कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

- निर्वाचन आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यवधि संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।
- यस्तै, निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को परिच्छेद २ को दफा ३ देखि ११ सम्म निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ जसको प्रयोग निर्वाचन अवधिमा गरिन्छ । शीर्षकगत रूपमा यी अधिकारहरू निम्नानुसार छन् :
 - दफा ३ निर्वाचनको मिति तोक्ने काममा नेपाल सरकारलाई परामर्श दिने,
 - दफा ४ सुरक्षा प्रबन्ध गर्न लेखी पठाउन सक्ने,
 - दफा ५ अनुगमन गर्ने वा गराउने,
 - दफा ६ पर्यवेक्षण गर्न दिन सक्ने,
 - दफा ७ सहयोग लिन सक्ने,
 - दफा ८ भौतिक साधन प्रयोग गर्न सक्ने,
 - दफा ९ उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी निर्णय गर्ने,
 - दफा १० निर्वाचन रद्द गर्न सक्ने, र
 - दफा ११ अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार ।

उपर्युक्त अधिकारका साथै निर्वाचन आयोगले निर्वाचन समयमा राजनीतिक दल र उम्मेदवारले गर्ने प्रचारप्रसारको अनुगमन र सो अवधिमा सरोकारवालाहरूले पालन गर्ने आचार संहिताको अनुगमन गर्ने र निर्वाचनको अनुकूल वातावरण निर्माण गर्ने कार्य गर्दछ । यी कार्यहरूका साथै निर्वाचन आयोगले निरन्तर गर्ने कार्यहरू देहाय बमोजिम हुन् :

- The development and maintenance of national electoral register;
- The registration of political parties;
- The regulation of financing of political parties;
- The adjudication of electoral disputes;
- Consultation with stakeholders;
- Conducting electoral and civic education; and
- Participating in regional and international electoral symposium, seminars, workshop and meetings.

निर्वाचन आयोग, नेपाललाई संविधान र कानूनले निर्वाचन प्रक्रियासम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार दिएको छ । नेपालको संविधानमा उल्लिखित चारवटा शब्द निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रणले निर्वाचन आयोग अधिकारसम्पन्न, स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायको रूपमा देखिन्छ । तर, कुन तहको निर्वाचन कहिले गराउने भन्ने अधिकारका सम्बन्धमा **निर्वाचन आयोग, नेपाल** परामर्शदाताको रूपमा मात्र रहेको छ । यसबाट निर्वाचन आयोगलाई कुण्ठा महसुस हुने गरेको पाइएको छ । यसले गर्दा निर्वाचन आयोग Electoral Calendar निर्माण गर्न सक्ने अवस्थामा हुँदैन । यद्यपि, **निर्वाचन आयोग, नेपाल** निरन्तर निर्वाचन प्रक्रियामा संलग्न र सक्रिय रहन्छ । निर्वाचन आयोगले विविध विषयमा प्रमुख सरोकारवालाहरू संघीय सांसद,

राजनीतिक दल, सञ्चारकर्मी, नागरिक समाजका अगुवाहरू, कानूनविद्सित समय समयमा सम्वाद, छलफल, अन्तरक्रिया गर्दै सधैं तयारी अवस्थामा बस्ने गरेको हुन्छ ।

४. सरोकारवालाको परिचय

‘सरोकारवाला’ अंग्रेजी शब्द ‘Stakeholder’ को रूपान्तर हो । यो Stakeholder दुइटा शब्द ‘Stake+holder’ मिलेर बनेको छ जसमा ‘Stake’ को अर्थ ‘something risk losing, especially money’। यस अनुसार ‘Stakeholder’ को अर्थ ‘जोखिम व्यहोर्नु’ हो । अर्थात् जोखिमको न्यूनीकरण गर्नु हो । नेपाली बृहत् शब्दकोश अनुसार सरोकारवाला भनेको सरोकार वा सम्बन्ध भएको व्यक्ति वा संस्था हो । यस अनुसार सरोकारवाला शब्दले कुनै खास व्यक्ति वा संस्थासितको सम्बन्धको बोध गराउँछ ।

सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक विकासक्रममा सरोकारवाला शब्दको प्रयोगमा विस्तार हुन थाल्यो र क्रमशः यसको प्रयोग संसद र सरकारको क्रियाकलाप, न्यायिक क्षेत्र, राजनीतिक व्यवस्था, राजनीतिक दल, संवैधानिक र सरकारी निकाय एवं संस्थामा सरोकारवालाको महत्त्व र प्रयोग बढ्न थाल्यो । यही क्रममा निर्वाचन क्षेत्र र प्रक्रियामा निर्वाचन अधिकारी (Election Authority) र निर्वाचन विज्ञहरू (Electoral Experts) ले निर्वाचनका सरोकारवालाहरूको सिद्धान्तलाई अघि सारे । २०औं शताब्दीदेखि सबै लोकतान्त्रिक निर्वाचनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका विस्तार हुन थाल्यो । संक्रमणकालीन लोकतान्त्रिक निर्वाचनमा सरोकारवालाहरूको ठूलो योगदान र भूमिका हुन गयो, जसले गर्दा सरोकारवालाको लोकप्रियता र महत्त्व दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ । सरोकारवाला व्यक्ति, व्यक्तिका समूह र संस्था हुन सक्छन् । सरोकारवालालाई आन्तरिक (Internal) र बाहिरी (External) या प्राथमिक (Primary) र सहायक (Secondary) को रूपमा विभाजन गरिएको छ । आन्तरिक सरोकारवाला अन्तरगत EMB र EMB का सम्पूर्ण Staff पर्दछन् जसले निर्वाचन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सहभागिता र भूमिका निर्वाह गर्दछन् भने बाह्य सरोकारवाला अन्तरगत निर्वाचन आयोग या निकायभन्दा बाहिर बसेर निर्वाचन प्रक्रियामा सहयोग र भूमिका निर्वाह गर्ने संस्था पर्दछन् । निर्वाचन गतिविधिमा यिनीहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता हुँदैन । प्राथमिक र सहायक सरोकारवालाका रूपमा वर्गीकरण गर्दा कतिपय सहायक सरोकारवाला प्राथमिक सरोकारवाला अन्तरगत पर्दछन् । प्राथमिक सरोकारवाला अन्तरगत देहायका व्यक्ति, समूह र संस्था पर्दछन् (International IDEA):

- EMB and staff;
- Political parties and candidates;
- The executive branch of government;
- Legislature;
- Electoral dispute resolution bodies;
- The Judicial system;
- Election monitors and citizens;
- National and international election observers;

- Media;
- The electorate: voters and prospective voters;
- Civil society organizations;
- The donor community and electoral assistance agencies.

Secondary stakeholder लाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छः

- EMB suppliers: निर्वाचन व्यवस्थापनको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु जस्तो: technology, equipment, vehicles, election materials र सेवाहरू जस्तो: consultation, cleaning, security and transport.
- The public at large: सामान्य नागरिक पनि निर्वाचन व्यवस्थापनका सरोकारवाला हुन् । निर्वाचन व्यवस्थापनमा जनताको सहयोग र समर्थनको महत्व हुन्छ ।
- Regional and international networks: निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासित आबद्ध हुने भएको हुनाले EMB को नीति निर्माण र कार्यक्रममा ती संघसंस्थाको प्रभाव पर्न जान्छ । जस्तो: The Global Declaration या Principles and Code या Conduct for International Electoral Observation. यसलाई United Nations र global and regional organizations ले October 2005 मा adopt गरेको थियो र यो बाध्यकारी अवस्थामा रहेको छ ।

सरोकारवालाहरूका सीमा

सरोकारवालाहरूका कार्य र व्यवहार एवं दृष्टिकोण एकैनासको हुँदैनन् । तिनीहरूका पनि आफ्नै स्वार्थ र इच्छा हुन्छन् । सरोकारवालाहरूबीच आपसी ईर्ष्या, द्वेष र बेलाबेला शब्दसंघर्ष हुने गरेको पाइएको छ । तिनीहरूमध्ये कतिपयको निर्वाचन निकायसित नै पूर्वाग्रही व्यवहार हुने गर्दछ । निर्वाचन निकायको आलोचना गर्ने र सानातिना कामकुरामा निर्वाचन निकायका पदाधिकारीलाई आरोपित गर्ने गरेको विभिन्न घटनाक्रममा पाइएको छ । संक्षेपमा, Self-interest सरोकारवालाहरूको प्रमुख कठिनाइ (Difficulty) रहेको छ । EMB पनि स्वयं एउटा प्राथमिक सरोकारवालाको हैसियतले अन्य सरोकारवालाको सीमा र कठिनाइलाई न्यूनीकरण गरेर राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्नु सफल निर्वाचन व्यवस्थापनको लागि आवश्यक हुन्छ ।

५. प्रमुख सरोकारवाला र तिनको भूमिका

बहुदलीय लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थामा स्थानीय, संघीय संसद, प्रदेश सभा सदस्यको आवधिक निर्वाचन, उपनिर्वाचन, जनमत संग्रह र नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति समेतको निर्वाचनको सम्पूर्ण जवाफदेही र जिम्मेवारी **निर्वाचन आयोग, नेपाल**लाई सुम्पिएको छ । तर, वडा सदस्यको निर्वाचनदेखि राष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्म प्रमुख तीनवटा सरोकारवालाको त्रिकोणात्मक सहयोग र समन्वयबाट शुरु हुन्छ । पहिलो, नेपाल सरकार-कानून अनुसार निर्वाचनको मिति नेपाल सरकारले निर्वाचन आयोगसितको परामर्शमा तोक्छ । निर्वाचनका लागि निर्वाचन आयोगको माग बमोजिम वित्तीय व्यवस्था, सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति र जनशक्तिको आपूर्ति नेपाल सरकारको दायित्वभित्र पर्दछ । दोस्रो, राजनीतिक दलहरू निर्वाचनका

लागि तयार भएर निर्वाचनको वातावरण बनाउने, शान्ति सुरक्षाको वातावरण बनाउने, दलहरूबीच पारस्परिक सहयोग, सद्भाव लगायतको सकारात्मक र अनुकूल निर्वाचन वातावरण निर्माण भएपछि मात्र, तेस्रो निकाय निर्वाचन आयोग निर्वाचन क्यालेण्डर बनाएर निर्वाचनको तयारीमा जुट्छ । यसरी, निर्वाचन आयोग, नेपाल सरकार र राजनीतिकदल बीचको त्रिकोणात्मक (Triangular) सम्बन्धबाट मात्र निर्वाचन सम्भव हुन्छ । यसपछि मात्र अन्य प्राथमिक सरोकारवालाहरू सक्रिय हुन्छन् ।

५.१ राजनीतिक दल र उम्मेदवार

राजनीतिक दल र उम्मेदवार Key Stakeholders हुन् । राजनीतिक दलको भूमिका समग्र निर्वाचन प्रक्रिया (Entire Electoral Process) मा हुन्छ जब कि उम्मेदवारको भूमिका निर्वाचन अवधिमा मात्र सीमित हुन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले जबसम्म आयोगमा दर्ता रहेका राजनीतिक दलसित राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्दैन तबसम्म आफ्नो नीति र कार्यक्रममा सफल हुन सक्दैन र आलोचित हुन जान्छ । त्यसैले, निर्वाचन आयोगका पदाधिकारीले व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा राजनीतिक दल र उम्मेदवारसित निष्पक्ष, पारदर्शी, स्वच्छ र आदरपूर्ण व्यवहार देखाउनु पर्छ । निर्वाचनको अवधिमा दल र उम्मेदवारसित सूचना र प्रचार सामग्रीको बाँडफाँडमा समानता र औचित्यको व्यवहार गर्नु पर्छ । त्यसैले, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ४७ ले निर्वाचन आयोग, नेपाललाई देहायका विषयमा समयसमयमा राजनीतिक परामर्श र योजना बनाई कार्यान्वयन गर्न थप जिम्मेवारी दिएको छ:

- निर्वाचन प्रणालीसम्बन्धी,
- निर्वाचन तथा राजनीतिक दलसम्बद्ध कानूनसम्बन्धी,
- निर्वाचन वा जनमत संग्रहसम्बन्धी,
- राजनीतिक दलको लेखा तथा लेखा परीक्षणसम्बन्धी,
- आयोगले तयार गरेको कुनै कानूनी वा नीतिगत विषयसम्बन्धी,
- आयोगले उपयुक्त ठानेको अन्य विषय ।

परामर्श बैठकमा भाग लिन उपदफा (४) ले बाध्यात्मक बनाएको छ । उपदफा (४) अनुसार बैठकमा भाग लिनु सम्बन्धित दल तथा त्यसका पदाधिकारीको कर्तव्य हुनेछ ।

निर्वाचन व्यवस्थापन र निर्वाचन प्रक्रियामा राजनीतिक दलको सर्वोपरि हस्तक्षेपकारी भूमिका समेत रहेको छ । वि.सं. २०६३ र २०६९ सालमा निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ति उच्चस्तरीय राजनीतिक सहमतिकै आधारमा भएको थियो । २०७४ सालमा भएका सबै तहका निर्वाचनहरू दलीय सहमतिकै आधारमा स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीय रूपले सम्पन्न भएका थिए । लोकतन्त्र र निर्वाचनप्रति जनतामा जनचेतना र जागरुकता विकास गर्नमा पनि दलहरूको अग्रणी भूमिका हुन्छ ।

उम्मेदवारहरू विजयी हुनका लागि तीव्र प्रतिस्पर्धा गर्छन् । दिनरात प्रचारप्रसारमा जुटेका हुन्छन् । हत्या, हिंसाको समेत सम्भावना हुन्छ । त्यसैले, निर्वाचनलाई सफल बनाउनमा उनीहरूको ठूलो योगदान हुन्छ । उम्मेदवारले निर्वाचन प्रचारप्रसार आचारसंहिता अनुकूल जति बढी शान्तिपूर्ण,

सौहार्दपूर्ण, भ्रातृत्वपूर्ण, सद्भाव र समन्वय रूपमा गर्छ, त्यति बढी स्वच्छ, निर्वाचन हुन्छ । निर्वाचन आयोग र यसका संयन्त्रहरू एवं सुरक्षाकर्मीको प्रयासले मात्र Election Campaign स्वतन्त्र र स्वच्छ हुँदैन । मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अन्तरगत समानुपातिक निर्वाचनमा दलको Electoral Constituency सम्पूर्ण देश नै हुन्छ र बहुमतीय प्रणालीमा प्रतिनिधि सभामा १६५ जनाको लागि निर्वाचन क्षेत्रमा दलका तर्फबाट व्यक्तिको उम्मेदवारी हुन्छ या स्वतन्त्र उम्मेदवार पनि हुन्छन् । यसरी निर्वाचन अवधिमा दल र व्यक्ति उम्मेदवारको Level या Playing Field बनाइराख्नमा ठूलो भूमिका हुन्छ । उम्मेदवारहरूले निर्वाह गर्ने भूमिकाबाट राजनीतिक प्रणाली र निर्वाचन प्रणालीमाथि जनविश्वास कायम हुन्छ । अतः निर्वाचन आयोगले नियन्त्रण र निर्देशनका साथै असल सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक हुन्छ । अवलोकन र अनुगमनमा विशेष ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । संवाद र छलफललाई निरन्तरता दिनु बेस हुन्छ ।

५.२ निर्वाचनका कर्मचारी

निर्वाचनका कर्मचारी भन्नाले मतदान केन्द्रमा खटिएका कर्मचारीदेखि लिएर निर्वाचन आयोगको केन्द्रीय सचिवालयका कार्यालय सहयोगीदेखि सचिवसम्मका कर्मचारी भन्ने जनाउँछ । यी सबै तह र पदका कर्मचारीको निर्वाचन सफल पार्नमा अहं भूमिका हुन्छ । EMB ले नीति र कार्यक्रम निर्माण गर्छ तर त्यसको कार्यान्वयन तहगत रूपमा कर्मचारीहरूले नै गर्छन् । यी राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू आफ्ना कर्तव्य प्रति इमान्दार र बफादार भएमा मात्र सफल निर्वाचनको परिकल्पना गर्न सकिन्छ । निर्वाचनको बेला योग्यता, क्षमता, दक्षता र कार्य अनुभवको आधारमा कामको जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ जसलाई पूरा गर्न कर्मचारीहरू २४सै घण्टा कर्तव्य निर्वाहमा तल्लीन हुन्छन् । जोखिमपूर्ण कर्तव्य पालनप्रतिको पछाडि थप आर्थिक सुविधा र पदोन्नतिको इच्छाले पनि उनीहरूलाई उत्प्रेरित गरिराखेको हुन्छ । कर्मचारीहरू असन्तुष्ट भएमा जिम्मेवारी पूरा गर्नमा बहाना (Pretence) को सृजना हुन जान्छ जसले निर्वाचन प्रक्रियालाई प्रतिकूल असर गर्नुको साथै Electoral Governance कमजोर हुन जान्छ । भित्रभित्र Logistic Procurement मा Corrupt Practices हुन थाल्छन् । त्यसैले, EMB ले Staff बाट जोखिमपूर्ण र स्वच्छ सेवाका लागि केही थप आर्थिक सुविधा दिनु पर्ने हुन्छ । जस्तो: Allowances, Overtime, Life insurance । यसका साथै, कर्मचारीको वृत्तिविकास र कामको वातावरण पनि कर्मचारीको भूमिका निर्वाहमा प्रभाव पार्छ । जस्तो Career opportunity, Ensure equal opportunity, Acknowledge their achievements, Provide safe and secure working environment, A culture of cooperation, Coordination and team work etc. विषयहरूमा पनि निर्वाचन आयोगले ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ ।

निर्वाचनको अवधिमा Chief Returning Officer र Returning Officer (CROs and ROs) न्याय र कानून सेवाबाट Deploy गरिने हुनाले स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीय निर्वाचनको व्यवस्थापनमा उनीहरूको प्रत्यक्ष रूपमा ठूलो जिम्मेवारी हुन्छ । कानूनतः मुख्य निर्वाचन अधिकृत र निर्वाचन अधिकृत धेरैजसो अधिकार र कर्तव्यको पालन र प्रयोगमा स्वतन्त्र हुन्छन् । उनीहरूको कानूनसम्मत निर्वाचन व्यवस्थापनले गर्दा केही अपवाद बाहेक विवादरहित

सर्वस्वीकार्य निर्वाचन भएको छ । यद्यपि उनीहरू Controversial Issues मा निर्वाचन आयोगको निर्णयको आधारमा काम गर्छन् ।

निर्वाचन व्यवस्थापनका पदाधिकारीहरू Core Stakeholders को भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने भएकोले पदाधिकारीहरू स्वयंले Integrity, Honesty, Independency, Credibility, Transparency, Equality, Cooperation, Coordination, Patience, Courage, Rule and Regulation को आधारमा नियमित र समयमा जवाफदेही निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । सामूहिक निर्णय र व्यक्तिगत जिम्मेवारीको सिद्धान्तलाई पालन गर्दा निर्वाचन व्यवस्थापनको विश्वसनीयता भन्नु बढ्नु जान्छ । निर्वाचन प्रक्रियाको हरेक चरणमा EMB को सर्वोपरि भूमिका (Supreme Role) हुने भएकोले निर्वाचन पदाधिकारीको लागि Excuse भन्ने शब्द हुँदैन ।

५.३ सरकार र यसका अंग

सरकार र सरकारका मन्त्रालयहरू एवं विभागहरूको पनि निर्वाचनमा ठूलो भूमिका हुन्छ । अर्थ मन्त्रालयले Electoral Activities सञ्चालन गर्न निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले बजेटको तर्जुमा गरेर नेपाल सरकारमा पठाउँछ र नेपाल सरकारले अर्थ मन्त्रालयमार्फत बजेट निकासको व्यवस्था गर्छ । त्यस्तै, Liaison Ministry गृह मन्त्रालयले निर्वाचनसम्बन्धी कानूनको ड्राफ्टमा सहयोग गर्छ र संसदबाट पारित गराउन ठूलो भूमिका निर्वाह गर्छ । साथै, निर्वाचनका लागि आवश्यक शान्तिसुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति दिने जिम्मेवारी गृह मन्त्रालयकै हुन्छ । यस्तै, निर्वाचनको लागि आवश्यक साधन स्रोत जस्तो: सवारी साधन, मेसिन, औजार, खानेपानी, विद्युत्, सञ्चार लगायतको व्यवस्था सम्बन्धित मन्त्रालय र विभागले निर्वाचन आयोगको कार्ययोजना अनुसार आपूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः निर्वाचन आयोगले Coordination र Cooperation को उपयुक्त वातावरण बनाउनु पर्ने हुन्छ । सरकारको नेतृत्व गर्ने प्रधानमन्त्री, मन्त्रीहरू, मुख्यसचिव, सचिवहरू, विभागीय प्रमुखहरूसित समय समयमा Courtesy Call गरेर संवाद र छलफललाई Alive राख्नुपर्छ । यसले गर्दा कुनै विशेष अवस्थामा उत्पन्न कानूनी जटिलता फुकाउन पनि सहज हुन्छ ।

५.४ संसद

संसदले पनि Primary Stakeholder को भूमिका निर्वाह गर्दछ । EMB ले निर्वाचनसम्बन्धी कानूनको ड्राफ्टमा सांसदहरूसित संवाद, छलफल, अन्तरक्रिया, वर्कशप गरेर राय, सल्लाह, सुझाव प्राप्त गरेर परिमार्जनसहितको कानूनको ड्राफ्ट Liaison Ministry मार्फत नेपाल सरकारमा पठाउँदा EMB ले आफ्नो ड्राफ्ट संसदबाट बिनाकुनै उल्लेखनीय परिमार्जन पारित होस् भन्ने चाहन्छन् तर Legislatures ले निर्वाचनको व्यावहारिक अनुभव सँगालेको हुनाले निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा आवश्यक ठानेमा परिमार्जन गरेर पारित गरिन्छ र सोही कानूनका आधारमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्छ । यसरी Legislature ले निर्वाचन व्यवस्थापनमा Legal Effect पाउँछ । यसबाट निर्वाचन आयोगको लागि अप्ठ्यारो हुन

जान्छ । तर, निर्वाचन आयोगसित असन्तोष व्यक्त गर्न बाहेक कुनै विकल्प नभएको हुनाले आयोग कानूनको आधारमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्न बाध्य हुन्छ । कतिपय स्थितिमा निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक समयमा पारित हुँदैन जसले गर्दा निर्वाचन आयोगलाई निर्धारित समयमा निर्वाचन सञ्चालन गर्न अप्ठ्यारो हुन्छ । यसरी जनप्रतिधिमूलक संस्था संसदको भूमिका विभिन्न कारणले सधैं सकारात्मक देखिएको छैन । कतिपय अवस्थामा सांसदहरूले निर्वाचन आयोगप्रति आलोचनात्मक दृष्टिकोण राखेको पाइएको छ जसले गर्दा दुवै संस्थाबीच अदृश्य विरोधाभास (Contradictory) देखिन्छ । जे होस्, संसद बिनाकानून बन्दैन र कानूनबिना निर्वाचन हुँदैन ।

५.५ न्यायिक निकाय

निर्वाचनका प्रमुख सरोकारवालाहरूमध्ये न्यायिक निकाय पनि एक महत्त्वपूर्ण सरोकारवालाको भूमिका निर्वाह गर्छ । निर्वाचनको हरेक प्रक्रियामा न्यायिक निकाय (जिल्ला अदालत, उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालत) ले निर्वाचनसम्बन्धी विवादको अन्तिम टुंगो लगाएर निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचन व्यवस्थापनमा सहजता प्रदान गर्दछ । मतदाता नामावली संकलनमा उत्पन्न विवाद, राजनीतिक दलसम्बन्धी विवाद र उम्मेदवारको योग्यता अयोग्यता सम्बन्धी विवाद, निर्वाचनको परिणामसम्बन्धी विवाद लगायतका विविध प्रकृतिका निर्वाचनसम्बन्धी विवादको टुंगो लगाएर निर्वाचन आयोगलाई स्वतन्त्र र स्वच्छ निर्वाचन सम्पन्न गर्न न्यायिक निकायले ठूलो भूमिका खेल्छ । न्यायिक निकायले EMB को Safeguard को पनि काम गर्छ । साथै, यसले निर्वाचन व्यवस्थापनलाई कार्यकारिणी कठोरता, निरंकुशता र स्वेच्छाचारी हुनबाट समेत सचेत गराउँछ ।

५.६ पर्यवेक्षक

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको निष्पक्षता र स्वतन्त्रतापूर्वक गरिएको अध्ययन अवलोकन, प्रतिवेदनको निर्वाचन प्रक्रियामा ठूलो प्रभाव पाउँछ । निर्वाचन प्रक्रियामा पर्यवेक्षकको भूमिका Critical Players को रूपमा हुन्छ । संक्षेपमा पर्यवेक्षकको भूमिका निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- राजनीतिक प्रक्रियामा नागरिक संलग्नतालाई प्रोत्साहन गर्छ ।
- निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधार र परिवर्तन गर्न पर्यवेक्षणको प्रतिवेदन सहयोगी सामग्रीको रूपमा हुन्छ ।
- Post-conflict देशहरूमा पर्यवेक्षकले मतदान र मतगणनाको परिणामलाई स्वीकारयोग्य बनाउन पनि भूमिका निर्वाह गर्छ ।
- पर्यवेक्षकले निर्वाचन प्रक्रिया Integrity मा Public Confidence लाई बढाउँछ ।
- पर्यवेक्षकले निर्वाचन प्रक्रियामा भएकारहेका त्रुटि र कमजोरी हटाउन र सुधार गर्नमा सहयोगी भूमिका खेल्छ ।

यसरी निर्वाचन प्रक्रियामा पर्यवेक्षकको उच्च भूमिका रहने भएको हुनाले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन पर्यवेक्षणको समुचित व्यवस्था गर्नु बेस हुन्छ किनकि आधुनिक प्रतिनिधिमूलक लोकतान्त्रिक निर्वाचनमा पर्यवेक्षकको भूमिका बढ्दै गइराखेको छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थायी किसिमका पर्यवेक्षक संस्थाहरू स्थापना भएका छन् र पर्यवेक्षणमा अतिविशिष्ट व्यक्तिहरूको समेत संलग्नता र भूमिका रहेका छन् । उनीहरूको छोटो टिप्पणी (Remark) ले ठूलो अर्थ राख्छ । जस्तो: २०६४ को निर्वाचन पर्यवेक्षणमा Carter Center का President Jimmy Carter को Remark महत्वपूर्ण भएको थियो ।

५.७ नागरिक समाज

नागरिक समाजको बहुर्यामिक भूमिका हुन्छ । तर, निर्वाचनमा खासगरी संक्रमणकालीन लोकतान्त्रिक निर्वाचन व्यवस्थापन र निर्वाचन प्रक्रियामा नागरिक समाजको अहं भूमिका हुन्छ । संक्रमणकालीन निर्वाचनको बेला हुने अप्रिय घटनाले निर्वाचन प्रति विश्वासको संकट हुनसक्छ । नेपालमा वि.सं. २०६४ र २०७० मा भएको संविधान सभा सदस्य निर्वाचन अवधिमा यस्तै अप्ठ्यारो हुने आशंका गरिएको थियो । त्यस्तो अवस्थामा निर्वाचन आयोगलाई सहयोग गर्ने र निर्वाचनको अनुकूल वातावरण श्रृजना गर्नमा नागरिक समाजको ठूलो योगदान हुन्छ । २०६४ सालमा निर्वाचनको अवधिमा दाङ्ग जिल्लामा भएको घटनाले सिर्जना गरेको निर्वाचनको अनिश्चिततालाई निश्चित र शान्तिमय बनाउनमा तत्कालीन नागरिक समाजका अगुवा पद्म रत्न तुलाधर र दमन नाथ हुंगानाको विशेष भूमिकालाई स्मरण गर्नु पर्छ । २०७४ सालको सबै तहको निर्वाचन सम्पन्न गर्दा सम्म नागरिक समाजको भूमिका सकारात्मक भएतापनि विविध कारणले गर्दा निर्वाचन आयोग प्रति आलोचनात्मक रहेको थियो । तर निर्वाचन आयोगले आलोचना र टिकाटिप्पणीलाई शिक्षाको रूपमा लिएको थियो ।

५.८ सञ्चार जगत

सञ्चार (Print and Electronic, Public and Private) जगतको निर्वाचन प्रक्रियामा अत्यन्त गहिरो (Deep), समतल (Horizontal) र अग्रणी (Leading) भूमिका हुन्छ । त्यसै पनि सञ्चार जगतलाई राष्ट्रको चौथो अंगको रूपमा महत्त्व दिइएको छ । लोकतन्त्र र निर्वाचनसम्बन्धी शिक्षा र जानकारीको सशक्त माध्यम Print and Electronic Media हुन् । पढेर, देखेर, सुनेर निर्वाचन प्रक्रिया सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गरेर त्यसलाई एकले अरूलाई सुनाउने र सिकाउने काम गरी राख्दा त्यसको ज्यामितीय प्रभाव पर्न जान्छ । यसरी सञ्चार जगतले लोकतन्त्र र निर्वाचन शिक्षा र मतदाता शिक्षाको प्रचारप्रसारमा ठूलो भूमिका खेल्छ ।

निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय र सञ्चारलाई एक अर्काका परिपूरक भएको हुनाले EMB ले Media Strategy निर्माण गर्छ । सञ्चारको क्षेत्र बृहत्तर भएको हुनाले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले सञ्चारकर्मीहरूसित सन्तुलित सम्बन्ध राख्नुपर्ने हुन्छ । विगतका निर्वाचनहरूमा विभिन्न कारणले कतिपय सञ्चार माध्यममा निर्वाचन प्रक्रियाबारे Bias र Negative समाचार सम्पादन गरेको पाएकोमा निर्वाचन आयोग अत्यन्त चनाखो, सजग र सचेत भएर

नियमित रूपमा सञ्चारकर्मीलाई निर्वाचनसम्बन्धी क्रियाकलापको पारदर्शी र इमान्दारीपूर्वक जानकारी गराइराख्नु पर्छ ।

५.५ दातृ समुदाय

विशेषगरी Emerging Electoral Democracy मा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूको निर्वाचन व्यवस्थापनमा ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । Post-conflict Electoral Democracy मा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूले लोकतन्त्र संस्थागत र निर्वाचन प्रक्रियालाई सफल पार्न वित्तीय र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नमा भूमिका निर्वाह गर्छ । उदाहरणको लागि २०६४ मा संविधान सभा सदस्य निर्वाचन प्रक्रियामा UNO को ठूलो Team नै UNMIN को रूपमा Deploy भएको थियो । यसका अतिरिक्त चीन, भारत, जापान, IFES, International-IDEA को पनि महत्त्वपूर्ण योगदान थियो । २०७० सालको दोस्रो संविधान सभा सदस्यको निर्वाचनमा पनि भारत, चीन, UNDP/ESP, IFES र International-IDEA को सहयोग रहेको थियो । २०७४ सालको निर्वाचनमा चीन, भारत र UNDP/ESP, IFES र International-IDEA को सहयोग थियो । तर, हाल Established Vibrant Electoral Democracy मा पनि अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको प्रवेश र भूमिका बढ्न थालेको छ । किनकि Global Electoral Democratic Family को अवधारणा आइरहेको छ ।

६. सरोकारवालाको वर्तमान अवस्था (Present Situation of Stakeholder)

निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयमा सरोकारवालाहरूको अवस्था र भूमिकाबारे माथिका अध्यायमा संक्षेपमा वर्णन गर्ने प्रयास गरिएको छ । निर्वाचन प्रक्रियाको गम्भीरता Electoral Cycle मा एकैनासको हुँदैन र सरोकारवालाको भूमिका पनि फरक हुन्छ । नेपाल सरकारको निकायको निरन्तर सहयोगी भूमिका हुन्छ । त्यस्तै, राजनीतिक दलहरूसँग निर्वाचन आयोगले सधैं सहकार्य गरिराख्नु पर्छ । दलसितको परामर्शलाई कानूनले बाध्यात्मक पारेको छ । कानूनको परिमार्जनसम्बन्धी ड्राफ्टमा गृह मन्त्रालय र न्याय तथा कानून मन्त्रालयको सहयोगी भूमिका हुन्छ । यस्तै, राज्यव्यवस्था समितिसँगको संवाद र छलफल पनि समयसमयमा भइरहन्छ । निर्वाचनको अवधिमा यी निकायहरू बढी सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्छन् । तर, सञ्चार जगत्, पर्यवेक्षक, नागरिक समाज लगायतका सरोकारवालाहरूको Non-election Period मा खासै भूमिका हुँदैन । संक्षेपमा, वर्तमान अवस्थामा सरोकारवालाहरूको निर्वाचन आयोगप्रति सकारात्मक र सहयोगी दृष्टिकोण नै रहेको छ । २०७४ सालमा स्थानीय तह, प्रदेश तथा प्रतिनिधि सभा सदस्य, राष्ट्रिय सभा सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सुसम्पन्नपश्चात् सातवटै प्रदेशमा सरोकारवालहरूसितको निर्वाचन समीक्षामा विभिन्न प्रश्नहरू सोधिएको थियो । यसमध्ये एउटा प्रश्न थियो— **निर्वाचन अवधिमा निर्वाचन आयोग र सरोकारवालाहरूबीच जिल्ला स्तरमा समन्वय कतिको प्रभावकारी रहेको थियो ?** प्राप्त उत्तर यसप्रकार थियो— **प्रभावकारी ५३%, कम प्रभावकारी १४%, सन्तोषजनक २९%, प्रभावकारी नरहेको ०% र जवाफ नदिएका ४% ।** यसरी सरोकारवालाहरूको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण प्रभावकारी

भूमिकालाई इन्कार गर्न सकिदैन । अतः निर्वाचन आयोगलले सरोकारवालाहरूसित सहकार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- नेपालको संविधान, २०१९,
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७,
- नेपालको संविधान, २०७२,
- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३,
- निर्वाचन आयोग, नेपाल, संविधान सभा सदस्य निर्वाचन परिणाम, २०६४ र २०७०,
- प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन परिणाम पुस्तक, २०७४, op.cit.
- नेपालको निर्वाचन इतिहास, op. cit.
- प्रथम र दोस्रो रणनीतिक योजना, op. cit.
- २०६३ सालदेखि २०७५ सम्मका निर्वाचन आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू, op.cit.
- निर्वाचन समीक्षा (स्थानीय तह, प्रदेश सभा, प्रतिनिधि सभा सदस्य, राष्ट्रिय सभा सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन, २०७४), op. cit.
- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३,
- लोक दर्शन पण्डित, नेपालको संसदीय निर्वाचन दर्पण, २०६७,
- शान्ता नेपाल मरासिनी, निर्वाचन र लोकतन्त्र, २०७३,
- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, नेपाली बृहत् शब्दकोश,
- Election Commission, Kathmandu, General Election in Nepal 1991,
- Lok Raj Baral (ed.), Election and Governance in Nepal, 2005,
- S.Y. Quraishi, AN UNDOCUMENTED WONDER: The Making of the GREAT INDIAN ELECTION, 2014,
- Reports of 9th Meeting of Forum of Election Management Bodies of South Asia 5-7 September, 2018, Dhaka, Bangladesh,
- International IDEA, The Integrity of Elections: The Role of Regional organizations, 2012,
- Electoral Management Design: The International IDEA Handbook, 2009, op. cit.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/stakeholder>,
- <https://www.investopedia.com/terms/stakeholder.asp>.

Social Inclusion/Exclusion in the State Organs in Process of Federalization through Electoral System and Electin Experiences of Nepal

Dr. Chandra Kanta Gyawali¹

ABSTRACT

The First Constituent Assembly (CA) in Nepal was dissolved without promulgating the new constitution in 2012, but the second CA successfully promulgated the Constitution of Nepal on 20 September, 2015. Nepal, for the first time, as a federation is divided into 7 states and 753 local units. Elections for three tiers of Parliament were held in 2017. Vertical division of power through three tier governments as federal, state and local level governmental system with the constitution itself formulating structural framework and defining sources of power. Horizontal separation of powers at each level of government and concept of shared-rule and self-rule are not easy to incorporate in a simple way. Federal legislature is bicameral, House of Representatives shall consist 275 members and (FPTP 165 election constituencies on the basis of population and geography and proportional 110, country being considered as single electoral constituency ensuring just, and inclusive) National Assembly shall consist of fifty nine members (56 by an electoral college including at least 3 Women, 1 Dalit, 1 from persons with Disabilities or Minorities from each state and 3 members consisting of at least one Woman). Mixed Electoral System (FPTP in 60 % and PR 40 %) at federal and state level legislature but inclusive FPTP Electoral System either executive or village Assembly or Municipal Assembly without threshold may result in coalition government. Indeed, Electoral system is the major instrument to measure the people's verdict in democracy. Democracy is also related with the electoral system. The number of vote determines the number of seats of political parties in the election under democratic system. The voters and major stakeholders are the key factors for representative democracy.

Electoral Systems, Constitutional and Legal Provisions

The Election Commission was entrusted with the responsibility to work towards holding elections since it was established. Although the Interim Constitution had envisaged its formation at the time its elementary draft was

¹ Senior Advocate in Supreme Court of Nepal , Ph.D. (Constitutional Law)

prepared, its form hadn't been finalized. However, steps were taken towards legislation on giving voting rights to all Nepali citizens eighteen years or older by November 2006 for approval by the then House of Representatives in view of political consensus in this regard. As the first step in the elections was to prepare voter list, work had already started after legislation on Voter List was approved in December 2006. When the Interim Constitution was promulgated in January 2007, its Section 7 dealt with constituent assembly. As the IC had envisaged two kinds of electoral systems- first past the post and proportional, legal basis for holding the elections was prepared. The constitutional and legal provisions in this regard in the past years are as follows.

a) Constitutional Law, BS 2004 (1947)

Rana Prime Minister Padma Shamsher promulgated the first constitution in 1947 although it was never implemented. The lower house called Rastra Sabha was envisaged to have 42 elected members and 28 nominated by the Rana Prime Minister. There was a provision to have 20 to 30 members in the upper house called Bhardari Sabha. The cabinet was to contain members including those elected. There was also a provision for Village Panchayat including 10 to 15 elected members and Town Panchayat having 10 to 20 elected members and District Panchayat. Although there was no provision for an electoral system, the Rana Prime Minister was given the right to remove any difficulties in this regard. However, it was said that elections would be held using adult franchise.

b) Interim Administration Act of Nepal, BS 2007 (AD 1951)

This is called the second written constitution of Nepal and the first written one to be implemented. It was promulgated by King Tribhuvan after the end of the Rana regime in 1951 and is known as the constitution in which the monarch enjoyed considerable powers. It had made a provision for an Election Commission for the first time. It envisaged one voter list for each constituency, right to become a candidate irrespective of religion, caste or gender on the basis of adult franchise and all above the age of 21 entitled to vote. It also provided for power to make laws for this purpose.

c) Constitution of Nepal, BS 2015 (1958)

It was prepared under advice of Sir Ivor Jennings from Britain. It envisaged 109 constituencies in the country which would elect one representative each by secret ballot. Due attention was paid to geographic area, population and administrative accessibility in delineating constituencies. Provision was also made for adult franchise for all above the age of 21, Election Commission and

electoral process as determined by law. Any dispute regarding elections was to be decided by a Special Court appointed by the Chief Justice.

d) Constitution of Nepal, BS 2019 (1962)

There was a provision for indirect elections 112 members in National Panchayat, the supreme legislature and a quarter of membership nominated by the King. Each district was considered a constituency and the members were elected for five years on the basis of adult franchise. Sovereignty under this constitution was with the monarch who was most powerful under this system. Political parties were banned in this system which called itself “partyless democracy”. An election commission had been provided under this constitution and a Special Court on the basis of recommendation of election commission.

e) Constitution of Nepal, 2047 BS (1990)

This constitution was promulgated after Jana Andolan-1 (Popular Movement) of April 1990 which resulted in restoration of multiparty system. Sovereignty rested with the people. There was a provision for two houses- House of Representatives (Pratinidhi Sabha) and National Assembly (Rastriya Sabha). Election to the membership of both houses was followed in different manner. The entire country was divided into 205 constituencies for elections to the lower house and voting was on the basis of adult franchise for all above 18 years of age under first past the post system. In the upper house, 35 members were elected from the electoral college of the lower house, a total of 15 members (3 from each of development regions) elected from electoral college of village, town and district level and ten to be nominated by the King. There was a provision for an Election Commission for holding fair and impartial elections and electoral disputes to be decided by a court as designated by law.

f) Interim Constitution of Nepal 2063(2007)

The Interim Constitution was promulgated as a result of Jana Andolan-2 (Popular Movement) and marked the beginning of peace process after the end of Maoist insurgency. It is a constitution for only a limited period of time before one drafted by constituent assembly is approved. It envisages to complete the task of restructuring of state after elections to the constitutional assembly was held in April 2008. The Interim Constitution elected a President on the basis of political consensus. The following provision was made for the election of members of constituent assembly.

First Past the Post System and Proportional System

240 members were elected under First past the Post system and 335 seats were filled under proportional representation system. 26 members were also appointed by nomination. The total membership of constituent assembly is 601.

A mixed system of First Past the Post and Proportional was used in electing the members. Population has been made the main criteria along with inclusivity.

Nepal does not have a history of elections under a proportional system. During elections under constitutions promulgated in 1958, 1962 and 1990, first past the post system was used. A proportional system was used only for elections to the upper house under 1990 constitution which was in use for twelve years.

It was initially envisaged to elect 409 members and nominate 16 members for a total of 425 members. This included 205 members under first past the post system and 204 under proportional system taking the entire country as a single constituency. There was also a provision for making the system inclusive for proportional seats when lists were being prepared by political parties for women, Dalits, Indigenous people, Madhesis, the marginalized and backward areas. Regarding women it was decided to give them representation in a third of the total membership including those winning from first past the post system. However, the first amendment to the Interim Constitution made changes in the total number of seats.

g) Interim Constitution (First Amendment) B.S. 1963 (2007)

It is mentioned in the First Amendment the following changes will be made in constituencies on the basis of similar population and geographic accessibility and how many seats will there be on the basis of plurality system and proportionate system. It was also mentioned that size of constituency would be increased in view of increase of population. A Constituency Delineation Commission was also formed for this purpose.

3.2 Constituency Delineation Commission and its recommendation

A six member commission was formed under chairmanship of former Justice of the Supreme Court. It was given a fifteen day mandate in accordance with the mandate given by the First Amendment of the Interim Constitution. The Commission gave its recommendation delineating 240 constituencies. A provision for proportionate seats was also made for 240 seats under proportionate system. When 17 were to be nominated a total of 497 members for the constituent assembly was proposed. There was an increase of 35 seats including 28 seats in the Terai and 7 in the Hills. There was no increase in the

Mountain region. There are now 116 seats in the 20 districts of the Terai and 102 seats in 39 districts of the hills in First Past the Post system. The Commission has delineated constituencies on the basis of population, geographic accessibility and density of population only. It didn't pay attention to language, region, and regions of minorities, indigenous people, Dalits, women class and occupations. It completed its work in accordance with the limits put under the constitution. There was increase in representation of the Terai as the constituencies were delineated on the basis of 2001 population census. There was an increase of two seats each in Morang, Dhanusha, Rupandehi, Kailali, Nawal Parasi, Bara, Rautahat and Mahottari. On the other hand, one seat each was increased in other districts of the Terai. There was an increase of two seats in Kathmandu and one each in Kaski, Kavrepalanchowk, Makwanpur and Udayapur. The total number of seats from Kathmandu was ten. The next largest number of seats nine was from Morang. According to the Commission, one seat for 96,000 people. The Terai had only 43% of seats although it constituted 48% of population previously. On the other hand, the hilly and mountain regions had 52 percent of seats although the percentage of population was only 57.

3.3 Third Amendment of Interim Constitution - BS 2064 (2008)

The Third Amendment to the Interim Constitution has adopted a mixed system of representation. The First Past the Post seats remain 240. On the other hand, the entire country has been designated as one constituency and 335 seats were given to be elected under the proportional system.

The Third Amendment of Interim Constitution decided to have 601 seats in the constituent assembly including 240 seats from plurality system, 335 seats from proportional system and 26 nominated by the cabinet. The number of seats in other countries shows 687 in Korea, 659 in Britain, 630 in Italy and 601 in Nepal indicates that Nepal is included as one of the countries having more than 600 members. On the other hand, there are 435 (USA), 450 (Russia), 460(Poland) , 400(South Africa) and India (538) which are larger than Nepal in area and population and are more developed. A small country like Nepal has to spend billions of Rs for its constituent assembly. The following acts were enacted in order to conduct elections in the country.

3.4 Constituent Assembly Member Election Act, BS 2064 (2007)

This Act has amended some acts related to elections of members of Parliament. This Act also amended the total number of seats in proportional system from 240 to 335, First Past the Post to be 240 and 26 nominated members adding a total of 601 members.

- 1) Mixed Election System

The following system was applied for elections to the constituent assembly.

- a) First Past the Post- 240 seats
 - b) Proportional Representation System- 335 seats
 - c) Persons making an important contribution to national life- 26
- Total---- 601 members

a) First Past the Post Electoral System

Under First Past the Post System, there is one seat per constituency and the person getting the largest number of votes for the seat gets elected. One person can run for elections from two constituencies under this system.

- i) Under this system one person could be a candidate for up to two constituencies.
- ii) If a person gets elected in both seats, one seat would have to be given within thirty days of declaration of election results by submitting resignation of the seat to the Speaker. Bye elections would be held to fulfill the vacant seat.
- iii) While naming candidate under this system, political parties would be required to give attention to the principle of inclusivity.

b) Proportional Representation System

Accordance with the proportional representation system, when the entire country is considered one constituency. Elections would be held for 335 seats under this system taking into account the percentage of votes received by political parties.

It will not be permitted to include the name of a person already named in First Past the Post to proportional representation system.

2. Closed List of candidates

Those political parties intending to participate in proportional elections would be required to submit a closed list of candidates.

While preparing a closed list, the political parties would be required to give ten percent of candidates to such closed list.

While preparing a closed list would be required to be inclusive by giving representation to women, Dalits, oppressed castes, indigenous people, Madheshi and others in order to make proportional representation as given in Annex-1. While preparing women's representation, it should be done in an inclusive manner assuring that Dalits, depressed classes, Madhesis, backward areas are represented. A list of candidates among the Madheshi should include Dalits, indigenous people and others in an inclusive manner according to their

percentage in population. The political parties should submit to the Election Commission as given in Annex 2 and should show male and females.

The percentage in population means percentage as shown in the national population census held before elections to the constituent assembly. Although political parties are required to include representation of poor farmers, workers, the oppressed and the disabled according to law, these have not been shown in the list.

The list of women candidates in the proportional system includes women candidates in the First Past the Post system in order that it isn't less than one third.

When the Closed List is submitted to the Election Commission, the political parties will be informed within one week whether representation on a proportional and inclusive manner has been assured and if any correction needs to be made. The concerned political parties would need to correct the Closed List within a week and resubmit it to the Commission which could be the Final List.

The number of votes received by a political party in elections for proportional system would need to be translated into the candidates in the Closed List assuring representation to the Election Commission selected by Central Working Committee. The Election Commission will announce the names of candidates elected from the Closed List.

Not understood, especially the term "Ghatanka" as written in the draft

The Election Commission will investigate if the list submitted List of candidates assures proportional representation. However, it will accept variation up to 10 percent from the list.

If it were to be found that the list of candidates presented by political parties after investigation is not in accordance with proportional representation, the Election Commission will write to concerned political parties to re-submit the list after making corrections.

The political parties would be required to submit the corrected list within three days.

If it were to be found that there was no proportional representation the number of candidates declared by the political parties declaration of elected candidates will be made in the same proportion.

The list of candidates declared elected will be made public by the Election Commission and the political parties would be informed in this respect

The Closed List prepared according to this Act the number of candidates exceeding total number in the proportional system.

Irrespective of what is written elsewhere, during preparation of Closed List under proportional election system if a political party were to list less than 20 percent of candidates would need to prepare a list giving equal representation to men and women from other groups. If a political party selects a candidate other than those from the Closed List, approval of *Election* Commission would be needed.

3.5 Validity of Closed List to be valid only during the tenure of constitutional assembly

The Closed List submitted by political parties will only be valid during the tenure of constitutional assembly for which the elections were held.

If the seat of a member elected under the proportional system becomes vacant because of resignation, death, leaving the party or other reasons, candidates from the Closed List selected by the central committee of a political party would be declared elected.

Candidature to be declared invalid

If there're any questions about eligibility of a candidate according to Section 65, from Closed List in a Proportional System, Election Commission would investigate and if found not to be eligible, his candidature will be declared invalid. However, the candidate would not be denied the chance to present his defense.

It was on the basis of recommendation of Constituency Delineation Committee that 240 seats on First Past the Post was required to follow an inclusive system for representing women, Dalits, Indigenous People, minorities, peasants was replaced by a mixed system consisting of First Past the Post and Proportional System by the Third Amendment of the Interim Constitution which gave 240 seats to First Past the Post, 335 seats to Proportional and 26 to nominated to make a total of 601 seats. The Constituent Assembly Act, 2064 B.S. was amended. According to the approved law, the following will be the percentage representation of different groups.

Janjati	37.8
Dalits	13 percent
Backward area	4 percent
Others	31 percent

On the other hand, constituent Assembly Act, 2064 was also amended. Actually, Sambaidhanik Kanoon 2064 has also been amended, replacing it with a new Act. It is said that 50 percent of seats would be reserved for women. Actually it was envisaged to be included in the Third Amendment but was actually amended in the Second Amendment,

Electoral System under the Constitution of Nepal

The Constitution of Nepal was promulgated by the Constituent Assembly on 20 September 2015. The Sovereignty and state authority of Nepal are vested in the Nepalese people. It is expressed for creating an egalitarian society on the basis of the principles of proportional, inclusion and participation, to ensure equitable economy, prosperity and social justice in preamble 2 (Preamble, The constitution of Nepal)

It is committed to all citizens shall be equal before law. No person shall be denied the equal protection of law. There shall be no discrimination in the application of general laws on the grounds of origin, religion, race, caste, tribe, sex, physical conditions, disability, health condition, matrimonial status, pregnancy, economic condition, language or geographical region, or ideology or any other such grounds. The state shall not discriminate among citizens on grounds of origin, religion, race, caste, tribe, sex, physical condition, disability, health conditions, matrimonial status, pregnancy, economic condition, language or geographical region, ideology and such other matters.

Provided that nothing shall be deemed to prevent the making of special provisions by law for the protection, empowerment or advancement of the women lagging behind socially and culturally, Dalits, Adibasi (**indigenous groups**), Madhesi, Tharu, Muslims, oppressed class, backward communities, minorities, marginalized groups, peasants, laborers, youths, children, senior citizens, sexual minorities, persons with disability, incapacitated and the helpless persons, and of the citizens.³ (Art., 18) This constitution has endorsed

²Preamble: A **preamble** is an introductory and expressionary statement in a document that explains the document's purpose and underlying philosophy. When applied to the opening paragraphs of a statute, it may recite historical facts pertinent to the subject of the statute. It is distinct from the long title or enacting formula of a law.

³Indigenous Groups :**Indigenous Groups or People** also known as **first peoples, aboriginal peoples, native peoples, or autochthonous peoples**, are ethnic groups who are descended from and identify with the original inhabitants of a given region, in contrast to groups that have settled, occupied or colonized the area more recently. Groups are usually described as indigenous when they maintain traditions or other aspects of an early culture that is associated with a given region. Not all indigenous peoples share these characteristics. Indigenous peoples may be either settled in a given local/region or exhibit a nomadic lifestyle across a large territory, but are generally historically associated with a specific territory on which they depend. Indigenous societies are found in every inhabited climate zone and continent of the world. Since indigenous peoples are often faced with threats to their sovereignty, economic well-being, and their access to resources on which their cultures depend, a special set of

Federal Democratic Republican State and has envisaged that Nepal is an independent, indivisible, sovereign, secular, inclusive, democratic, socialism oriented, federal democratic republican state. A common people can be a head of state of Nepal. Earlier before 2007, king was the head of the state of Nepal.

Federal Legislature

It is consisting of two houses to be known as the House of Representative and National Assembly, It is called federal parliament and it is highest parliament among three tiers of parliament of Nepal.

Composition of House of Representatives: This constitution has managed two types of electoral system for the House of Representatives shall consist of two hundred and seventy five members as follows:-

a) First-Past-the-Post Electoral System

One hundred and sixty five members to be elected through the **first-past-the-post electoral system** consisting of one member from each of the one hundred and sixty five electoral constituencies, formed by dividing Nepal into 165 constituencies based on population and geography.

Federal Legislature

- Federal Parliament means House of Representative and National Assembly
- Mixed Electoral System
 - a) FPTP in 60 % means 165
 - b) PR 40 % at federal 110
 - c) 59 from National Assembly and total members 334 will be elected in Federal Parliament

State Legislature

- Mixed Electoral System
 - a) FPTP in 60 % means 330 representatives are to be elected.
 - b) PR 40 % at state level legislature means total 220
 - c) Total 550 representatives are to be elected.

political rights in accordance with international law have been set forth by international organizations such as the United Nations, the [International Labor Organization](#) and the [World Bank](#). The United Nations has issued a [Declaration on the Rights of Indigenous Peoples](#) to guide member-state national policies to collective rights of indigenous people—such as culture, identity, language, and access to employment, health, education, and natural resources. Estimates put the total population of indigenous peoples from 220 million to 350 million

House of Representatives Election, 2074

House of Representatives Election, 2017

SN	Parties	Seat Numbers	Total
1	CPN (UML)	80	80
2	CPN Maoist	36	36
3	Nepali Congress	23	23
4	R JA. PA. Nepal	11	11
5	Jana Adhikar Forum	10	10
6	Naya Sakti, RPP, Rastriya Janamorcha, NE MA KIPA and swatantra	1,1,1, 1 and 1	5
	Total		165

Source: Election Commission, 2017

- Federal Parliament held election on 2074 Mangsir 10 and 21 (November 26, 2017 and December 7, 2017). 165+110 +59=334
- Similarly Provincial Level election held on 2074 Mangsir 10 and 21 (November 26, 2017 and December 7, 2017). 330+220= 550
- As well as Local Level Election held on 14 May, 28 June and 18 September 2017. 37,314 representations.

Federal Parliament

Three Percent Threshold

Five Parties were crossed the 3 % threshold are as follows ;

- CPN (Unified Marxist-Leninst),
- Nepali Congress,
- CPN (Maoist Centre),
- Rastriya Janta Party Nepal and
- Federal Socialist Forum, Nepal won at least one seat in first –past-the- post voting and
- Crossed the three percent in proportional voting and have been represented in the federal parliament as National parties.
- Rastriya Prajatantra Party,
- Naya Sakti Party,
- Rastriya Janmorcha and
- Nepal Majdoor Kisan Party

- They did not cross the three percent threshold in the proportional voting and have been represented as independents in the parliament.

Proportional Representation Electoral System⁴

One hundred and ten members elected from proportional representation electoral system where voters vote for parties, while treating the whole country as a single electoral constituency. Provision shall be made according to federal law for the representation of political parties to file candidacy for the election of the House of Representatives for proportional representation system through **Closed List as follow:**

Ensured on the basis of a closed list from

- Women- 33 % (Must be elected to the federal and provincial parliament)
- *Dalit*- 13.8%
- Indigenous peoples- 28.7%
- *Khas Arya*- 31.2%
- *Madhesi*- 15.3%
- *Tharu*- 6.6%
- *Muslim*- 4.4%
- *Disability*- 1.94%
- *Backward* regions- 4.4% on the basis of populations.

Such candidacy shall also consider balance in geography and province. (Art. 84) For the purpose of this provision, *Khas Arya* means *Chhetri*, *Brahmin*, *Thakuri* and *Sannyasi (Dasnami)* community. While filing candidacy by political parties representation of persons with disability shall also be made. Every Nepali citizen who has attained the age of eighteen years, as provided in law, shall be entitled to vote in any constituency.(3% threshold)

Women for at Least One Third of Total Members of Federal Parliament

This constitution has granted at least one third of total members elected from each party in Federal Parliament. In case, one-third percentage of women are not elected while being elected under the first past the post system and fails to

⁴Proportional Representation Electoral System: Proportional representation (*PR*) characterizes electoral systems by which divisions in an electorate are reflected proportionately in the elected body. If 30% of the electorate supports a particular political party, then roughly 30% of seats will be won by that party. The essence of such systems is that all votes contribute to the result: not just a plurality, or a bare majority, of them. Proportional representation requires the use of multiple-member voting districts (also called super-districts); it is not possible using single-member districts alone. There are two PR voting systems: party list PR and the single transferable vote (STV). Mixed member proportional representation (MMP), also known as the Additional Member System, is a hybrid Mixed Electoral System that uses party list PR as its proportional component. MMP has the potential to be proportional or semi-proportional depending on a number of factors such as the ratio of FPTP seats to PR seats, the existence or nonexistence of compensatory seats to make up for overhang seats, and election thresholds

ensure one-third representation shall have to elect at least one-third of total numbers as woman in the Federal parliament while electing members. (Art. (8), 984)

Proportional Electoral System, 2017

SN	Parties	Seat Number	Total
1	CPN (UML	41	41
2	Nepali Congress	40	40
3	CPN Maoist	17	17
4	Rastria Janata Prty	5	5
5	Jana Adhikar Forum	5	5
6	Naya Sakti,RPP, Rastriya Janmorcha, NE MA KIPA and swtantra	Under the 3 % Threshold	110

Source: Election Commission, 2017

PR List of UML

- The party bagged 41 seats in the parliamentary elections held in November and December.
- The party picked 41 names, which includes 37 women and 4 men.
- Among those members elected under the PR system are Mukunda Neupane, Bijaya Subba, Mohan Baniya and Moti Lal Dugad under the PR category. Neupane, Baniya and Subba are party leaders.
- The list submitted by the party to the election body shows that almost all the women leaders are close to senior leaders

Nepali Congress in PR list

Nepali Congress has submitted the names the members of House of Representatives under PR electoral system.

- Party has finalized the names of the 40 members.
- Like CPN UML, women leaders of NC are close to senior leaders
- **Khas-Aarya**
- Bal Krishna Khand, Dilendra Prasad Badu,
- Kishore Singh Rathore, Satya Narayan Khanal, Surya Bahadur KC, Mohan Pandey,
- Sujata Koirala, Pushpa Bhusal, Dila Sangraula, Meena Pandey, Uma Regmi, Deepsikha Sharma are party politicians.

- **Indigenous**
- Bahadur Singh Lama, Karma Ghale, Umesh Shrestha,
- Lal Kaji Gurung, Jip Tsering Lama, Gyan Kumari Chantyal, Pramila Rai,
- Mahendra Kumari Limbu, Heera Gurung, Meena Subba, Subarna Jwarchan

Madhesi, Backward Area, Tharu, Muslim, Dalit

- **Madhesi**
- Binod Chaudhary, Smriti Narayan Chaudhary, Nagendra Kumar Raya
- Sita Devi Yadav, Chitra Lekha Yadav, Meenakshi Jha
- **Backward Area:** Jay Pati Rokaya

- **Tharu:** Padma Narayan Chaudhary

- **Muslim:** Atahar Kamal Musalman, Sarvat Aara Khan

Dalit: Man Bahadur Bishwakarma, Meen Bishwakarma, Sujata Pariyar, Laxmi Pariyar, Bimala Nepali and Prakash Rasaili etc are also party politician except Binod Chudhari.

CPN-Maoist Centre

- **Khas/Aryan**
- Hit Raj Pandey, Rekha Sharma, Purna Kumari Subedi, Dharma Sheela Chapagain, Satya Pahadi, Sita Pokharel
- **Indigenous Communities**
- Jayapuri Gharti, Shashi Shrestha, Onsari Gharti, Yasoda Subedi, Amrita Thapa, Ram Kumari Chaudhary (Tharu)
- **Dalit:** Anjana BK, Durga BK
- **Madhesi:** Indu Sharma, Bodh Maya Yadav
- **Muslim:** Shekh Tara Chand

Note: Like NC and CPN(UML), women leaders CPN-Maoist Centre are close to senior leaders.

National Assembly shall be a permanent House.

- There shall be fifty-nine members in the National Assembly
- Fifty six members elected from an **Electoral College** comprising members of State Assembly
- Including at least three women, one dalit, one person with disability or minority (21 women, 7dalits, 7 disability)

Three members, including at least one woman, to be nominated by the President.

State Legislature

The constitution of Nepal has granted to form of state legislature which is exercised first time in Nepal.

State Legislature: The constitution clearly says that there shall be a unicameral legislature in a province which shall be called the State Assembly.

Composition of State Assembly:

The constitution of Nepal has managed also two types of electoral system in state legislature for State Assembly shall consist as follows:-

First-Past-the-Post (FPTP)

Every State Assembly shall consist of the following number of members: -
Members equal to double the number of members to be elected through the first-past-the-post (FPTP) electoral system to the House of Representatives from the concerned province/constituency. (Art. (A) (1), 176).

The number of members to be elected through the Proportional Representation (PR) election system equal to the number equivalent to the remaining forty per cent when the number of members maintained is regarded as sixty per cent. Electoral constituencies shall be maintained pursuant to federal law on the basis of population and geography for the election of the members sixty per cent of the members of the State Assembly shall be elected through first-past-the-post election system.

Seat Number of First Past the Post System, 2017

SN	Parties	Seat Number	Total
1	CPN - UML	168	168
2	CPN – Maoist_	73	73
3	Nepali Congress	41	41
4	Jana Adhikar Forum	24	24
5	Rastria Janata Prty	16	16
6	Naya Sakti, RPP, Rastriya Janmorcha, NE MA KIPA and Swatantra	2,2,1 and 3	8 330

Source: Election Commission, 2017

Proportional Representation Election System

Forty per cent shall be elected through proportional representation election system; Election of members of the state assembly to be conducted shall be held on the basis of adult franchise through secret ballot as provided in the law. (Art.(b) (1) , 176). Every Nepali citizen having domicile in a province and having attained the age of 18 years shall have the right to vote in any election constituency as provided for by law.

The representation of women, Dalit, indigenous, indigenous nationalities, Khas Arya, Madhesi, Muslim, backward region and minorities community on the basis of population and geography in the nominations filed by the political parties for the election to be held for the State Assembly through the proportional representation (PR) election system shall be provided on the basis of closed list in accordance with provincial law. Explanation: "Khas Arya" shall mean Chettri, Brahman, Thakuri, Sanyasi (Dashanami) community. While filing of candidacy by political party, representation of the persons with disability shall also be made.

Women for at Least One Third

At least one third of the total number of members to be elected from each political party to the Provincial Assembly shall have to be women. In case at least one third of the candidates elected from a political party are not women, the political party shall have to make provision of electing at least one third women while electing members

Speaker and Deputy Speaker of the Provincial Assembly:

While electing speaker and deputy speaker either of Speaker or Deputy Speaker shall be woman and they shall belong to different parties.

Local Level Government

This is the third tiers of Local Level government of Nepal. The constitution of Nepal has managed also First- past –the- Post Electoral System in Local Level Government shall consist as follows:-

Head and Deputy Head of Village Executive: First-past-the-Post Electoral System

There shall be a Head of Village executive in every Village Council. The Village executive shall be formed under her/his chairpersonship. The Village executive shall have a Deputy Head and ward chairpersons elected from each

ward and members elected below. The election of the Head and Deputy Head shall be held through secret ballot based on one person one vote according to the first-past-the-post electoral system by the voters of the concerned village council area. (Art.,(3), 215) Four women members that are elected by the Village Assembly members from among themselves and two persons elected from the Dalit or minority community shall also be members of the Village executive and this election shall be held within 15 days following the final result of the election of Village Assembly.

Formation of Village Assembly

This is third tiers of legislature in Local Level of Nepal. The constitution of Nepal has managed also First- past –the- Post Electoral System in Local Level Village Assembly shall consist as follows.

First- Past -the -Post -System

There shall be a Village Assembly in each Village Council. The Village Assembly referred and shall comprise a village executive Head, a Deputy Head and four members elected from every Ward of the Village council and member of the village executive elected from the dalit or minority.(Art.,(4), 222)

The Village Assembly to be constituted shall have the representation of at least two women from every Ward of the Village Council. One ward committee comprising of one ward Chairperson and four members shall be formed in each ward of the Village council as provided for in federal law. The election of the ward chairperson and members shall be held on the basis of the first past the post system. Every person who has attained the age of eighteen years and included in the voters list of the Village Council shall be entitled to vote as provided for in a federal law.

Composition of Municipal Assembly

The constitution of Nepal has also managed the First- past –the- Post Electoral System in Local Level Municipal Assembly shall consist as follows:

The First -Past- the Post System

There shall be one Municipal Assembly in each Municipality. The Municipal Assembly referred shall comprise the Mayor and Deputy Mayor, ward Chairperson and four members elected from every Ward of the Municipal council and member of the Municipal.

The Municipal Assembly to be constituted shall have the representation of at least two women from every Ward of the Municipality. One ward committee comprising of one ward Chairperson and four members shall be formed in each ward of the Municipality as provided for in federal law. (Art.,(4),223)

The election of the ward chairperson and members shall be held on the basis of the first past the post system. Every person who has attained the age of eighteen years and is included in the voters list of the Municipality shall be entitled to vote, as provided for in a federal law.

Chairperson and Vice-Chairperson of Village Assembly and Municipal Assembly: The Head and Deputy Head of the Village Executive and the Mayor and Deputy Mayor of the Municipal Executive shall carry out the transaction of business as Chairperson and Vice-Chairperson of the Village Assembly and Municipal Assembly respectively. In, Local Level in sum total representations are 37,314. Representation on Local Level election was held 2017 except 2 no. province.

Local Legislature

Inclusive and Representation in Local Executive and Legislature

SN	Level	Number
1	Metropolitan City	
2	Sub-Metropolitan City	11
3	Municipality	276
	Village Executive	460
5	Chairperson, Vice Chairperson, Ward Chairperson and Members of Village and Municipality	753, 753, 6743 26,720
6	Women and <i>Dalit</i>	13,360+225, and 1826
7	District Coordination Committee (women and <i>Dalit</i> or Minority)	Assembly 37,314 have already elected including Women 13,385 Dalit 2118

Source⁵

⁵ Constitution of Nepal and The Government Gazette published in 2073/11/27 (B.S.)

- First- Past- the – Post Electoral System(FPTP)

At village Assembly and Municipality Assembly 37,314 have already represented including Women 13,385 dalit 2118.

National Assembly

Representation on Federal Parliament House of Representative +National Assembly

Province	FPTP	PP	Totle	HR	FPTP	PP	Total
1	56	37	93		28	19	47
2	64	43	107		32	22	54
3	66	44	110		33	22	55
4	36	24	60		18	12	30
5	52	35	87		26	17	43
6	24	16	40		12	8	20
7	32 =330	21=220	53 =550		16= 165	10 =110	26 275+59= 334+550=834

Source: Election Commission

Conclusion

There is practiced social exclusion in the name of Social Inclusion in the State Organs in Process of Federalization. Almost Women leaders are close to senior leaders and Wives.

There is a history of exclusion and marginalization, and the socio-economic differences among various national groups are stark. The debate about ensuring a just and inclusive Electoral System for Strengthening Democratic Institutions that people's rights also include for a) more participation, b) Self-governance c) empowerment in many segments of society. The debate is how the Constitution should best execute and what mechanism can ensure effective implementation, while preserving a balance with interests of the whole population at large, with general standards of human rights and democracy, and with the goals of establishing an integrated, and prosperous Nepal.

In proportional representation of all regions and groups in the Constituent Assembly but didn't lead to equal participation. If the above factors, the provision made in constitution and legally, the only candidates having taken membership in the political parties became members of the constituent Assembly. Therefore, a proportionate and proper representation and a system that didn't lead to votes and which is understood by the voters could be wrathful.

According to principles of constitutionalism, the state should function on the basis of its laws and regulations. There is also the opinion that laws should be just, equal, and inclusive. Constitution by itself is not an end but a means to protect peace, security, development and freedom of the people. There should be rule of law according to constitutionalism and society should be based on pluralism where wishes of all are given due respect. Democratic electoral system and process should be made key to provide legitimacy to people's aspiration. Therefore, I strongly recommend that the proportional representation electoral system should be amended on constitution in order to make the representation from the constituency more inclusive in place of first past the post system.

References

- Bowen, John R. 2012, "A New Anthropology of Islam" Cambridge UK: Cambridge University Press
- Bhagat, Ajana Kaw. 1996, "Election and Electoral Reforms" India: Vikas Publishing House, Jan 1, - 306 pages.
- Carol J. 1986, "Praying for Justice: Faith, Order, and Community in an American Town" Ithaca: Cornell U. p. 28.
- Friedrich's, Carl J. 2007, "Constitutional Government and Democracy" Pages 608
- Gyawali, Chandra Kanta and A Raj.Prakash. 2010, "Federalism in the World" Kathmandu: Janasewa Printers.
- Gyawali, Chandra Kanta. 2013, "Peoples Sovereignty and Constitutionalism" : Kathmandu: Mark Line Publication.

- Gyawali, Chandra Kanta. 2008, “Constitution, Constitutionalism, Constituent Assembly and Restructuring of the State” Kathmandu: Janasewa Printers.
- Gyawali, Chandra Kanta and et al. 2013, “Electoral Laws, Administration and Management Review Report”, National Election Observation committee (NEOC)
- Gyawali, Chandra Kanta. 2013, “Nepalese Constitutional Law” : Kathmandu, Pairavi Prakasan.
- Hent de Vries and Lawrence E. Sullivan eds. 2006, “Political Theologies: Public Religions in a Post-secular World” New York: Fordham University Press.
- H. L. A. Hart 2012, “Law as the Union of Primary and Secondary Rules: The Concept of Law: Oxford University Press.
- Kapur, A.C. 2014, “Principles of Political Science, First Edition New Delhi S. Chanda and Company Press.
- Malinowski, Bronislaw. 1985[1926] Crime and Custom in Savage Society: Publisher London, K. Paul, Trench, Trubner & co., Ltd.; New York.
- Mill, J.S. 1806, “*Representative Government*”, Oxford University Press
- Narayana's, P.S. 2004, Law of Elections: New Delhi.
- Pandey, Devendra Raj 1999, “Comparative Electoral Processes in South Asia”, Kathmandu.
- Laski, H.A. 1925, “Grammar of Politics”, Publisher, Yale University Press
- E. Smith. 1960, “Election in Developing Countries”, 'Progress in the cross-cultural use of sample surveys', in S. Rokkan (ed.) London, Cambridge University Press.

Constitutions

- *The constitution of Nepal*
- The Interim Constitution of Nepal, 2063 (2007)
- The constitution kingdom of Nepal 2047 (1990)

- The Constitution of Nepal 2019 (1962)
- The Constitution kingdom of Nepal 2015 (1959)
- The Interim Government Act 2007 (1952)
- The Government Act 2004 (1948)

Websites

- i) www.en.wikipedia.org/wiki/proportional_representation
- ii) www.wikipedia.org.voting_system.
- iii) www.election.reform.org.uk/article.
- iv) www.worldpolicy.org/globalrights/democracy/table

१६ पुगी गरौँ नाम दर्ता
१८ वर्ष पुगेसि भइन्छ योग्य मतदाता ।

विद्युतीय मतदान प्रणाली र नेपालमा यसको प्रयोग

देशबन्धु अधिकारी*

सारांश

निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय बनाउन अनेकौं प्रयास हुँदै आएका छन् । विद्युतीय मतदान प्रणाली यस्तै प्रयासको प्रतिफल हो । सन् १९६० को दशकदेखि यसको सफल प्रयोग प्रारम्भ भएको हो । शुरुमा Punched Card System त्यसपश्चात् Optical Scan System हुँदै सन् १९९० को दशकदेखि Direct-recording electronic (DRE) voting system प्रचलनमा आएको हो । संसारका करीब डेढ दर्जन मुलुकले कुनै न कुनै रूपमा विद्युतीय मतदान प्रणालीको प्रयोग गरिरहेका छन् । यसमध्ये ब्राजिल, भारत, भुटान र भेनेजुयलाले मात्र सबै तहका निर्वाचनमा मुलुकभर विद्युतीय मतदान प्रणाली प्रयोग गरिरहेका छन् ।

नेपालमा पहिलो पटक २०६४ सालमा सम्पन्न संविधान सभा सदस्यको निर्वाचनमा काठमाडौं, निर्वाचन क्षेत्र नं. १ मा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग भएको हो । त्यसपछि २०६५ र २०७१ सालमा सम्पन्न उपनिर्वाचनमा समेत गरी कुल १२ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा यसको प्रयोग भयो । यी निर्वाचनमा भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग भएको थियो । यसका लागि आवश्यक मेशिन र प्राविधिक सहयोग भारतको निर्वाचन आयोग र भारत सरकारबाट सहयोगस्वरूप प्राप्त भएको थियो । प्रस्तुत लेख पनि मूलतः भारतमा निर्मित मतदान मेशिनमा बढी केन्द्रित रहेको छ ।

विद्युतीय मतदान मेशिनको सफल प्रयोग र यसबाट निर्वाचन व्यवस्थापनमा भएको सहजताका कारण आयोगको पहिलो र दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजाने लक्ष्य राखेको थियो । यस लक्ष्य अनुरूप २०७४ सालको निर्वाचनलाई मध्यनजर गरी विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगका लागि आयोगबाट पहल भए पनि उक्त प्रयास सम्भव भएन । यद्यपि आयोग आगामी दिनमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजाने दिशामा सकारात्मक रहेको पाइन्छ ।

विश्व बजारमा विभिन्न विशेषता र सुविधायुक्त विद्युतीय मतदान मेशिन उपलब्ध छन् । हाम्रो मुलुकमा राम लक्ष्मण इनोभेसन्सले पनि विद्युतीय मतदान मेशिनको विकास गरेको छ । आयोगमा विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रदर्शन र प्रस्तुतीकरण पनि भएका छन् । तर हाम्रो मुलुकको लागि कुन मेशिन उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा बृहत अध्ययन, अनुसन्धान एवं राजनीतिक दलहरूसँगको परामर्शविना यकिन गर्न सकिने अवस्था रहँदैन । यद्यपि राम लक्ष्मण इनोभेसन्स वा यसपूर्व प्रयोग भएको भारतमा

* आयोगका पूर्व उपसचिव

निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रविधि खरिद गरी मुलुकमै सरकारी स्वामित्वको उद्योग स्थापना गरेर मेशिन उत्पादन गर्न सकियो भने यो राष्ट्रिय गौरव र समृद्धिको विषय भने हुनसक्ने देखिन्छ । तर जुनसुकै मेशिन प्रयोगमा ल्याए पनि विद्युतीय मतदान प्रणाली र मेशिन पूर्णरूपमा मतदातामैत्री, गोप्य मतदानको अधिकार पूर्णरूपमा सुरक्षित हुने, आन्तरिक र बाह्य दुवै दृष्टिले सम्पूर्णरूपमा सुरक्षित, शतप्रतिशत शुद्ध नतिजा दिन सक्ने, सरोकारवालाले चाहेमा परीक्षण (Audit) गर्न सक्ने, लागत प्रभावी, दीर्घकालमा मुलुकको आफ्नै स्रोत, साधन र क्षमताले धान्न सकिने एवं वातावरणमैत्री हुनु अनिवार्य छ ।

विषय प्रवेश

मुलुकको शासन व्यवस्थामा आमनागरिकको प्रत्यक्ष सहभागिता सम्भव हुँदैन । तसर्थ उनीहरू निर्वाचनको माध्यमबाट गोप्य मतमार्फत आफ्ना प्रतिनिधिको छनोट गर्छन् र तिनै प्रतिनिधि मार्फत शासन व्यवस्थामा सहभागी हुन्छन् । सार्वभौम नागरिकको मतबाट उनीहरूका प्रतिनिधि छनोट गर्ने विषय भएकोले निर्वाचनको विधि र प्रक्रिया सदैव स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय हुनु अनिवार्य हुन्छ । निर्वाचनको सर्वस्वीकृत मर्म पनि यही हो ।

निर्वाचन व्यवस्थापनको बृहत् प्रक्रियामा मतदान र मतगणना सबैभन्दा संवेदनशील विषय हुन् । व्यवस्थापकीय वा प्रशासकीय कार्य जतिसुकै दक्षतापूर्वक सम्पादन गरिए पनि मतदान र मतगणना प्रक्रियामा आममतदाता, राजनीतिक दल, उम्मेदवार र निर्वाचनका अन्य सरोकारवालाको विश्वास कायम गर्न सकिएन भने त्यस्तो निर्वाचन विवादित मात्र नभई आंशिक वा पूर्णरूपमा अस्वीकार्य हुने भय रहन्छ । यही संवेदनशीलतालाई ख्यालमा राखी लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था अपनाएका मुलुककले स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचनको सुनिश्चितताका लागि निर्वाचन प्रणाली, प्रक्रिया र पद्धतिमा समयानुकूल विभिन्न सुधार गर्दै आएका छन् । विद्युतीय मतदान प्रणालीको प्रयोग पनि यस्तै सुधारका लागि भएका प्रयासको प्रतिफल हो ।

विद्युतीय मतदान

मतदान र मतगणना प्रक्रियामा विद्युतीय यन्त्रको प्रयोग नै विद्युतीय मतदान हो । मतदाताले विद्युतीय मतदान मेशिनको माध्यमले मतदान गर्ने, सोही मेशिनमा मत अभिलेख हुने र अभिलेखको प्रशोधन गरी नतिजा समेत सोही मेशिनबाट सार्वजनिक हुने भएकोले यसलाई विद्युतीय मतदान प्रणाली भनिन्छ ।

विद्युतीय मतदान प्रणाली अहिलेको स्वरूपमा आइपुग्न धेरै समय र परिश्रम लागेको छ । यसको पहिलो स्वरूप Punched Card System हो । मतदाताले पेपर कार्डमा उम्मेदवारको लागि निर्दिष्ट गरिएको स्थानमा प्वाल पारेर मत सङ्केत गर्दथे । यसलाई Punched Card Reader Machine मा राखेर गणना गरी परिणाम सार्वजनिक गरिन्थ्यो । यसपछि सन् १९६५ तिर

मतपत्रमा मत सङ्केत गर्ने र यसलाई अष्टिकल स्क्यान मेशिनबाट स्क्यान गरी गणना गर्ने प्रणाली आयो । क्यानडाको म्युनिसिपल निर्वाचनमा अहिले पनि यो प्रणाली प्रयोगमा रहेको छ । अष्टिकल स्क्यान प्रणालीपश्चात् सन् १९९० को दशकमा मतदान, मतको अभिलेख एवं नतिजा प्रशोधन र सार्वजनिकीकरण एउटै मेशिनबाट गर्न सकिने प्रणाली (Direct-Recording Electronic (DRE) Voting System) प्रयोगमा आयो। विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गरिरहेका धेरै मुलुकमा यही प्रणालीका मेशिन प्रयोग भइरहेका छन् । अहिले कतिपय मुलुकमा इण्टरनेट, इमेल, फ्याक्स आदि इलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट समेत मतदान गर्न सक्नेव्यवस्था गरिएको छ । यी पनि विद्युतीय मतदानकै रूप हुन् ।

सन् १९६० को दशकमै विद्युतीय मतदान (बृहत् रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी) को विकास भएको भए पनि सन् १९९० को दशकदेखि मात्र विभिन्न मुलुकले संसदीय वा स्थानीय निर्वाचनमा विद्युतीय मतदानको प्रयोग प्रारम्भ गरेका हुन् । यसको प्रयोगले निर्वाचन व्यवस्थापनमा सहजता महसुस त भयो नै तर विद्युतीय मतदानप्रति निर्वाचनका मुख्य सरोकारवाला राजनीतिक दल, उम्मेदवार र आममतदाताको विश्वास आर्जन गर्नुपर्ने चुनौती पनि थियो । तसर्थ विद्युतीय मतदान प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याएका मुलुकले क्रमशः परीक्षणको रूपमा कुनै निश्चित मतदान स्थल वा निर्वाचन क्षेत्रमा मात्र यसको प्रयोग गर्नेछन् । जस्तै अर्जेण्टिनाले सन् २००९ देखि साल्टा प्रोभिन्सको प्रोभिन्सियल निर्वाचनमा र सन् २०१५ मा व्यूनर्स आयर्स सिटीको स्थानीय निर्वाचनमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गरेको छ । अष्ट्रेलियामा सन् २००१ मा सम्पन्न संसदीय निर्वाचनमा चारवटा मतदानस्थलमा मात्र विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग भएको थियो । सन् २००७ को निर्वाचनमा यसलाई अझ व्यापक बनाइयो । सोही निर्वाचनमा अफगानिस्तान, पूर्वी टिमोर, लेसोथो र सोलोमन आइल्याण्डमा खटिएका सुरक्षा सेना र कर्मचारीको लागि इण्टरनेट भोटिङको समेत व्यवस्था गरियो । अर्जेण्टिना, अमेरिका, अष्ट्रेलिया, इस्टोनिया, क्यानडा, जापान, नर्वे, नेदरलैण्ड, नामिबिया, फिलिपिन्स, बेलायत, बेल्जियम, भारत, भुटान, स्पेन, स्वित्जरलैण्ड लगायतका मुलुकले कुनै न कुनै प्रकारले विद्युतीय मतदानलाई प्रयोगमा ल्याएका छन् । फिनल्याण्ड, काजकिस्तान, फ्रान्स र जर्मनी लगायतका मुलुकले विद्युतीय मतदानको परीक्षण प्रयोग गरेर छोडेका छन् । फिनल्याण्ड र फ्रान्सले साइबर सेक्युरिटीलाई कारण देखाएर, जर्मनीले असंवैधानिक भएको भनेर र काजकिस्तानले मतदाताले विद्युतीय मतदान भन्दा कागजको मतपत्रलाई बढी रुचाएको कारण देखाएर विद्युतीय मतदानलाई छोडेका हुन् । विद्युतीय मतदान प्रयोग गरिरहेका वा प्रयोग गरेर छोडेका देशको सङ्ख्या यो भन्दा बढी हुन सक्छन् । विद्युतीय मतदान प्रणाली प्रयोग गर्नेमध्ये विश्वका चारवटा मुलुक ब्राजिल, भारत, भुटान र भेनेजुयलाले सबै निर्वाचनमा मुलुकभर विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्दै आएका छन् । विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गर्ने

मुलुकमध्ये भारतसहित भुटान र नामिबियालले पनि भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गरिरहेका छन् ।

विद्युतीय मतदानका सकारात्मक पक्ष

विद्युतीय मतदानले कागजको मतपत्र र मतपेटिकालाई प्रतिस्थापित गरिदिने हुनाले कागजको मतपत्र प्रयोग गर्दा आउन सक्ने सबै खालका समस्या स्वतः समाप्त हुन्छन् । यसका सकारात्मक पक्ष मुख्यतः देहाय बमोजिम छन् :

१. संसारका सबै देशका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायका लागि बढेर मत सदैव एक प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहँदै आएको छ । विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्दा बढेर मत शून्य हुने अर्थात् कुनै पनि मत बढेर नहुने हुनाले निर्वाचनमा प्रत्येक मतको समान मूल्य स्थापित हुनुको साथै यसले निर्वाचित प्रतिनिधिको विजयलाई निर्विवाद बनाइदिन्छ ।
२. कागजको मतपत्र प्रयोग गर्दा मतपत्रको साथसाथै मतपेटिका, मत सङ्केत गर्ने छाप वा कलम, स्ट्याम्प प्याड र सोको मसी आदि सामग्री समेत आवश्यक हुन्छ । मतपत्रको छपाइ, रुजु, प्याकेजिङ, ढुवानी र सुरक्षा व्यवस्थामा ठूलो स्रोत, साधन र समय खर्च हुन्छ । विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगबाट मतपत्र व्यवस्थापनमा खर्च हुने स्रोत, साधनको बचत हुन्छ ।
३. निर्वाचनमा मतगणना निकै संवेदनशील कार्य हो । एक मतको अन्तरले विजय पराजय हुने हुनाले प्रत्येक मतपत्रको गणना निकै सावधानीपूर्वक गर्न आवश्यक हुन्छ । हाम्रो मुलुकमा त प्रत्येक मतपत्र उम्मेदवार वा निजहरूका प्रतिनिधिलाई देखाउँदै गणना गर्नुपर्ने, पराजित हुने सम्भावना बढ्दै गएका उम्मेदवार वा प्रतिनिधिको चित्त बुझाउन निकै गाह्रो हुने, विवाद सृजना भई गणना नै स्थगित गर्नुपर्ने, दोहोर्‍याएर गणना गर्नुपर्ने अवस्था आउने गरेका छन् । यी विविध कारणले मतगणनाका लागि निकै लामो समय र धेरै जनशक्ति लाग्नुको साथै मतगणना खर्च समेत बढ्ने गरेको छ । तर विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्दा मतगणना कार्य अत्यन्त सहजताका साथ छिटो, छरितो र मितव्ययी ढंगले सम्पन्न गर्न सकिन्छ । शीघ्र नतिजा घोषणाले आमनागरिक, मतदाता, राजनीतिक दल, पर्यवेक्षक लगायत सरोकारवालामा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको दक्षता, क्षमता एवं समग्र साखमा समेत बृद्धि हुन्छ ।
४. कागजको मतपत्रको प्रयोजन एक पटक प्रयोग गरेपछि सकिने हुन्छ । प्रयोग भएका मतपत्रलाई सामान्यतः यसको संवेदनशीलताका कारण पुनः प्रयोग नगरी आवश्यक सुरक्षा व्यवस्थासहित आगो लगाएर नष्ट गर्ने गरिएको छ । तर विद्युतीय मतदान मेशिनको हकमा यसमा अभिलेख गरिएको तथ्याङ्कलाई आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी मेटाएपछि पटक पटक प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसर्थ दीर्घकालमा यो मितव्ययी र लागत प्रभावी हुन्छ ।

५. विद्युतीय मतदान मेशिनले कागजको मतपत्र एवं यसको छपाई तथा मतसङ्केत गर्न आवश्यक हुने मसीलाई प्रतिस्थापित गर्ने हुँदा ठूलो परिमाणमा कागजको बचत हुने भएकोले यो तुलनात्मक रूपमा अधिक वातावरणमैत्री छ ।

नेपालमा विद्युतीय मतदान

नेपालमा पहिलो पटक संविधान सभा सदस्यको निर्वाचन, २०६४ मा काठमाडौं जिल्लाको निर्वाचन क्षेत्र नं. १ मा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग भएको हो । यसपछि २०६५ सालमा सम्पन्न उपनिर्वाचनमा विभिन्न ६ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा र २०७१ सालमा सम्पन्न अर्को संविधान सभा सदस्यको उपनिर्वाचनमा विभिन्न ५ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा गरी कुल १२ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गरी निर्वाचन सम्पन्न भएको छ ।

संविधान सभाको निर्वाचन शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गको रूपमा भएको हो । द्वन्द्वको व्यवस्थापन र राजनीतिक परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न सम्पन्न गरिएको यो निर्वाचनमा संयुक्त राष्ट्र संघ लगायत छिमेकी मुलुक भारत, चीन एवं विभिन्न निकायले सघाएका थिए । नेपालमा विद्युतीय मतदानको प्रयोग पनि यस्तै सहयोगको एक कडीको रूपमा थालनी भएको हो । संविधान सभाको निर्वाचनमा के कस्तो सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ भनी २०६३ पौषमा भारतीय निर्वाचन आयोगका पदाधिकारीले गरेको नेपाल भ्रमणको सिलसिलामा आयोग पदाधिकारीसँग भएको भेटघाटमा विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गर्न अनुरोध भएको थियो । निर्वाचन व्यवस्थापनमा प्रविधिको प्रयोगलाई बढाउने यो एक अवसर थियो । आयोगले विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगबारे राजनीतिक दलहरूसँग तत्काल परामर्श शुरु गर्‍यो । परामर्शबाट विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गर्ने राजनीतिक सहमति प्राप्त भएपछि संविधान सभाको निर्वाचनमा शहरी क्षेत्रका केही मतदान केन्द्रमा नमुनाको रूपमा विद्युतीय मतदान मेशिनबाट मतदान गर्न सक्नेबारे २०६३ माघ १३ गते आयोगले सार्वजनिक जानकारी गरायो । यस लगत्तै आयोगले विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न २०६३ साल फागुनमा तत्कालीन सहसचिव शरदचन्द्र पौडेलको नेतृत्वमा एक अध्ययन टोली भारत पठायो । उक्त टोलीबाट संविधान सभा सदस्यको निर्वाचनमा केही निर्वाचन क्षेत्रमा परीक्षणको रूपमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्न सकिने प्रतिवेदन प्राप्त भयो । २०६४ साल असारमा जारी भएको संविधान सभा सदस्य निर्वाचन ऐनमा मतदान गर्ने प्रयोजनका लागि विद्युतीय उपकरण प्रयोग गरिएको अवस्थामा मतदाताले तोकिए बमोजिम विद्युतीय उपकरणद्वारा मतदान गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भएपछि विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गर्ने मार्ग प्रशस्त भयो । मतदान मेशिन प्राप्त गर्न र परीक्षण गर्न लाग्ने समय, प्रशिक्षण सामग्रीको विकास, तालिम, मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न लाग्ने समय समेतलाई ध्यानमा राखी तत्कालका लागि परीक्षणको रूपमा काठमाडौं क्षेत्र नं. १ मा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्ने गरी आयोगबाट २०६४ साल साउन ३१ गते निर्णय भयो र तदनुरूप उक्त निर्वाचन क्षेत्रमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गरी निर्वाचन सम्पन्न गरियो ।

२०६४ सालको निर्वाचनको लागि ८०० थान मतदान युनिट, २०० थान नियन्त्रण युनिट र ३०० थान बेटी भारत सरकारबाट सहयोग स्वरूप प्राप्त भएको थियो । यसका साथै उपकरणको परीक्षण (मेकानिकल जाँच), जनशक्तिको क्षमता विकास र मतदानको दिन मतदान केन्द्रमा आवश्यक हुन सक्ने प्राविधिक सहयोगको समन्वयका लागि समेत भारतीय निर्वाचन आयोगको सहयोग प्राप्त भएको थियो । यसै गरी २०६५ को उपनिर्वाचनको लागि आवश्यक थप ४७० थान मतदान युनिट, ८७० थान नियन्त्रण युनिट र १२१२ थान बेटी सहयोग स्वरूप प्राप्त भएको थियो ।

आयोगको रणनीतिक योजनामा विद्युतीय मतदान

संविधान सभा सदस्यको निर्वाचनमा विद्युतीय मतदान मेशिनको सफल प्रयोग र यसबाट निर्वाचन व्यवस्थापनमा भएको सहजताका कारण आयोग आगामी दिनमा हुने निर्वाचनमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजानु पर्ने निष्कर्षमा पुग्यो । यसै सन्दर्भमा २०६५ माघमा जारी भएको आयोगको पहिलो रणनीतिक योजनाले विद्युतीय मतदान मेशिनबाट मतदान गराउने विषयलाई समेट्यो । यसै अनुरूप २०६५ सालमा सम्पन्न संविधान सभा सदस्यको उपनिर्वाचनमा सबै निर्वाचन क्षेत्रमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गरियो ।

यसै गरी २०७१ सालमा जारी भएको आयोगको दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजनाले विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग क्रमशः बढाउँदै लैजाने र प्रत्येक निर्वाचनमा करिब ५००० मेशिन थप गर्ने लक्ष्य राखेको थियो । यस अवधिबीच कुनै पनि निर्वाचन सम्पन्न नभएको कारण लक्ष्य अनुरूप विद्युतीय मतदान मेशिन थप गर्ने कार्य हुन भने सकेन ।

दोस्रो रणनीतिक योजनाले समेटेको लक्ष्यसमेतलाई मध्यनजर गरी आयोगबाट २०७४ सालमा सम्पन्न विभिन्न तहका निर्वाचनमा विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोगमा ल्याउने प्रयास भएको थियो । यस सन्दर्भमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगबाट निर्वाचनको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्दा मतदान र मतगणनामा सहजता र उपयोगिता दर्साई आगामी निर्वाचनमा समेत विद्युतीय मतदान उपकरणको प्रयोग र व्यवस्था हुन नेपाल सरकारलाई आयोगबाट अनुरोध भएको थियो । उपलब्ध समय सीमाभित्र आवश्यक सङ्ख्यामा मेशिन उपलब्ध हुन नसकेका कारण आयोगमा मौज्जात रहेका मेशिन समेत प्रयोगमा ल्याउन सकिएन । २०७६ साल मंसिर १४ गते सम्पन्न प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तहको उपनिर्वाचनमा पनि विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोगमा ल्याउन सकिने सम्भावनाबारे छलफल भए पनि मेशिनहरूको सङ्ख्या र अवस्था, तिनको मेकानिकल परीक्षण, थप मेशिन प्राप्त गर्न लाग्ने समय, जनशक्ति विकास, मतदाता शिक्षाका लागि आवश्यक सामग्री उत्पादन र कार्यक्रम सञ्चालन समेतका कारण मेशिनको प्रयोग गर्न सकिने अवस्था रहेन ।

विद्युतीय मेशिन: विविधता, विशेषता र उपलब्धता

प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासका कारण विश्व बजारमा विभिन्न प्रकारका सुविधा भएका विद्युतीय मतदान मेशिन उपलब्ध छन् । कुनैमा टच स्क्रीनमा देखिने डिजिटल मतपत्रमा औलाले छोएर मत सङ्केत गर्न सकिन्छ । कुनैमा निश्चित बटन थिचेर मतदान गर्न सकिन्छ । हाम्रै मुलुकका दुई युवा राम र लक्ष्मण रिमाल नेतृत्वको राम लक्ष्मण इनोभेसन्सले विकास गरेको विद्युतीय मतदान मेशिन मुलुकका विभिन्न संघ, संस्था तथा राजनीतिक दलको निर्वाचनमा प्रयोग भइरहेको छ । रिमाल दाजुभाइले विकास गरेको विद्युतीय मतदान मेशिनको निर्वाचन आयोगमा समेत प्रदर्शन र प्रस्तुति भएको थियो । यसै गरी बेलायतस्थित स्मार्टमेटिक कम्पनीले निर्माण गरेको विद्युतीय मतदान मेशिनबारे पनि २०७३ साल माघमा आयोगको सभाहलमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री एवं विभिन्न राजनीतिक दलका शीर्ष नेतृत्वको उपस्थितिमा प्रदर्शन र प्रस्तुतीकरण भएको थियो । यसै गरी २०७४ साल साउनमा आयोगको सभाहलमा विभिन्न राजनीतिक दलका शीर्ष नेतृत्वलाई स्मार्ट मेट्रिक कम्पनी र भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान उपकरण बारे जानकारी गराइनुको साथै नमूना मतदान समेत सम्पन्न गरिएको थियो । सोही महिनामा इजरायलको सुपरकम कम्पनीद्वारा उत्पादित विद्युतीय मतदान मेशिन र यस सम्बन्धी सफ्टवेयर सम्बन्धमा उत्पादक कम्पनी सुपरकमको तर्फबाट आयोगको सभाहलमा प्रस्तुतीकरण भएको थियो । यी केही उदहारण मात्र हुन् । विद्युतीय मेशिनको विविधता, विशेषता र उपलब्धताको क्षेत्र निकै फराकिलो छ । अतः एउटै लेखमा उल्लिखित सबै प्रकारका मेशिनबारे चर्चा गर्न सम्भव पनि छैन । तसर्थ प्रस्तुत लेख निर्वाचन आयोगले प्रयोगमा ल्याइसकेको भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिनमा केन्द्रित रहेको छ ।

भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिन

सन् १९७७ मा भारतको निर्वाचन आयोगका तत्कालीन मुख्य निर्वाचन आयुक्त एस.एल. शकधरले भारतीय निर्वाचनमा विद्युतीय मतदान मेशिन (Electronic Voting Machine/EVM) को प्रयोगसम्बन्धी अवधारणा अगाडि सारेका हुन् । उनको अवधारणाले पाँच वर्षभित्रै मूर्त रूप पायो । सन् १९८२ मा केरलाको ७०-परुर क्षेत्रका ५० वटा मतदान केन्द्रमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग भयो । यसपछिका निर्वाचनमा क्रमशः यसको प्रयोगलाई बढाउँदै लगिनुको साथै मतदान मेशिनलाई थप परिष्कृत समेत गर्दै ल्याइयो । सन् २००४ देखि सबै निर्वाचनमा सम्पूर्ण भारतभर विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग हुँदै आएको छ ।

भारतमा पनि विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग निर्विवाद रहेन । पहिलो प्रयोगदेखि नै विभिन्न अदालतमा मुद्दा परे । यसको विश्वसनीयतामा विभिन्न कोणबाट प्रश्नहरू उठे । यसै सन्दर्भमा सन् २०१३ मा सर्वोच्च न्यायालयबाट मेशिनबाट हुने मतदानलाई थप विश्वसनीय बनाउन चरणगत रूपमा Voter Verifiable paper Audit Trail/VVPAT प्रणाली प्रयोगमा ल्याउन आदेश भयो (यद्यपि यसको परीक्षण उत्पादन र प्रयोग सन् २०११ देखि नै भएको थियो) ।

निर्वाचन आयोगले अदालतको आदेश बमोजिम सोही वर्ष अर्थात् सन् २०१३ मा नागाल्याण्डमा सम्पन्न उपनिर्वाचनमा VVPAT प्रणाली प्रयोगमा ल्यायो र यसलाई क्रमशः अन्यत्र पनि विस्तार गरियो । यो प्रणालीका लागि EVM मा अर्को एक थप युनिट जडान गर्न आवश्यक हुन्छ । VVPAT प्रणालीमा मतदाताले मतपत्रमा रहेको उम्मेदवारको क्रमसङ्ख्या, नाम र निर्वाचन चिह्न कागजमा समेत प्रिण्ट हुन्छ । मतदाताले VVPAT Unit को डिस्प्लेमा सो प्रिण्ट हेर्न सक्छ र उसकै सामुमा उक्त प्रिण्टको स्लिप बक्समा खस्छ । निर्वाचन आयोगबाट स्वीकृत कार्यविधि वा निर्देशिका बमोजिम विद्युतीय मतदान मेशिनमा अभिलेख भएको मतको सङ्ख्या र VVPAT Unit को बक्समा रहेको स्लिपको रुजु (Verification) गरिन्छ । मतदान मेशिन र VVPAT Unitको उत्पादन सरकारी कम्पनीहरू भारत इलेक्ट्रोनिक्स लिमिटेड, बैंगलोर (रक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतको निकाय) र इलेक्ट्रोनिक्स कर्पोरेशन अफ इण्डिया लिमिटेड, हैदराबाद (एटोमिक इनर्जी डिपार्टमेण्ट अन्तर्गतको निकाय) ले गर्दै आएका छन् ।

भारतीय मतदान मेशिनका विशेषता

भारतमा प्रचलित विद्युतीय मतदान मेशिनका मतदान र नियन्त्रण गरी दुईवटा युनिट छन् । मतदान युनिट मतपत्रको सट्टा र नियन्त्रण युनिट मतपेटिकाको सट्टा प्रयोग हुन्छन् । सुरक्षित ओसारपसारका लागि यी दुवै युनिटहरू अलग अलग बाक्स (Carrying Case) मा राखिन्छन् । मतदान कार्यका लागि मतदान युनिट र नियन्त्रण युनिटलाई मतदान युनिटमा रहने करिब पाँच मिटर लामो केवलले जोडिन्छ । ७.५ भोल्टको Lithuanian battery बाट सञ्चालन हुने यो मेशिन सबै मौसममा चलाउन सकिन्छ । मतको अभिलेख प्रणाली र नजितालाई कुनै पनि प्रकारले फेरबदल गर्न सकिँदैन । मेशिनलाई तोडफोड गरेर भौतिक रूपमा सम्पूर्ण नष्ट नगरिएसम्म यसमा रहेको अभिलेखलाई नष्ट गर्न सकिँदैन । मतगणना गर्दा कुन मतदान केन्द्रबाट कुन उम्मेदवारलाई कति मत प्राप्त भयो भनी थाहा नहोस् भन्ने उद्देश्यले दुई वा सोभन्दा बढी मतदान केन्द्रको मतपत्र एकै ठाउँमा मिसाएर गणना गरिने पद्धति बमोजिम नै १४ वटासम्म नियन्त्रण युनिटलाई आपसमा जोडी अर्थात् १४ वटा मतदान केन्द्रका मतपत्र मिसाए जसरी ती युनिटमा अभिलेख भएको मत एकमुष्ट गणना गर्न सकिने गरी Totalizer Machine समेत विकास गरिएको छ ।

प्रचलित विद्युतीय मेशिनको एउटा मतदान युनिटमा १६ वटा उम्मेदवार बटन (उम्मेदवारलाई मत दिनका लागि मतदाताले थिच्नुपर्ने बटन) हुन्छन् । सोढा जनाभन्दा बढी उम्मेदवार भएमा अतिरिक्त मतदान युनिट थप गर्दै जानुपर्छ । साविकमा ६४ जनासम्म उम्मेदवारका लागि मात्र विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग गर्न सकिने अवस्था थियो । तर अहिले एउटा नियन्त्रण युनिटमा २४ वटासम्म मतदान युनिट जोडन सकिन्छ । यसो हुँदा अहिले ३८४ जनासम्म उम्मेदवार हुँदा पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिने गरी निर्माण गरिएको छ । त्यस्तै साविकमा एक व्यक्ति एक मतको सिद्धान्तमा आधारित रही बनाइएकोमा अहिले एकजना मतदाताले जतिजनासम्म उम्मेदवारलाई मत दिनुपर्ने हो त्यतिलाई दिन सक्ने गरी विकास गरिएको छ ।

यसो हुँदा आगामी दिनमा हाम्रो मुलुकको स्थानीय तहका निर्वाचन एवं राष्ट्रिय सभाका सदस्यको निर्वाचनमा समेत यो विद्युतीय मतदान मेशिन प्रयोग गर्न सकिने अवस्था भएको छ । सन् २०१३ देखि थप गरिएको Voter Verification Paper Audit Trial/VVPAT प्रणालीमा एउटा सानो प्रिन्टरसहितको बक्स र VVPAT status Display Unit/VSDU रहन्छन् ।

मतदान प्रक्रिया

विद्युतीय मतदान मेशिनबाट मतदान गर्दा अपनाइने प्रक्रिया र कागजको मतपत्र प्रयोग गर्दा अपनाइने प्रक्रिया मूलतः उस्तै हुन्छ । मतदान केन्द्रमा मत सङ्केतका लागि निर्माण गरिने गोप्य कक्षमा आवश्यक सङ्ख्यामा मतदान युनिट र VVPAT printer रहन्छ । मतदान गर्न अनुमति दिने र मत अभिलेख हुने नियन्त्रण युनिट र VVPAT Status Display Unit (VSDU) मतदान अधिकृतको टेबलमा रहन्छ । मतदाताको नाम रुजु गर्ने, नडमा मसी लगाउने लगायतका प्रक्रिया पूरा गरेपछि मतदाता मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा जान्छन् । मतदान अधिकृतले नियन्त्रण युनिटमा रहेको मतदान बटन (Ballot Button) थिचेर मतदानको अनुमति दिन्छन् । यसपछि मतदान युनिटमा हरियो र नियन्त्रण युनिटमा रातो बत्ती बल्छ । मतदाताले आफूले रोजेको उम्मेदवारको नाम र निर्वाचन चिह्न रहेको लाइनको उम्मेदवार बटन थिचेर मतदान गर्छन् । यो बटन थिचेपछि आफूले थिचेको बटनको बायाँतर्फ रातो बत्ती बल्छ । यससँगै VVPAT को प्रिन्टरले मतपत्रमा रहेको उम्मेदवारको क्रम, नाम र निर्वाचन चिह्नको विवरण प्रिन्ट गर्छ । यो विवरण VVPAT युनिटको डिस्प्लेमा ७ सेकेण्डसम्म देखिन्छ, र आफैँ सो युनिटको बक्समा खस्छ । मतदाताले मतदान गर्न बटन थिचेलगत्तै मतदान अधिकृतको टेबलमा रहेको नियन्त्रण युनिटको पनि बत्ती निभ्छ, र लामो Beep sound आउँछ । यसबाट मतदान अधिकृतले मतदान सम्पन्न भएको थाहा पाउँछन् । यसरी मतदान प्रक्रिया पूरा हुन्छ ।

मतदानको बीचबीचमा कति मतदान भयो भनेर हेर्न पनि सकिन्छ । तर कुन उम्मेदवारले कति मत प्राप्त गर्‍यो भनेर हेर्न भने सकिँदैन । यस बाहेक बेटीको अवस्था, मतदान शुरु भएको र बन्द भएको समय, मतदान युनिटमा तार राम्रोसँग नजोडिएकोवा छुटेको, मतदान युनिटको कुनै बटन थिचेर मतदान गर्न नसकिने भएको अवस्थामा नियन्त्रण युनिटको डिस्प्लेमा यससम्बन्धी जानकारी प्रदर्शन हुन्छ । यसबाट मेशिनमा देखापर्ने सामान्य खालका समस्या मतदान अधिकृतबाटै तत्काल समाधान गरी मतदान कार्य सुचारु राखिन्छ । मतदानपश्चात् मतगणनाका लागि विद्युतीय मतदान मेशिनहरू गणना केन्द्रमा सङ्कलन गरिन्छ । गणना प्रक्रियामा मेशिनले डिस्प्ले स्क्रीनमा मतपत्रमा रहेको क्रम अनुसार कति क्रमको उम्मेदवारले कति मत प्राप्त गर्‍यो डिस्प्ले हुँदै गर्दै जान्छ । मतगणना गर्दा माथि उल्लेख गरेबमोजिम आवश्यकतानुसार Totalizer को पनि प्रयोग हुन्छ ।

मतदान पूर्वको तयारी

भारतमा प्रचलित विद्युतीय मतदान मेशिनको मतदान युनिटमा कागजको मतपत्र प्रयोग हुन्छ । तसर्थ यदि पाँचहजार मतदान केन्द्रमा मेशिन प्रयोग गर्ने हो भने त्यति नै सङ्ख्यामा मतपत्र पनि छपाइ गर्न आवश्यक हुन्छ । निविदा मतका लागि पनि मतपत्र आवश्यक हुन्छ । परम्परागत प्रणालीमा मतपेटिका जसरी सिलबन्दी गरिन्छ, उस्तै प्रकारले यसमा पनि मतदान युनिट र नियन्त्रण युनिटलाई मतदान केन्द्रस्तरमै उम्मेदवार वा प्रतिनिधिको रोहबरमा सिलबन्दी गर्ने गरिन्छ । तर हाम्रो देशमा भने जिल्ला सदरमुकाममा नै यी उपकरणहरू जाँच गरेर सिलबन्दी गरी पठाइएको थियो । मेशिनको प्रयोग नयाँ विषय भएको र यसको तयारी एवं सिलबन्दी प्रक्रियाबारे मतदान अधिकृतको क्षमता बाञ्छित रूपमा विकास गर्न नसकिएको कारणले मतदान केन्द्रस्तरमा गरिने कामसमेत जिल्ला सदरमुकाममा नै गरेर पठाउनु परेको थियो ।

मतदान मेशिनलाई मतदान केन्द्रमा पठाउनुपूर्व यसको मेकानिकल परीक्षण गरिन्छ । सबै दृष्टिले दुरुस्त भएको यकिन गरेर मात्र मेशिनहरू मतदान केन्द्रमा पठाइन्छ । मतदान केन्द्रमा पुगेपछि उम्मेदवार वा उम्मेदवारका प्रतिनिधिको रोहबरमा नमुना मतदान गरी मतगणना समेत गरेर देखाइन्छ । यसपछि मात्र मेशिनलाई सिलबन्दी गरिन्छ । सिलबन्दी गर्दा मतदान युनिटमा राखिने मतपत्रको पछाडि र सिलबन्दी गरिने स्थानमा लगाइने पेपर कार्ड जसलाई Address Tag भनिन्छ, यसको पछाडि उम्मेदवार वा प्रतिनिधिहरूको सहीछाप गराइन्छ र उक्त मतपत्रलाई फेरबदल गर्न नसक्ने गरी लाहाछाप लगाई सिलबन्दी गरिन्छ ।

मतदान युनिटको सिलबन्दीपछि नियन्त्रण युनिटको टोटल बटन थिचेर उक्त मेशिनमा कुनै मत अभिलेख नरहेको यकिन गराई उम्मेदवार सेट गर्ने खण्ड र रिजल्ट खण्डमा माथि उल्लेख गरे बमोजिमका पेपर कार्डमा उम्मेदवार वा प्रतिनिधिको सहीछाप गराई उनीहरूकै रोहबरमा सिलबन्दी गरिन्छ । मतदान सम्पन्न भएपछि नियन्त्रण युनिटको क्लोज (Close Button) थिचेर मेशिन बन्द गरिन्छ । एक पटक क्लोज बटन थिचेपछि मतगणना नगरेसम्म उक्त मेशिनमा अरु कुनै विवरण अभिलेख गर्न सकिँदैन । मतदान केन्द्रमा कुल कति मत खस्यो, कतिबजे मतदान कार्य समाप्त भयो जस्ता विवरण उल्लेख गरी मुचुल्का तयार गरिन्छ । मेशिनलाई सम्बन्धित वाकस (Carrying Case) मा राखी सिलबन्दी गरिन्छ । सिलबन्दी गर्दा प्रयोग गरिने पेपर कार्डहरूमा उम्मेदवार वा प्रतिनिधि समेतको सहीछाप गराइन्छ । यसपश्चात् मेशिनहरू मतगणना केन्द्रमा सङ्कलन गरी गणना गरिन्छ ।

निर्वाचनका लागि गरिने तयारीको क्रममा जुन जुन कार्य गरिन्छन् यी मेशिनहरू वास्तवमा मेकानिकल रूपमै सिलबन्दी भएका हुन्छन् । उम्मेदवारको सङ्ख्या सेट गरेपछि मेशिन सिलबन्दी नै नगरे पनि तात्त्विक फरक पर्दैन । तर निर्वाचन प्रक्रियामा आमनागरिक, मतदाता एवं राजनीतिक दल र उम्मेदवारको विश्वासलाई कायम राख्न परम्परागत निर्वाचन प्रणालीमा जस्तै यसमा पनि सिलबन्दीको प्रक्रियालाई अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।

हाम्रो सन्दर्भमा कुन उपयुक्त होला

आयोगको रणनीतिक योजनामा विद्युतीय मेशिनको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजाने लक्ष्य समेटिएको, पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१) को आधारपत्रमा निर्वाचन कार्यक्रम एवं प्रक्रियालाई सरल, स्पष्ट, छिटो, छरितो र प्रभावकारी बनाउन निर्वाचन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण प्रक्रियामा क्रमशः नवीन प्रविधि जस्तै विद्युतीय मतदान यन्त्रको प्रयोग गरिने विषय समेटिएकोले आगामी दिनमा विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोग आवश्यक भएको सबैले आत्मसात् गरिसकेको विषय हो । तसर्थ हाम्रो सामु उपलब्ध विकल्पमध्ये कुन विकल्प उत्तम हो भन्ने मात्र अहं प्रश्न हो । बृहत् छलफल, अध्ययन र अनुसन्धान एवं लाभलागतको विश्लेषण बेगर कुनै खास विधि वा मेशिन सबैभन्दा उपयुक्त हो भन्न सकिने अवस्था हुँदैन, छैन । देशमा अहिलेसम्म यस प्रकारको अध्ययन भएको पनि छैन । संसारको सबैभन्दा ठूलो सहभागितामूलक प्रजातन्त्र (Largest participatory Democracy) भएको मानिने मुलुकले विकास गरेको, दशकौंदेखि परिक्षित र राजनीतिक दलबाट अनुमोदित प्रविधि र मेशिनलाई हाम्रो मुलुकमा राजनीतिक सहमति प्राप्त गरी हुबहु प्रयोग गरिएको हो । तसर्थ हाम्रो निम्ति उपयुक्त मेशिनको पहिचानको लागि हाम्रो दीर्घकालीन उद्देश्य र लक्ष्य के हुन् ? के अब हामी कागजको मतपत्र र मतपेटिका प्रयोग गरिने परम्परागत मतदान प्रणालीको सट्टा पूर्णरूपमा विद्युतीय मतदान प्रणालीमा सिफ्ट हुने हो ? वा अझै परीक्षणकै रूपमा लागु गर्ने हो ? यो स्पष्ट हुन आवश्यक छ । एउटा प्रणालीलाई पूर्णरूपमा प्रतिस्थापन गरी अर्को प्रणालीको अवलम्बन गर्न रहरभन्दा पनि दृढ इच्छाशक्ति र तदनुकूलको वातावरण अनिवार्य हुन्छ । यस्तै यसपूर्व प्रयोगमा ल्याइसकिएको भारतमा निर्मित विद्युतीय मतदान मेशिन नै प्रयोगमा ल्याउने हो वा अरू विकल्पबारे पनि अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण गर्ने हो ? यसबारे पनि आयोग स्पष्ट भई राजनीतिक दल एवं सरकारसँगको बृहत् र सघन छलफल एवं राजनीतिक सहमति प्राप्त गर्न आवश्यक हुन्छ ।

विद्युतीय मतदानका लागि जुनसुकै प्रणाली वा मेशिनको छनोट गरे पनि ध्यान नदिई नहुने केही आधारभूत विषय छन् । पहिलो कुरा विद्युतीय मतदान प्रणाली र मेशिन पूर्णरूपमा मतदातामैत्री हुन अनिवार्य छ । 'मतदाता सुहाउँदो प्रविधि' निर्वाचन व्यवस्थापनको स्थापित सिद्धान्त नै हो । मतदाताले अरूको सहयोग बेगर मतदान गर्न सक्छन् कि सक्दैनन् ? मतदाताको गोप्य मतदानको अधिकार पूर्णरूपमा सुरक्षित हुन्छ कि हुँदैन ? मेशिनमा अभिलेख वा भण्डारण भएको तथ्याङ्क आन्तरिक र बाह्य दुवै दृष्टिले सम्पूर्णरूपमा सुरक्षित छ कि छैन ? नतिजामा शतप्रतिशत शुद्धता सुनिश्चित छ कि छैन ? यो प्रविधि सम्बन्धित विज्ञहरूबाट परीक्षण (Audit) गराई कुनै आधिकारिक निकाय (राष्ट्रिय वा अन्तरराष्ट्रिय) बाट प्रमाणित भएको छ कि छैन ? यी सबै प्रश्नको सकारात्मक जवाफ नहुने प्रणाली र प्रविधि स्वीकार्य हुँदैन । अर्को प्रमुख पाटो लागतसँग सम्बन्धित छ । मुलुकले अवलम्बन गर्न लागेको प्रणाली दीर्घकालसम्म आफ्नै स्रोत, साधन र क्षमताले धान्न सकिने खालको र वातावरणमैत्री समेत हुनु अनिवार्य छ ।

माथि उल्लेख भइसकेको छ, हाम्रै मुलुकका युवा राम र लक्ष्मण रिमाल नेतृत्वको राम लक्ष्मण इनोभेसन्सले विकास गरेको विद्युतीय मतदान मेशिन मुलुकका विभिन्न निकाय र राजनीतिक दलले प्रयोगमा ल्याएका छन् । यस सन्दर्भमा आयोगले विद्युतीय मतदान मेशिनको प्रयोगबारे अध्ययन वा निर्णय गर्दा यो उपलब्धिलाई पनि ध्यान दिन आवश्यक छ । राम लक्ष्मण इनोभेसन्सले विकास गरेको प्रविधि खरिद गरी नेपाल सरकारको स्वामित्वमा उद्योग स्थापना गरेर स्वदेशमै मतदान मेशिन उत्पादन गर्न सकियो भने यो उपलब्धि मुलुकको सम्बृद्धिमा समेत कोशेढुंगा सावित हुनेछ । यो प्रथम विकल्प हो । दोस्रो विकल्प भारत सरकारबाट पनि यससम्बन्धी प्रविधि खरिद गरेर स्वदेशी उद्योगमै उत्पादन गर्न सकिन्छ कि ? यस सम्बन्धमा पनि सम्भाव्यता अध्ययन हुन आवश्यक छ । तेस्रो विकल्प भारतमा निर्मित मेशिन खरिद गरी प्रयोग गर्नु नै हो । यो मेशिन विश्वसनीय छ, परीक्षित छ, मतदातामैत्री छ, र सुरक्षित छ । लागत प्रभावी र वातावरणमैत्री पनि छ । यसमा परनिर्भरता र मुलुकको स्रोत साधनको वहिर्गमन बाहेक अरु नकारात्मकता देखिँदैन । यस बाहेक अरु उपलब्ध जुनसुकै विकल्पमा विस्तृत अध्ययन गरी उपयुक्त प्रणाली र मेशिन प्रयोगमा ल्याउन सकिने मार्ग सदा खुला रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

(क) प्रकाशन

- निर्वाचन सम्बन्धी ऐन नियम सङ्ग्रह, निर्वाचन आयोग, २०६४,
- Electronic Voting Machine Users Manual, Election Commission Nepal, 2065,
- रणनीतिक योजना, २०६५, निर्वाचन आयोग, २०६५,
- अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०७० तथा उपनिर्वाचन २०७१ को प्रतिवेदन, निर्वाचन आयोग, २०७२,
- संविधान सभा सदस्य निर्वाचन प्रतिवेदन २०६३-२०६६, निर्वाचन आयोग, २०६६,
- दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, निर्वाचन आयोग, २०७१,
- पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) आधार-पत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६,

(ख) वेब साइट

- www.eci.gov.in (Election Commission of India)
- www.ecb.bt (Election Commission of Bhutan)
- www.ecn.na (Electoral Commission of Namibia)
- www.aceproject.org (The Electoral Knowledge Network)

निर्वाचन सुधारका कुरा : सन्दर्भ नेपाल

दोलखबहादुर गुरुङ*

विषय प्रवेश

जुन देशमा लोकतन्त्र छ, त्यहाँ निर्वाचन हुन्छ। निर्वाचनले लोकतन्त्रको संस्थागत विकास, स्थायित्व तथा मतदाताको अधिकार सुरक्षित गर्ने हुँदा आवधिक निर्वाचन अपरिहार्य र निर्विकल्प हुन्। स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको रेखदेख, सञ्चालन, निर्देशन र नियन्त्रणको लागि लोकतान्त्रिक देशहरूमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। त्यस्तै नेपालको संविधानले पनि नेपालमा एक संवैधानिक निकायको रूपमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरेको छ।

निर्वाचन आयोग नेपालले निर्वाचनको विश्वव्यापी धारणा, संवैधानिक व्यवस्था, प्रचलित सिद्धान्त, मार्गदर्शन, मूल्य र मान्यता अनुरूप कार्य गर्दै आइरहेको छ। संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही निर्वाचन आयोगले हालसम्म वि.सं. २०७४ को स्थानीय निर्वाचन समेत ७ पटक, संविधान सभा निर्वाचन २०६४ र दोस्रो संविधान सभा निर्वाचन २०७०, बहुदलीय प्रतिस्पर्धाका आधारमा प्रतिनिधिसभा निर्वाचन ५ वटा र निर्दलीय आधारमा विभिन्न ६ वटा निर्वाचन सम्पन्न गरी आफ्नो व्यावसायिक क्षमता र कौशल देखाइसकेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट समेत नेपालमा सम्पन्न निर्वाचनहरूको उच्च मूल्याङ्कन भएको छ।

निर्वाचन आयोगले अन्योल, द्विविधा र अनिश्चितताको बावजुद द्वन्द्वपछि २/२ वटा संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ र २०७० एवं २०७४ मा स्थानीय, प्रदेश र संघीय संसदको निर्वाचनहरू सम्पन्न गरी देशमा शान्ति र स्थिरता कायम गर्न, केन्द्रको अधिकार जनताको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन र नेपालको संविधानको सर्वस्वीकार्यता तथा कार्यान्वयनलाई अन्तिम चरणमा पुऱ्याउन महत्वपूर्ण योगदान दिएको सर्वविदितै छ।

निर्वाचन सम्बन्धी कुरा गर्दा राजनीतिक दलहरूलाई अग्रपङ्क्तिमा राख्नुपर्ने हुन्छ। राजनीतिक दलहरू नै निर्वाचनका मुख्य सरोकारवाला हुन्। संसदीय व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरूको सहयोग र सहभागिता बिना नत निर्वाचनसम्बन्धी कानून बनाउन सकिन्छ, न त स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष निर्वाचन नै गर्न सकिन्छ। राजनीतिक दलहरूबिनाको निर्वाचन सर्वस्वीकार्य हुनै सक्दैन। यो कुरा २०६२ सालको नगरपालिकाको निर्वाचनबाट पनि महसुस भएको छ। संसदीय व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरूकै लागि निर्वाचन गरिने भएकोले निर्वाचन गर्ने गराउने कार्यमा निर्वाचन आयोगलाई दलहरू, उम्मेदवार र कार्यकर्ताहरूले पूर्ण सहयोग गर्नुपर्छ।

निर्वाचन सुधारको लागि राजनीतिक दलहरूबाट भएको कानूनी व्यवस्था, प्राप्त सहयोग र सहभागिता सकारात्मक छन्। अर्कोतर्फ निर्वाचनका चरणहरूमा दल र कार्यकर्ताहरूबाट

* पूर्व निर्वाचन आयुक्त

कहिलेकाहीं भएका निर्वाचनसम्बन्धी अनपेक्षित क्रियाकलापले चाहेजस्तो र खोजेजस्तो निर्वाचन हुन सकेको छैन । यिनै सेरोफेरोमा सरोकारवालाहरूमध्येका मुख्य सरोकारवाला, राजनीतिक दलबाट निर्वाचन सुधारका लागि भएका सकारात्मक तथा निर्वाचनका चरणहरूमा हुने गरेका विकृति विसंगतिहरू र गरिनु पर्ने सुधारका उपायहरूमा केन्द्रित भई सूत्रगत केही कुराहरू राख्ने जमर्को गरेको छु ।

१. निर्वाचन र राजनीतिक दल

आज हामी नेपालीले संविधान सभाबाट जारी भएको नेपालको संविधान पाएका छौं । स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको लागि नेपालको संविधानमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था भएको छ । संविधानमा नै निर्वाचन लक्ष्यित सुधारसम्बन्धी सकारात्मक व्यवस्थाहरू राजनीतिक दलहरूकै प्रयास, सहयोग र सहभागितामा भएका छन् ।

मिश्रित (समानान्तर) निर्वाचन प्रणाली अंगीकार गरी सोही बमोजिम कानूनहरूको निर्माणसमेत भएका छन् । संघीय संसद, प्रदेश सभा र स्थानीय तहका सबै पदहरूमा निश्चित प्रतिशत तोकी समावेशी समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिएको छ । महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक र पिछडिएका जातजातिको प्रतिनिधित्व सबै तहमा उत्साहजनक रहेको पाइन्छ । त्यस्तै निर्वाचनमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीमा उम्मेदवार भएकाले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा उम्मेदवार हुन नपाउने व्यवस्था रहेको छ । संघीय सभामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३३% अनिवार्य छ भने समानुपातिकमा कानून बमोजिम कूल संख्याको ५०% महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था रहेको छ । राष्ट्रिय दल हुन निश्चित थ्रेसहोल्ड ल्याउने पर्ने र पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनमा उम्मेदवार भई पराजित व्यक्ति प्रधानमन्त्री र मन्त्री हुन नपाउने तथा नैतिक पतनजस्ता अपराधमा कारवाहीमा परेका व्यक्तिहरू सबै तहका निर्वाचनहरूमा उम्मेदवार हुन नपाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । जे जति निर्वाचन कानूनहरू बनेका छन् ती सबै राम्रा निर्वाचन गर्ने गराउने कार्यतर्फ लक्ष्यित छन् । निर्वाचनको आचारसंहिता निर्माण र कार्यान्वयन पनि दलहरूकै सहयोग र सहभागितामा गर्ने गरिन्छ ।

निर्वाचन आयोग र दलहरूबीचमा राम्रो सम्पर्क र सम्बन्ध रहँदै आएको छ । आयोगले दलहरूको विश्वास जित्न सकेको छ । दलहरूको सहयोग र सहभागिताविना निर्वाचन आयोग एकलैले निर्वाचन सम्पन्न गराउन सक्दैन । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकार्यताको लागि पनि संसदीय व्यवस्थामा दलहरूको सहभागिताले सर्वोपरि महत्त्व राख्दछ । नेपालको निर्वाचन आयोगको इतिहास ६ दशकभन्दा बढी छ । यस अवधिमा भएका सबै निर्वाचनहरूमा राजनीतिकदलहरूको उत्साहजनक सहयोग र सहभागिता रहेकै कारण सन्तोषजनक रूपले निर्वाचनहरू सम्पन्न भए । लोकतन्त्र, शान्ति र स्थिरतामा निर्वाचन आयोग, राजनीतिक दलहरू र अन्य सरोकारवालाहरूको योगदान अतुलनीय रहेको छ ।

निर्वाचनका ३ चरण छन्, - निर्वाचनअघि, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपछि । यी तीनै चरणमा अर्थात् नीति निर्माणदेखि निर्वाचनको परिणाम घोषणा नभएसम्मको अवधिमा निहित स्वार्थ राखेर निर्वाचनको स्वतन्त्रता, स्वच्छता, निष्पक्षता र विश्वसनीयतामा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने

उद्देश्यबाट गरिने सबैखाले अनैतिक र आपराधिक कार्यहरू निर्वाचन कसूर मानिन्छन् । यस्ता खाले अनैतिक र आपराधिक कार्यहरू कुनै पक्षबाट कुनै रूपमा भएको देखिन्छ । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्पन्न निर्वाचनहरूमा संलग्न केही सरोकारवालाहरूको सहभागिता र सहयोगमा निर्वाचनसम्बन्धी कसूरहरू भए गरेको पाइन्छ । निर्वाचनको समयमा गरिने सबै अवाञ्छित गतिविधि, क्रियाकलाप र धाँधलीजन्य कार्यहरू विकृति र विसंगति मानिन्छ ।

मतदाता नामावली संकलनको समयमा कर्मचारीहरूलाई प्रभावमा पारी सकेसम्म आफ्ना मतदाताका मात्रै नाम दर्ता गराउन प्रयास गर्ने, मतदाता नामावली नाश गर्न खोज्ने, फर्जी मतदान गर्न लगाउने, एकै व्यक्तिलाई पटक पटक दोहोऱ्याई तेहऱ्याई मतदान गर्न प्रोत्साहित गर्ने, आफ्नो मतदाता नभएको शङ्का लागेमा मतदान गर्न नदिने, बुथ क्याप्चर गर्ने, निर्वाचन क्षेत्र र मतदान केन्द्रमा आफ्ना आस्थाका कर्मचारी खटाउन दबाव दिने, सुरक्षाकर्मी खटनपटनमा सुरक्षा प्रमुखहरूलाई दबाव दिने, मतदान समयमा विपक्षका मतदातालाई मतदान स्थलमा आउन नदिने, मतपेटिका तोडफोड गर्न प्रयास गर्ने, खोस्ने, लुट्ने, पराजित हुने एवं शङ्का लागेमा मतपत्रको संख्या थोरै वा धेरै भयो भनेर विवाद सृजना गर्ने, मतपत्र च्यात्ने, मतदातालाई मानसिक यातना दिने, लोभलालच देखाउने, फकाउने, तर्साउने, धम्काउने, मतदातालाई भेटघाट गर्न रोक्नेजस्ता कानून वर्जित अवाञ्छित, उच्छृङ्खल र धाँधलीजन्य विकृत र विसंगत कार्यहरू निर्वाचनको समयमा राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरूबाट हुने प्रयास हुनसक्छ ।

संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ मा दलहरूबीचमा अपहरण, कुटपिट र झडपहरू जस्ता अप्रिय घटनाहरू पनि भए । अर्घाखाँची जिल्लाको एउटा मतदान केन्द्रमा तीन तीन पटकसम्म पुनः मतदान गर्नुपऱ्यो । ११६ मतदान केन्द्रमा पुनः मतदान गर्नुपऱ्यो । निर्वाचन सम्पन्न भएपछि १६ वटा मतदान केन्द्रको मतपेटिका धादिङ सदरमुकामबाट ल्याउँदै गर्दाको अवस्थामा लुटियो, जलाइयो र पुनः निर्वाचन गराउनु पर्ने अवस्था आयो ।

अर्को संविधान सभा निर्वाचन २०७० मा पनि राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरूबाट केही अवाञ्छित गतिविधि गर्ने प्रयास भए । निर्वाचन वहिष्कार गर्ने समूहहरूबाट निर्वाचनमा ६९ वटा गाडी र ३९ पटक निर्वाचन सामग्रीमा आगजनी, ८४ पटक नेपाल बन्दको घोषणा र उम्मेदवार लक्षित उच्छृङ्खल कार्यहरू भए । केही स्थानमा बम प्रहार विष्फोट गर्नेजस्ता कार्यहरू भए । अपहरण आगजनीजस्ता कार्यहरू पनि घटाइए ।

निर्वाचनमा दलहरू हार्ने नहुने, कम सिट आयो कि धाँधली र जितेमा वा बढी सिट आएमा निष्पक्ष भयो भन्ने मनोवृत्ति पाइन्छ । २०६४ र २०७० को संविधान सभा निर्वाचनमा पनि यस्ता अभिव्यक्तिहरू बाहिर आए । राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरूले निर्वाचन ऐनकानूनहरू सकेसम्म पालना गर्न नपरे हुन्थ्यो भन्ने चाहना राख्न सक्छन् । निर्वाचन आचारसंहिताको निर्माणमा खुलेर सहयोग गर्ने तर कार्यान्वयन गर्न गाह्रो मान्दछन् । निर्वाचन कानून र आचार संहिताको पालना सबै दल र उम्मेदवारबाट भएमा मात्र स्वच्छ, निष्पक्ष र पारदर्शी निर्वाचन

भएको ठहर्छ । दलहरूमा दलीय सिद्धान्त, नैतिकता र विश्वासको खाडल बढ्दै गएमा निर्वाचन व्यवस्थापन जटिल बन्न पुग्छ ।

२. निर्वाचन सुधारका केही कुरा

निर्वाचन आयोगमा रहँदाको भोगाइ र गराइबाट प्राप्त सिकाइ, अनुभव र अनुभूति तथा देखेको, सुनेको, भोगेको र पढेको आधारमा विश्वसनीय र सर्वस्वीकार्य निर्वाचनको लागि निम्न पक्षमा सुधार हुन आवश्यक देख्छु :-

- १) निर्वाचन अयोगले सर्वस्वीकार्य निर्वाचनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापनका हरपक्षमा सुधार गर्दै आएको छ तथापि मानवीय र प्राविधिक कमी कमजोरीको कारण चाहेजस्तो, भनेजस्तो, निर्वाचन गर्न सकेको छैन । त्यसैले आउँदा दिनमा हुने निर्वाचनलाई दृष्टिगत गरी निर्वाचन व्यवस्थापन लगायत समग्र पक्षमा पुनरावलोकनको खाँचो देखिन्छ । एक्काइसौं शताब्दीमा हुने निर्वाचनमा आधुनिक प्रविधि र विधिको प्रयोगतर्फ ध्यान दिई निर्वाचन व्यवस्थापनमा रहेको परम्परागत पद्धतिमा गुणात्मक सुधार हुनु जरुरी छ । निर्वाचन अनुगमनका दौडाहाहरू औपचारिकतामा मात्र सीमित छन् । यसमा प्रतिफल देखिने गरी अनुगमन पर्यवेक्षण कार्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता छ । अज्ञानता वा असल नियतबाट राम्रो गर्न खोज्दाखोज्दै हुने गल्ती, भुल क्षम्य हुन सक्ला तर नियतवश गरिने कमजोरी, कारवाहीहरू निर्वाचन कसूर भएकाले कानूनको भागिदार बनाउनु पर्दछ । निर्वाचन अधिकारीहरू जसले कसूर गर्नेलाई कारवाही गर्दैनन्, पन्छिन्छन्, ढाकछोप गर्छन्, संरक्षण दिन्छन् र कानूनको पालना गर्दैनन् भने त्यस्तालाई आयोगले कारवाही गर्नु पर्छ । साथै इमान्दारितापूर्वक राम्रा काम गर्ने कर्तव्यपरायण कर्मचारीहरूलाई आयोगले पुरस्कृत गर्ने र नराम्रा काम गर्नेलाई दण्ड दिने संस्कृति निर्माण गरी निरन्तरता दिनुपर्छ ।
- २) निर्वाचनमा मतगणनाको महत्व सर्वोपरि रहन्छ तर स्थानीय निर्वाचन र संघीय निर्वाचनको मतगणनाको व्यवस्थापन चाहेजस्तो हुन सकेन । मतगणनामा हप्तौं दिन लाग्यो । यसले निर्वाचन आयोगको क्षमता र व्यवस्थापनमा नै प्रश्न उठायो । त्यसैले सरल, सहज र छिटो मतदान र मतगणना गर्नका लागि समेत नवीनतम प्रविधिहरूको प्रयोगमा आयोगको ध्यान जानु आवश्यक छ । यसबाट बढ्दो निर्वाचन खर्चलाई कम गर्न समेत पुग्दछ ।
- ३) स्वच्छ, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन गर्नका लागि दलहरूबीचमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुनु पर्दछ । दलहरूले जसरी पनि जित्ने पर्छ भन्ने मनस्थितिबाट मुक्त हुनु पर्छ । यस्ता विकृति र विसंगति हुन नदिन आयोग, राजनीतिक दलहरू र दलहरूकै बीचमा सहयोग, समन्वय, सम्पर्क, समझदारी र प्रतिवद्धता हुनु पर्दछ । राजनीतिक दलमा आन्तरिक लोकतन्त्रको अभ्यास हुनु अनिवार्य छ । आर्थिक पारदर्शिता हुनैपर्छ । यी सबैमा राजनीतिक दलहरूका नेताहरूले चाहेमा असम्भव छैन । त्यस्तै नयाँ दल दर्तामा पुनर्विचार गर्ने, निर्वाचन शिक्षा तथा मतदाता शिक्षाका तालिम प्रशिक्षण दलका नेता र

कार्यकर्ताहरूलाई दिने, मतदाता शिक्षा र निर्वाचन शिक्षा मतदाताको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन आयोगले व्यवस्था मिलाउने र मौजुदा ऐन कानूनलाई संशोधन गरी समयानुकूल बनाउने विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ । निर्वाचन प्रणाली अति खर्चालु हुँदै गएको छ । निर्वाचन खर्च बढ्दै जाने हो भने देशले धान्न सक्दैन । अपारदर्शिता भन्नु बढ्दै जान्छ । यसैले आयोगकै सक्रियतामा निर्वाचन प्रणालीमा पुनर्विचार गर्ने, दलहरूको संस्थागत विकासमा आयोगले अहं भूमिका निर्वाह गर्ने र संघीय संसदको निर्वाचनमा प्राप्त मतको आधारमा दलहरूलाई राज्यबाट अनुदानको व्यवस्था मिलाइदिने आदि व्यवस्था गर्न सके राजनीतिक दलहरूमा देखिएको र पाइएको विकृतिलाई निश्चय नै न्यून गर्न सकिन्छ ।

संवत् २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधान र अन्य प्रचलित ऐनहरूमा निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने अधिकार नेपाल सरकारमा राखिएको छ । निर्वाचन कहिले कुन मितिमा हुने ऐनमा नै किटान र तोकिएको हुनुपर्छ । भारत, अमेरिका जस्ता लोकतान्त्रिक देशहरूमा निर्वाचन हुने मिति संविधानमा किटानी गरेको पाइन्छ । त्यस्तै नेपालको निर्वाचन हुने मिति संविधानमा नै लेखिनु पर्छ वा सो अधिकार निर्वाचन अयोगलाई नै हुनुपर्छ भन्ने सुझाव कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ । यिनै कारणले १५ वर्षसम्म पनि स्थानीय निकायको निर्वाचन हुन सकेन । वि.सं.२०५९ मा पनि संसदको निर्वाचन हुन नसक्नु यसैको परिणाम हो । २०६४ र २०७० को संविधान सभाको निर्वाचनहरूको मिति पनि पटक पटक फेरिने र सारिने काम भयो । २०७४ मा सम्पन्न स्थानीय तह निर्वाचन र संघीय सदस्य निर्वाचनको मिति घोषणामा पनि यस्तै केही अभ्यास दोहोरियो । निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने अधिकार नेपाल सरकारमा रहनुजेल तोकिएको अवधिमा राजनीतिक दाउपेचको कारणले आवधिक निर्वाचन नहुन सक्छ । आवधिक निर्वाचन भएमा मात्र मतदाताको अधिकार सुरक्षित रहने हुँदा निर्वाचन मितिको विषयमा स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनका लागि आयोग पूर्ण स्वायत्त र अधिकार प्राप्त निकाय हुनैपर्छ । निर्वाचन आयोग सवैधानिक निकाय भए तापनि हुनुपर्ने अधिकार छैन । आयोगले चाहेजस्तो न कर्मचारी पाउँछ, न त बजेट उपलब्ध हुन्छ । घुमाउरो पारामा नेपाल सरकार, प्रशासन र अर्थमन्त्रालयले आयोगलाई नियन्त्रण गरे जस्तो देखिन्छ । २०६४ सालको संविधान सभा निर्वाचनपछि १० वर्षको अवधिमा १२ जनाभन्दा बढी सचिवको सरुवा भइसकेको अवस्थाले यसको पुष्टि गर्छ । सामान्यतः आयोगमा कर्मचारीहरू बस्नै चाहँदैनन् । निर्वाचनको अवधिमा भने आर्थिक सुविधाको कारण कर्मचारीको उत्साहजनक कार्य सम्पादन हुन्छ, दरबन्दी पनि सबै पूर्ति हुन्छन् तर निर्वाचन सम्पन्न हुनासाथ अन्यत्र सरुवा हुन चाहन्छन् । त्यसैले आयोगले कर्मचारीहरूको स्वीकृत दरबन्दी अनुसार निरन्तर पदपूर्ति र उच्च मनोबलका साथ कार्य गर्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्छ ।

भन्डै ४० लाखभन्दा बढी नेपालीहरू पेशा, व्यवसाय एवं अध्ययनको क्रममा विदेशमा रहेका छन् । प्रत्येक निर्वाचनमा ती नेपालीहरू मतदान गर्नबाट वञ्चित भएको अवस्था छ । निर्वाचन आयोग आफ्ना सबै मतदाताहरूलाई सहभागी गराउन चाहन्छ । तर, कानुनी अभाव रहेको छ । आयोगले आफ्नो दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा पनि यससम्बन्धी कार्यलाई

प्राथमिकतामा राखेको थियो । आ.व.२०७२/२०७३ देखि अनलाइन मार्फत मतदाता दर्ता गर्ने लक्ष्यसहित बजेट व्यवस्था पनि भएको थियो । नेपाली बढी भएका देशहरूमा आयोगले आयुक्तहरूलाई पठाएर प्रवासी नेपालीहरूसँग अन्तरक्रिया छलफल गरी सुभावा लिनै कार्य पनि गरेको थियो । आयोगले विभिन्न समितिहरू गठन गरी प्रतिवेदन लिनै कार्य पनि गरेको थियो तर कानुनी व्यवस्थाको लागि आयोगले गरेको सुभावा अभैसम्म सम्बोधन हुन सकेको छैन । विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकको मताधिकार ढिलोचाँडो सुरक्षित गर्ने पर्ने देखिन्छ ।

निर्वाचन अयोगमात्र एउटा यस्तो निकाय हो जसले राजनीतिक दलहरूको निर्वाचनसम्बन्धी सबै गतिविधि र क्रियाकलापको अनुगमन गरी निर्देशन एवं कानूनसम्मत नपाइएमा कारवाही गर्न सक्छ । साथै निर्वाचनसम्बन्धी ऐनहरूको कार्यान्वयनको मुख्य जिम्मेवारी र दायित्व कानूनतः निर्वाचन आयोगमा नै रहेको हुँदा आयोगले निर्वाचन कसूर गर्ने राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरूलाई हदैसम्मको जरिवाना वा कैद र उम्मेदवारी रद्द गर्ने हो भने दलीय विकृतिमा नियन्त्रण हुन्छ । आवश्यक छ-आयोगमा कानूनको प्रभावकारी र परिणाममुखी कार्यान्वयन गर्ने इच्छा शक्ति, साहस, निष्पक्षता र तटस्थता, जिम्मेवारीको भावना र आयोगको संवैधानिक मर्यादालाई शिखरमा पुऱ्याउने चाहना निरन्तर रहेको छ र भविष्यमा पनि रहनुपर्छ ।

अन्तमा

निर्वाचन आयोग देशको, जनताको, सबै दलको, सबै मतदाताको र सबै सरोकारवालाहरूको साझा निकाय हो । यसको गरिमालाई सदैब कायम राख्न सक्नुपर्छ । जनतामा रहेको आयोगप्रतिको विश्वासमा वृद्धि गर्दै जानुपर्दछ । निर्वाचन अयोगका पदाधिकारीहरूले आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारीलाई आत्मसात् गर्नु पर्दछ । संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूले नैतिक मूल्य र मान्यतामा रहनु अनिवार्य छ । मन, वचन र कर्मबाट आयोगको गौरव र प्रतिष्ठा बढाउन समर्पित हुनुपर्दछ । अयोगको आफ्नो बैठक कार्यविधि र आचारसंहिता बनाई इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । खाँचो छ- स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनका लागि निर्वाचन आयोगका पदाधिकारीहरूमा इच्छा शक्ति, एकता, जिम्मेवारीबोध, त्याग, समर्पण, निष्पक्षता, तत्परता, नैतिकता र खोज अनुसन्धानको निरन्तरता । अस्तु ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपालको संविधान
२. निर्वाचन सम्बन्धी ऐन नियम संग्रह-२०७३
३. भोगाइ र गराइ दोस्रो भाग, निर्वाचन विशेष (संस्मरण) २०७२- दोलखबहादुर गुरुङ
४. ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको बुलेटिन, वर्ष १६ अंक-२, असोज २०७४
५. सञ्चार माध्यमहरूबाट प्रकाशित निर्वाचनसम्बन्धी सामग्रीहरू ।

नेपालको संवैधानिक विकासक्रममा निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता

इश्वरी प्रसाद पौड्याल*

१. पृष्ठभूमि

सन् १२१५ को म्याग्ना कार्टा घोषणापत्रलाई निर्वाचनको आधारविन्दुको रूपमा लिन सकिन्छ। संसारभर स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय आवधिक निर्वाचनलाई प्रजातन्त्रको आधारस्तम्भको रूपमा लिएको पाइन्छ। आवधिक निर्वाचनको उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि संसारका सबै मुलुकमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको आवश्यकता पर्दछ। मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र सन् १९८४ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र रूपमा निर्वाचित जनप्रतिनिधि मार्फत सरकारमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ ले गोप्य मतदानद्वारा मतदाताहरूको इच्छा अभिव्यक्त गर्ने, स्वच्छ आवधिक निर्वाचनमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ। यस लेखमा नेपालका संविधानमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था कस्तो रहेको छ? र संवैधानिक प्रावधान अनुरूप आयोगको क्षेत्राधिकार, विधिसम्मत अधिकार र वास्तविक अधिकारका साथै आयोग कति स्वायत्त छ भनेर लेखाजोखा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

नेपालको संवैधानिक विकासको सुरुआत वि.सं. २००४ सालबाट भएको पाइन्छ। वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गते संविधान सभाबाट जारी भएको नेपालको संविधान सातौं संविधान हो। प्रस्तुत लेखमा हालसम्म जारी भएका विभिन्न सातवटा संविधानले नेपालको निर्वाचन आयोगलाई कति उत्तरदायी, स्वायत्त, विश्वसनीय र प्रभावकारी निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा स्थापित गरेका छन् भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिने छ।

२. नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

नेपालमा संवैधानिक विकासको सुरुआत राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले जारी गरेको नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ बाट भएको पाइन्छ। वैधानिक कानूनले नागरिकको मौलिक हक अन्तर्गत उमेर पुगेका सबै नागरिकले भोट गर्न पाउने समान हक दिएको हुँदा सो समयदेखि कुनै न कुनै रूपमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको प्रबन्ध गरी नेपालमा निर्वाचन गराएको देखिन्छ।

संवत् २००७ साल चैत्र २९ गते राजा त्रिभुवनबाट नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ जारी गरियो। विधानको प्रस्तावनामा विधान परिषद्को निर्वाचन गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको थियो। साथै अन्तरिम शासन विधानको धारा ६८ मा निर्वाचनको काम चाँडै गराउने, धारा ६९ मा आयोग (कमिशन) को व्यवस्था, धारा ७० मा सामान्य मताधिकारी, धारा ७१ मा वयस्क मताधिकार र धारा ७२ मा निर्वाचन क्षेत्र तोक्ने समेतका विषयमा अदालतमा प्रश्न गर्न नपाउने व्यवस्था गरी नेपालमा सक्षम र स्वतन्त्र निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको प्रबन्ध गरेको पाइन्छ।

* निर्वाचन आयुक्त

नेपालको अन्तरिम शासन विधानको धारा ६८ अनुसार नेपालको संसदको निर्वाचन गर्न सकेसम्म चाँडै उपयुक्त र उचित वातावरणको सृजना गर्न र धारा ६९ मा उपर्युक्त निर्वाचन गराउन निर्वाचन आयोगको गठन र काम कर्तव्यका बारेमा व्यवस्था गरिएको थियो । जस अनुसार आयोगमा एकजना प्रधान निर्वाचन अफिसर र अरू निर्वाचन अफिसरहरू रहने प्रावधान रहेको थियो । प्रधान निर्वाचन अफिसर र अरू निर्वाचन अफिसरहरू प्रधान न्यायालयका न्यायाधीशहरू जुन विधि र प्रक्रियाले पदमुक्त हुन्छन् सोही बमोजिम पदमुक्त हुने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको थियो । निर्वाचनको लागि मताधिकारीहरूको नामावली तयार गर्ने कामको रेखदेख नियन्त्रण र निर्देशन गर्ने, निर्वाचन गराउने काम, कर्तव्यका साथै निर्वाचन सम्बन्धी शङ्का र मुद्दा हेरी निर्णय गर्ने र निर्वाचन अदालत नियुक्त गर्ने अधिकार समेत निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई प्रदान गरिएको थियो । विधानको धारा ७० मा मतदाता नामावली सम्बन्धी व्यवस्था रहेको थियो । निर्वाचनका लागि हरेक निर्वाचन क्षेत्रमा एक सामान्य मताधिकारीको नामावली हुने र जुनसुकै धर्म जाति (वर्ण) लिङ्ग इत्यादिको भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको थियो । विधानको धारा ७१ मा निर्वाचन बालिग मताधिकारको आधारमा हुने र मतदान गर्न २१ वर्ष उमेर पूरा भएका, निर्वाचन नियमअनुसार निर्वाचन क्षेत्रमा नबस्ने, मगज बिग्रेका अपराधी वा गैरकानूनी अत्याचार गरेबापत अयोग्य ठहरिएका बाहेक सबै मतदाताको नामावलीमा दर्ता गर्न योग्य हुने व्यवस्था गरिएको थियो । विधानको धारा ७२ बमोजिम निर्वाचन क्षेत्रहरूको सिमाना तोक्ने कुराको सवाल कुनै अदालतमा गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको थियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ नेपालको तेस्रो संविधान हो । नेपालको मूल कानूनको रूपमा रहेको यस संविधानले नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा व्यवस्था भएको निर्वाचन आयोगको गठन, काम कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी छुट्टै धाराहरूको प्रावधान गरेको थिएन । संविधानले देशभर १०९ निर्वाचन क्षेत्र रहने र प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट गोप्य मतदानको माध्यमबाट सबैभन्दा धेरै सदर मत पाउने एकजना सदस्य निर्वाचित हुने व्यवस्था गरेको थियो । संविधानको धारा २२(५) मा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनका लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने र सम्पूर्ण निर्वाचन कार्य सञ्चालन गर्नका लागि राजाको स्वविवेकमा निर्वाचन आयोगले गर्ने भन्ने प्रावधान रहेको थियो ।

वि.सं.२०१९ साल पुस १ गते नेपालको संविधान २०१९ जारी भयो । यो संविधान नेपालको चौथो संविधान थियो । नेपालको संविधान २०१९ लाई वि.सं. २०२३, २०३२ र २०३७ सालमा गरी तीन पटक संशोधन गरिएको थियो । नेपालको संविधान २०१९ को पहिलो संशोधन २०२३ ले नेपालको निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा प्रथम पटक समावेश गरेको थियो । संविधानले निर्वाचन आयोग नेपाललाई संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम विभिन्न तहका पञ्चायतको निर्वाचन सञ्चालन, रेखदेख निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरेको थियो । नेपालको संविधान २०१९ को तेस्रो संशोधन २०३७ ले राष्ट्रिय पञ्चायतका निर्वाचित हुने सदस्यहरूको निर्वाचन अधिकृतमा जिल्ला न्यायाधीशलाई निर्वाचन आयोगले नियुक्ति गर्ने व्यवस्था समेत गरेको थियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ साल कार्तिक २३ गते जारी गरिएको थियो । यो नेपालको पाँचौँ संविधान थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पनि निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा निरन्तरता दिएको पाइन्छ । संविधान र कानूनको अधीनमा रही संसद तथा गाउँ, नगर र जिल्लाको स्थानीय निकायहरूको निर्वाचनको सञ्चालन रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने तथा मतदाता नामावली तयार गर्ने जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगलाई दिइएको थियो । मनोनयन भएको कुनै उम्मेदवारको निर्वाचन पूरा नहुँदै संविधानको धारा ४७ बमोजिम अयोग्य छ वा हुन गएको छ भनी प्रश्न उठेमा सोको अन्तिम निर्णय पनि आयोगबाट हुने गरी निर्वाचन आयोगलाई अधिकार तोकेको थियो । निर्वाचन सम्बन्धी उजुरी तोकिएको निर्वाचन अदालतबाट हेरिने, निर्वाचन सम्बन्धी विषयमा तोकिएको अदालत बाहेक अन्य अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाउने व्यवस्था समेत संविधानले गरेको थियो ।

वि.सं. २०६३ सालमा जारी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ नेपालको छैटौँ संविधान हो । यस संविधानले पनि निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा निरन्तरता दिएको पाइन्छ । संविधानले आयोगलाई संविधान र कानूनको अधीनमा रही संविधान सभा, जनमत संग्रह तथा स्थानीय निकायको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्यको जिम्मेवारी प्रदान गरेको थियो । साथै संविधान सभा सदस्यको लागि उम्मेदवारीको मनोनयन दर्ता भइसकेको तर निर्वाचन पूरा नहुँदै कुनै उम्मेदवार धारा ६५ अनुसार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने प्रश्न उठेमा त्यसको निर्णय गर्ने अधिकार पनि निर्वाचन आयोगलाई दिइएको थियो । यो संविधान अनुसार गठन भएको पहिलो संविधान सभा संविधान निर्माण गर्ने कार्य पूरा नगरी २०६७ साल जेठ १४ गते विघटन भयो। वि.सं. २०७० साल मंसिर ४ गते अर्को संविधान सभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भई २०७२ साल असोज ३ गते सो संविधान सभाले नेपालको संविधान जारी गर्‍यो । २०७२ साल असोज ३ गते जारी भएको नेपालको संविधानले आफ्नो संविधान आफैँ बनाउने नेपाली जनताको चाहाना पूरा गर्‍यो । यो दिन नेपाली जनताले जननिर्वाचित संविधान सभाबाट नेपालको संविधान प्राप्त गरे र यो नेपालको सातौँ संविधान हो । यस संविधानले एकात्मक ढाँचामा रहेको देशलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा पुनः संरचना गरी तीनवटै तहमा सरकारको प्रबन्ध गर्‍यो ।

नेपालको संविधानको भाग २४ धारा २४५ मा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरी निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा निरन्तरता प्रदान गरेको छ । प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ति संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा संसद सुनुवाई पश्चात् राष्ट्रपतिबाट हुने प्रावधान संविधानमा राखिएको छ । संविधानको धारा २४६ ले निर्वाचन आयोगको निम्नानुसारको काम कर्तव्य अधिकार समेत तोकेको छ :-

- (क) निर्वाचन आयोगले यस संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदको सदस्य प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने छ । निर्वाचन प्रयोजनका लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्य निर्वाचन आयोगले गर्नेछ ।

- (ख) संविधान र संघीय कानून बमोजिम राष्ट्रिय महत्त्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउने छ ।
- (ग) राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य वा स्थानीय तहका सदस्यका लागि उम्मेदवारीको मनोनयन दर्ता भइसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा उम्मेदवारको योग्यता सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठे त्यसको निर्णय आयोगले गर्ने छ ।

३. संसारमा प्रचलनमा रहेका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायका ढाँचा

स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन जनताको अधिकार हुने भएकोले निर्वाचन प्रणालीको सफलता र असफलता निर्वाचन प्रक्रियाका आन्तरिक तथा बाह्य कार्यविधि एवं निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको ढाँचा र संरचनामा निर्भर रहेको हुन्छ । संसारका विभिन्न मुलुकमा विभिन्न ढाँचाका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको प्रबन्ध गरेको पाइन्छ । विश्वमा प्रचलित ढाँचाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :-

- (क) सरकारी
- (ख) मिश्रित
- (ग) स्वतन्त्र

सरकारी ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको प्रमुखको रूपमा सम्बन्धित देशको मन्त्री रहने र सरकारी स्थायी कर्मचारीहरू सो निकायका कर्मचारी हुने प्रबन्ध भएको पाइन्छ । सरकारी ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय कार्यकारिणीको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा रहेको हुन्छ । यस्तो ढाँचाको निर्वाचन निकायको बजेट र खर्च सरकारको कार्यकारिणी निकायले नियन्त्रण गर्दछ । उगाण्डा, जर्मनी, नर्वे, नाइजेरिया, सियरालियोन, स्विटजरलैण्डले सरकारी ढाँचा (Government Model) को निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको व्यवस्था गरी आवधिक निर्वाचन सम्पन्न गराएको पाइन्छ ।

मिश्रित ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा सरकारी र स्वतन्त्र दुवै ढाँचाको मिश्रण भएको हुन्छ । तसर्थ निर्वाचन व्यवस्थापनमा दुई प्रकारका संरचना रहने गरेको पाइन्छ । नीति, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय स्वतन्त्र रहन्छन् । यसमा सरकारी हस्तक्षेप हुँदैन । तर, निर्वाचन सञ्चालन तथा रेखदेख नियन्त्रण भने सरकारी ढाँचाको संरचनाले गर्दछ । मिश्रित ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय रहेका मुलुकमा अर्जेण्टिना, जापान, पोर्चुगल, स्लोभाकिया र श्रीलंका रहेका छन् । निर्वाचनलाई पारदर्शी बनाउन केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा न्यायपालिका र राजनीतिक दलका निर्वाचन विज्ञ (Electoral expert) हरूलाई बोर्डमा राख्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

स्वतन्त्र ढाँचाका विशिष्टीकृत निर्वाचन व्यवस्थापन निकायद्वारा निर्वाचन गराउँदा मात्र आवधिक निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, पारदर्शी र विश्वसनीय हुन्छ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता बढ्दै गएपछि

विसौं शताब्दीको अन्त्यतिर विश्वका धेरै मुलुकहरूले स्वतन्त्र ढाँचाको स्वायत्त निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको स्थापना गरी निर्वाचन सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी प्रदान गरेको पाइन्छ । स्वतन्त्र ढाँचा (Agency Model) का निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई संविधान र प्रचलित निर्वाचन कानूनद्वारा स्वायत्तताका खम्बाहरूजस्तै संस्थागत स्वायत्तता, कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी स्वायत्तता, वित्तीय स्वायत्तता, कार्यगत स्वायत्तता तथा उत्तरदायित्व सुनिश्चित गरिएको हुन्छ । फलस्वरूप त्यस्ता निकायले केवल कानूनी र विधिसम्मत (dejure) अधिकार मात्र प्राप्त गरेनन् कि वास्तविक (Defacto) अधिकारको समेत प्रयोग गर्न पाउँछन् । यसले गर्दा निर्वाचन सञ्चालन सम्बन्धी आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्नुको साथै आ-आफ्ना निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई विश्वका उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय (EMBs) का रूपमा सूचीकृत गर्न सफल हुन्छन् । हाल विश्वमा स्वतन्त्र ढाँचाको पूर्ण स्वायत्तता प्राप्त निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय भएका मुलुकमा अष्ट्रेलिया, क्यानडा, दक्षिण अफ्रिका, नेदरल्याण्ड, न्यूजिल्याण्ड, पोल्याण्ड, फ्रान्स, फिनल्याण्ड, बेलायत, बेल्जियम, रोमानिया, संयुक्त राज्य अमेरिका र स्वीडेन रहेका छन् । स्वतन्त्र ढाँचाको निर्वाचन निकाय अहिले संसारका अरू प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा समेत स्थापना गर्ने क्रम जारी छ । यस ढाँचाको निर्वाचन निकाय सरकारको कुनै मन्त्रालय वा विभागप्रति उत्तरदायी नभई व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र राष्ट्रप्रमुखप्रति मात्र उत्तरदायी रहेका हुन्छन् । संस्थागत संरचना, कानूनी आदेश र प्रशासनिक कार्यहरू भने विभिन्न देशमा फरक फरक रहेको पाइन्छ ।

४. निर्वाचन आयोग, नेपाल कुन ढाँचामा पर्छ ?

नेपालको संवैधानिक विकासक्रममा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा रहेको निर्वाचन आयोग उपर्युक्त कुन ढाँचा अन्तरगत पर्दछ त ? यसलाई यकिन गर्न नेपालको पहिलो संविधानको रूपमा रहेको नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ देखि नेपालको वर्तमान संविधानसम्म आइपुग्दा निर्वाचन आयोग, नेपालको स्वायत्तता कस्तो छ ? र निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूले प्राप्त गर्नुपर्ने विभिन्न स्वायत्तताका खम्बाहरूको अवस्था हाम्रो सन्दर्भमा के कस्तो छ भन्ने बारेमा छलफल गर्न जरुरी देखिन्छ । माथि पनि उल्लेख भइसकेको छ कि संस्थागत स्वायत्तता, कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी स्वायत्तता, वित्तीय स्वायत्तता, कार्यगत स्वायत्तता र उत्तरदायित्व निर्वाचन व्यवस्थापन निकायका स्वायत्तताका खम्बा हुन् । उल्लिखित स्वायत्तता हासिल गर्न निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई विधिसम्मत (dejure) अधिकार भएर मात्र पुग्दैन वास्तविक (Defacto) अधिकार समेत आवश्यक पर्दछ । वास्तविक अधिकारविनाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले उल्लिखित स्वायत्तता कदापि प्रयोग गर्न सक्दैन फलतः निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय रूपमा सम्पन्न हुन कठिन हुन्छ । विभिन्न मितिमा जारी भएका नेपालका संविधानमा उल्लिखित स्वायत्तताको अवस्था निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालका संविधानमा निर्वाचन आयोगको स्वायत्तताको अवस्था

संविधान निर्वाचन आयोगलाई प्राप्त स्वायत्तताको स्थिति	नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४	नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७	नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५	नेपालको संविधान, २०१९	नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७	नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३	२०७२ मा जारी नेपालको संविधान
संस्थागत स्वायत्तता	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको
कर्मचारीसम्बन्धी स्वायत्तता	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको
वित्तीय स्वायत्तता	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको
कार्यगत स्वायत्तता	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको
निर्वाचन व्यवस्थापन उत्तरदायित्व	भएको	भएको	भएको	भएको	भएको	भएको	भएको
विधिसम्मत (dejure) अधिकार	नभएको	भएको	नभएको	भएको	भएको	भएको	भएको
वास्तविक (defacto) अधिकार	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको	नभएको

उपर्युक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा नेपालको निर्वाचन आयोग कानून र विधिसम्मत (dejure) अधिकार प्राप्त स्वतन्त्र ढाँचाको निर्वाचन निकाय देखिए पनि सातौँ संविधान जारी हुँदासम्म पनि यसले वास्तविक (Defacto) अधिकार भने प्राप्त गर्न सकेको देखिँदैन । अतः नेपालको निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक प्रत्याभूति भएपनि वास्तविक अधिकार भएको पूर्ण स्वायत्तता प्राप्त स्वतन्त्र ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय भन्न कठिन पर्दछ । यसका प्रमुख आयुक्त र आयुक्तहरू संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट नियुक्त पदाधिकारी हुने व्यवस्था भए पनि अधिकार र स्वायत्तताको हिसाबले यो सरकारी ढाँचाको निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय जस्तो देखिन्छ ।

नेपालको संवैधानिक विकासक्रममा विभिन्न संविधानमा नेपालको निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा व्यवस्था गरे पनि यसको संस्थागत स्वायत्तता, कर्मचारीसम्बन्धी स्वायत्तता, आर्थिक तथा वित्तीय स्वायत्तता र कार्यगत स्वायत्तता प्रदान गर्न सकेको देखिँदैन । कार्यगत स्वायत्ततातर्फ हेर्दा पनि निर्वाचन आयोगले हालसम्म आफैँ निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने र सो अनुसार निर्वाचन सञ्चालन क्यालेण्डर (Operational Calender) बनाउने स्वायत्तता समेत पाएको छैन । संस्थागत स्वायत्तता, कर्मचारी व्यवस्थापनको स्वायत्तता, आर्थिक तथा वित्तीय स्वायत्तता र कार्यगत स्वायत्तता नपाए पनि सरकारले तोकेको मितिमा निर्वाचन सम्पन्न गर्ने उत्तरदायित्वबाट भने छुट पाएको छैन । सरकारले तोकेको मितिमा निर्वाचन गराउन निर्वाचन आयोग बाध्य भएको हुँदा यो कतै सरकारको नियन्त्रणमा रहेको कुनै मन्त्रालयको विभाग त होइन ? भन्ने अनुभूति हुन्छ । यसलाई चाहिने कुनै पनि स्वायत्तता दिन सरकार र राजनीतिक दल इच्छुक नहुने तर स्वच्छ, स्वतन्त्र र स्वतन्त्र निष्पक्ष निर्वाचन गराउने

उत्तरदायित्व भने जसरी पनि पूरा गर्नुपर्ने कारणबाट पनि यो विश्वका प्रचलनमा रहेको सरकारी ढाँचाको निर्वाचन निकायजस्तो हुन पुगेको छ । निर्वाचन कार्यक्रम र निर्वाचन सञ्चालन क्यालेण्डर एकअर्काका परिपूरक भए तापनि हालसम्म जारी भएका संविधान र प्रचलित निर्वाचन कानूनले सो स्वायत्तता निर्वाचन आयोगलाई कहिल्यै नदिएको हुँदा आयोगको संवैधानिक काम कर्तव्य अप्रत्यक्ष रूपमा कार्यकारिणीको नियन्त्रणमा रहेको छ, भन्दा अत्युक्ति हुने छैन ।

संविधानका धाराहरूमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था भए तापनि आयोगले विधिसम्मत कानूनी (dejure) अधिकार मात्र प्रयोग गर्न पाउने तर वास्तविक (Defacto) अधिकार प्राप्त गर्न नपाएका धेरै दृष्टान्तहरू हाम्रा सामु छर्लङ्ग रहेका छन् । उदाहरणका लागि आयोगले निर्वाचन विज्ञहरूसँग परामर्श गरी सरकारमा प्रस्तुत गरेका विभिन्न निर्वाचन कानूनहरू आयोगसँग परामर्श नै नगरी संसदीय समिति तथा संसदबाट बारम्बार परिवर्तन भएर आयोगमा प्राप्त भएका छन् । निर्वाचनको बेलामा आयोगले स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय रूपमा निर्वाचन सम्पन्न गराउन आयोगलाई पूर्ववर्ती निर्वाचन ऐनबाट प्राप्त गरिएका केही आंशिक आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वायत्तता समेत सरकारले आयोगको परामर्शबिना नै संशोधन एवं परिमार्जन गरेका उदाहरण हामीसँग छन् । जसले गर्दा सरकारको इच्छामा ऐन, नियम परिवर्तन र संशोधन गर्ने परिपाटीले आयोगको स्वायत्ततालाई दखल पुऱ्याएको मात्र छैन कि आयोगलाई कमजोर बनाउनेतर्फ सरकारको दृष्टि गएको हो कि भनेजस्तो लाग्न गएको छ । आयोगका दक्ष र तालिम प्राप्त कर्मचारीहरू पटकपटक आयोगको परामर्शबिना नै सरुवा गर्ने सरकारी निर्णयले आयोगको प्रशासनिक स्वायत्ततालाई समेत नराम्रोसँग प्रभाव पारेको छ । फलस्वरूप आयोगलाई मतदाता नामावली सङ्कलन, नागरिक तथा मतदाता शिक्षा सञ्चालनजस्ता महत्वपूर्ण कार्यमा तालिम प्राप्त, दक्ष तथा अनुभवी कर्मचारीको निकै खाँचो भएको छ । निर्वाचनपूर्व र निर्वाचनपश्चात्का चरणहरूमा आयोगका लागि आवश्यक पर्ने अनुसन्धान तथा विकास लगायतका प्रवर्धनात्मक कार्य गर्न समेत सरकारबाट बजेट उपलब्ध नहुँदा गैरनिर्वाचन अवधिमा आयोगका गतिविधिहरू प्रायः शून्य हुने अवस्थामा रहेका छन् । निर्वाचनसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले आयोगलाई गर्ने सहयोगमा पनि गृह मन्त्रालय मार्फत MOU गर्ने भनी नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयबाट आयोगमा पठाइएको पत्रबाट आयोगलाई प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउँदै आएका अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूले आयोगलाई दिँदै आएको प्राविधिक (Technical) सहयोग पनि क्रमशः घट्ने क्रममा रहेको देखिन्छ ।

५. निष्कर्ष

आवधिक निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, पारदर्शी र विश्वसनीय ढङ्गले सम्पन्न गर्न निर्वाचनको समग्र व्यवस्थापन स्वतन्त्र ढाँचाका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायद्वारा नै गरिनुपर्छ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ । यस सन्दर्भमा **निर्वाचन आयोग, नेपाल**लाई संविधान र कानूनबाट उपलब्ध स्वायत्तताको अवस्थाबारे अध्ययन, विश्लेषण गर्दा आयोग स्वतन्त्र ढाँचाको स्वायत्त निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा स्थापित हुन सकेको देखिँदैन । यसका लागि मूलतः नेपाल सरकार

र राजनीतिक दल उदार बन्न सक्नु पर्दछ । आयोगले स्वायत्तताका खम्बा (Pillars of autonomy) को वास्तविक प्रयोग गर्न पाएको खण्डमा मात्र नेपालको निर्वाचन आयोग विश्वका उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको सूचीमा अग्रस्थान लिन सक्ने भएकोले यसतर्फ सम्बद्ध सबैको ध्यान जानु जरुरी छ । यदि सरकारले अहिलेजस्तै निर्वाचनको अवधिमा मात्र निर्वाचन आयोगलाई आर्थिक, प्रशासनिक सहयोग उपलब्ध गराउने र गैरनिर्वाचन अवधिमा उपर्युक्त खम्बालाई संकुचन गरी राखेको खण्डमा आगामी दिनमा सञ्चालन हुने निर्वाचन कति स्वच्छ, विश्वसनीय र स्वतन्त्र हुन्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिँदैन । निर्वाचन आयोगका सक्रिय सरोकारवाला राजनीतिक दलले पनि आयोगलाई एकचोटि दल दर्ता गर्दा, निर्वाचन प्रयोजनका लागि दल दर्ता गर्दा र निर्वाचनको अवधिमा मात्र आयोगको उपयोगिताको प्रयोग गर्ने र अन्य समयमा यसको वास्तविक स्वायत्तता वृद्धि गर्ने कुरामा विचार नपुऱ्याउने हो भने नेपालको निर्वाचन आयोग समयको चक्रसँगै विश्वका अत्यन्त कमजोर निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा रहने पक्का छ । अन्ततोगत्वा वास्तविक अधिकार र स्वायत्तता नभएका निकायले सञ्चालन गरेको निर्वाचनलाई स्वदेशी तथा विदेशी अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले विश्वास नगर्ने अवस्था समेत सृजना हुनसक्छ र त्यसो हुन गएमा नेपालको आवधिक निर्वाचन राजनीतिक दलको लागि प्रत्युत्पादक बन्न जाने जोखिम समेत हुन सक्छ । त्यसैले निर्वाचन आयोगलाई कानूनी र विधिसम्मत (dejure) अधिकार मात्र नभई वास्तविक (Defacto) अधिकार समेत प्रदान गर्न कञ्जुस्याइँ नगरी सरकार, सबै राजनीतिक दल एकजुट भएर लागौं र हाम्रो यस निकायलाई संसारको उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय बनाउन अब ढिला नगरौं ।

निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले कस्तो स्वायत्तता पाउनु पर्दछ भन्ने बारेमा अफ्रिकन कोर्ट अन हुमन एण्ड पिपल्स राइटले गरेको आदेश यहाँ उल्लेख गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ । “An EMB is independence where it has administrative and financial autonomy and offers sufficient guarantee/s of its member indepenence and impartiality.” उक्त कोर्टको आदेशलाई मनन गर्दै नेपालको निर्वाचन आयोगलाई स्वायत्तता प्रदान गर्न नेपाल सरकार र सबै राजनीतिक दलले नेपालको संविधान र प्रचलित निर्वाचन कानूनमा परिमार्जन गरी एउटा स्वतन्त्र ढाँचाको पूर्ण स्वायत्तता र वास्तविक (Defacto) अधिकार भएको निर्वाचन आयोग बनाउने प्रण गरौं ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- निर्वाचनसम्बन्धी ऐन कानूनहरू
- Pippa Norris, “Why Elections Fails”, New York : Cambridge University Press, 2015
- Pippa Norris, “Why Electoral Integrity Matters?”, New York : Cambridge University Press, 2014

राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कन

खेमराज ज्ञवाली*

“पैसा राजनीतिका लागि आमाको दूध हो”

– जेसे उनरु (अमेरिकी राजनीतिज्ञ तथा क्यालिफोर्नियाका स्टेट ट्रेजरर, १९२२–१९८७)

१. परिचय

राजनीतिक संगठन (Political Organization) वा राजनीतिक दल (Political Party) को इतिहास राज्यको इतिहासजत्तिकै पुरानो मानिन्छ। राजनीतिक संगठन त्यस प्रकारको संगठन हो जसको प्रमुख उद्देश्य भनेकै राज्यक्रान्ति वा निर्वाचन प्रणालीको माध्यमबाट राज्यशक्ति प्राप्त गरी जनतामा निहित सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्दै शासन सञ्चालन गर्नु हुन्छ। नागरिक र सरकारबीचको सम्बन्ध सेतुको रूपमा रहने हुँदा सरकारको नीति, कार्यक्रम र बजेट बनाउने कार्यमा नियन्त्रण गर्ने र अनुगमन गराउने कार्य राजनीतिक दलबाट नै हुन्छ। नागरिकका कर्तव्य पालना गराउने र राज्यको दायित्व पालन गर्ने कार्यमा पनि राजनीतिक दलको नै अहं भूमिका रहने गर्दछ। नागरिक शिक्षाको प्रमुख माध्यम पनि राजनीतिक दल नै बन्न सक्छन्। राज्यको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता र स्वाधीनतालाई अक्षुण्ण राख्ने कार्यमा पनि राजनीतिक दल अग्रपंक्तिमै रहनु पर्ने हुन्छ। व्यक्तिगत एवं दलगत स्वार्थ त्यागी बृहत् सार्वजनिक हित र जनताको स्वार्थमा समाहित हुने, नागरिकको मत जित्ने, धेरैको मन जितेर ठूलो दल हुने र सरकारमा पुग्ने राजनीतिक दलको अभीष्ट हुन्छ। राजनीतिक अस्तित्वका हिसाबले आधुनिक समयमा राजनीतिक संगठनको रूपमा दलको उत्पत्ति र विकास अठारौं शताब्दिमा बेलायतबाट सुरु भएको त्यसपछि मात्र विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न प्रकारका राजनीतिक संगठनहरूको स्थापना र सञ्चालनको प्रक्रिया अगाडि बढेको कुरा इतिहासबाट थाहा हुन्छ। अठारौं शताब्दीमा राजनीतिक संगठनको रूपमा बेलायतमा रुढिवादी दल (Conservative Party), उदारवादी दल (Liberal Party) र श्रमिक दल (Labour Party) गरी ३ प्रकारका दलको अस्तित्व कायम भएकोमा हालसम्म पनि दलगत प्रणाली (Party System) अन्तर्गत त्यस्ता दलहरू कुनै उदारवादी दल त कुनै रुढिवादी दलको रूपमा तिनको अस्तित्व कायमै रहेको छ। उन्नाइसौं शताब्दीमा साम्यवादी विचारधारासँगै साम्यवादी दलको अस्तित्व देखा पर्‍यो। सन् १९१७ को रुसको समाजवादी क्रान्तिपछि साम्यवादी दल (Communist Party) सरकारी मान्यता प्राप्त दलको रूपमा देखा पर्‍यो। तत्पश्चात् मात्र दलगत प्रणालीलाई वामपन्थी दल (Leftist or Communist Party) र दक्षिणपन्थी दल (Rightist or Capitalist Party) गरी २ भागमा वर्गीकरण गर्ने प्रचलन अगाडि बढेको मानिन्छ। हाल विश्वका विभिन्न मुलुकमा स्थापना भएका राजनीतिक संगठन वा दललाई दलगत प्रणालीको हिसाबले उदारवादी, नवउदारवादी, संग्रामवादी (Liberation Party),

* सह-न्यायाधिवक्ता

प्रजातन्त्रवादी/लोकतन्त्रवादी, गणतन्त्रवादी, राजावादी, रुढिवादी, सामाजिक प्रजातन्त्रवादी, राष्ट्रवादी, साम्यवादी, समाजवादी आदि दलको रूपमा सम्बोधन हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ सर्वप्रथम वि.सं. १९८८ सालमा प्रचण्ड गोरखा र वि.सं. १९९३ सालमा प्रजा परिषद् नामक राजनीतिक दलहरूको स्थापना भई सञ्चालनमा आएको र तत्पश्चात् विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न दलहरूको अस्तित्व कायम हुने र समाप्त हुने क्रम हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा चलिरहेको छ । राजनीतिक संगठन वा दलको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को छुट्टै भागमा राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्थाका साथै मौलिक हक अन्तर्गत प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको थियो भने त्यसपछि जारी भएका अन्तरिम र नेपालको संविधानले समेत उक्त व्यवस्थालाई थप सुदृढ हुने गरी निरन्तरता दिदै आएका छन् ।^१ नेपालको संविधान जारी भएपश्चात् हालसम्म स्थानीय तह, प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन सम्पन्न भैसकेको अवस्था छ । हाल नेपालमा राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त राजनीतिक दलको संख्या ४ रहेको छ जसमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (नेकपा), नेपाली काँग्रेस, समाजवादी पार्टी र राष्ट्रिय जनता पार्टी नेपाल रहेका छन् ।

राजनीतिक दल भन्नाले समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूको समूहलाई जनाउँछ । राजनीतिक दललाई लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ र जनमतलाई प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमुख राजनीतिक शक्ति एवं राजनीतिक बहुलताको परिचायकको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ । राज्य सञ्चालनका प्रमुख कर्ताको रूपमा रहेका राजनीतिक दलद्वारा नै पारदर्शी प्रक्रिया तथा मानदण्डका आधारमा शासन व्यवस्था सञ्चालित हुन्छ । त्यस्ता मापदण्ड तर्क, विवेक र समन्यायमा आधारित हुनुका साथै बृहत्तर सार्वजनिक हित र नैतिकताको विपरीत हुनु हुँदैन भन्ने मान्यता राखिन्छ । समयसापेक्ष जनताको सोच र सचेतना, व्यवहार, राज्यको संरचना, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक पृष्ठभूमि, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता, सूचना, प्रविधि, विकास आदिमा आएका स्वभाविक परिवर्तनलाई अँगाल्दै जनताको बृहत्तर हित (Larger Public Interest) र राष्ट्रिय स्वार्थ (National Interest) लाई केन्द्रविन्दु बनाई निर्माण हुने सबै प्रकारका नीतिको निर्माण पनि प्रकारान्तरले राजनीतिक दलबाटै हुने गर्दछ । मुलुकको शासन सञ्चालन गर्ने सामान्य मार्गदर्शन एवं “कानूनको उद्गम स्रोत” (Source of Law) को रूपमा रहने नीतिहरू, जस अन्तर्गत संविधानमा उल्लिखित **राज्यको नीति**, जुन सामान्यतः केही हदसम्म अपरिवर्तनशील भए पनि गतिशील व्याख्या गरिन्छ, एवं आफू पक्ष बनेको सन्धिमा व्यक्त प्रतिबद्धता र सोमा अन्तरनिहित भावनाका रूपमा रहने राज्यको नीति, सरकारद्वारा स्वीकृत हुने आवधिक योजनामा उल्लिखित नीति, सरकारद्वारा व्यवस्थापिका समक्ष प्रस्तुत हुने वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेट भाषणको माध्यमबाट प्रस्तुत हुने **सरकारको नीति** र राजनीतिक दलले निर्वाचनको समयमा चुनावी घोषणापत्रमार्फत मतदाता वा

^१ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : खेमराज ज्ञवाली समेत, **सुशासनको लागि न्याय प्रशासनसम्बन्धी नवीन दृष्टिकोण, दोस्रो संस्करण**, २०७६ मंसिर, न्यू होराइजन पब्लिसर एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., काठमाडौं, पृष्ठ ४४८-४४९ ।

जनतासमक्ष व्यक्त हुने प्रतिवद्धताको रूपमा रहने **दलीय नीति**,^२ पनि राजनीतिक दलहरूबाटै उल्लेख्य मात्रामा प्रभावित हुने गर्दछन् ।

प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा राजनीतिक दलहरू नै नागरिकको अभिमत व्यक्त गर्ने सशक्त र निर्णायक माध्यम भएकोले जनताको समर्थन प्राप्त गरी स्थायित्व प्राप्त गर्नको लागि त्यस्ता दलको सामूहिक उद्देश्य, नीति, कार्यक्रम, परिलक्ष्य, परिदृष्य, कुशल नेतृत्व, उच्च नैतिकता, राजनीतिक संस्कृति, दलभित्र आन्तरिक संगठनको लोकतान्त्रिकरण, संगठनमा समावेशीकरण, जनसहभागिता र जनविश्वास आर्जन गर्न सोही अनुसारको क्रियाकलापमा राजनीतिक दलहरू केन्द्रित हुनुपर्ने हुन्छ । स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा नै लोकतन्त्र सुदृढ हुने भएकोले उक्त कार्यमा एवं सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति र प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा राजनीतिक दलको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ ।

२. राजनीतिक दलको वर्गीकरण

उल्लिखित सबै प्रकारका राजनीतिक संगठन वा दलहरूलाई कतिपय विद्वान्हरूले राजनीतिक दलको विचारधाराको आधारमा दक्षिणपन्थी, वामपन्थी र मध्यमार्गी गरी ३ भागमा वर्गीकरण गर्ने गरेका छन् भने कतिपय विद्वान्हरूले राजनीतिक दलको नीतिको आधारमा उदारवादी, रुढिवादी, क्रान्तिकारी (Redical Party) र प्रतिक्रियावादी वा प्रतिगामी (Reactionary Party) गरी ४ भागमा वर्गीकरण गर्ने गरेका छन् । त्यसका साथसाथै कतिपय विद्वान्हरूले राजनीतिक संगठन वा दलको संगठनात्मक बनावटको आधारमा कार्यकर्ता-आधारित दल (Cadre Based Party) र जन-आधारित दल (Mass Based Party) गरी २ भागमा वर्गीकरण गरी जन-आधारित दललाई पुनः साम्यवादी, समाजवादी, फासिष्ट र नवफासिष्ट दलहरूमा वर्गीकरण गर्ने गरेका छन् । सरकारी दृष्टिकोणका आधारमा राजनीतिक संगठन वा दललाई मान्यता प्राप्त दल र प्रतिबन्धित दल गरी २ भागमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । आधुनिक समयमा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक/लोकतान्त्रिक व्यवस्था (Multi-Party Democracy System) अवलम्बन गर्ने कतिपय मुलुकको संवैधानिक र कतिपय मुलुकको कानूनी प्रावधानको आधारमा राजनीतिक संगठन वा दलहरूलाई निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दर्ता नगरिकनै कुनै पनि समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिवद्ध व्यक्तिहरूले राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्न सक्ने वा संवैधानिक वा कानूनी प्रावधान बमोजिम दल गठन गरी निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता गरेर सञ्चालन गर्न सक्ने वा संवैधानिक वा कानूनी प्रावधान बमोजिम राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनका लागि मान्यता प्राप्त गर्न निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता गरेर सञ्चालन गर्न सक्ने गरी ३ भागमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

^२ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : नेपाल कानून आयोग (सं), **कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, पहिलो संस्करण**, २०६६ भाद्र, नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट २०६६।४।१९ मा स्वीकृत, काठमाण्डौ, पृष्ठ १-२ ।

पछिल्लो वर्गीकरणलाई हेर्दा राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनसमर्थन र सहयोग प्राप्त गरी प्रचार प्रसार गर्ने क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न दर्ता नगरिकनै संविधान र कानून विपरीत नहुने गरी राजनीतिक संगठन सञ्चालन गर्ने, निर्वाचन बाहेक अन्य प्रयोजनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दर्ता गरेर राजनीतिक संगठन सञ्चालन गर्ने र निर्वाचन प्रयोजनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दर्ता गरेर राजनीतिक दल सञ्चालन गर्ने तर राष्ट्रिय/संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचनमा खसेको मतको निश्चित प्रतिशत मत (threshold) (अर्थात् विश्वव्यापी अभ्यास हेर्दा करिब ०.५ देखि ११ प्रतिशत सम्म) प्राप्त गर्न सफल भए राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त दल हुने र सो प्राप्त गर्न नसके राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त दलको अस्तित्व नहुने व्यवस्था रहेको छ ।

३. लोकतन्त्र र राजनीतिक दल

आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाका आधारभूत तत्त्वहरू प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, कानूनको शासन र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रतिको प्रतिबद्धतामध्ये प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली, बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनलाई लोकतन्त्रको रक्तसञ्चारको रूपमा हेरिन्छ । केही अपवाद बाहेक विश्वका अधिकांश मुलुकमा कुनै न कुनै प्रकारको दलीय प्रणाली कायम रहेको देखिन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणालीलाई आधुनिक लोकतन्त्रमा राजनीतिक समाजको एक अभिन्न अंगको रूपमा लिने गरिन्छ ।^३

प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली अबलम्बन गर्ने विश्वका प्रत्येक मुलुकहरूमा राजनीतिक दलहरूद्वारा नै शासन व्यवस्था सञ्चालन हुँदै आएको छ । राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूद्वारा नै मुलुकको सरकार प्रमुख वा राष्ट्र प्रमुखको जिम्मेवारी पनि सम्हालिँदै आएको छ भने सरकारको सञ्चालन पनि राजनीतिक दलहरूद्वारा नै भएको पाइन्छ । सरकारका तीन अंग व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामध्ये व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको सञ्चालन पनि राजनीतिक दलहरूद्वारा नै भएको पाइन्छ भने व्यवस्थापिकामा विपक्षीको भूमिका पनि राजनीतिक दलद्वारा नै निभाएको पाइन्छ ।^४

हाल विश्वमा बहुप्रचलित अप्रत्यक्ष लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा सत्तापक्षमा र प्रतिपक्षमा रहेका दलहरूबीच ती दलका सिद्धान्त, दर्शन, उद्देश्य, घोषणा, नीति, कार्यक्रम आदिका विषयमा र निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा भइरहने र ती राजनीतिक दलहरूले आफूलाई अन्य दलहरूभन्दा राम्रो, लोकप्रिय, जनचाहना अनुरूपको काम गरिरहेको दावी गरेको पाइन्छ भने जनताले पनि

^३ पूर्वपाद १, पृष्ठ ४४३ ।

^४ पूर्ववत्, पृष्ठ ४४४ ।

प्रतिस्पर्धामा रहेको जुन दलले राम्रो काम गरेर देखाउँछ, त्यो दललाई नै निर्वाचनका माध्यमबाट विजयी बनाउने र नराम्रो काम गर्ने दललाई निर्वाचनमा पराजित गरिदिने गर्दछन्।^४

राजनीतिक दलहरू कुनै पनि मुलुकको लोकतन्त्र संस्थागत गर्ने प्रमुख कर्ताहरू हुन्। संयुक्त राज्य अमेरिकाका पूर्व राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्गनका शब्दमा “जनताले जनताद्वारा जनताका लागि गरिने शासन नै लोकतन्त्र भएकोले” जनताबाट सञ्चालन गरिने शासन व्यवस्था भएकोले नै लोकतन्त्रलाई जनताको शासनका रूपमा चिनिन्छ। लोकतन्त्रका किसिमहरू प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रमध्ये अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रलाई प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्र पनि भनिन्छ।^५

अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रमा आफ्ना प्रतिनिधिहरूमार्फत जनता शासन व्यवस्थामा सहभागी हुन्छन्। बालिग मताधिकारको आधारमा निश्चित समयको लागि जनप्रतिनिधिहरू निर्वाचित हुन्छन्। जनप्रतिनिधिहरूले देशको शासन सत्ता सञ्चालन गर्दछन्। यस व्यवस्थामा जनताले आफ्ना प्रतिनिधिहरूमार्फत राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्दछन्। जनउत्तरदायी सरकार, आवधिक निर्वाचन, सार्वजनिक मताधिकार, कानूनी राज्य, वयस्क मताधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता र जनतामा सम्प्रभुताको निवास यस प्रणालीका महत्त्वपूर्ण विशेषता हुन्।^६

स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, धाँधलीरहित, विश्वसनीय र पारदर्शी निर्वाचन लोकतन्त्रको मुटु भएकोले लोकतन्त्रको जग सुदृढ बनाउनको लागि व्यवहारमा देखिन र बुझाइमा पनि निर्वाचन विश्वसनीयता एवं वैधानिकताका साथ सम्पन्न गर्नको लागि सबै निर्वाचन प्रक्रियाले समाजका हरेक समूहको स्वच्छ र न्यायसंगत प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्नु पर्छ।

लोकतन्त्रमा प्रतिस्पर्धालाई अपरिहार्य मानिन्छ। लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सत्तापक्ष र प्रतिपक्ष दलहरूबीच प्रतिस्पर्धा भइरहन्छ। राजनीतिक दलहरूले आफूलाई अर्को दल भन्दा राम्रो र जनचाहना अनुसार काम गरिरहेको दावी गरिरहेका हुन्छन् भने जनताले पनि जुन दलले राम्रो काम गर्छ, त्यो दललाई नै निर्वाचनबाट विजयी बनाउने बचनबद्धता व्यक्त गरिरहेका हुन्छन्। लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा समयानुकूल स्वतन्त्र, निष्पक्ष र आवधिक रूपमा निर्वाचन हुन सक्थ्यो भने मात्र योग्य र सक्षम व्यक्ति निर्वाचनमा विजयी हुन्छन् र राष्ट्रले कुशल नेतृत्व प्राप्त गर्दछ।^७

४. सुशासन र राजनीतिक दल

राज्यका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका अन्तर्गत स्थापित विभिन्न निकायद्वारा पारदर्शी ढंगबाट अधिकारको समुचित प्रयोग गरी जनहित, जनकल्याण, सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको प्रवर्द्धन हुने गरी स्वच्छ, उत्तरदायी, जनमुखी र जवाफदेही राज्य व्यवस्थाको

^४ पूर्ववत्, पृष्ठ ४४४।

^६ पूर्ववत्, पृष्ठ ४४५।

^७ चुरामणी पन्थी, “लोकतन्त्रको सफलताका आधारहरू,” निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिका, चैत्र, २०६८, वर्ष १, अंक २, निर्वाचन आयोग, नेपाल, काठमाण्डौ, पृष्ठ ७२।

^८ पूर्वपाद ७, पृष्ठ ७७।

स्थापना गर्न चाहिने समग्र क्रियाकलापको समष्टिगत रूपलाई नै व्यापक अर्थमा सुशासन भन्न सकिन्छ । अर्को शब्दमा जनताको हित र कल्याणलाई सर्वोपरि ठानी पारदर्शी, उत्तरदायी, सहभागितामूलक, समन्यायिक, स्वच्छ, सक्षम, सुदृढ, कुशल र विधिसम्मत शासन, प्रशासन सञ्चालन गर्ने एक प्रकारको प्रक्रिया वा पद्धतिलाई नै सुशासन भनिन्छ ।

यसरी सुशासनको परिभाषालाई हेर्दा सुशासनका सहभागितामूलक (participatory), कानूनको शासन (rule of law), पारदर्शीता (transparent), जवाफदेही (responsive), समतामूलक र समावेशी (equity and inclusiveness), प्रभावकारिता र कार्य दक्षतामूलक (effectiveness and efficiency), उत्तरदायित्व (accountability), अनुमानयोग्य (predictability), भेदभाव विहीनता (non-discrimination), सर्वसम्मत उन्मुख (consensus oriented) जस्ता विशेषताहरू हुनु पर्ने अनिवार्य ठानिन्छ ।

सुशासनको कुरा गर्दासाथ नैतिकता र सदाचारको विषय सँगसँगै जोडिएर आउँछ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने प्रमुख कर्ताको रूपमा रहेका राजनीतिक दलका नेता वा जनप्रतिनिधिहरू उच्च नैतिक चरित्रवान् (high moral character) र सदाचारी (integrity) का साथै व्यावसायिक आचरण (professional conduct) युक्त र राजनीतिक संस्कार (political culture) बोकेको हुनु जरुरी छ । सदाचार व्यक्तिमा हुनु पर्ने असल आचरण मात्र नभई व्यक्तिको स्वभावमा अन्तर्निहित इमान्दारी, समझदारी, जिम्मेवारी र नैतिकताको भाव पनि हो । यो भावले स्वच्छ चालचलनतर्फ सबै जनता र जनप्रतिनिधिलाई अभिप्रेरित गर्दछ, राम्रो, सही वा असल काम गर्न प्रेरित गर्दछ र निसंकोच र नहच्की यो मार्गमा अगाडि बढ्न हौस्याउँछ । त्यसका साथै चरित्रमा निहित सदाचारिताले स्वार्थलाई पन्छाई बन्धुत्वभाव जगाई शान्तिको स्थितिको साथै सोचाइमा शिष्टता, इमान्दारी, आत्मबल, देशभक्ति र सहिष्णुताको भाव पैदा गर्दछ । यसले “सबैको भलाइ मेरो भलाइ” भन्ने नीतिलाई पछ्याएको हुन्छ । सदाचार प्रत्येक व्यक्तिको निहित क्षमताको उच्चतम सकारात्मक उपयोग गर्दै देखेर, सुनेर, पढेर र भोगेर प्राप्त गरेको ज्ञान र अनुभवलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्दै जाने संस्कार र मनोवृत्ति पनि हो । सदाचारको अभिवृद्धिले व्यक्तिको आचरणमा सुधार र परिवर्तन ल्याउँछ, र नागरिकलाई असल, स्वच्छ र शान्त जीवनयापन गर्न सक्ने दक्ष र कर्मठ नागरिकको सिर्जना गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।^१ राजनीतिक दल र राजनीतिकर्मीले नागरिक शिक्षाको माध्यमबाट सदाचार र नैतिकताको बारेमा आफू प्रशिक्षित हुने र जनतालाई प्रशिक्षित गराउने जिम्मेवारी बहन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

भ्रष्टाचार यस्तो सामाजिक रोग हो जसले सार्वजनिक नैतिकता, संस्थागत आचरण र सार्वजनिक विश्वासलाई भताभुंग पार्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण सुशासनको आधार हो । भ्रष्टाचारको प्रभावले पार्ने विश्वव्यापी असरलाई नियन्त्रण गर्नको लागि जारी भएको भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तराष्ट्रिय महासन्धि २००३ लाई नेपालले पनि स्वीकार गरिसकेको छ । सुशासन कायम गर्नको लागि भ्रष्टाचार नियन्त्रण अति आवश्यक पूर्वशर्त हो । देशमा सुशासन कायम

^१ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : गीता केशरी, “सदाचार शिक्षाको आवश्यकता,” ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको बुलेटिन पारदर्शी, असोज, २०७६, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपाल, काठमाण्डौ, पृष्ठ २० ।

गर्नका लागि संविधान, ऐन, नियम, आचारसंहिता लगायतका विविध व्यवस्थाले भ्रष्टाचार न्यूनीकरण गर्ने विभिन्न संयन्त्रको व्यवस्था गरेको छ । व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका राज्यका तीनवटै अंगबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रणका सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्ने संस्थागत संयन्त्र र कार्यविधि रहेको देखिन्छ । सो बाहेक राजनीतिक दल, गैरसरकारी संघ-संस्था, नागरिक समाज, प्रेस, निजी क्षेत्र समेत भ्रष्टाचार विरुद्धको कार्यमा कुनै न कुनै रूपमा ऐक्यवद्धता देखाएको पाइन्छ ।

राजनीति नीतिहरूमध्येको उच्च, सर्वोच्च, मुख्य वा उत्कृष्ट नीति भएकोले राजनीतिकर्मी सदाचारी र उच्च नैतिक स्तरको भएमा राजनीति बाहेकका अन्य क्षेत्रमा हुन सक्ने संभावित भ्रष्टाचार त्यसै पनि हट्टै जाने र सुशासन अभिवृद्धि हुने सम्भावना रहन्छ । राजनीतिकर्मीले राज्यका तीन वटा महत्त्वपूर्ण अंगमध्ये व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको समेत नेतृत्व लिई उदाहरणीय बन्नुपर्ने अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर न्यायपालिकाको नेतृत्व चयन गर्ने र नेतृत्वलाई उत्तरदायित्व बहन गराउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् ।

भ्रष्टाचार विरुद्धमा विश्वव्यापी रूपमा क्रियाशिल र सक्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलद्वारा हरेक वर्ष जारी गर्ने प्रतिवेदनमा नेपालका राजनीतिक दलहरूका कारण समेत भ्रष्टाचार बढेको कुरा औल्याइएको छ । नेपालमा भ्रष्टाचार बढ्नुमा विकृत राजनीतिक धारणा, राजनीतिक दल भ्रष्टाचारतर्फ आकर्षित हुनु, निर्वाचन खर्चको मात्रा बढ्दै जानु, राजनीतिज्ञमा देश र जनताको सेवा गर्नुभन्दा कसरी कमाउने भन्नेतर्फ केन्द्रित हुनु, संघीय तथा प्रदेश व्यवस्थापिका सरकार वा संघीय वा प्रदेश कार्यपालिकामाथि नियन्त्रण गरी सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी बनाउने प्रयासमा भन्दा सरकार बनाउने थलोको रूपमा सीमित हुन पुग्नु, एकदलीय बहुमतको सरकार गठन हुन नसकेका कारण पटक पटक सत्ता समीकरण फेरिइरहनु, राजनीति विकृति र विसंगतिपूर्ण चरमोत्कर्षमा पुगेको कारण यसले अन्य क्षेत्रको लगाम खिच्नु पर्नेमा सो गर्न नसकेको जस्ता विडम्बनापूर्ण स्थितिका कारण भ्रष्टाचारले मौलाउने मौका पाएको र राजनीतिक रूपमा बढेको भ्रष्टाचारका कारण आज सम्पूर्ण क्षेत्रलाई नै दलदलमा भासिदिएको भन्ने जनगुनासो दिनानुदिन बढ्दै गएको कुरा आमसञ्चारका माध्यम र नागरिक समाजले समेत औल्याउँदै आएको पाइन्छ ।

नेपाल लगायत विश्वका अधिकांश मुलुकका राजनीतिक दलहरूमा दाताबाट प्राप्त हुने सहयोग एवं खर्च लगायतमा पारदर्शीता नहुने भनी दलहरू आलोचित हुँदै आएका छन् । स्वच्छ निर्वाचन र स्वच्छ सरकार लोकतन्त्रको कडीको रूपमा रहेको हुन्छ । तर निर्वाचनको स्वच्छतामा धेरै तत्वहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । कोफी आननको अध्यक्षतामा गठित Global Commission on Democracy, Election and Security ले सन् २०१२ को आफ्नो प्रतिवेदनमा "Uncontrolled, undisclosed and opaque political finance poses a fundamental threat to the integrity of election." भन्ने निष्कर्ष निकाल्दै सोको व्यवस्थापनका लागि राज्यहरूलाई, "Control political finance by regulating donations and expenditures, public financing of political campaigns, disclosure and transparency of donations and expenditures, and sanctions and penalties for

noncompliance" जस्ता विषयमा केन्द्रित हुन सुझाएको छ । वास्तवमा राजनीतिमा पैसाको प्रभावले निर्वाचनको वैधतादेखि प्रजातन्त्र, सरकार र विकासमा समेत नराम्रो असर पारेको छ । राजनीतिक दलको आर्थिक व्यवस्थापन र निर्वाचन खर्चका कुरा विपन्नदेखि सम्पन्न सबै मुलुकमा चासो र चिन्ताको विषय बन्दै आएको छ ।⁹⁰

नेपाली जनतामा नीहित रहेको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ताको वास्तविक प्रयोग संविधानमा व्यवस्था भए बमोजिम जन-प्रतिनिधिको रूपमा रहने राजनीतिकर्मी एवं नेताबाट हुने हुँदा राजनीतिक दल जनताप्रति थप पारदर्शी, जवाफदेही र उत्तरदायी हुनु पर्ने आजको आवश्यकता हो । मुलुकमा नैतिकता र सदाचारको वातावरण तयार गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रण एवं सुशासन कायम गर्नका लागि राजनीतिक दल, राजनीतिकर्मी र नेताले संविधान तथा प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएका कुराका अतिरिक्त राष्ट्र र जनताको बृहत्तर हित, संविधानवाद, कानूनको शासन, सामाजिक न्याय, वातावरण संरक्षण, समन्वय र समावेशीकरण, मानव अधिकारको प्रत्याभूति, पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता, जवाफदेही तथा इमान्दारी, आर्थिक अनुशासन, भ्रष्टाचारमुक्त, चुस्त र जनमुखी प्रशासन, प्रशासन संयन्त्रको तटस्थता र निष्पक्षता, प्रशासनिक संयन्त्रमा र निर्णयमा सर्वसाधारणको पहुँच, जनसहभागिता तथा स्थानीय स्रोतको अधिकतम उपयोग, गुणस्तरीय सेवा प्रवाह, नेतृत्वको विकास गर्दै संघ, प्रदेश तथा स्थानीय स्तरमा सञ्चालन हुने शासन पद्धतिलाई सुदृढ गरी तीन वटै तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्न आवश्यक पर्ने निगरानी गर्ने जिम्मेवारी र कर्तव्य निर्वाहमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने कुरामा दुई मत नहोला ।

५. राजनीतिक दल स्थापनाको उद्देश्य

वर्तमान समयमा विश्वका प्रायःजसो राष्ट्रमा कुनै न कुनै प्रकारको दलीय प्रणाली कायम रहेको देखिन्छ । आधुनिक लोकतन्त्रमा दलीय प्रणालीलाई राजनीतिक समाजको एक अभिन्न अंगको रूपमा लिने गरिन्छ । “प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीलाई संस्थागत गर्दै समृद्ध तुल्याउन राजनीतिक दलहरू अपरिहार्य मानिन्छन् । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरू नै नागरिकको अभिमत व्यक्त गर्ने सशक्त र निर्णायक माध्यम भएकोले जनताको समर्थन प्राप्त गरी स्थायित्व प्राप्त गर्नको लागि त्यस्ता दलहरूको सामूहिक उद्देश्य, नीति, कार्यक्रम, परिलक्ष्य, परिदृष्य, कुशल नेतृत्व, इमान्दारिता, निष्ठा, उच्च नैतिकता, राजनीतिक सँस्कृति, दलभित्र आन्तरिक संगठनको लोकतान्त्रिकरण, संगठनमा समावेशीकरण, जनसहभागिता र जनविश्वास आर्जन गर्न सोही अनुसारको क्रियाकलापमा राजनीतिक दलहरू केन्द्रित हुनु पर्ने हुन्छ । स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा नै लोकतन्त्र सुदृढ हुने भएकोले सो कार्यमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका उल्लेख्य रहन्छ ।”⁹¹

⁹⁰ विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : भोजराज पोखरेल, “राजनीतिक दलहरूको आर्थिक पारदर्शिता र निर्वाचन खर्चमा मितव्ययिता,” ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको बुलेटिन पारदर्शी, असोज, २०७६, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपाल, काठमाण्डौ, पृष्ठ २२ ।

⁹¹ खेमराज ज्ञवाली, लोकतान्त्रिक निर्वाचन व्यवस्थापन, वैशाख २०७४, ब्रदर बुकश प्रकाशन प्रा.लि., काठमाण्डौ, पृष्ठ ४१-४२ ।

सरकार चलाउने र विपक्षमा रही रचनात्मक कार्य गर्ने प्रमुख उद्देश्यका साथ राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्न एवं ती दलको विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनताको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्न आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न राजनीतिक दलहरू सदैव क्रियाशील रहने गर्दछन् ।

“राजनीतिक दलको घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका प्रतिवद्धतालाई व्यवहारमा कार्यरूप दिने सिलसिलामा शासनको बागडोर एवं राज्यशक्ति प्राप्त गरी आफ्ना नीति तथा कार्यक्रम लागू गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएका नागरिकको संगठित स्वरूपलाई नै राजनीतिक दलको मान्यता प्रदान गरिने भएकोले त्यस्ता राजनीतिक दलले मतदाताको शक्ति एवं समर्थनबाट मात्र आफ्ना कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याउने गर्दछन् । राजनीतिक दल निर्माणका निम्ति एउटा निश्चित विचारधारा वा राजनीतिक दर्शनको आधार निर्धारण गरी एउटै विचारधारा र राजनीतिक दर्शनलाई अँगाल्ने व्यक्तिलाई एक ठाउँमा गोलबन्द गरी संगठित गरिएको हुन्छ । त्यसरी संगठित भएको दललाई मुलुकमा रहेको संवैधानिक वा कानूनी प्रावधान बमोजिम निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दर्ता गरी गैरनाफामूलक संगठित संस्था वा कानूनी व्यक्तिको स्वरूप दिई सञ्चालनमा ल्याइएको पाइन्छ ।”^{१२}

“राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक सामाजिकीकरण, राजनीतिक सहभागिता, राजनीतिक नेतृत्वको विकासको निम्ति राजनीतिक भर्ना, राजनीतिक सञ्चार, हित अभिव्यक्ति, हित संयोजन, नीति निर्माण र नीति कार्यान्वयनजस्ता कार्य गर्दछन् । जनतामा राजनीतिक जागरण ल्याउने, जनताका समस्या सशक्त रूपमा सरकार समक्ष पुऱ्याउने, समाजका विभिन्न समुदायका समस्यालाई एकीकृत गरी सार्वजनिक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने, जनताको हित र भलाईका निम्ति कार्य गर्न सरकारलाई दबाव दिनेजस्ता कार्य समेत आधुनिक लोकतान्त्रिक समाजमा राजनीतिक दलबाट हुने गर्दछ ।”^{१३}

राजनीतिक दल स्थापनाको प्रमुख उद्देश्य मुलुकको शासन प्रणालीको बागडोर आफ्नो हातमा लिने भए तापनि राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्ने राजनीतिक दलहरूको अन्य उद्देश्य भने प्रत्येक देशमा फरक फरक हुन सक्छ । राजनीतिक दलको गठन, दर्ता र सञ्चालन गर्ने प्रयोजन पनि देशैपिच्छे फरक-फरक हुन सक्छ । विश्वमा प्रचलनमा रहेका दल गठनको पृष्ठभूमि र सञ्चालन कार्यशैली हेर्दा कुनै राजनीतिक दलले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता नगरिकनै संगठन निर्माण गरी देशको कुनै निश्चित भूभाग वा सम्पूर्ण देशभरि राजनीतिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, कुनै राजनीतिक दलले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता नगरिकनै संगठन निर्माण गरी कुनै निश्चित अभिष्ट पूरा गर्न जस्तै: विदेशी राष्ट्र, निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय संगठन वा अन्य कुनै संगठनसँग दान वा चन्दा प्राप्त गरी राजनीतिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने र आफ्नो व्यक्तिगत दुनो पनि सोभ्याउने, कुनै राजनीतिक दलले निर्वाचन व्यवस्थापन

^{१२} पूर्ववत्, पृष्ठ ४३ ।

^{१३} काशीराज दाहाल, “राजनीतिक दलसम्बन्धी संवैधानिक मान्यता,” निर्वाचन अर्ध वार्षिक पत्रिका, वर्ष २, अंक १, असोज २०६९, निर्वाचन आयोग, काठमाण्डौ, पृष्ठ ३३ ।

निकायमा दल दर्ता नगरिकनै संगठन निर्माण गरी चन्दा असूली, जनतामा डर, त्रास र आतंक फैल्याउने एवं भूमिगत राजनीति गर्ने तर राज्य र नागरिकप्रतिको आफ्नो जिम्मेवारी, कर्तव्य र दायित्व भने पूरा नगर्ने, कुनै राजनीतिक दलले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता गरेर सञ्चालन गर्ने तर निर्वाचन प्रयोजनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी समयभित्र दल दर्ता नगर्ने, निर्वाचनमा भाग नलिने तर आफ्ना राजनीतिक क्रियाकलापहरू भने निरन्तर सञ्चालन गर्ने, कुनै राजनीतिक दलले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दल दर्ता गरेर दलको गठन, दर्ता र सञ्चालन गर्नुका साथै निर्वाचन प्रयोजनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी समयभित्र दल दर्ता गरी कुनै प्रदेशमा मात्र वा पूरै देशभित्र राजनीतिक क्रियाकलापहरू निरन्तर सञ्चालन गर्ने र देशमा सञ्चालन हुने जुनसुकै आवधिक निर्वाचनहरूमा भाग लिने गरेको पाइन्छ ।

“राजनीतिक संगठनको अन्तिम उद्देश्य भनेको राज्य शक्ति प्राप्त गर्नु नै भएकोले जनताको समर्थन र सहभागितामा सत्तामा पुगी आफ्नो उद्देश्य, नीति र कार्यक्रम लागू गर्न नै राजनीतिक दलहरूको स्थापना हुने गर्छ ।”^{१४} राज्य शक्ति प्राप्त गरी आफ्नो उद्देश्य, नीति र कार्यक्रम लागू गर्ने क्रममा राज्यका प्रत्येक निकायमा सुशासन प्रवर्द्धन गर्नमा राजनीतिक दलको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष भूमिका रहने गर्दछ । राजनीतिक दल निर्माण र सञ्चालनका लागि दलसँग निश्चित विचारधारा वा राजनीतिक दर्शनबाट आफ्नो देशका नागरिकलाई त्यसप्रति आवद्ध गर्दै संगठित गर्नको लागि स्पष्ट चिन्तन सहितको कार्यक्रम हुन जरुरी छ । त्यसरी समान विचारधारा वा राजनीतिक दर्शनलाई अंगाल्ने नागरिकहरू एकआपसमा संगठित भई कुनै एक निश्चित राजनीतिक एकाइको रूपमा काम गर्ने उद्देश्य पनि उक्त दलको हुनु पर्ने हुन्छ । साथै दलले आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई जनताका सामुन्नेमा प्रस्तुत गरी जनसमर्थन जुटाउन सक्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्ता जुनसुकै राजनीतिक दलहरूले राष्ट्रिय हितलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य, नीति, रणनीति, कार्यक्रम र घोषणापत्र तय गरी जिम्मेवार राजनीतिक दल वा शक्तिको रूपमा स्थापित हुन सक्नु पर्ने हुन्छ । सरकार सञ्चालनका क्रममा सत्तारूढ राजनीतिक दलले मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, उत्तरदायी, अनुमानयोग्य, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारण जनता र नागरिकलाई उपलब्ध गराउन, कानूनको शासन, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र स्रोतको कुशल व्यवस्थापन जस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात् गरी जनताले पाउनु पर्ने सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढङ्गबाट पाउने अवस्था सृजना गर्न, सुशासन पाउने नागरिकको अधिकारलाई व्यवहारमा उतारी कार्यान्वयनमा ल्याउन र प्रशासन संयन्त्रलाई सेवा प्रदायक संयन्त्र तथा सहजकर्ताको रूपमा रूपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिने सम्बन्धमा आवश्यक कदम चाल्नु पर्ने हुन्छ भने प्रतिपक्षी राजनीतिक दलहरूले सो को निगरानी निरन्तर रूपमा गरी रचनात्मक विरोध गर्नुका साथै सत्तारूढ राजनीतिक दललाई आवश्यक सहयोग पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ मुलुकमा लोकतन्त्रलाई जोगाइ

त्यसको संस्थागत विकास गर्ने र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका र दायित्व अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

लामो लोकतान्त्रिक अभ्यास भएका संयुक्त अधिराज्य, संयुक्त राज्य अमेरिका, अष्ट्रेलिया, क्यानडा समेतका देशमा राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कन एवं सुशासनको प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण देखिनुका साथै राज्यका तीन वटै महत्त्वपूर्ण अंगहरू कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका समेतमा तिनीहरूको प्रभाव अत्यन्त प्रभावकारी देखिँदै आएको छ । त्यस्ता देशहरूमा संविधान, ऐन, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अक्षरस पालना हुने एवं पद्धतिले काम गर्ने हुँदा त्यहाँका नागरिक पनि बढी अनुशासित, इमान्दार, निष्ठावान्, जिम्मेवार, कर्तव्यनिष्ठ, उत्तरदायी र कानूनको परिपालकको रूपमा रहेका देखिन्छन् ।

६. नेपालमा राजनीतिक दलको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनलाई जोड दिँदै धारा १७ को उपधारा (२) को देहाय (ग) मा प्रत्येक नागरिकलाई राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको र भाग २९ मा राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । राजनीतिक दलसम्बन्धी नेपालको विद्यमान संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा “समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले ... कानूनको अधीनमा रही राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्न र दलको विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनसाधारणको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्नको लागि त्यसको प्रचार र प्रसार गर्न, गराउन वा सो प्रयोजनका लागि अन्य आवश्यक काम गर्न सक्ने”^{१५} र “त्यसरी गठन भएका राजनीतिक दलले कानून बमोजिम कार्यविधि पूरा गरी निर्वाचन आयोगमा दल दर्ता गराउनु पर्ने”^{१६} “तर कुनै राजनीतिक दलको नाम, उद्देश्य, चिह्न वा भण्डा देशको धार्मिक वा साम्प्रदायिक एकतामा खलल पार्ने वा देशलाई विखण्डित गर्ने प्रकृतिको रहेछ भने त्यस्तो राजनीतिक दल दर्ता नहुने”^{१७} साथै “राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउन बन्देज”^{१८} समेतका प्रावधान राखिएको पाइन्छ । लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलको निश्चित जिम्मेवारी, काम, कर्तव्य र अधिकार, जवाफदेही एवं उत्तरदायित्व हुने गर्दछ । राजनीतिक दलले नै अप्रत्यक्ष प्रजातन्त्रको माध्यमबाट जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने एवं “संविधान र कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम जनतामा निहित रहेको राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ताको प्रयोग गर्ने”^{१९} गर्दछन् ।

नेपालको सन्दर्भमा “निर्वाचन भन्नाले संविधान तथा संघीय कानून बमोजिम हुने राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य तथा स्थानीय तहका सदस्यको

^{१५} नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (१) ।

^{१६} नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (२) ।

^{१७} नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (५) ।

^{१८} नेपालको संविधानको धारा २७० को उपधारा (१) र (२) ।

^{१९} नेपालको संविधानको धारा २ ।

निर्वाचन सम्भन्तु पर्दछ, र सो शब्दले उपनिर्वाचनलाई समेत जनाउँछ ।”^{२०} उल्लिखित निर्वाचनहरू आवधिक प्रकारका छन् । अर्थात् “प्रत्येक ५/५ वर्षमा संघीय व्यवस्थापिका वा संघीय संसद अन्तर्गतको प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा, गाउँ सभा र नगर सभाको निर्वाचन हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।”^{२१} ती आवधिक निर्वाचनमा राजनीतिक दलका तर्फबाट उम्मेदवारी दिई निर्वाचनमा भाग लिने र विजयी हुने व्यवस्था मिलाइएको छ । यसप्रकार राजनीतिक दल एवं निर्वाचनबीच सदैव नै अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहनुका साथै निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र स्वच्छ निर्वाचनको माध्यमद्वारा ती राजनीतिक दलहरूका सिद्धान्त, धारणा, दृष्टिकोण र मान्यताहरूलाई जनताको मतद्वारा वैधता दिलाउनेतर्फ सहयोगी भूमिका खेल्दछ । नेपाली जनतामा निहित रहेको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ताको प्रयोग संविधान बमोजिम अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रको माध्यमबाट उल्लिखित आवधिक निर्वाचनमार्फत राजनीतिक दलहरूले नै गर्ने हुँदा संवैधानिक प्रावधान बमोजिमको नागरिक कर्तव्य समेत पालना गर्ने गराउने कार्यमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा राजनीतिक दलको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उक्त ऐनमा कुनै पनि राजनीतिक दलले संविधान, यो ऐन तथा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही गर्नु पर्ने काम, कर्तव्य र अधिकारको विषयमा सम्बन्धित विधानमा उल्लेख गर्नु पर्ने^{२२} व्यवस्था छ । उल्लिखित व्यवस्थाको सर्वसामान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी राजनीतिक दलले खास गरी देहायका काम गर्न वा गराउन सक्ने^{२३} व्यवस्था उक्त ऐनमा गरिएको छ :

- (क) प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक प्रणालीको सुदृढीकरणसम्बन्धी कार्य,
- (ख) मुलुकको आर्थिक, सामाजिक वा साँस्कृतिक विकासको नीति, योजना र कार्यक्रम जनसमक्ष ल्याउने,
- (ग) राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्न योगदान पुऱ्याउने,
- (घ) राजनीतिक वा नागरिक विकासको उत्प्रेरक प्रतिनिधिको रुपमा जनताको राजनीतिक सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,
- (ङ) दलीय सहमति र समन्वयको संस्कृतिको विकास गर्ने,
- (च) नागरिकका हक, हित र सरोकार पहिचान गर्ने र त्यस्ता हकको प्रचलन, हित तथा सरोकारको सम्बोधन गर्न आवश्यक प्रयास गर्ने,
- (छ) सबै किसिमका सामाजिक भेदभाव, हिंसा, छुवाछुत वा विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्न योगदान पुऱ्याउने,

^{२०} निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २ (च) ।

^{२१} नेपालको संविधानको धारा ८५, १७७ र २२५ ।

^{२२} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २० को उपदफा (१) ।

^{२३} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २० को उपदफा (२) को खण्ड (क) देखि (ण) सम्म ।

- (ज) सुशासन पाउने नागरिकको हकलाई व्यवहारमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सरकारी वा गैरसरकारी क्षेत्रमा आवश्यक पहल गर्ने र त्यस प्रयोजनका लागि सरकारी संयन्त्रलाई सहयोग गर्ने,
- (झ) लोकतन्त्रको प्रवर्द्धन, विकास वा सुदृढीकरणका लागि अन्य आवश्यक काम गर्ने वा गराउने,
- (ञ) सामाजिक सद्भाव र एकता अभिवृद्धि गर्ने,
- (ट) स्वयंसेवी भावनाको विकास, सार्वभौमिकताको प्रवर्द्धन, मानव अधिकार, सामाजिक न्याय, शान्ति र अहिंसालाई उत्प्रेरित हुने खालका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, गराउने,
- (ठ) विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा अभियान सञ्चालन गरी पूर्वतयारी कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने,
- (ड) राष्ट्रिय विपत्तिको समयमा खोज, उद्धार, सहयोग, पुनः स्थापना लगायत अन्य आवश्यक सहयोग गर्ने,
- (ढ) आफ्नो निर्वाचन घोषणापत्रमा उल्लेख भएका काम गर्ने,
- (ण) आयोगबाट सञ्चालित कार्यक्रममा सहयोग पुऱ्याउने ।

राजनीतिक दलले माथि उल्लेख भए बमोजिमको काम गर्न, कर्तव्य पालना गर्न, अधिकार प्रयोग गर्न वा भूमिका निर्वाह गर्न देहायका काम गर्न सक्ने^{२४} व्यवस्था पनि उक्त ऐनमा गरिएको छ :

- (क) आफ्ना नीति, कार्यक्रम, योजना वा रणनीति सार्वजनिक गर्ने वा सो विषयमा प्रचारप्रसार गर्ने,
- (ख) प्रचलित कानून बमोजिम आफूसँग सम्बद्ध संस्थाको गठन गर्ने वा गराउने,
- (ग) आफ्ना नीति, कार्यक्रम वा योजना कार्यान्वयन गर्न वा गराउन आवश्यकता अनुसार शान्तिपूर्ण जुलुस, आमसभा वा च्याली आयोजना गर्ने,
- (घ) आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न अन्य आवश्यक काम गर्ने ।

उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त प्रत्येक राजनीतिक दलले नेपालको संविधान, प्रचलित नेपाल कानूनले तोकेबमोजिमका कर्तव्य, दायित्व र जिम्मेवारी समेत पालना गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

७. नेपालमा राजनीतिक दलले गर्न नहुने काम

राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा राजनीतिक दलले गर्न नहुने कामका बारेमा पनि व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उक्त ऐनमा कुनै पनि राजनीतिक दलले देहायको कुनै पनि काम गर्न वा गराउन सक्ने छैन^{२५} भन्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पार्ने,
- (ख) राष्ट्रको विरुद्ध जासुसी गर्ने, गराउने,
- (ग) राष्ट्रिय गोपनीयता भङ्ग गर्ने,

^{२४} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २० को उपदफा (३) को खण्ड (क) देखि (घ) सम्म ।

^{२५} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २१ को खण्ड (क) देखि (थ) सम्म ।

- (घ) नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, सङ्गठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग गर्ने,
- (ङ) राज्यद्रोह गर्ने,
- (च) सङ्घीय एकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने,
- (छ) जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पार्ने,
- (ज) राजनीतिक दलको सदस्यता प्राप्त गर्न नेपाली नागरिकलाई जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय वा लिङ्गको आधारमा बन्देज लगाउने वा कुनै जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय वा लिङ्गको व्यक्तिलाई मात्र सदस्यता प्रदान गर्ने,
- (झ) नागरिकहरूबीच विभेद गर्ने,
- (ञ) हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्ने,
- (ट) सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्य गर्ने,
- (ठ) खुकुरी, भाला लगायतका हातहतियार वा विष्फोटक पदार्थ वा लाठी, भाटा लिई प्रदर्शन गरी जुलुस, आमसभा गर्ने वा विरोध प्रदर्शन गर्ने,
- (ड) अधिकार प्राप्त अधिकारीको पूर्वस्वीकृतिबिना कुनै पनि सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक सम्पत्ति प्रयोग वा अतिक्रमण गर्ने, गराउने,
- (ढ) सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक वा निजी सम्पत्तिको तोडफोड, हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने, पुऱ्याउन लगाउने,
- (ण) सर्वसाधारणलाई असुविधा हुने गरी सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा अवरोध पुऱ्याउने,
- (त) राजनीतिक गतिविधिमा बालबालिकालाई प्रयोग गर्ने,
- (थ) प्रचलित कानून बमोजिम दलले गर्न नहुने अन्य कुनै काम गर्ने, गराउने ।

द. राजनीतिक दलको नियमन र नियमनका आधारहरू

नेपाली शब्दकोषमा नियमनको अर्थ “नियममा राख्ने वा रहने काम; नियमको बन्धन; बश गर्ने कार्य; अनुशासन; नियन्त्रण; दबाउने काम; दमन; निग्रह” उल्लेख भएको पाइन्छ । यहाँ राजनीतिक दलको नियमनको वारेमा चर्चा गर्न खोजिएको हुँदा नेपालको संविधान र प्रचलित नेपाल कानूनमा भएका व्यवस्था बमोजिम राजनीतिक दल आफैँ हिँड्ने र दललाई हिँडाउने कार्यलाई नै सामान्य अर्थमा राजनीतिक दलको नियमन भनी बुझ्नुपर्ने हुन्छ । राजनीतिक दल स्वयं नै नियम वा बन्धनमा रहने काम वा नियमनकारी निकाय (Regulatory Body) द्वारा राजनीतिक दललाई नियम वा बन्धनमा राख्ने कामलाई पनि राजनीतिक दलको नियमनको रूपमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । राजनीतिक दल स्वयंको व्यवस्थित स्थिति वा अनुशासनपूर्वकको अधीनतालाई पनि राजनीतिक दलको नियमनको रूपमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई केलाउँदा राजनीतिक दलको नियमनका आधारहरूमा एकरूपता नभई विविधता पाइन्छ । राजनीतिक दलका नियमनका आधारहरूमा मुख्यतः संविधानद्वारा संवैधानिक नियन्त्रण, व्यवस्थापिकाद्वारा विधायिकी नियन्त्रण, कार्यपालिकाद्वारा नियमनकारी नियन्त्रण र न्यायपालिकाद्वारा न्यायिक व्याख्या र सिद्धान्तका माध्यमद्वारा नियन्त्रण रहेका छन् ।

राजनीतिक दलको नियमनका सम्बन्धमा एक जना अमेरिकन विद्वानले आफ्नो एक लेखमा यसरी उल्लेख गरेका छन् Operating from these basic regulatory rationales, legislatures and courts in more recent decades have enlarged the scope of regulatory controls over political parties and have reaffirmed the premises for such controls.^{२६} नियमनका माध्यमका रूपमा विशेष गरी Constitutional Control, Statutory Control, Court Doctrine आदि रहेका छन् । USA को अभ्यासलाई नियाल्दा Constitutional Control अन्तर्गत The most permanent controls over parties emanate from state constitutions. The Alabama Constitution, for example, decides for the party and for party factions not only who can vote in party primaries but even who may attend its "mass meetings" or "other method of party action."^{२७} रहेको देखिन्छ भने Statutory Control अन्तर्गत Four of the more important aspects of party activities regulated by statute are: qualifications for admission to party membership, party organization, intra-party disputes, and nomination of candidates.^{२८} रहेको देखिन्छ ।

एक जना अष्ट्रेलियन विद्वानले आफ्नो एक लेखको उप-शीर्षक Are there consistent international standards for the regulation of political parties? मा यसरी उल्लेख गरेका छन् The international documents that contain mention of political parties do so in the context of five main aspects of the electoral contest that cut across stages in the electoral process: freedom of political association, freedom of political expression, electoral competition, public funding and state subsidies, and political finance.^{२९} उनले उक्त लेखमा थप स्पष्ट पाउँदा राजनीतिक दलको नियमनका आधारहरूका सम्बन्धमा देहायका नौ वटा बुँदामा पर्याप्त सन्दर्भ सामग्री उल्लेख गर्दै चर्चा गरेको पाइन्छ ।^{३०}

^{२६} James S. Fay, *The Legal Regulation of Political Parties*, **Journal of Legislation**, Vol. 9, at 263.

^{२७} **ALA. CONST.** art. 8, § 183 (1901). See also Starr, *See Starr, Legal Status of American Political Parties*, 34 **AM. POL. Sci. REV.** 439 (1940); Mitau, *Judicial Determination of Political Party Organizational Autonomy*, 42 **MINN. L. REV.** 245 (1957); Nicholas, *Political Parties and the Law in the United States*, 2 **POL. STUD.** 258 (1954) at 442.

^{२८} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : James S. Fay, *The Legal Regulation of Political Parties*, **Journal of Legislation**, Vol. 9, at 267.

^{२९} Anika Gauja, *The Legal Regulation of Political Parties: Is There a Global Normative Standard?*, **Election Law Journal**, Volume 15, Number 1, 2016, at 9.

^{३०} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : Anika Gauja, *The Legal Regulation of Political Parties: Is There a Global Normative Standard?*, **Election Law Journal**, Volume 15, Number 1, 2016, at 9-11.

1. All individuals shall have the right to form and to join political parties.
2. Political parties should enjoy status in domestic law, and their legal activities should be under equal protection of the law.
3. Where it exists, the process of party registration should be open and inclusive.
4. States may provide financial and in-kind support for political parties but there is no general obligation to do so.
5. Where provided, state support should be consistent with the principles of equality (outcome and/or access).
6. Political parties should regularly declare details of assets, income, and expenditure to an independent agency. This information should be publicly accessible.
7. States may restrict parties' income and expenditure, but such restrictions should be reasonable and apply equally to all parties.
8. Appropriate regulatory mechanisms include caps on donations, limits on expenditure, and bans on foreign donations.
9. Political parties should be supported through appropriate regulatory measures to facilitate gender parity in candidate selection and equal access to public office.

विश्वको सन्दर्भलाई केलाउँदा राजनीतिक दलको नियमनकारी निकायको रूपमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय रहेको पाइन्छ भने दलको लेखापरीक्षण गर्ने निकाय अप्रत्यक्ष रूपमा नियमनकारी निकायमा पर्दछ । नेपालमा राजनीतिक दलको नियमनकारी निकायको रूपमा निर्वाचन आयोग रहेको छ । राजनीतिक दलको नियमनमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयको भूमिकालाई पनि नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन ।

लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था अवलम्बन गर्ने विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, धाँधलीरहित, पारदर्शी र स्वच्छ रूपमा विभिन्न प्रकारका निर्वाचनहरू सम्पन्न गर्नको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । नेपालमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा संवैधानिक आयोगको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको संविधानको भाग २४ मा निर्वाचन आयोग सम्बन्धी व्यवस्था गरी संवैधानिक निकायको रूपमा मान्यता प्रदान गरिएको छ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा नेपालको निर्वाचन आयोग रहेको छ भने आयोगको मातहतमा ७७ वटै जिल्लाहरूमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको व्यवस्था गरिएको छ ।

लोकतन्त्रलाई संस्थागत गरी प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याउने सन्दर्भमा हरेक मुलुकमा सम्पन्न हुने विभिन्न तहका निर्वाचनहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि निर्वाचन आयोगले निर्वाचन चक्र बमोजिमका विभिन्न चरण जस्तै: निर्वाचनपूर्वको चरण, निर्वाचनको चरण र निर्वाचनपश्चात्को चरणमा विभिन्न कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । निर्वाचन

व्यवस्थापन निकायको हैसियतले निर्वाचन आयोगले विभिन्न संवैधानिक एवं कानूनी काम, कर्तव्य र अधिकारको प्रयोग र पालना गर्नु पर्ने हुन्छ ।

निर्वाचन आयोगले मुख्यरूपमा प्रचलित नेपाल कानूनमा फोटो सहितको मतदाता नामावली संकलन र अद्यावधिक गर्ने कार्य, राजनीतिक दलको दर्ता, रेकर्ड अद्यावधिक गर्ने कार्य, दलहरू संयुक्त वा एकीकरण तथा विभाजन, दलको आय-व्ययको लेखा, निर्वाचन पर्यवेक्षण, उम्मेदवारको अयोग्यता सम्बन्धी निर्णय, दलको आधिकारिकता सम्बन्धी विवादको निरूपण, दलको खारेजी, निर्वाचन खर्चसम्बन्धी व्यवस्था, निर्वाचन सम्बन्धी कसूर र दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था लगायत निर्वाचन प्रक्रियाका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

उक्त कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत निर्वाचन प्रयोजनको लागि राजनीतिक दलको दर्ता, निर्वाचन चिह्न वितरण, निर्वाचन क्षेत्र र सदस्य संख्या, पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली, समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली, उम्मेदवारको बन्दसूचीसम्बन्धी व्यवस्था, उम्मेदवारी रद्द हुने व्यवस्था, निर्वाचन अधिकृतको नियुक्ति, निर्वाचन कार्यक्रमको सूचना, उम्मेदवारको मनोनयन-पत्र दर्ता, उम्मेदवारको अयोग्यता र सोको जाँच सम्बन्धी व्यवस्था, मतदान केन्द्र, मतपत्र र मतपेटिकासम्बन्धी व्यवस्था, निर्वाचन विवाद निरूपण, मतगणना र निर्वाचन परिणाम घोषणा, उप-निर्वाचनसम्बन्धी व्यवस्था, धरौटी र धरौटी जफत हुने व्यवस्था लगायतका व्यवस्थाहरू रहेका छन् ।

निर्वाचनको समयमा वा त्यसको अधिपछि हुने विभिन्न किसिमका गैरकानूनी क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रण गर्न, राजनीतिक दल तथा अन्य सरोकारवालाहरू समेतको सहभागितामा निर्वाचन आचारसंहिता बनाई त्यसमा भएका व्यवस्थाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नको लागि निर्वाचन आयोगको उल्लेख्य भूमिका र दायित्व हुने गर्दछ । निर्वाचन आयोगको उक्त भूमिका र दायित्व निर्वाहबाट मुलुकमा सुशासन प्रवर्द्धन तथा राजनीतिक दलको नियमन गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ ।

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा विभिन्न तहका आवधिक निर्वाचनहरू भइरहने हुँदा ती निर्वाचनहरूलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय, धाँधलीरहित, भयरहित, स्वतन्त्र र शान्तिपूर्ण वातावरणमा सम्पन्न गर्न गराउनमा राजनीतिक दल, ती दलहरूका भगिनी संगठनहरू, नागरिक समाज, महिला समूह लगायत अन्य सरोकारवालाहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा निर्वाचन आयोगले नियमन गरिरहेका निर्वाचनसम्बन्धी एवं राजनीतिक दलसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधानका साथै विभिन्न ऐन, नियमहरूमा भएका प्रावधानहरूका सम्बन्धमा तथा लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्व समेतका सम्बन्धमा जनचेतनामूलक अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू समय समयमा सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । देशमा सम्पन्न हुने सबै प्रकारका निर्वाचनमा राजनीतिक दल, ती दलका भगिनी संगठनहरू, मतदाताहरू, नागरिकहरू, महिला समूह, नागरिक समाज र अन्य सरोकारवालाहरूलाई अझ बढी जिम्मेवार, जवाफदेही, पारदर्शी, सहभागी बनाउनका लागि निर्वाचन आयोगसँग सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको अरू बढी सहयोग र समर्थनलाई सुनिश्चित तुल्याउने, निर्वाचन आयोगद्वारा विगतमा सञ्चालन गरिएका

विभिन्न कार्यक्रमहरू लगायतका आयोगका अन्य गतिविधिहरूका बारेमा जानकारी दिलाउनुका साथै उल्लिखित सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरसम्वाद एवं अन्तरक्रियालाई निरन्तरता दिने उद्देश्यले सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू देशभित्रका विभिन्न स्थानहरूमा सञ्चालन गर्नुपर्ने दायित्व नियमनकारी निकायको नाताले निर्वाचन आयोगको हुन्छ ।

प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली अबलम्बन गर्ने आधुनिक मुलुकहरूमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको भूमिका र दायित्व निकै बढी हुने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । तसर्थ निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई सोही अनुरूपका विभिन्न जिम्मेवारीहरू मुलुकमा प्रचलित संविधान, ऐन, नियमहरूले तोकेको पाइन्छ । नेपालमा राजनीतिक दलको नियमनका सन्दर्भमा निर्वाचन आयोगको भूमिका र दायित्व निम्नबमोजिम रहेका छन् :

१. आफ्नो प्रत्यक्ष रेखदेख, नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण र निर्देशनमा मतदाताको नामावली संकलन गर्ने, त्यसको अद्यावधिक गर्ने र नेपाल सरकारले तोकेको मितिमा निर्वाचन सम्पन्न गराउने,
२. नेपालको संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही सम्पन्न हुने सबै प्रकारका निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने,
३. सहभागितामूलक शैली, निष्पक्षता, जवाफदेही, जिम्मेवारी, पारदर्शिता, सेवाउन्मुख, व्यावसायिक, विश्वसनीयता, पूर्वक्रियाशीलता र स्वतन्त्रता जस्ता मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूको पालनामा जोड दिने,
४. मतदाता नामावली तयार गर्नका लागि आवश्यक संख्यामा प्रमुख नामदर्ता अधिकारी, नामदर्ता अधिकारी, सहायक नामदर्ता अधिकारी, मतदाता नामावली संकलनकर्ता र निर्वाचनको कामका लागि आवश्यकता अनुसार मुख्य निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत, सहायक निर्वाचन अधिकृत, मतदान अधिकृत, सहायक मतदान अधिकृत लगायत आवश्यक देखिएका अन्य पद सिर्जना गरी त्यस्ता पदहरूमा आवश्यकता अनुसार कर्मचारीहरू नियुक्त गर्ने वा तोक्ने,
५. निर्वाचनको कामका लागि नेपाल सरकारको कुनै निकाय वा संवैधानिक निकाय वा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित संस्था वा निकायबाट कुनै पनि सहयोग लिन सक्ने,
६. निर्वाचनका लागि मतदान केन्द्र तोक्ने आधार र प्रक्रिया निर्धारण गर्ने, मतदान केन्द्र थप गर्ने, हटाउने वा सार्ने र मतदान केन्द्र पूर्वाधार विवरण तथा भू-सूचना प्रणालीसम्बन्धी तथ्याङ्कहरूको संकलन, एकीकरण र विश्लेषण गर्ने, तत्पश्चात् मतदान केन्द्रहरूको नक्शा सहितको निर्वाचन प्रोफाइल बनाउने,
७. राजनीतिक दल, दलका भगिनी संगठनहरू, नागरिक समाज, महिला समूह, विद्यार्थी लगायतका अन्य सरोकारवालाहरूलाई निर्वाचन तथा राजनीतिक दल सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था तथा राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कनका बारेमा जानकारी गराउने,
८. लोकतन्त्रमा निर्वाचन आयोग र राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्वका विषयमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,

९. निर्वाचनमा मतदाता नामावली संकलन गर्ने, अद्यावधिक गर्ने तथा मतदान गर्ने प्रक्रिया र मतदाताको अधिकारका सम्बन्धमा मतदाताहरूलाई जानकारी गराउन आवश्यकता अनुसार मतदाता जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गराउने,
१०. लोकतन्त्रलाई संस्थागत र सुदृढीकरण गर्नको लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने लोकतन्त्र, नागरिक शिक्षा, मतदाता शिक्षा, निर्वाचन प्रणालीजस्ता विषयमा विभिन्न प्रकारका छलफल, अन्तरक्रिया, तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदि कार्यक्रमहरू र पिछडिएको एवं सीमान्तीकृत वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग तथा विशेष समुदायमा आधारित आम-पहुँचका कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्ने,
११. स्वतन्त्र, स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी, विश्वसनीय र धाँधलीरहित तवरबाट निर्वाचन गर्ने सन्दर्भमा कुनै राजनीतिक दल वा नागरिक समाजका प्रतिनिधि, निर्वाचनसम्बन्धी विज्ञ वा अन्य सम्बन्धित व्यक्ति वा संस्थासँग छलफल वा परामर्श गर्ने,
१२. निर्वाचन आयोगले नियमन गरिरहेका मौजुदा कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको वातावरण सृजना गर्ने,
१३. कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थालाई निर्वाचनसँग सम्बन्धित मतदान वा मतगणनाको काम वा निर्वाचनको कामसँग सम्बन्धित अन्य कामकारवाहीको पर्यवेक्षण गर्नको लागि सोसम्बन्धी अनुभव, विश्वसनीयता लगायत तोकिएको आधारमा अनुमति दिने र अनुमति रद्द गर्ने,
१४. राजनीतिक दल दर्ता गर्ने, ती दलहरूका विवरणहरू अद्यावधिक गरिराख्ने, प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम विवरण नबुझाउने दलहरूलाई सजाय गर्ने,
१५. कुनै राजनीतिक दलले संविधान र प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम गर्न नहुने काम गरेमा वा निर्वाचन आयोगबाट तोकिएको शर्त पालना नगर्ने संगठन वा दललाई दर्ता नगर्ने,
१६. स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय तथा शान्तिपूर्ण वातावरणमा निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गराउने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने,
१७. उम्मेदवारको अयोग्यता सम्बन्धी निर्णय गर्ने, स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष तवरले सम्पन्न नभएको विशेष परिस्थितिमा निर्वाचन रद्द गर्ने र पुनः निर्वाचन गर्ने,
१८. मतदानलाई स्थगन र बदर गर्ने, मतदानको लागि विद्युतीय उपकरणको प्रयोग गर्ने,
१९. आधुनिक प्रविधिको उपयोग गर्दै निर्वाचनका विभिन्न गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने, निर्वाचन प्रक्रियामा सुधार गर्ने, भौतिक पूर्वाधार विस्तार गर्ने,
२०. मतदाता नामावली तयार गर्ने लगायत निर्वाचनको काममा खटिएका जोसुकै व्यक्तिलाई निजको सेवा शर्तसम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम अख्तियारवालाको अधिकार प्रयोग गरी विभागीय कारवाही र सजाय गर्ने वा प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने,
२१. निर्वाचनसम्बन्धी कसूर, विवाद तथा हिंसालाई न्यूनीकरण गर्ने,

२२. निर्वाचन खर्चको हद तोक्ने, राजनीतिक दलहरू र तिनका उम्मेदवारहरूलाई निर्वाचनका समयमा भएको खर्चको विवरण समयमै पेश गर्न लगाउने र निर्धारित हदभन्दा बढी खर्च गरेको पाइएमा सजाय गर्ने,
२३. निर्वाचन आयोगसमक्ष दर्ता रहेका दलको आधिकारिकता सम्बन्धी विवादको निरूपण गर्ने,
२४. निर्वाचनमा स्वच्छता, निष्पक्षता, पारदर्शिता तथा भयमुक्त वातावरण कायम राख्न नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, सरकारी तथा अर्धसरकारी संस्थाको कार्यालय तथा कर्मचारी, निर्वाचनको काममा संलग्न कर्मचारी, राजनीतिक दल, उम्मेदवार तथा निजहरूसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू, सरकारी तथा निजी क्षेत्रका आम सञ्चारका माध्यम समेतले पालना गर्नु पर्ने आचारसंहिता बनाउने र सोको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने,
२५. निर्वाचन आयोगले सम्पादन गरेका कार्यको विवरण प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने,
२६. संविधान तथा प्रचलित कानून बमोजिम निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने प्रयोजनको लागि आवश्यक नीतिहरू, आदेशहरू जारी गर्ने तथा आयोगले आफ्नो काम सुचारु रूपले सञ्चालन गर्ने गराउने प्रयोजनको लागि नियमावलीहरू, निर्देशिकाहरू र कार्यविधिहरू बनाई लागू गराउन सक्ने,
२७. निर्वाचनको सिलसिलामा आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञ सेवा लिने,
२८. निर्वाचन चक्र अनुसारका विभिन्न चरणहरू निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपश्चात्का चरणहरूमा सम्पन्न गर्नु पर्ने कार्यहरू गर्ने,
२९. निर्वाचन आयोग र सरोकारवालाहरू बीचको सुमधुर सम्बन्ध, सहकार्य, सद्भाव र सक्रियतालाई अझ बढी बलियो र प्रभावकारी बनाउने,
३०. निर्वाचन आयोगको प्रतिष्ठालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उच्च राख्ने आदि ।

यसरी माथिका बुँदाहरूमा उल्लेख भए बमोजिम निर्वाचन आयोगले आफ्नो भूमिका र दायित्वलाई प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्न सकेको खण्डमा राजनीतिक दलको नियमनमा निर्वाचन आयोगको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने कुरामा दुई मत नहोला ।

९. राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन र स्वमूल्याङ्कनका आधारहरू

आफू कहाँ छु भनेर जाँच गर्ने वा आफ्नो बारेमा आँक्ने वा आफ्नो गुणस्तरको बारेमा जाँच गर्ने वा उपयोगिताको आधारमा गरिने महत्त्व, विशेषता आदिको निर्धारण गर्ने वा सूचक निर्धारण गरी सोही सूचकको आधारमा स्तर तय गर्ने कार्य वा आफ्नो कार्य, योग्यता, विशिष्टता आदिको तौलाइ वा जाँची निर्णय दिने काम वा कसैको गुण, महत्त्व, उपयोगिता आदिको पारख गर्ने काम नै मूल्याङ्कन हो । मूल्याङ्कन विशेष गरी संगठनभित्रका व्यक्तिबाट आन्तरिक मूल्याङ्कन र संगठन बाहिरका व्यक्तिबाट बाह्य मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत सन्दर्भमा राजनीतिक दलका सदस्य, पदाधिकारी, नेता वा राजनीतिकर्मीबाट हुने आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनको रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन भन्नाले राजनीतिक दलको विचारधारा, दर्शन, कार्यक्रम, नीति, उद्देश्य, प्रतिबद्धता, चुनावी घोषणापत्र, निर्णय प्रक्रिया, पदाधिकारी/उम्मेदवार छनौट प्रक्रिया, आन्तरिक प्रजातन्त्र, समावेशी चरित्र, सदस्यता विकास र भर्ती, स्वयंसेवकहरूको परिचालन, सन्देश विकास, आन्तरिक र मतदातासँगको सञ्चार, आमसञ्चारका माध्यमसँगको सम्बन्ध, मुलुकको शासन व्यवस्था अनुरूपका संघ, प्रदेश र स्थानीयस्तरका दलीय संरचनाहरू, दलीय संगठन संरचनाहरू (राष्ट्रिय काँग्रेस, स्थायी समिति, प्रादेशिक समिति, जिल्ला समिति, स्थानीय समिति, व्यक्तिगत सदस्यहरू) दलको आधार विस्तार, केन्द्रीय कार्यालय/मुख्यालयको प्रभावकारी सञ्चालन, डाटाबेस निर्माण, पार्टी काँग्रेस वा दलका अन्य संगठनको सञ्चालन, मुद्दा र नीति अनुसन्धान, ओपिनियन पोलिङ्ग, कोष संकलन र सञ्चालन, रुचि समूहसँगको सम्बन्ध विस्तारघञ्ज आदि वर्तमान समयमा के कति सान्दर्भिक, लाभदायी र प्रभावकारी छन् तथा के कस्ता उपलब्धि र प्रभावहरू हासिल भएका छन् भन्ने कुराको राजनीतिक दलका आन्तरिक नेता तथा राजनीतिकर्मीहरूबाट उद्देश्यपूर्ण र व्यवस्थित तरिकाले लेखाजोखा गर्ने कार्यलाई बुझिन्छ ।

अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन एक व्यवस्थित प्रक्रिया हो, जसको माध्यमबाट राजनीतिक दलको विचारधारा, दर्शन, कार्यक्रम, नीति, उद्देश्य, प्रतिबद्धता, चुनावी घोषणापत्र, निर्णय प्रक्रिया, पदाधिकारी/उम्मेदवार छनौट प्रक्रिया आदिका आधारमा यसका क्रियाकलापहरूको सान्दर्भिकता, दक्षता, प्रभावकारीता र प्रभावको सुव्यवस्थित र उद्देश्यपूर्ण तरिकाबाट वास्तविकता निर्धारण गरिन्छ ।

राजनीतिक दलको विचारधारा, दर्शन, कार्यक्रम, नीति, उद्देश्य, प्रतिबद्धता, चुनावी घोषणापत्रलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने क्रममा भएका सबल र दुर्बल पक्षहरूबाट पाठ सिकेर राजनीतिक दलको भावी योजना, कार्यक्रम, रणनीति र कार्यनीति तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा सुधार गर्न र नतिजाप्रति जवाफदेही बनाउन स्वमूल्याङ्कनले महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ । राजनीतिक दलका उल्लिखित विषय कार्यान्वयनका प्रभाव र असरहरू, कार्यान्वयनको उपादेयता, संरचनागत र कार्यगत कमीकमजोरीहरू, सुधारका विषयक्षेत्रहरू, भावी पृष्ठपोषणका विषयहरू आदि राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका विषयहरू हुन् । राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन गर्दा SWOT Analysis का आधारमा राजनीतिक दलका नेता वा कार्यकर्ताले आफू सम्बद्ध राजनीतिक दलका सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौतीका आधारमा पनि गर्न सक्दछन् ।

त्यसैगरी Political Party Assessment Tool को आधारमा पनि राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन गर्न सकिने आधार तय भएको देखिन्छ । उक्त Tool को Executive Summary मा यसरी उल्लेख भएको छ : This tool is intended to provide guidance for assessing the nature of a country's political party system and the political parties themselves, in order to gauge how to best take advantage of technical

^{३१} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : **A Guide to Political Party Development**, National Democratic Institute for International Affairs (NDI), 2001, at 12.

assistance or other strategic opportunities. Towards that goal, this document directs analysts to collect and consider both qualitative and quantitative indicators in assessing the nature of political parties and potential programming directions. त्यसका साथै उक्त कार्यकारी सारांशमा Assessing Parties and Party Systems According to Democratic Development Characteristics शीर्षक अन्तर्गतको उक्त खण्डमा मूल्याङ्कन टोलीले ध्यान दिनुपर्ने चार वटा सम्भावित विषय क्षेत्रहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । ती चार सम्भावित क्षेत्रहरू निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :^{३२}

1. **Accountability, Representation and Participation.** These three interlocking and overlapping concepts define the level of a society's democracy. Parties and party systems are central players for multiple aspects of these three concepts.
2. **Governability and Good Governance.** Democratic governance requires not only majority rule, but also minority participation in the policy process. Sustainable democracy, then, requires that parties cooperate to foster an open and cooperative policy process that supports coalition formation and oversight.
3. **Stable and Peaceful Contestation.** Democracy requires strenuous competition among parties, but exceedingly large swings in support from one election to the next implies that parties have failed to develop deep roots in society. Competition thus should be strong but responsible.
4. **Rule of Law and Fair and Honest Elections.** Democracy is based on rules shaping the actions of leaders and citizens, and democracy gains credibility when votes are counted fairly and losers graciously accept their defeats. Parties can support this aspect of democracy by supporting a non-partisan electoral authority and working acting within the constraints of laws, regulations, and even broader democratic norms.

राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका चरणको विषयमा चर्चा गर्नु पर्दा राजनीतिक दल दर्ता भएपछि निर्वाचन पूर्वको स्वमूल्याङ्कन, निर्वाचनको चरणको स्वमूल्याङ्कन, निर्वाचनपश्चात्को स्वमूल्याङ्कन, राजनीतिक दलको प्रभाव स्वमूल्याङ्कन र निरन्तर पृष्ठपोषण गरी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

^{३२} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : Scott Morgenstern et.al, **Political Party Assessment Tool**, August 2011, University of Pittsburgh, at 4.

राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका आधारहरूमा राजनीतिक दलको विचारधारा, दर्शन, कार्यक्रम, नीति, उद्देश्य, प्रतिबद्धता, चुनावी घोषणापत्र, आर्थिक पारदर्शिता, निर्वाचन खर्च, कोषको संकलन र सञ्चालन समेतका उल्लिखित विषयवस्तुको सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता, कार्यक्षमता, प्रभाव र दीगोपनका साथै समता, उपयुक्तता, पर्याप्तता तथा उत्तरदायित्व/ जिम्मेवारीपन मापन गर्ने कुराहरू पर्दछन् ।

त्यसैगरी NDI द्वारा प्रकाशित Best Practices of Effective Parties: Three training modules for political parties नामक पुस्तकमा प्रभावकारी राजनीतिक दलहरूको उत्तम अभ्यासका बारेमा उल्लेख गर्दै पार्टी सर्वश्रेष्ठ अभ्यासहरूको त्रिकोण, आन्तरिक प्रजातान्त्रिक अभ्यास र संरचनाहरू, पार्टीको पारदर्शितामा सुधार, नयाँ सेक्टरमा पार्टी आउटरिच शीर्षकहरूमा छुट्टाछुट्टै परिच्छेदहरूमा चर्चा गरेको देखिन्छ ।^{३३} तलको पार्टी सर्वश्रेष्ठ अभ्यासहरूको त्रिकोणको फिगर पनि सोही सन्दर्भ सामग्रीबाट उद्धृत गरिएको हो ।

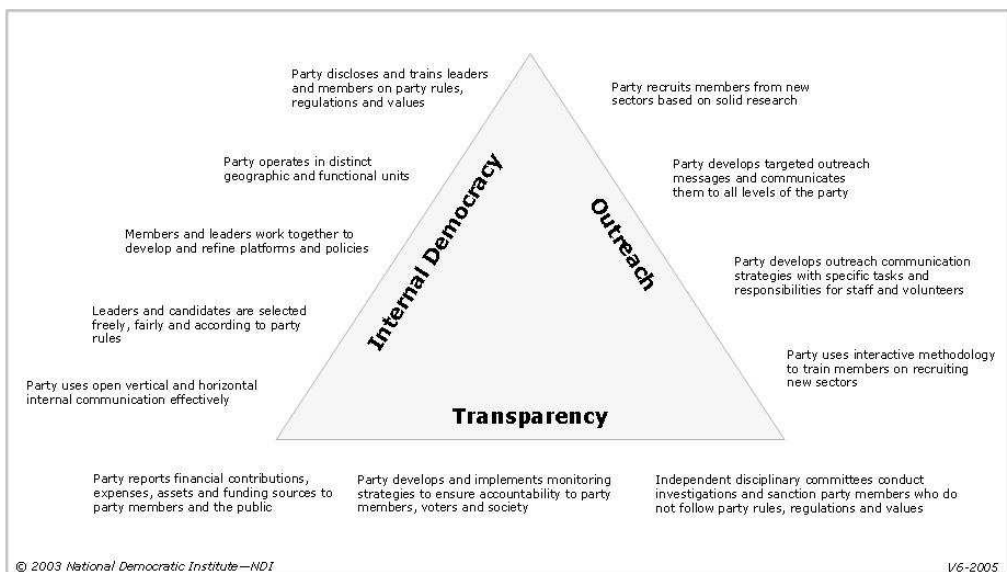

Figure: Best Practices of Effective Parties are Universal

राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका सम्बन्धमा कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित लेखमा उल्लेख छ : राज्यले चुनावका बेला दललाई अनुदान दिनुपर्ने विषय पहिलेदेखि उठ्दै आएको भए पनि निर्वाचन आयोगले यसलाई आफ्नो तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६-८१) मा पहिलो पटक समेटेको छ । यस विषयमा अध्ययन र छलफल पछि कानूनको मस्यौदा बनाउने तयारी गरिरहेको आयोगले दुई वर्षभित्रमा कार्यान्वयनमा ल्याइसक्ने लक्ष्य लिएको छ । राजनीतिक दलको आय-व्यय र निर्वाचनसम्बन्धी खर्चलाई पारदर्शी बनाउन जोड दिँदै आयोगले ल्याएको

^{३३} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : Erica Breth and Julian Quibell (Eds.), **Best Practices of Effective Parties: Three training modules for political parties**, 2003, National Democratic Institute for International Affairs (NDI), Washington, DC, at 1, 5.

प्रस्तावमा राजनीतिक दलहरू पनि सकारात्मक देखिएका छन्। पूर्वप्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराई र पूर्वअर्थमन्त्री प्रकाशचन्द्र लोहनी लगायतका केही नेताले 'स्टेट फन्डिङ' (State Funding) आवश्यक रहेको बताएका थिए। प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश थपलियाले राज्यले राजनीतिक दललाई अनुदान दिने अभ्यास कतिपय मुलुकमा रहेकाले त्यसबारे आयोगले छलफल चलाउन चाहेको बताए। 'यस विषयमा राजनीतिक दलसहितका सरोकारवालासँग चरणबद्ध छलफल चलाउँछौं,' उनले भने। राजनीतिक दल र तिनका उम्मेदवारले पछिल्लो निर्वाचनमा प्राप्त गरेको मतका आधारमा अनुदान दिनुपर्ने कुरा उठ्दै आएको छ। निर्वाचन आयुक्त नरेन्द्र दाहालले अनुदानको मोडलबारे निक्कै भइसकेको बताए। 'राजनीतिक दललाई राज्यले अनुदान दिनुपर्छ भन्ने विषय प्रवेश गराएका हौं। यो पहिलो पाइला मात्रै हो,' उनले कान्तिपुरसँग भने, 'यो आयोगको मात्र विषय होइन। राजनीतिक दल, सरकार र अन्य सरोकारवालासँगको छलफलपछि गन्तव्य निर्धारण हुनेछ।' आयोगले राजनीतिक दलहरूको स्वमूल्याङ्कनको विधि समेत विकास गर्ने भएको छ। **दलले आफूलाई कति व्यवस्थित गरेका छन्, संविधान र कानूनको पालना कति गरेका छन्, आर्थिक पारदर्शिताजस्ता धेरै विषय स्वमूल्याङ्कन विधिमा रहने छन्।** सरकार चलाउने, नीति, नियम, कानून बनाउने र सिङ्गो देशमा सुशासन कायम गराउने जिम्मेवारी बोकेका राजनीतिक दलहरू आफ्नै संरचना, महाधिवेशन र आर्थिक पारदर्शिताका सन्दर्भमा चुक्दै आएका छन्। आयोगले राजनीतिक दलको आयव्यय विवरण र निर्वाचन खर्चको सार्वजनिकीकरण तथा आर्थिक कारोबार बैकिङ प्रणालीमार्फत हुने व्यवस्था मिलाइने कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको छ। प्रमुख आयुक्त थपलियाले स्वमूल्याङ्कन गर्न सकिने सफ्टवेयर विकास गरेर प्रयोगमा प्रेरित गरिने बताए। 'स्वमूल्याङ्कन विधिले राजनीतिक दलको वैधानिकता र पारदर्शितालाई थप सुनिश्चित गर्छ,' उनले भने, 'यो सबै गर्नुको उद्देश्य लोकतन्त्रको सुदृढीकरण, स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचन नै हो।'^{३४}

दल र निर्वाचनको खर्चको व्यवस्थापन गर्न तथा दलहरूलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन विभिन्न मुलुकले विविध उपायको अबलम्बन गरेको देखिन्छ। यसमा खासगरी पब्लिक फण्डिङको व्यवस्था, लिन वा दिन पाउने सहयोगको सीमा, खर्च सीमामा नियन्त्रण, आयव्ययमा पारदर्शिता, निर्वाचन प्रचार-प्रसारमा नियमितता आदि उपायको अबलम्बन भए गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी दलका निर्वाचित वा अन्य सदस्य वा पदाधिकारीबाट अनिवार्य पारिश्रमिक कट्टी, दलको आफ्नै नाफामूलक व्यावसायिक लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल, दलको सदस्यता शुल्क, वैयक्तिक वा कर्पोरेट क्षेत्रको सहयोग, दान-दातव्य वा चन्दा आदि उपाय पनि दलहरूले अंगीकार गर्ने गरेका छन्।^{३५}

राजनीतिमा पैसा वा राजनीतिक वित्त कुनै पनि आधुनिक समाजका मुख्य पक्षहरूसँग गाँसिएको हुन्छ। राजनीतिक वित्तको राम्रो व्यवस्थापन भएन भने त्यसले उम्मेदवारहरूबीचको

^{३४} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : राजेश मिश्र, *राजनीतिक दललाई अनुदान*, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, भाद्र ३, २०७६, काठमाण्डौ।

^{३५} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : पूर्वपाद १०, पृष्ठ २२।

प्रतिस्पर्धालाई धर्मिल्याउन सक्ने हुनाले विश्वसनीय तथा असली निर्वाचनका लागि त्यसको राम्रो व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ । समुचित व्यवस्थापनले देशको शासन व्यवस्था प्रभावकारी ढङ्गले चलेको कुरालाई सुनिश्चित गर्ने भए तापनि भ्रष्टाचारले सुशासनलाई सजिलै क्षति पुऱ्याउन सक्छ ।^{३६} तलको राजनीतिक वित्तको फिगर पनि सोही सन्दर्भ सामग्रीबाट उद्धृत गरिएको हो ।

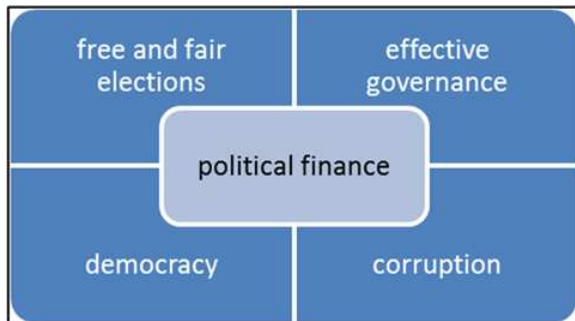

Figure: Political Finance is Centrally Related to Key Aspects of any Modern Society

लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई सुदृढ तुल्याउने र आमजनताका आवाजहरूलाई मुखरित तुल्याउने सिलसिलामा राजनीतिक दलहरूको भूमिका निःसन्देह अहं रहेको हुन्छ । राजनीतिक दलहरूले नै आफ्ना नीति, कार्यक्रम र प्रतिबद्धताहरू मार्फत आमजनताका चाहना र भावनालाई अभिव्यक्त गर्दछन् र आमनिर्वाचनमार्फत तिनीहरूलाई अनुमोदन गराउन खोज्छन् । यसप्रकार राजनीतिक दल एवं निर्वाचनबीच सदैव नै अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ र निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले स्वतन्त्र र स्वच्छ निर्वाचनको माध्यमद्वारा ती राजनीतिक दलहरूका सिद्धान्त, धारणा, दृष्टिकोण र मान्यताहरूलाई जनताको मतद्वारा वैधता दिलाउनेतर्फ सहयोगी भूमिका खेल्दछ ।

लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलको निश्चित जिम्मेवारी, काम, कर्तव्य र अधिकार, जवाफदेही एवं उत्तरदायित्व हुने गर्दछ । राजनीतिक दलले नै अप्रत्यक्ष प्रजातन्त्रको माध्यमबाट जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने एवं “संविधान र कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम जनतामा निहित रहेको राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ताको प्रयोग गर्ने”^{३७} गर्दछन् ।

राजनीतिक दल निर्माण, गठन, दर्ता र सञ्चालनका लागि राजनीतिक दलसँग निश्चित विचारधारा वा राजनीतिक दर्शनबाट आफ्नो देशका नागरिकहरूलाई त्यसप्रति आवद्ध गर्दै संगठित गर्नको लागि स्पष्ट चिन्तनसहितको कार्यक्रम हुन जरूरी छ । त्यसरी समान विचारधारा वा राजनीतिक दर्शनलाई अँगाल्ने नागरिकहरू एकआपसमा संगठित भई कुनै एक निश्चित राजनीतिक एकाइको रूपमा काम गर्ने उद्देश्य पनि उक्त राजनीतिक दलको हुनुपर्ने हुन्छ । साथै राजनीतिक दलले आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई जनताका सामुन्नेमा प्रस्तुत गरी जनसमर्थन जुटाउन सक्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्ता जुनसुकै राजनीतिक दलहरूले राष्ट्रिय हितलाई

^{३६} विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : डा. म्यागनस ओहम्यान, राजनीतिमा पैसाको प्रयोगमाथि नियन्त्रण: एक परिचय, २०१४, इन्टरनेशनल फाउन्डेसन फर इलेक्टोरल सिस्टम (आइफेस), पृष्ठ ७ ।

^{३७} नेपालको संविधानको धारा २ ।

प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य, नीति, रणनीति, कार्यक्रम र घोषणा-पत्र तय गरी जिम्मेवार राजनीतिक दल वा शक्तिको रूपमा स्थापित हुन सक्नु पर्ने हुन्छ । जिम्मेवार राजनीतिक दलले सो भए नभएको स्वमूल्याङ्कन गर्दै आफूलाई निरन्तर रूपमा सुदृढ गर्दै लग्नुपर्ने हुन्छ ।

लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलहरू नै सबैभन्दा जिम्मेवार, जवाफदेही, उत्तरदायी र कर्तव्यपालनकर्ताको रूपमा रहनु पर्ने हुन्छ । लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने मुख्य जिम्मेवारी पनि राजनीतिक दलहरूको नै हुने गर्दछ । तसर्थ मुलुकमा लोकतन्त्रलाई जोगाई त्यसको संस्थागत विकास गर्ने र सुशासनको प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्व अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा आफ्नो दलले जनताको मन जित्न सके नसकेको र अन्य दलहरूभन्दा आफ्नो दल थप सुदृढ, प्रभावकारी, पारदर्शी, सान्दर्भिक, उपयुक्त हुन सके नसकेको सम्बन्धमा चरणबद्ध रूपमा स्वमूल्याङ्कन गरी निरन्तर अगाडि बढ्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा “निर्वाचन भन्नाले संविधान तथा संघीय कानून बमोजिम हुने राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य तथा स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचन सम्भन्धि पर्दछ र सो शब्दले उपनिर्वाचनलाई समेत जनाउँछ ।”^{३८} उल्लिखित निर्वाचनहरू आवधिक प्रकारका छन् । अर्थात् “प्रत्येक ५/५ वर्षमा संघीय व्यवस्थापिका वा संघीय संसद अन्तर्गतको प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा, गाउँ सभा र नगर सभाको निर्वाचन हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।”^{३९} सो बाहेक नेपालको संविधानको धारा २७५ मा जनमत संग्रहसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ, जनमत संग्रहको निर्वाचन संघीय कानून बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

उल्लिखित आवधिक निर्वाचनमा राजनीतिक दलका तर्फबाट उम्मेदवारी दिई निर्वाचनमा भाग लिने र विजयी हुने व्यवस्था मिलाइएको छ । नेपाली जनतामा निहित रहेको सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ताको प्रयोग संविधान बमोजिम अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रको माध्यमबाट उल्लिखित आवधिक निर्वाचनमार्फत राजनीतिक दलहरूले नै गर्ने हुँदा संवैधानिक प्रावधान बमोजिमको नागरिक कर्तव्य समेत पालना गर्ने गराउने कार्यमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसरी सबै प्रकारका निर्वाचनका तीन वटै चरणमा राजनीतिक दलले निरन्तर रूपमा स्वमूल्याङ्कन गरी आफ्नो यथार्थस्थितिको जाँच गर्ने, आफूलाई आँकने, गुणस्तरको जाँच गर्ने, सूचकको आधारमा आफ्नो पोजिसन वा ल्याकत पत्ता लगाउने तथा आफूलाई थप सुदृढ, मजबुत, प्रभावशाली र सर्वश्रेष्ठ बनाउनेतर्फ निरन्तर लागि रहनुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका सम्बन्धमा संविधानमा उल्लिखित व्यवस्थाका साथै निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४, राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५, मतदाता नामावली ऐन, २०७३, निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३, राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३, प्रतिनिधि सभा

^{३८} निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २ को खण्ड (च) ।

^{३९} नेपालको संविधानको धारा ८५, १७७ र २२५ ।

सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण ऐन, २०७३ लगायतका ऐनहरूमा व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी नियमावली, २०७४, राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७६, मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०६८, राजनीतिक दलसम्बन्धी नियमावली, २०७४, प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४, स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३ लगायतका नियमहरूमा पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

उल्लिखित ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी निर्वाचन आयोगले विभिन्न निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू समेत बनाई लागू गरेको पाइन्छ । त्यसका साथै निर्वाचन आयोगले आयोगको रणनीतिक योजना, निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति, तालिम नीति, सञ्चार नीति, मतदाता शिक्षा नीति, लैंगिक तथा समावेशीकरण नीति तथा निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी निर्वाचन आयोगले निर्वाचन आचारसंहिता तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ/संस्थालाई निर्वाचन आचारसंहिता बनाई लागू गरेको छ, ती दस्तावेजमा पनि कुनै न कुनै रूपमा राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन सम्बन्धी विविध व्यवस्थाहरू रहेको पाइन्छ ।

प्रचलित नेपाल कानूनमा भएको उम्मेदवारको योग्यता र अयोग्यता, दोहोरो उम्मेदवार हुन नपाउने र निर्वाचित पदाधिकारीको शपथसम्बन्धी विषयले राजनीतिक दलको तर्फबाट जुनसुकै निर्वाचनमा भाग लिन चाहने उम्मेदवार संविधान, प्रचलित नेपाल कानून तथा मतदाता (जनता) प्रति अभ्र बढी जिम्मेवार, पारदर्शी, उत्तरदायी हुनुका साथै नैतिक रूपमा समेत सबल हुनुपर्ने देखिन्छ, जुन कुरा राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनको विषयमा समेत पर्दछ ।

निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरूमा निर्वाचनमा भाग लिने दल र उक्त दलको तर्फबाट उठेको उम्मेदवारले खर्च गर्न पाउने रकमको हद निर्वाचन अवधिमा निर्वाचन आयोगले तोकिएका बमोजिम हुने हुँदा सो हदभित्र हुने गरी निर्वाचन प्रचार-प्रसार खर्चको विवरण तोकेको ढाँचामा तोकेबमोजिम राख्नुपर्ने र समयमै त्यसको विवरण निर्वाचन आयोगमा बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ । निर्वाचन प्रचार-प्रसार खर्चको विवरण तोकिएको समयभित्र नबुझाउने दल वा उम्मेदवारलाई आयोगले संघीय कानून बमोजिम जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसरी राजनीतिक दलले पालना गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधानलाई पालना गर्नमा अग्रसर नभएमा वा बेवास्ता गरिएमा राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनमा आफ्नो कमीकमजोरीबाट पाठ सिक्न समेत ढिला हुने देखिन्छ ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐनको प्रस्तावनामा उक्त ऐनको उद्देश्य “राजनीतिक दलको गठन, दर्ता तथा सञ्चालन सम्बन्धी प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न र राजनीतिक दलको काम कारवाही तथा आर्थिक व्यवस्थापनलाई पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउन”^{४०} भन्ने देखिन्छ, जुन व्यवस्था

^{४०} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को प्रस्तावना ।

राजनीतिक दलले सुशासनको मर्मलाई आत्मसात् गरी आफ्नो क्रियाकलाप र जिम्मेवारीलाई इमान्दारितापूर्वक सम्पन्न गरोस् भन्नेतर्फ दिशानिर्देश गर्ने गरी राखिएको पाइन्छ । यो प्रावधान पनि राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनको आधारको रूपमा रहेको छ ।

उक्त ऐनमा राजनीतिक “दल गठन गर्न सकिने, दल दर्ता हुनुपर्ने, दल दर्ता हुन नसक्ने, दलहरू एकीकरण हुन वा गाभिन सक्ने, केन्द्रीय समिति र प्रदेश समितिका पदाधिकारीको योग्यता, अनुशासनात्मक कारबाही गर्न सक्ने”^{४१} समेतका व्यवस्थाहरू राजनीतिक दललाई जनमुखी, जवाफदेही, उत्तरदायी, समावेशी, अनुमानयोग्य र पारदर्शी बनाउनको लागि राखिएको देखिन्छ जसले सुशासनको प्रवर्द्धनमा उल्लेख्य भूमिका खेल्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यो प्रावधानको आधारमा राजनीतिक दलले स्वमूल्याङ्कन गर्न सक्ने स्पष्ट छ ।

उक्त ऐनमा भएको “राजनीतिक दल अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित सङ्गठित संस्था हुने”^{४२} प्रावधानले दलको अस्तित्व पनि कृत्रिम वा कानूनी व्यक्ति सरह हुने हुँदा दलले संविधान वा प्रचलित नेपाल कानूनद्वारा प्रदान गरिएका काम मात्र इमान्दारिताका साथ पूरा गर्न सक्ने तर संविधान वा प्रचलित नेपाल कानूनमा उल्लेख नभएका काम गर्न नसक्ने कुरा स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । उक्त ऐनमा “दलको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत दलले संविधान, यो ऐन तथा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही गर्नुपर्ने काम, कर्तव्य र अधिकारको विषयमा सम्बन्धित विधानमा उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था”^{४३} का साथै “दलले गर्न नहुने काम”^{४४} का बारेमा उल्लेख गरिएको छ, ती प्रावधानले राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका आधार वा सूचक तय भई दललाई थप सुदृढ, अन्य दलभन्दा भिन्न र मजबुत, पारदर्शी, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको अनुसरणकर्ताको रूपमा उभ्याउन सक्ने दिशातर्फ अभिप्रेरित गर्दछ ।

उक्त ऐनका प्रावधानका आधारमा राजनीतिक दलले स्वमूल्याङ्कन गर्दै अगाडि बढ्न र राजनीतिक दललाई अभि बढी जिम्मेवार, जनसेवी, जनताको भावनाको कदर गर्ने, जनहित विपरीतका कार्य नगर्ने, कानूनको शासनको पालना गर्ने, अनुशासित, इमान्दार, सुशासन प्रवर्द्धनकर्ता संगठनको रूपमा चित्रित गर्न खोजेको देखिन्छ ।

उक्त ऐनको परिच्छेद-७ मा दलको कोष र त्यसको सञ्चालन तथा परिच्छेद-८ मा लेखा र लेखापरीक्षण शीर्षक अन्तर्गत विभिन्न दफामा “दलको कोष, स्वेच्छिक आर्थिक सहयोग लिन सक्ने, जाँचबुझ गर्नु पर्ने, लेखा राख्नु पर्ने, लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन जाँच गर्न सक्ने”^{४५} समेतका व्यवस्था गरी दललाई पारदर्शी र सुशासन प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने संस्थाको रूपमा एकातिर उभ्याएको छ भने अर्कोतिर दलको स्वमूल्याङ्कन उल्लिखित आधारमा गर्दै आफ्नो दललाई थप मजबुत, सुदृढ र जनताको मन जित्न सक्नेतर्फ अगाडि बढ्न मार्ग प्रशस्त

^{४१} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३, ४, ६, १०, १७ र १८ ।

^{४२} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ७ ।

^{४३} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २० ।

^{४४} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २१ ।

^{४५} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३७ देखि ४२ सम्म ।

गर्न सक्ने देखिन्छ । उक्त ऐनमा रहेका “एकल चुनाव चिह्न लिई निर्वाचनमा भाग लिन सक्ने तथा सम्पत्ति विवरण पेश गर्नु पर्ने”^{४६} जस्ता प्रावधानले राजनीतिक दल र तिनका केन्द्रीय समितिका पदाधिकारी र सदस्यलाई भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासन प्रबर्द्धनमा अभ्र बढी जिम्मेवार बनाएको देखिनुका साथै पार्टी स्वमूल्याङ्कनको थप आधार वा सूचक तय भएको देखिन्छ ।

यसका साथै निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३ मा भएका विविध व्यवस्थाहरूले राजनीतिक दलहरूलाई निष्ठावान, नैतिक चरित्रवान, अनुशासित, कानूनको उल्लंघन गर्न नहुने र इमान्दार हुनुपर्नेतर्फ डोच्याएको पाइन्छ, जुन व्यवस्था राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनमा उल्लेख्य भूमिका हुनेतर्फ इङ्गित रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ का विभिन्न दफाहरूमा भएका व्यवस्थाले “निर्वाचन आयोगलाई उम्मेदवारको अयोग्यता सम्बन्धी निर्णय गर्ने, निर्वाचन रद्द गर्न सक्ने, निर्वाचन आचारसंहिता बनाउने, आचारसंहिता कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने, राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले निर्वाचनमा खर्च गर्न पाउने, खर्चको अधिकतम हद तोक्ने व्यवस्था गर्नुका साथै राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले निर्वाचन खर्चको विवरण तोकिएको समयभित्र तोकेको ढाँचामा बिल भर्पाइसहित आयोगले तोकेको कार्यालयमा पेश गर्नु पर्ने, निर्वाचनमा निर्धारित हदभन्दा बढी खर्च गरेमा आयोगबाट हुने सजाय तथा आयोगले मतदाता जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने समेतका व्यवस्थाहरू”^{४७} पनि राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारलाई अभ्र बढी जिम्मेवार, जवाफदेही र पारदर्शी बनाउने तथा आर्थिक अनुशासन र नैतिक बन्धनमा बाध्ने माध्यम बनेका छन्, जुन आधारहरूलाई राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कनका सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा सुशासन प्रबर्द्धनमा राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्व ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको, सो पूरा गर्नमा दलहरू प्रतिबद्ध हुनु पर्ने र सोही आधारमा राजनीतिक दलले समय समयमा पार्टीको स्वमूल्याङ्कन गर्नुपर्ने देखिन्छ । मुलुकको शासन प्रणाली सञ्चालन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी र दायित्व पनि दलहरूकै हुने हुँदा दलहरू आफ्नो भूमिका र दायित्वमा चुक्न गएको खण्डमा त्यस्तो मुलुकको भविष्य अन्धकारतर्फ धकेलिन पुगी राज्य व्यवस्थाका अन्य संयन्त्रहरू समेत कमजोर बन्न पुगी देश नै असफल राष्ट्र बन्न सक्ने खतरा रहन्छ भन्ने कुरा समय समयमा यससम्बन्धी विज्ञहरूबाट चर्चा गर्ने गरेको पाइन्छ ।

१०. निष्कर्ष

आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको सञ्चालनमा स्वस्थ, प्रतिस्पर्धात्मक र पारदर्शी किसिमले कार्य गर्नको लागि राजनीतिक दल नभई नहुने हुन्छ । राजनीतिक दलको परिकल्पनाबिना लोकतन्त्रको सुदृढीकरण सम्भव हुँदैन । तसर्थ वर्तमान समयमा विश्वका धेरैजसो लोकतान्त्रिक संविधानले राजनीतिक दलसम्बन्धी अवधारणालाई मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक

^{४६} राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ४९ र ५३ ।

^{४७} निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा ९, १०, २२, २३, २४, २५, २६ र ३३ ।

बहुदलीय लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट सुदृढ र दीगो तुल्याउने एवं सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनताहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै निजहरूका इच्छा, आकांक्षालाई यथार्थमा रूपान्तरण गर्ने कार्यमा राजनीतिक दलहरूको अहं र प्रमुख भूमिका रहने गर्दछ । लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको लागि आधुनिक समयमा अभ्यास गर्न थालिएको राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्यांकनले राजनीतिक दललाई अभि बढी जिम्मेवार, पारदर्शी, उत्तरदायी, जवाफदेही, प्रतिस्पर्धी, अनुमानयोग्य, उदाहरणीय, अनुकरणीय, जनमत र जनभावनाको कदर गर्ने सामाजिक संस्थाको रूपमा विकसित हुन अभिप्रेरित गर्दछ ।

राजनीतिक दलले निर्वाचनको समयमा तय गरेका आफ्ना नीति, कार्यक्रम र घोषणापत्रका माध्यमबाट जनताका भावना र चाहनालाई समेट्दै निर्वाचन प्रचार-प्रसारको अभियान सञ्चालन गर्नुका साथै निर्वाचनमा बहुमत प्राप्त गरेमा विकास निर्माणका कार्यलाई अगाडि बढाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने गरेको पाइन्छ । मुलुकको शासन सञ्चालनको प्रमुख बागडोर राजनीतिक दलले नै सम्हाल्नु पर्ने हुनाले ती दल आम जनताको नजरमा पारदर्शी, उच्च प्रतिष्ठायुक्त, उत्तरदायी, जवाफदेही, इमान्दार, राजनीतिक संस्कारले सुसज्जित हुनुपर्ने देखिन्छ । सो भएको पुष्टि हुनका लागि ती दल जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने र तिनका कामकारवाही र निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शी हुन जरुरी छ । निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका सबै दलले प्रत्येक वर्ष कानूनले तोकेको अवधिभित्र निर्धारित ढाँचामा आय-व्ययसम्बन्धी विवरणको प्रतिवेदन निर्वाचन आयोगमा अनिवार्य रूपमा बुझाई पारदर्शी हुनुपर्ने दायित्व पूरा गर्नुपर्ने देखिन्छ । लोकतन्त्रमा कानूनले तोकेको दायित्व निर्वाह नगरेको कारण दलले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायबाट दण्डित हुनु आफैमा लाजमर्दो कुरा हुने हुँदा समयमै कानूनले तोकेको दायित्व पूरा गर्नेतर्फ लाग्नु नै सबै राजनीतिक दलको लागि प्रतिष्ठाको विषय हुन्छ । संविधान र प्रचलित कानूनको पालनाका साथै विधायिकी, कार्यपालिका र न्यायिक नियन्त्रणमा रहन पर्ने अभ्यास विगतका केही दशकदेखि केही मुलुकले गर्दै आइरहेको सन्दर्भमा राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कनलाई वर्तमान समयमा निकै जोड दिन थालिएको छ ।

कुनै पनि राष्ट्रको भावी नीति, योजना, कार्यक्रम, रणनीति लगायतका विषयमा निर्णय गर्नको लागि शासकीय प्रणालीको संघीयस्तरदेखि स्थानीय तहसम्म जनप्रतिनिधिको छनौट गर्ने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण लोकतान्त्रिक विधि नै निर्वाचन हो । निर्वाचन प्रयोजनको लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा राजनीतिक दल दर्ता गरेका दलहरू नै आम निर्वाचनमा भाग लिन पाउने व्यवस्था छ । निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको निश्चित अवधिभित्र कानूनी व्यवस्था बमोजिम निर्वाचन खर्चको विवरण निर्वाचनमा भाग लिएका सबै राजनीतिक दल र उम्मेदवारहरूले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा बुझाउनु पर्ने र सो अवधिभित्र विवरण नबुझाएको खण्डमा कारवाहीको दायरामा आउन सक्ने देखिन्छ । लोकतान्त्रिक प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन व्यवस्थालाई कार्यरूपमा परिणत गर्ने माध्यमको रूपमा रहेका राजनीतिक दललाई कारवाही हुने विषयलाई राम्रो मान्न सकिँदैन । तसर्थ राजनीतिक दलले निर्वाचन सम्पन्न भएको निश्चित अवधिभित्रै आफ्नो दायित्वको रूपमा रहेको निर्वाचन खर्चको यथार्थ विवरण समयमै बुझाउनु बुद्धिमानी हुन्छ । त्यसो गर्दा लोकतन्त्र संस्थागत हुनमा मद्दत पुग्नुका साथै जनताको मूल्याङ्कन

र दलको स्वमूल्याङ्कन समेतमा राजनीतिक दलको छवि उच्च हुन जान्छ । मुलुकको राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी र दायित्व पनि राजनीतिक दलकै हुने हुँदा दलहरू आफ्नो दायित्वमा चुक्न गएको खण्डमा त्यस्तो मुलुकको भविष्य अन्धकारतर्फ धकेलिन पुगी राज्यका अन्य संयन्त्र समेत कमजोर बन्न पुग्छन् ।

दुई वा सोभन्दा बढी राजनीतिक दल वा उम्मेदवारबीचको प्रतिस्पर्धामा नागरिकको उत्कृष्ट रोजाइका आधारमा प्रतिनिधिको चयन गरिने प्रक्रिया वा माध्यम नै निर्वाचन हो । यही निर्वाचनको माध्यमबाट सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी, जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, लोकतन्त्रको विकास एवं सम्बर्द्धन गर्न, शान्तिपूर्ण तवरले विवादहरूको समाधान गर्न, निर्णय प्रक्रियामा बालिग मताधिकारको मतलाई प्रकट गर्न, असल उम्मेदवारको छनौट गरी खराब उम्मेदवारलाई पाखा लगाउन, राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सरकारको वैधता कायम गर्न निर्वाचनको महत्त्व हुने भएकोले उक्त निर्वाचनको गरिमा र मर्यादालाई कायम गर्ने दिशामा राजनीतिक दलको भूमिका उल्लेख्य रहन्छ ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको सञ्चालनमा राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक प्रणालीलाई स्थायित्व र संगठित गर्ने, नागरिक र सरकारको बीचमा मध्यस्थता गर्ने, नागरिकहरूलाई नागरिक तथा मतदाता शिक्षा प्रदान गर्ने, समाजमा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताहरूलाई स्थापित गर्ने, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने, आधुनिक प्रविधिको उपयोग गर्दै निर्वाचनका विभिन्न गतिविधि सञ्चालन गर्ने, मतदाता नामावली संकलन, निर्वाचन प्रक्रियामा सुधार, निर्वाचनसम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, पर्यवेक्षण लगायतका विषयमा आवश्यक पर्ने नीति, कानून, विधि, कार्यविधि र कार्यान्वयन प्रक्रिया व्यवस्थित गर्ने, सुशासनलाई प्रवर्द्धन गर्नमा सहयोग गर्ने, भ्रष्टाचार नियन्त्रण वा न्यूनीकरणमा सघाउ पुऱ्याउने, पारदर्शिता, जवाफदेही, कानूनको शासन, संवैधानिक सर्वोच्चतालाई सुनिश्चित गर्ने प्रयोजनका लागि प्रतिस्पर्धी बहुदलीय प्रणाली आवश्यक हुन्छ । राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्यांकनले प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थालाई अझ बढी मजबुत बनाउन, सुशासन अभिवृद्धि गर्न र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नका लागि राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्व अपरिहार्य हुन्छ ।

लोकतन्त्रको संस्थागत विकास र सुदृढीकरणको निम्ति राजनीतिक दलहरू र निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय अपरिहार्य मानिन्छ । राजनीतिक दलको नियमनको मुख्य जिम्मेवारी निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा रहेको हुन्छ, भने दलको स्वमूल्याङ्कन दलभिन्नबाटै दलका नेता, कार्यकर्ता एवं राजनीतिकर्मीबाटै हुने गर्दछ । राजनीतिक दलको आचरण, नैतिक स्तर, क्रियाकलाप राष्ट्रिय हित, राष्ट्रियता र लोकतान्त्रिक सिद्धान्त अनुरूप अनिवार्य रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि संविधान र ऐन कानूनले व्यवस्था गरेअनुरूप तिनका गतिविधि एवं कार्यक्रम सञ्चालित हुनु पर्ने देखिन्छ । अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला, स्वशासित, संगठित गैरनाफामूलक सामाजिक संस्थाका रूपमा विद्यमान रहने राजनीतिक दल राज्यका निकाय नभए पनि लोकतान्त्रिक सरकारका महत्त्वपूर्ण अभिन्न अंग भएकाले राजनीतिक दलले प्रतिस्पर्धात्मक

बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, कानूनी राज्यको अवधारणा, संवैधानिक सर्वोच्चता, नागरिक स्वतन्त्रता, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका लगायत लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यतालाई आत्मसात् गरी सार्वजनिक जीवनमा नागरिकका चाहना, इच्छा एवं मनोकांक्षा निर्माण गर्ने, अभिव्यक्त गर्ने माध्यमको रूपमा संगठित भई सोही अनुरूप क्रियाशिल हुनु पर्ने, सार्वजनिक जीवनमा नागरिकका राजनीतिक इच्छा निर्माण गर्ने र तिनलाई अभिव्यक्त गर्ने सिलसिलामा राजनीतिक दलले नागरिकमा राजनीतिक शिक्षा, नागरिक शिक्षा, मतदाता शिक्षाको प्रचार-प्रसार, जनमत निर्माण, सार्वजनिक जवाफदेही र उत्तरदायित्वका निम्ति प्रशिक्षण, निर्वाचनमा सहभागिता, राज्यका विधायिकी र कार्यकारिणी अंगमा शक्तिको अभ्यास एवं सोप्रतिको प्रभाव निर्माण गरिराख्ने, सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा आसिन व्यक्ति र नागरिकबीचको सम्बन्धलाई निरन्तर सुनिश्चित गरिराख्ने जस्ता क्रियाकलाप दलबाट सञ्चालन भैरहुनु पर्ने देखिन्छ । राजनीतिक दलले उल्लिखित सूचकहरूका आधारमा निरन्तर रूपमा स्वमूल्याङ्कन गरी त्यसको सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौतीका आधारमा निष्कर्षमा पुगी भावी रणनीति तय गरी अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

राजनीतिक दलले आफ्ना विधान, नियमावली, घोषणा-पत्र र आचार संहितामार्फत आफ्नो दलका उद्देश्य, नीति र कार्यक्रमलाई परिभाषित गर्नु पर्ने, दलको कोषको प्रयोग कानून बमोजिमको जिम्मेवारी र दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा प्रयोग गरेको हुनु पर्ने, कानूनी हैसियत प्राप्तिको लागि कानून बमोजिमको औपचारिकता पूरा गरी अनिवार्य रूपमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा दर्ता भएको हुनु पर्ने, दलको आफ्नै विधान, नियमावली, घोषणा-पत्र, आचार संहिता, नीति र कार्यक्रम अनिवार्य रूपमा हुनुपर्ने, दलको विधानमा विशेष गरी दलको नाम, केन्द्रीय कार्यालयको ठेगाना, दलको क्रियाकलाप, सदस्यता सम्बन्धी व्यवस्था, सदस्यको काम, कर्तव्य र अधिकार, दलीय अनुशासन उल्लंघन भएको अवस्थामा कारवाहीको लोकतान्त्रिक व्यवस्था, दलको आन्तरिक संगठन लोकतान्त्रिक सिद्धान्त अनुरूप हुनुपर्ने र समावेशी मान्यताको आधारमा दलका कार्यसमितिहरूमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था हुनुपर्ने, राजनीतिक दलका पदाधिकारी र सदस्यको निर्वाचन आवधिक रूपमा लोकतान्त्रिक विधि र प्रक्रिया अनुरूप हुनु पर्ने, दलले आफ्नो कोष, रकम र सम्पत्ति विदेशमा राख्न नपाउने व्यवस्था हुनु पर्ने, दलको स्वरूप र संरचना, केन्द्रीय कार्यसमितिको गठन र सोको काम, कर्तव्य र अधिकार, आर्थिक स्रोत र परिचालन प्रक्रिया, दलको लेखापरीक्षण र आर्थिक पारदर्शिता, दलको विधान संशोधन एवं विघटनसम्बन्धी व्यवस्था हुनु पर्ने हुन्छ । साथै राजनीतिक दलले दल दर्ता गर्ने समयमा संविधान र प्रचलित कानून विपरीत कुनै प्रावधान विधान, नियमावली र घोषणा-पत्रमा उल्लेख नगरेको यदि उल्लेख भएको भए उक्त कुरा स्वतः अमान्य हुनेछन् भनी कबुल गरेको हुनुपर्ने व्यवस्थाले राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कन गर्ने विधि, प्रक्रिया, मापदण्ड, मानक/सूचक निर्धारणमा राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनले टेवा पुऱ्याएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

आगामी दिनमा राजनीतिक दलको नियमन र स्वमूल्याङ्कन विधिलाई अन्य देशको सर्वोत्कृष्ट अभ्यासबाट पाठ सिकेर नेपालमा पनि असल अभ्यासको अवलम्बन गर्दै अगाडि बढ्नुको कुनै

विकल्प छैन । राजनीतिक दलका तर्फबाट ती कानूनको अक्षरशः पालना गर्नुका साथै निरन्तर संशोधन र परिमार्जन गर्दै लग्नुपर्ने, थ्रेसहोल्डलाई कायमै राख्नुपर्ने, उच्च नैतिकस्तर पालना हुनुपर्ने, राजनीतिक संस्कार उच्चस्तरको हुनुपर्ने, आर्थिक अनुशासन कायम गर्नुपर्ने, जनताको नजरमा उदाहरणीय बन्नुपर्ने, देशलाई आर्थिक समृद्धितर्फ लग्नु पर्ने, हरेक काम कारवाही, क्रियाकलाप, निर्णय प्रक्रिया समेतमा पारदर्शिता हुनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३,
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४,
- राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन अध्यादेश, २०७४,
- मतदाता नामावली ऐन, २०७३,
- निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३,
- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३,
- प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४,
- प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४,
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३
- निर्वाचन अयोगको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं ।
- नेपाल कानून आयोग (सं), **कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, पहिलो संस्करण**, २०६६ भाद्र, नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट २०६६।४।१९ मा स्वीकृत, काठमाण्डौ ।
- खेमराज ज्ञवाली, **लोकतान्त्रिक निर्वाचन व्यवस्थापन**, वैशाख २०७४, ब्रदर बुक्क प्रकाशन प्रा.लि., काठमाडौं ।
- खेमराज ज्ञवाली समेत, **सुशासनको लागि न्याय प्रशासन सम्बन्धी नवीन दृष्टिकोण, दोस्रो संस्करण**, २०७६ मंसिर, न्यू होराइजन पब्लिसर एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., काठमाडौं ।
- **ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको बुलेटिन पारदर्शी**, असोज, २०७६, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपाल, काठमाडौं ।
- भरतराज उप्रेती समेत (सं), **नेपालको संवैधानिक कानून**, २०५४, दोस्रो संस्करण, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल), काठमाडौं ।
- डा. म्याग्नस ओहम्यान, **राजनीतिमा पैसाको प्रयोग माथि नियन्त्रण: एक परिचय**, २०१४, इन्टरनेशनल फाउन्डेसन फर इलेक्टोरल सिस्टम (आइफेस) ।

- राजेश मिश्र, *राजनीतिक दललाई अनुदान*, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, भाद्र ३, २०७६, काठमाडौं ।
- राजेश हमाल समेत, **संवैधानिक कानून**, श्रावण २०४९, सुमित्रा हमाल, काठमाडौं ।
- लोक दर्शन पण्डित, **नेपालको संसदीय निर्वाचन दर्पण**, पौष २०६७, दोस्रो संस्करण, श्रीमति सृजना पण्डित, तनहुँ ।
- **निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिका**, विभिन्न अंकहरू, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं ।
- विभिन्न वेबसाइटहरू ।
- **A Guide to Political Party Development**, National Democratic Institute for International Affairs (NDI), 2001.
- Anika Gauja, *The Legal Regulation of Political Parties: Is There a Global Normative Standard?*, **Election Law Journal**, Volume 15, Number 1, 2016.
- Erica Breth and Julian Quibell (Eds.), **Best Practices of Effective Parties: Three training modules for political parties**, 2003, James S. Fay, *The Legal Regulation of Political Parties*, **Journal of Legislation**, Vol. 9.
- National Democratic Institute for International Affairs (NDI), Washington, DC.
- Scott Morgenstern et.al, **Political Party Assessment Tool**, August 2011, University of Pittsburgh, Sydney.

**निर्वाचन शिक्षा तथा सूचनाको बिस्तार
स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनको पूर्वाधार ।**

नयाँ संविधानका सन्दर्भमा: लोकतन्त्र, निर्वाचन र प्रतिनिधित्व

खिमलाल देवकोटा*

कार्यकारी सारांश

निर्वाचन लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो तथापि अर्थपूर्ण निर्वाचन हुन सकेन भने निर्वाचन स्वयंले नै लोकतन्त्रलाई जोखिममा पार्ने खतरा पनि त्यतिकै रहन्छ। संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधानले संस्थागत गरेको संघीयता, गणतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता र समावेशिताको अर्थपूर्ण अभ्यासका लागि सही अर्थको निर्वाचनको खाँचो आइपरेको छ। यस आलेखमा नेपालमा लोकतन्त्र र समावेशिताको सन्दर्भमा निर्वाचनको संवैधानिक र कानुनी प्रावधानहरूको उपलब्ध सामाग्रीहरूको विश्लेषणात्मक र केही पहिचान गरिएका विषयहरूमा तुलनात्मक अध्ययन गर्ने विधिमाफत सामान्य समीक्षा र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। निर्वाचनका सन्दर्भमा देखापरेका विकृति विसंगति मुख्यतः फजुल खर्चका कारणले नेपाली लोकतन्त्रलाई जोगाउन कठिन छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्दै निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गर्ने पने केही विषयहरूको पहिचान गरी परिचर्चा गरिएको छ। निष्कर्षका रूपमा विद्यमान निर्वाचन प्रणालीका सुधारका लागि देशबाहिर रहेका मतदाताहरूको मतदानको अधिकार सुरक्षित गर्ने, वहिष्कारको विकल्पमा कसैलाई पनि मतदान गर्दिन, निर्वाचन खर्च राज्यकोषबाटै व्यहोर्ने कुरा, निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता वृद्धि गर्ने कुरा र निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तन गर्ने कुराको औचित्य र आवश्यकताको पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। यी निष्कर्षहरूको अवलम्बनपश्चात् निर्वाचन लोकतन्त्रको पर्याय हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

पृष्ठभूमि

संघीयता, गणतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता र समावेशिता नेपाली राजनीतिका महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू हुन्। विगत ७० वर्षदेखिको राजनैतिक संघर्षको परिणाम स्वरूप प्राप्त ती उपलब्धिहरूलाई नयाँ संविधानले संस्थागत गरे तापनि निरन्तरको आवधिक निर्वाचनमाफत पुनः पुष्टि गर्न जरुरी छ। निर्वाचनको माध्यमबाट लोकतान्त्रिक आन्दोलनका उपलब्धिहरूको रक्षा, प्रयोग र विस्तार गर्ने कुरा लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको महाअभियान नै हो। यस खाले महत्त्व बोकेको निर्वाचन र लोकतन्त्रबारेको मर्म अभ्यास र आवश्यकताका बारेमा चर्चा गर्दै भावी दिनमा गर्नपर्ने सुधारका संभावनाहरूका बारेमा समेत चर्चा गर्न नेपालको संवैधानिक व्यवस्था र सोको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका सन्दर्भहरू समेतलाई आधार मानी यो आलेख तयार गरिएको छ। नेपालको करिव सात दशकको राजनैतिक इतिहासमा सातवटा संविधान¹ प्राप्त गरेको परिप्रेक्ष्यमा यो सातौँ संविधान अरू संविधानभन्दा फरक र जनताबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित वैधानिक प्रतिनिधिहरूबाट

* वरिष्ठ अधिवक्ता

¹ नेपाल सरकारको वैधानिक कानून २००४, नेपालको अन्तरिम संविधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान ०१५, नेपालको संविधान ०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, नेपालको संविधान (२०७२ असोज ३ गते संविधानसभाबाट जारी भएको हालको संविधान)

निर्मित संविधान हो । यो संविधानमा लोकतन्त्र, निर्वाचन र प्रतिनिधित्वका बारेमा रहेका विषयवस्तुको चर्चा गर्ने प्रयत्न यस आलेखमा गरिएको छ ।

निर्वाचन अर्थ र परिभाषा

निर्वाचनका बारेमा भिन्न भिन्न अवधारणाहरू पाइन्छन् । भिन्नभिन्न राजनैतिक पृष्ठभूमिका कारणले लोकतन्त्र र निर्वाचनका पनि भिन्नभिन्न स्वरूप र अवधारणा रहनु कुनै अनौठो विषय हैन । भिन्नभिन्न अवधारणाका बावजूद पनि भिन्नभिन्न व्यक्तित्वका र भिन्न समय र स्थान विशेषका मान्यताहरूका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । जर्ज वर्नाड साले निर्वाचनका बारेमा राखेको धारणा युद्धसँगको तुलना भन्नु सकिन्छ । उनका भाषामा एउटा चुनाव यस्तो नैतिक त्रास हो रक्तपातपूर्ण बाहेक अरु लडाइँजतिकै खराब छ (An election is a moral horror, as bad as a battle except for the blood; a mud bath for every soul concerned in it.²) यसै गरी अब्राहम लिंकनका भाषामा चुनाव जनताको हो, यो उनीहरूको निर्णय हो यदि उनीहरू आगोतर्फ फर्कन्छन् र आफ्ना पिठ्यु पोल्छन् भने उनीहरू आफ्नै छालामाथि बस्नुपर्नेछ (Elections belong to the people. It's their decision. If they decide to turn their back on the fire and burn their behinds, then they will just have to sit on their blisters.³) भन्दै निर्वाचनलाई जनताको अभिव्यक्तिको परिणामका रूपमा व्याख्या गरेको बुझ्न सकिन्छ । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनका प्रणेता कार्ल मार्क्स निर्वाचन लोकतन्त्रको मार्ग हो र लोकतन्त्र समाजवादको मार्ग हो भन्ने अर्थमा व्याख्या गर्दै भन्छन् (Democracy is the road to socialism.⁴) लोकतन्त्र समाजवादको बाटो हो भन्ने कार्लमार्क्सको भनाइ निकै सान्दर्भिक छ । निर्वाचनतर्फ संकेत गर्दै मार्क्स भन्नुहुन्छ तपाईंको जीवनमा यस्तो समय आउँछ जब तपाईंले सबै व्यर्थ नाटकहरू छोड्नुपर्छ र जसले यसलाई सिर्जना गर्छन् र आफैँलाई आफू वरिपरि घेरेका छन् जसले तपाईंलाई यति कठोरताकासाथ हँसीमजाकमा उडाउनेछन् कि तपाईंले राम्रो बिसनु भो केवल राम्रोमा मात्रै तपाईंको ध्यान छ जीवन सबैभन्दा छोटो छ खुशी त्योभन्दा पनि छोटो छ जो लोकतन्त्रका बारेमा निर्णय गर्ने समय हो भन्ने भनाइ महत्त्वपूर्ण छ । (There comes a time in your life when you have to let go of all the pointless drama and the people who create it and surround yourself with people who make you laugh so hard that you forget the bad and focus solely on the good. After all, life is too short to be anything but happy.⁵) कार्ल मार्क्सको उक्त भनाइले निर्वाचनरूपी ज्यादै छोटो समय महत्त्वपूर्ण निर्णयका लागि महत्त्वपूर्ण हुने र सोही समयले भावी दिनको संकेत गर्ने कुराको अभिव्यक्त गरेका छन् ।

Election, the formal process of selecting a person for public office or of accepting or rejecting a political proposition by voting. It is important to distinguish between the form and the substance of elections. In some cases,

² https://www.brainyquote.com/quotes/george_bernard_shaw_155956

³ <https://www.goodreads.com/quotes/111213>

⁴ https://www.brainyquote.com/quotes/karl_marx_136416

⁵ <https://www.passiton.com/inspirational-quotes/4843-there-comes-a-time-in-your-life-when-you-have>

electoral forms are present but the substance of an election is missing, as when voters do not have a free and genuine choice between at least two alternatives. Most countries hold elections in at least the formal sense, but in many of them the elections are not competitive (e.g., all but one party may be forbidden to contest) or the electoral situation is in other respects highly compromised.⁶

अर्थात् निर्वाचन सार्वजनिक पदका लागि व्यक्ति छनोट गर्ने प्रक्रिया हो । मतदानद्वारा राजनैतिक प्रस्तावद्वारा कुनै राजनैतिक प्रस्ताव स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने औपचारिक प्रक्रिया पनि हो निर्वाचनको रूप र सारमा फरक छुट्याउन जरुरी छ । केही निर्वाचनका रूपहरू व्यवस्थित छन् तर सारपक्ष हराइरहेको हुन्छ । चुनाव औपचारिक प्रक्रिया त बनेको छ तर आपसी प्रतिस्पर्धाहरू हराइरहेका छन् वरु कयौँ परिस्थिति र मामलाहरूमा सम्भौता भइरहेका छन् । सही अर्थमा निर्वाचन भइरहेका छैनन् भने त्यहाँ लोकतन्त्रमाथि प्रश्न उठिरहन्छ ।

the belief in freedom and equality between people, or system of government based on this belief, in which power is either held by elected representatives or directly by the people themselves:⁷ जनतामा स्वतन्त्रता र समानतामाथिको विश्वासमा वा यस विश्वासमा आधारित शासन प्रणाली जसमा सत्ता या निर्वाचित प्रतिनिधिहरू आफैँले जनताद्वारा अधिकार प्राप्त गर्दछन् । मुलभूत रूपमा निर्वाचन भनेको सार्वजनिक जिम्मेवारीका लागि समूहले छनोट गरेर सुम्पने प्रक्रिया हो ।

निर्वाचनको इतिहास

निर्वाचन र मतपत्रको इतिहासको कुरा गर्दा सन् १८८० तिरको बेलायती निर्वाचन अभियानको पर्चाको चर्चा फेला पर्दछ । त्यसो त प्राचीन ग्रीक र रोमन सभ्यतामा शासकहरूको छनोट गर्ने कुरा राज्य र धर्म नछुट्टिएका बेला पोपको छनोट गर्ने कुरा अर्थात् प्राचीन वैदिक कालका गणराज्यहरूमा गणपतिको छनोटको कुरा निर्वाचनका प्रारम्भिक अभ्यासहरू नै हुन् । आधुनिक राज्यमा निर्वाचनको व्यवस्थित आरम्भ भने १७औँ शताब्दीबाट भएको पाइन्छ । यो अवधिसम्म पनि शासक जाति र पुरुषहरूका हकमा मात्रै निर्वाचनको अभ्यास सीमित भएको पाइन्छ । १९औँ शताब्दीको तेस्रो दशकतिर पनि उत्तर अमेरिका र पश्चिम युरोपमा पुरुषहरूका लागि मात्रै वालिग मताधिकारको अभ्यास भएको देखिन्छ ।

पछिल्लो कालसम्म पनि कसलाई भोट दिने हैन कि कसले भोट दिने भन्ने विषयमा निर्वाचनको बहस केन्द्रित थियो । कसले भोट हाल पाउने भन्नेबित्तिकै सबै नागरिकले भोट हाल पाउने भन्ने कुरा थिएन भने उमेर पुगेकै भए पनि तोकिएको नगरका बासिन्दा, तोकिएको हदसम्म आय आर्जन भएका र खास जाति र भाषाका मानिसहरूले भोट हाल पाउथे भने बाँकीले भोट हाल पाउने अधिकार राख्दैनथे । उदाहरणका लागि अष्ट्रेलियामा १९६२ सम्म आदिवासीहरूलाई मतदानको अधिकार थिएन भने २०१० मा आएर अष्ट्रेलियन आदिवासी जो ३ वर्षभन्दा माथिका

⁶ <https://www.britannica.com/topic/election-political-science>

⁷ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/democracy>

कैदको सजाय पाएका छन् तिनले पनि मतदान गर्न नपाउने गरी प्रतिबन्ध लागेको पाइन्छ । तर, आज भने अष्ट्रेलियामा मतदान गर्नु अनिवार्य छ ।⁸

निर्वाचनको प्रक्रियाको विकास हुँदै जाने क्रममा मतदान नगर्नेहरूका लागि २० डलर जरिवाना गर्नेदेखि मतदान गर्न अस्वीकार गर्नेहरूका लागि ५० डलरसम्म जरिवाना गर्ने पनि अष्ट्रेलियामा नै देखापऱ्यो । जे होस् विभिन्न परम्पराका आधारमा विकास भएको निर्वाचनको अभ्यास आजका दिनमा आइपुग्दा यो एक आधारभूत मानवअधिकारको विषय हो भन्ने कुरामा भने एकमत भएको छ । वालिग मताधिकार सर्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको आधारभूत मानव अधिकार हो । यो अधिकारको ग्यारेण्टी नगर्ने मुलुक लोकतान्त्रिक मुलुकको कोटीमा पर्दैनन् ।

लोकतन्त्रसँग निर्वाचनको सम्बन्ध

राज्यको उत्पत्ति सामाजिक सम्झौताका आधारमा भएको भन्ने मान्ने हो भने यस मान्यताले नागरिकहरूले केही शासकहरूलाई आफूमाथि शासन गर्ने अधिकार सुम्पने, शासन गर्ने अधिकारभित्र कानून बनाउने र कर लगाउने समेतको अधिकार पर्ने ठानिएको छ भने शासकहरूले बनाएको कानून मान्ने र लगाएको कर तिर्ने वाचा गर्ने शासक र शासितबीच भएको सम्झौताका आधारमा राज्यको उत्पत्ति भएको हो । राज्यको उत्पत्तिको यो मान्यताले बेलायती संसदीय परम्परासम्म आइपुग्दा प्रतिनिधित्वविना कर लगाउन पाइँदैन भन्ने मान्यताको विकास गऱ्यो । जब जनप्रतिनिधित्वको प्रश्न निर्वाचनसँगै जोडियो तब निर्वाचन लोकतन्त्रको अभिन्न अंगका रूपमा रह्यो ।

प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको कुरा बीसौं शताब्दीको विशेषता मानियो भने २१औं शताब्दीमा आइपुग्दा प्रत्यक्ष लोकतन्त्रको अभ्यासको खोजी हुन थालेको छ । सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित रहेको मान्ने हो भने जनता स्वयंले प्रत्यक्ष मतदानका माध्यमबाट छनोट गरेको शासकले गर्ने शासन मात्रै लोकतान्त्रिक हुने हो, जनताले प्रतिनिधि छान्ने र प्रतिनिधिले वास्तविक शासक छान्ने प्रणालीलाई लोकतान्त्रिक प्रणाली भन्न सकिन्न भन्ने अवधारणाको विकास भइरहेको पनि पाइन्छ । जे होस् लोकतन्त्र भनेको जनताले आफ्नो प्रतिनिधि छान्ने र आफैँले छानेको प्रतिनिधिमाफत शासिन हुने व्यवस्था सही अर्थको लोकतन्त्र हो भन्ने कुरामा भने विवाद हुन सक्दैन ।

त्यसो त १९३८ को जर्मनीमा आयोजना गरिएको नाजीवादको निर्वाचन, इटलीमा आयोजना गरिएको १९२९ र १९३४ को निर्वाचन जसले लोकतन्त्रलाई हैन फाँसीवादलाई जन्मायो र फाँसीवादले निर्वाचनको माध्यबाट वैधता प्राप्त गऱ्यो भन्ने कुरा इतिहासको अध्ययनबाट देखा पर्दछ । त्यसकारण पनि निर्वाचन मात्रै पनि लोकतन्त्रको शर्त नहुन सक्छ । अर्थात् निर्वाचनको आयोजना मात्रैले लोकतन्त्रका सबै शर्तहरू पालना भएको ठानिँदैन । मतदातहरूको इच्छाविपरीत वा बलपूर्वक मतदान, धाँधलीपूर्ण मतदान वा लोकतन्त्रका पूर्वशर्त पूरा नागरिकन आयोजना गरिएको निर्वाचन लगायत लोतान्त्रिक मूल्यमान्यता विपरीत धाँधलीका विभिन्न स्वरूपहरू प्रयोग गरिएको निर्वाचन लोकतन्त्रको प्रमाणपत्र हुन सक्दैन । निर्वाचनविनाको लोकतन्त्रलाई वास्तविक अर्थको लोकतन्त्र मान्न नसकिएजस्तै नाम मात्रैको निर्वाचनले पनि

⁸ <https://www.bbc.com/news/world-asia-23810381>

लोकतन्त्रको वैधता प्रमाणित गर्न सक्दैन । त्यसैले स्वतन्त्र, स्वच्छ, धाँधलीरहित निर्वाचनको अभ्यासले मात्रै लोकतन्त्रको मान्यतालाई पुनः पुष्टि गर्न सक्दछ । जनताको वास्तविक अभिमत मापन गर्ने साधन हो निर्वाचन । त्यसैले जनताको मनको आवाज निर्वाचनको परिणाममा मुखरित हुन जरुरी छ ।

लोकतन्त्रको आयाम निर्वाचनमार्फत प्रतिनिधित्व

निर्वाचनको मूल मान्यता नै प्रतिनिधित्व हो । प्रतिनिधित्व लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ नै हो । राजनीतिक अर्थमा प्रतिनिधित्व भनेको जबसम्म ती पात्रहरूले नागरिकका हितमा काम गर्दछन् तबसम्म ती पात्रहरूलाई सार्वजनिक नीति बनाउने प्रक्रियामा सहभागी गराउने गतिविधि हो । यस प्रक्रियामा नागरिकको प्रतिनिधिको रूपमा पात्र उपस्थित भए पनि नागरिकको अभिमत मुखरित भइरहन्छ । निर्वाचित प्रतिनिधिमार्फत नागरिकको अभिलाषालाई सम्बोधन गर्ने प्रयत्न गरिन्छ । नीति निर्माणको तहमा आम नागरिकको प्रत्यक्ष संलग्नता संभव नहुने हुनाले नागरिकको प्रतिनिधिले नै सो कार्य फत्ते गर्न पर्दछ । तथापि नागरिकको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रले समाजमा विद्यमान विविधताको प्रतिनिधित्व गर्छ कि गर्दैन भन्ने कुरा भने खुब ख्याल गरिन्छ । समाजमा रहेको जाति, क्षेत्र, वर्ण, लिंग, समुदाय, भूगोल र विभिन्न अवस्था समेतको प्रतिनिधित्वका बारेमा ख्याल गरिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा लोकतन्त्र र निर्वाचन

नेपाल तीव्र लोकतान्त्रीकरणको प्रक्रियामा छ । त्याग वलिदान र संघर्षका गाथाहरू लोकतान्त्रीकरणको प्रक्रियाका ऐतिहासिक परिघटनाहरू हुन् । ती विर गाथाहरू सदासदा गाउन लायक छन् । राणा शासनको अन्तका लागि होस् वा पञ्चायतकाल एवं शाहकालको विरुद्धको दौरानमा भएका यातना, जेलनेल बेपत्ता घाइते अपाङ्ग हुने कुराको हिसाब किताब आजसम्म पनि मानसपटलमा ताजै छन् । निरन्तरको संघर्ष, त्याग र वलिदानको परिणामस्वरूप नेपाली प्रकृतिको क्रान्तिले पूर्णता प्राप्त गर्‍यो । जसको परिणाम यतिवेला संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको नयाँ संविधान कार्यान्वयनको चरणमा छ, र रैतीबाट नागरिकमा पदोन्नति भै स्वाधीन नेपाली र लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक नेपाल भनी गर्व गर्ने अवस्था बनेको छ ।

निर्वाचन लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो । निर्वाचनविनाको लोकतन्त्र र लोकतन्त्रविनाको निर्वाचनको कुनै अर्थ छैन भन्ने मान्यता आम रूपमा स्वीकारिएको तथ्य हो । निर्वाचन जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने यस्तो प्रक्रिया हो जसले जनअपेक्षा निरन्तर परिपूर्ति गर्ने अपेक्षा गरिन्छ । त्यसो त राणाकाल बाहेक २००७ सालको प्रजातन्त्रको स्थापना^९ पछि २०१५ साल फागुन ८ गते शुक्रवारका दिनमा बहुदलीय मान्यताका आधारमा निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । २०१७ सालको फौजी काण्ड^{१०} पछि भने निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागू गरियो । आरम्भमा निर्वाचन हैन गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियानका नाममा टिका लगाएर नेता बनाउने प्रचलन बसालियो । तर सो टिके प्रचलन दिगो नभएपछि निर्दलीय पञ्चायतलाई स्वीकार गरी वर्गीय

^९ २००७ साल फागुन ७ गते राजा त्रिभुवनको शाही घोषणा मार्फत नेपालमा प्रजातन्त्र प्राप्त भएको मानिन्छ ।

^{१०} २०१७ सालमा शाही सेनाको बलमा राजा महेन्द्रले जननिर्वाचित सरकारलाई बर्खास्त गरी जेल हाल्ने र दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध लगाउने घटनालाई नेपालको राजनीतिमा फौजी काण्डका रूपमा बुझिन्छ ।

संगठनको सदस्यता लिनेहरूका बीचमा निर्वाचन गर्ने प्रचलन थालियो । यसै क्रममा पंचायतको पहिलो निर्वाचनका रूपमा २०२८ सालमा राष्ट्रिय पंचायतको निर्वाचन भयो भने सोको दश वर्ष पछि २०३८ र २०४३ सालमा राष्ट्रिय पंचायतको चुनाव भयो त्यसो त बहुदल कि निर्दल भन्ने मामलामा २०३७ सालमा जनमत संग्रहको आयोजना पनि गरिएको थियो । २०४६ सालको संयुक्त आन्दोलनमार्फत ३० वर्षे पंचायतको अवसान र बहुदलीय व्यवस्थाको पुनः स्थापनापछि भने निर्वाचन लोकतन्त्रको पहरेदारका रूपमा मानियो । बहुदलको आगमन लगत्तै २०४८ सालमा पहिलो संसदीय निर्वाचन सम्पन्न भयो भने २०५१ सालमा मध्यावधि निर्वाचन सम्पन्न भयो । २०५६ को संसदीय निर्वाचन नै राजतन्त्रात्मक संसदीय व्यवस्थाको अन्तिम निर्वाचन हुन पुग्यो । २०६४ सालमा सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनपश्चात् भने परिपक्व निर्वाचन प्रणालीको जग बस्यो जसले समावेशी राजनीतिलाई निर्वाचनकै माध्यमबाट विधिवत् भित्र्याएको भन्न सकिन्छ । यसपछि भने स्वच्छ, स्वतन्त्र र धाँधलीरहित पूर्वशर्तहरूसहित निर्वाचनको नेपाली धर्तीमा अभ्यास हुन थाल्यो । यद्यपि हरेक निर्वाचनपछि निर्वाचन धाँधलीपूर्ण भयो भनेर आवाज उठ्ने गरेको कारणले निर्वाचन प्रणालीमा समयसापेक्ष सुधारसहितको लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउने बारेमा थप प्रयत्नहरू भएको पाइन्छ । पछिल्लो चरणमा लोकतन्त्र भनेको केवल पाँच वर्षमा एक पटक भोट हाल्ने कर्मकाण्डमा मात्रै सीमित हुन हुँदैन भन्ने आवाज उठ्न थालेका छन् भने निर्वाचित पदाधिकारीले मतादेशको अवज्ञा गरेमा फिर्ता बोलाउन पाउने अधिकारको खोजी पनि बेलाबेलामा हुने गरेको छ ।

आजको सन्दर्भमा कुरा गर्दा नेपालमा तीन तहको सरकारसहितको संघीय संरचना लागू भएको छ, तीन तहका संरचनामध्ये पनि प्रतिनिधिसभा र प्रदेश सभाका हकमा संसदीय प्रणाली अवलम्बन गर्दै निर्वाचन प्रणालीका हकमा मिश्रित पद्धति अपनाइएको छ । राष्ट्रिय सभाका हकमा भने एकल संक्रमणीय निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दै स्थानीय तहमा भने प्रत्यक्ष निर्वाचित कार्यकारीको अवधारणामा आधारित प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ ।

समावेशिताको सन्दर्भमा नेपालको संविधान विशिष्ट प्रकारको छ । समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ, भने महत्त्वपूर्ण राजनैतिक उपलब्धिमध्ये समावेशिताको अभ्यास गर्न संविधानमा विभिन्न १७ समूहको व्यवस्था भए तापनि महिलाका हकमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत संघीय र प्रादेशिक संसदमा रहने ग्यारेण्टी गरिएको छ । स्थानीय तहमा चालिस प्रतिशतभन्दा माथि महिलाको प्रतिनिधित्व हुने गरी कानुनी बन्दोवस्त गरिएको छ । समावेशिताको यो व्यवस्थाले नेपालको संविधान संसारकै समावेशी संविधानका रूपमा कहलिएको छ । अझै नेपालले संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा घोषित दिगो विकास लक्ष्यमार्फत आगामी २०३० सम्ममा सबै क्षेत्रमा महिलाको प्रतिनिधित्व बराबरी पुऱ्याउने प्रस्तावमा पनि आफ्नो प्रतिवद्धता व्यक्त गरिसकेको छ । यस हिसाबले हालका लागि नेपालको संविधान र कानुनले अवलम्बन गरेको समावेशिताको बन्दोवस्त उल्लेखनीय रहेको भए तापनि आगामी दश वर्षभित्रमा यो पनि अपर्याप्त हुने भएको छ । त्यस दिशामा पनि नेपालले काम गर्न आजैबाट थाल्न जरुरी भइसकेको छ ।

गैरराजनीतिक क्षेत्रको चुनावको पनि चर्चा गरौं

निर्वाचन लोकतन्त्रको प्राण हो भन्दाभन्दै पनि लोकतन्त्रको प्राण बनेको निर्वाचन अत्यन्त महँगो भएको छ । सामान्य तवरले यसलाई धान्न मुश्किल पर्दछ । यसले भ्रष्टाचारलाई बढावा दिएको छ । राजनैतिक प्रकृतिको राज्य संरचनाका चुनाव मात्रै महँगो भएको हैन । राजनीति र पेशागत सबै क्षेत्रको चुनाव महँगो भएको छ । राजनीति महँगो भएको छ । राजनीतिमा देखा परेको विकृतिको प्रतिछाया त्यस्ता संघ संगठनहरूमा पनि प्रत्यक्ष रूपमा परेको छ । जिन्दगीभर पेशामा विताएका इमान्दारहरूले पेशागत संगठनको काम व्यवहारबाट नेतृत्व गरे पनि चुनाव लडेर जितेर नेतृत्व गर्न फलामको च्युरा चपाएसरह छ । त्यसैले राजनीति वा पेशागत संगठन जहाँ कतै पनि स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको गुन्जायस ज्यादै न्यून रह्यो । इमान, लगन, त्याग, क्षमता र सक्षमता गौण विषय बनेर निर्णायक विषय त पैसा बन्यो । पैसाले इज्जत र इमान खरिद गर्ने उल्टो यात्रा खासगरी नेपाली समाजमा आरम्भ भयो । यसले इज्जत, मान, प्रतिष्ठा, त्याग, समर्पण, क्षमता, दक्षता सबै लिलामी बन्न पुगे । यी सबै पैसामा साट्न सकिन्छ भन्ने मान्यता स्थापित हुन पुग्यो । त्यसैले अब जसरी पनि पैसा कमाउनु पर्छ भन्ने मान्यताले घर गर्न थाल्यो । तर इमानको धनले रातारात अरबपति बन्न सम्भव छैन उही पद, प्रतिष्ठा, पावर र सत्ताको दुरुपयोगमा अकृत धनको आर्जन र राजनीतिलाई खरिद गर्ने बन्धक बनाउने हकत नेपाली राजनीतिमा देखा पर्न थाल्यो । त्यसैले निर्वाचन प्रणालीमा सुधार भ्रष्टाचार नियन्त्रणको आधार अनिवार्यजस्तै बन्न पुगेको छ । सामान्य उपभोक्ता समितिको चुनाव वा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्वाचन, वकिल पत्रकार डाक्टर वा अरू कुनै पेशाकर्मीहरूको निर्वाचनमा करोडौंको खोलो नबगाएसम्म निर्वाचन पार लगाउन नसकिने तथ्य जगजाहेर छ । यस्तो संस्कार र संस्कृतिले राजनैतिक क्षेत्रको चुनावलाई स्वतः प्रभावित गरेकै छ । यसले समग्र राजनीतिमा नै नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यसै सेरोफेरोमा नेपाली राजनीतिमा विद्यमान निर्वाचन प्रणालीका सुधारको चर्चा गर्दा अरू पेशागत निर्वाचनका लागि पनि सुधारको ढोका खोलिने हुनाले प्रतिनिधिमूलक हिसाबले विद्यमान राजनैतिक क्षेत्रकै निर्वाचन प्रणालीका बारेमा यस लेखमा चर्चा गरिएको छ ।

समावेशी लोकतन्त्रका सम्बन्धमा विद्यमान निर्वाचन प्रणाली

निर्वाचन लोकतन्त्रको प्राण हो । निर्वाचन प्रणालीलाई जति विश्वसनीय बनाउन सक्यो लोकतन्त्रप्रतिको विश्वास त्यति नै वृद्धि हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिँदै आएको छ । खास गरी २०६४ सालको संविधानसभाको निर्वाचनअघि पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिआएकोमा संविधानसभाको निर्वाचनसँगै निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तन गरियो । संविधानसभाको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि अन्तरिम संविधान २०६३¹¹ ले निर्धारण गरेबमोजिम चालिस प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचित हुने र साठी प्रतिशत समानुपातिक गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणालीको अवलम्बन गरियो । नयाँ संविधानमा भने प्रतिनिधिसभा र प्रदेश सभामा चालिस प्रतिशत समानुपातिक र साठी प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचित हुने¹² गरी

¹¹ अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ६३

¹² नेपालको संविधान २०७२ को धारा ८४

मिश्रित निर्वाचन प्रणालीलाई निरन्तरता दिइयो । यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय सभामा भने महिला दलित र अल्पसंख्यक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका हकमा प्रत्यक्ष र खुला समूहमा भने पहिलो पटकलाई एकल संक्रमणीय निर्वाचन प्रणालीको अवलम्बन गर्ने एवं प्रदेश सभाका सदस्यहरू र स्थानीय तहका प्रमुख र उपप्रमुखहरू मतदाता रहने तर मतभार भने फरक हुने गरी अलग्गै कानुनी व्यवस्था¹³ गरिएको छ । स्थानीय तहमा भने पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली नै अवलम्बन गरिएको छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिका हकमा भने निर्वाचक मण्डलबाट¹⁴ निर्वाचन हुने व्यवस्था गरियो । विभिन्न तहमा विभिन्न पदमा विभिन्न निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएका कारणले निर्वाचन आफैँमा जटिल प्रक्रिया बन्न पुगेको छ । निर्वाचन पर्यवेक्षणलाई अनिवार्यजस्तै बनाइएको छ भने निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय टोलीहरूले पनि निर्वाचनका बारेमा सुधार गर्नुपर्ने बारेमा प्रतिवेदनहरू दिने गरेका छन् । निर्वाचन सञ्चालन गर्ने निर्वाचन आयोगका आफ्नै समस्याहरू रहेको भन्ने विभिन्न सन्दर्भमा आयोगले जानकारी गराउँदै आएको छ । राजनैतिक दल र सरकारका पनि आफ्ना गुनासाहरू रहेका छन् । यसकारण निर्वाचनसम्बन्धी सुधार अनिवार्यजस्तै बन्दै गएको छ । निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्ने र तिनको सुभावसहितको प्रतिवेदन,¹⁵ निर्वाचन प्रणाली, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू र कानुन कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्या र जनताको अपेक्षासमेतका सन्दर्भमा वर्तमान निर्वाचन प्रणालीमा, कानुनमा र व्यवहारमा सुधार आजको आवश्यकता हो ।

निर्वाचनसँग सम्बन्धित दश वटा ऐनहरू, आठ वटा नियमावली र ठूलो संख्यामा निर्देशिका रहेको कारणले एकापसमा बाभिने, दोहोरो तेहेरो पर्ने, कार्यान्वयनमा भ्रष्टाचलितो र बोभिलो हुने, छरिएर रहेका कानुनका कारणले जानकारीमा र कार्यान्वयनमा समस्या हुन सक्ने कारणले कानुनको एकीकरण अनिवार्य बन्न गएको छ । यसरी नै प्रदेश र संघ संसदीय मोडेलमा र स्थानीय तह राष्ट्रपतीय मोडेलमा रहेका कारण फरक फरक निकाय फरक फरक निर्वाचन प्रणालीको अभ्यास रहेकोले पनि निर्वाचनमा जटिलता पैदा भएको छ ।

समावेशी लोकतन्त्रका सम्बन्धमा निर्वाचन प्रणालीमा सुधारको अपरिहार्यता

उपर्युक्त प्रकरणमा उल्लिखित केही तथ्यहरूका आधारमा निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गर्न जरुरी छ । सुधारको उद्देश्य लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र समावेशिताको प्रवर्द्धन हो भन्ने कुरामा पनि केन्द्रित हुन जरुरी छ । यस उद्देश्यले निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गर्नका लागि अमूर्त छलफल हैन ठोस र मूर्त छलफल हुन जरुरी छ । तसर्थ विभिन्न अध्ययनहरूले पहिचान गरेका आधारमा¹⁶ सुधारको कामको थालनी गर्न पनि त्यतिकै जरुरी छ । दीर्घकालीन रूपमा समग्र प्रणालीकै सुधार र समीक्षा गर्नु पनि पर्ने होला तर तत्कालका लागि सुधार गर्ने पर्ने केही खास विषयहरू निम्नानुसार हुन सक्दछन् ।

¹³ नेपालको संविधान २०७२ को धारा ८६(६) तथा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन २०७३

¹⁴ नेपालको संविधान २०७२ को धारा ६२ र ६९

¹⁵ निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति(नियोक तथा जियोक) को प्रतिवेदन २०६५ र २०७०

¹⁶ निर्वाचन कानुनको सुधार र एकीकरणका सम्बन्धमा निर्वाचन आयोग र नेपाल कानुन समाजको संयुक्त पहलमा आयोजित कार्यक्रममा (२०७५ तथा २०७६ मा कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत, गण्डकी प्रदेशको पोखरा, वागमती प्रदेशको हेटौडा र २ नम्बर प्रदेशको जनकपुर) वरिष्ठ अधिवक्ता खिमलाल देवकोटा द्वारा प्रस्तुत अवधारणापत्रका आधारमा

१. निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गर्न पर्ने विषय

संविधानले पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरेको छ । संविधानसभाको निर्वाचन साठी प्रतिशत समानुपातिक र चालिस प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचित हुने गरी भएकोमा नयाँ संविधानले सो गणित उल्टाएर साठी प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचित हुने र चालिस प्रतिशत मात्रै समानुपातिक हुने गरेको छ । गणतन्त्र संघीयता धर्मनिरपेक्षता सँगै चार मुख्य राजनैतिक उपलब्धिमध्ये समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तलाई राजनीतिको अभिन्न अंग बनाउने कुरालाई राजनैतिक दलहरूले अगाडि सार्ने गरेका छन् । विद्यमान संविधान अनुसार क्लष्टरहरू कमसेकम सत्र थरी¹⁷ छन् तीमध्ये महिलाका लागि मात्रै एक तिहाई संविधानले नै ग्यारेण्टी गर्दछ ।¹⁸ अरूका हकमा संविधान मौन छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ । तर पहिलो हुने निर्वाचित हुनेमा समानुपातिक छैन । समानुपातिकलाई निर्वाचन क्षेत्र छैन । समानुपातिकको छनोट अपारदर्शी भएको छ भन्ने व्यापक चर्चा र गुनासो समेत छ । समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा जनताले उम्मेदवारलाई प्रत्यक्ष मतदान गर्न पाउने व्यवस्था छैन । निर्वाचन क्यालेण्डर छैन । निर्वाचन कहिले हुन्छ कसैलाई थाहा हुँदैन । मतदान केन्द्रमै मतगणना गर्ने व्यवस्था छैन । मतपेटिका ओसारपसारमा धाँधली र सौदावाजी हुने गरेको आशंका व्यापक छ । आचारसंहिता छ पालना भएन भन्ने गुनासो छ । शक्तिशाली अधिकार सम्पन्न संवैधानिक अंग निर्वाचन आयोग छ तर आफ्नो अधिकारको प्रयोग गरेर आजका मितिसम्म आचारसंहिता उल्लङ्घन गरेका कारणले कसैको उम्मेदवारी रद्द गरेको उदाहरण छैन । यस्ता दर्जनौँ समस्या छन् । यी समस्याको समाधान जरुरी छ । यसका लागि निर्वाचन प्रणालीमा पनि परिवर्तनको खाँचो छ जसले संविधान संशोधनकै माग गर्दछ । यतिवेला संविधान संशोधनको वहस छैन तर कमसेकम संविधानभित्रै रहेर पनि गर्न सकिने थुप्रै कुरा छन् । हाल महिलाको हकमा तेत्तीस प्रतिशत ग्यारेण्टी गरिएको छ तर अरू समावेशी बनाउने क्लष्टरहरूका बारेमा बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छैन । महिलाको तेत्तीस प्रतिशतको सट्टा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने कुरा र पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फ पनि पहिला तेत्तीस प्रतिशत सुनिश्चित गराउने त्यसपछि पूर्ण समानुपातिक बनाउने उपाय खोज्न सकिन्छ । समानुपातिक निर्वाचनतर्फका अलावा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फ महिलाका लागि निर्वाचन क्षेत्र निश्चित गर्ने वा प्रत्येक दोस्रो उम्मेदवार महिलाका लागि आरक्षित गर्ने वा यस्तै अरू के उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिकतर्फका प्रतिनिधिहरूका बीचमा असमानता रहेको भन्ने विचारहरू पनि आइरहेको सन्दर्भमा निर्वाचित प्रतिनिधि समान हुन् भन्ने व्यवहारबाटै पुष्टि गर्न सबैको निर्वाचन क्षेत्रको सुनिश्चितता हुने र मतदाताले समानुपातिकतर्फ दललाई गर्ने मतदानमा पनि दलले उठाएका

¹⁷ नेपालको संविधान २०७२ को धारा ८४(२) बमोजिम राजनैतिक दलहरूले उम्मेदवारी दिदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्नेछ ।

¹⁸ नेपालको संविधान २०७२ को धारा ८४(९)

उम्मेदवारमध्ये पनि कसलाई मतदान गरेको हो भन्ने कुराको सुनिश्चितता हुने नर्वे, स्वीडेन, फिनल्याण्ड, डेनमार्क (NORDIC) नोर्डिक कन्ट्रीहरूको जस्तो समानुपातिक उम्मेदवार र पार्टी दुवैलाई मतदान गर्न सकिने गरी मतपत्रको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

२. देश बाहिर रहेका मतदाताले मतदान गर्न पाउने व्यवस्था¹⁹

अनौपचारिक तथ्यांकका अनुसार भारतबाहेक करिब चालिस लाख नेपालीहरू देशबाहिर विभिन्न मुलुकमा छरिएर रहेका छन् । जो कुल जनसंख्याको छ भागको एक भाग हो । मतदाताको संख्याको कुरा गर्ने हो भने करिब एक तिहाइ हो । कुल मतदाताको करिब एक तिहाइ जसो मतदाता मतदानबाट वञ्चित हुने कुरा लोकतन्त्रका लागि राम्रो मानिँदैन । त्यसैले देशबाहिर रहेका मतदाताहरूले देशबाहिरै रहेर पनि आफ्नो मतदान गर्न पाउने अधिकार प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने अधिकारकर्मीहरूको र राजनैतिक दलहरूकै पनि आवाज रही आएको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले रिट निवेदन खारेज गर्दै निर्देशनात्मक आदेश²⁰ जारी गरिसकेको अवस्था छ । तर अदालत निर्देशनात्मक आदेश गर्ने आदेशको कार्यान्वयन होला कि नहोला भन्ने बारेमा ख्याल नगर्ने, सरकार अदालतको निर्देशनात्मक आदेशको बेवास्ता गर्दै जाने, आदेश गर्ने अदालत अवहेलनामा कारवाही गर्ने हिम्मत नगर्ने अनि अदालतका आदेश पनि पालना गरे पनि हुने नगरे पनि हुने भन्ने हालतमा पुगेपछि कानुनको शासन एकादेशको कथा बाहेक अरू हुने भएन । तसर्थ यस सम्बन्धमा या त अदालतले आफ्नो निर्देशनात्मक आदेशमा पुनरावलोकन गर्नु पर्‍यो या त सरकारले अदालतको आदेशको कार्यान्वयन गर्नुपर्‍यो या त अदालतले आदेश कार्यान्वयन नगर्नेहरूलाई अवहेलनामा कारवाही गर्नु पर्‍यो । समावेशी लोकतन्त्रमा निर्वाचनको कुरा गरिरहँदा आफ्ना नागरिकहरू जहाँ रहेका भए पनि निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने हक राख्छन् भन्ने कुरा व्यवहारतः पुष्टि गर्नका लागि पनि यो व्यवस्था गर्न जरुरी छ ।

विदेशमा रहेका मतदाताका पहिचान गर्न को नेपाली नागरिक हुन् ? को हैनन् ? पहिचान गर्ने कुरा, मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्ने कुरा र वैध मतदाताले मतदानमा भाग लिने कुरा आफ्नो पायक पर्ने स्थानबाट दूतावासबाट, एडभान्स भोटिङ सिष्टमबाट वा अनलाईन भोटिङबाट वा अन्य उपाय अवलम्बन गरेर भए पनि मतदान गर्न पाउने कुराको सुनिश्चितता गर्न जरुरी छ । अन्यथा देशबाहिर रहने एक तिहाइ मतदाता मतदानबाट वञ्चित हुने अनि यहाँ बाँकी मतदाताले भोट हालेका आधारमा बहुमत वा दुई तिहाइको सरकारका नाममा शासन गर्ने कुरा आफैँमा अवैधानिक हुन्छ, र अप्रजातान्त्रिक पनि हुन्छ, भन्ने कुराको हेक्का राख्न जरुरी छ ।

यसै सन्दर्भमा निर्वाचनमा खटिने कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीहरूले मतदान गर्नका लागि अग्रिम मतदानको व्यवस्था गर्ने वा अनलाइन मतदानको व्यवस्था गर्ने वा अन्य के उपाय हुन सक्दछन् जसले मतदानको अधिकारलाई सुरक्षित गर्न सकोस् । यस बारेमा पनि छलफल गरेर निश्कर्ष निकाल्न जरुरी छ । विदेशमा रहेका मतदाताले मतदान गर्न पाउने बारेको अन्तराष्ट्रिय

¹⁹ https://aceproject.org/ace-en/topics/va/explore_topic_new

²⁰ २०७४ चैत्र ७ गतेका दिन सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलाशले रिट निवेदन खारेज गर्ने तर सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्दै विदेशमा रहेका मतदाताहरूलाई मतदानको व्यवस्था मिलाउन भनेको अवस्था छ ।

अभ्यासका बारेमा चर्चा गर्दा विविधता भेटिन्छ, भने विविध कारणले सो व्यवस्था अवलम्बन गरेको पनि पाइन्छ। रोमन साम्राज्यकै पालामा यस खाले मताधिकारको प्रयोग भएको पाइन्छ। रोमन सम्राट अगस्टसकै पालामा रोम सिटिबाहिर रहेका २८ नव स्थापित उपनिवेशहरूका नागरिकहरूले मतदान गर्ने गरेका थिए। यो परम्परा पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धका बेला युद्धमा सक्रिय रूपमा भाग लिएका नागरिकहरूका लागि यो व्यवस्था गर्नु भन्नु जरूरी थियो र यसले निरन्तरता प्राप्त गर्‍यो। न्युजिल्याण्डले समुद्रमा काम गर्ने मानिसहरूका लागि सन् १८९० मा र अष्ट्रेलियाले सन् १९०२ मा युद्धमा खटिएका सैनिकहरूका लागि यो सुविधा उपलब्ध गराएको पाइन्छ।

बेलायतले पहिलो विश्वयुद्धकै बेला युद्धमा खटिएका सैनिकहरूका लागि र समुद्रमा काम गर्ने कामदारहरूका लागि हुलाकवाट मतदान गर्ने प्रचलन वा प्रोक्सी भोटिङको व्यवस्था समेत गराएको पाइन्छ, भने १९८० को वखतमा फोकल्याण्ड युद्धका बखत यो व्यवस्था पुनः प्रयोगमा ल्याइयो। क्यानडाले पोष्टल भोटिङ, प्रोक्सी भोटिङ वा यस्तै बन्दोबस्त युद्धमा खटिएका सैनिकहरूका लागि र उनका नजिकका परिवारका सदस्यहरूका लागि समेत १९९४ देखि १९५५ सम्म नै गर्‍यो।

फ्रान्स र बेलायतले आफ्ना उपनिवेशहरूका लागि यो व्यवस्था कायमै राखे। भारत, इण्डोनेशिया कोलम्बिया, स्पेन, अर्जेण्टिना, स्वीस, होण्डुरस, अष्ट्रिया, डोमिनिकन रिपब्लिक, कृक आइल्याण्ड लगायतका मुलुकहरूमा यो व्यवस्था कायम रहेको पाइन्छ। संकमणको अवस्थामा रहेका मुलुकहरूमा दक्षिण अफ्रिका नामिबिया प्यालेस्टाइन, बोस्निया हर्जगोभिना²¹, अफगानिस्तान²² र ग्वाम लगायतका देशहरूमा पनि यसको प्रचलन रहेको छ।

निर्वाचन प्रणालीको थप जटिलता: यसका लागि निर्वाचन प्रणालीमा सुधारसहित भिन्न मतदान प्रणालीको बन्दोबस्त गर्नुपर्ने भएको छ। मतदाता आफैँ उपस्थित हुनुपर्ने, समयमा मतदान गर्नुपर्ने, मतदाता परिचयपत्रसहित मतदान अधिकृतको उपस्थितिमा मतदान गर्नुपर्नेजस्ता मान्यताहरू यस अवस्थामा परिमार्जन गर्न जरूरी छ।

३. निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता र स्वतन्त्रता वृद्धि गर्ने कुरा

निर्वाचन आयोग संवैधानिक अंग हो। संविधानले नै उसका अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ। संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा संसदीय सुनुवाइ पार गरेर राष्ट्रपतिबाट नियुक्त भैसकेपछि संविधानमा तोकेका अन्य योग्यता गुमाएमा वा महाअभियोग बाहेक आयुक्तहरूको बर्खास्ती हुँदैन। तर त्यति बलियो निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचन मिति घोषणा गर्ने अधिकार छैन। निर्वाचन आयोगलाई वित्तीय र प्रशासनिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने कुरा पनि छैन। निर्वाचन आचारसंहिता परिपालना गर्ने गराउने ताकत निर्वाचन आयोग राख्दैन। निर्वाचन प्रक्रिया र सामान्य मतदाता नामावली दर्ता प्रक्रिया लगायत निर्वाचनका सम्पूर्ण प्रक्रियामा नेपाल सरकार र सरोकारवाला निकाय समेतबाट पर्याप्त सहयोगको अभाव रहेको कुरा निर्वाचन आयोग औपचारिक वा अनौपचारिक रूपमा बताइरहन्छ। निर्वाचन सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरूका बीचमा आपसी

²¹ <https://aceproject.org/ace-en/topics/va/annex/country-case-studies/bosnia-and-herzegovina-post-war-trends-in-external>

²² <https://aceproject.org/ace-en/topics/va/annex/country-case-studies/afghanistan2019s-2004-presidential-election>

समन्वयको समस्यालाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने अहं प्रश्न छ । निर्वाचन आयोगमा दक्ष जनशक्तिको अभावमा तडुपिरहेको कुरा बेला वखतमा सुन्नमा आउँछ । यस्तो समस्या कसरी समाधान गर्ने लगायतका विषयहरूमा सम्बन्धित निकायको ध्यान जान जरुरी छ ।

४. निर्वाचन खर्च राज्यले व्यहोर्ने

Campaign finance issues have a significant impact on the quality of elections.²³ यो अध्ययनले निर्वाचन अर्थपूर्ण र गुणस्तरीय समेत हुनुपर्ने कुराको निष्कर्ष निकालेको छ भने सोका लागि राज्यले निर्वाचन खर्च व्यहोर्ने पद्धति जरुरी भएको पुष्टि गर्दछ । निर्वाचन आयोगले संघीय संसदको निर्वाचनका लागि प्रतिउम्मेदवार पच्चीस लाख रुपैयाँ तोकेको छ । प्रदेशका लागि पन्ध्र लाख रुपैयाँ तोकेको छ । जब कि पूरै कार्यकालभरिमा दायाँबायाँ नगर्ने र इमान नबेच्ने हो भने संघीय सांसदले पाउने पारिश्रमिक पनि त्यति नै हो । पूरै कार्यकालमा पाउने पारिश्रमिक जति नै निर्वाचन खर्च गर्न औपचारिक अनुमति दिने व्यवस्था नै गलत छ एकातिर भने अर्कोतिर प्रत्येक निर्वाचनलगत्तै त्यो भन्दा दशौँ गुणा बढी खर्च गर्ने गरेको तथ्य सार्वजनिक हुने गरेका छन् ।²⁴ तोकिएभन्दा बढी खर्च गर्नु आचारसंहिताको उल्लङ्घन हो । आचारसंहिता उल्लङ्घन गर्नेको उम्मेदवारी वा निर्वाचित भैसकेपछि पनि पद खारेज गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोग स्वयंलाई छ । तर यी व्यवस्था केवल हात्तीको देखाउने दाँतमा सीमित छन् । तथ्यांक अध्ययनहरूले बताउँछन् निर्वाचन अत्यन्त खर्चिलो भयो ।²⁵ यस्तो खर्चिलो निर्वाचन इमान नबेच्ने मानिसले सामना गर्न सक्दैन । यस्तो खर्चिलो निर्वाचन प्रणालीबाट लोकतन्त्र सुदृढ र सुरक्षित दुवै हुन सक्दैन । त्यसो हो भने निर्वाचनको खर्चमा सुधार वा कम खर्चिलो बनाउन निर्वाचन प्रणालीमा के सुधार गर्न सकिएला भन्ने यतिबेलाको छलफलको अर्को महत्त्वपूर्ण विषय हो । यस सन्दर्भमा खर्चलाई पारदर्शी बनाएर, बढी खर्च गर्नेहरूका हकमा त्यस्तो बढी खर्च गर्ने उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई दिएर वा निर्वाचित भइसकेपछि पनि बढी निर्वाचन खर्च गरेको पाइएमा उक्त निर्वाचन नै बदर गरेर वा निर्वाचन खर्च नै राज्यले व्यहोर्ने गरेर के गरेर निर्वाचन खर्च नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । निर्वाचनमा दलहरूलाई जिम्मेवार बनाउने दलहरूले अधिल्लो निर्वाचनमा प्राप्त गरेको मतका आधारमा निर्वाचन खर्च उपलब्ध गराएर वा राज्य कोष मिसिएपछि सोको लेखापरीक्षण महालेखापरीक्षकबाटै गराएर पारदर्शिता कायम गर्दै निर्वाचनमा फजुल खर्च गर्ने विकृतिलाई रोक्न जरुरी भैसकेको छ ।

निर्वाचन खर्च राज्यकोषबाट व्यहोर्ने वारेको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका वारेमा पनि विविधता पाइन्छ ।²⁶ सम्बन्धित मुलुकको अवस्था समेतका आधारमा खर्च व्यवस्थापन गर्ने अभ्यासलाई अनुसरण गर्दै नेपालको सन्दर्भमा लोकतन्त्र र समावेशी मान्यतालाई केन्द्रमा राख्दै असल

²³ Handbook for the Observation of Campaign Finance: OSCE ODIHR

²⁴ <https://www.ifes.org/publications/new-report-campaign-finance-monitoring-nepal>

²⁵ Study on election Campaign Finance Local Provincial and Federal elections in Nepal 2017:Eoc Nepal

²⁶ <https://www.econlib.org/library/Enc/CampaignFinance.html>

अभ्यासको अनुसरण गर्न सकिन्छ । अष्ट्रेलियामा सन् २०१३ को निर्वाचन परिणामपछि राजनैतिक दल र उम्मेदवारहरूले करिब ५८ मिलियन डलर निर्वाचन खर्चबापत राज्यबाट भुक्तानी लिए । त्यसमध्ये लेबर पार्टी एकलैले निर्वाचनमा प्राप्त गरेको मतका आधारमा करिब २४ मिलियन डलर प्राप्त गर्‍यो । राज्यकोषबाट पैसा बाँड्ने व्यवस्था १९८४ मा गरिएको थियो । यो रकमबाहेक पनि निजी क्षेत्रबाट रकम संकलन गर्न सक्ने दलहरूलाई छुट थियो । यसरी निर्वाचनमा दलहरूलाई दिएको चन्दाका हकमा पनि चन्दा दातालाई कर छुट दिने व्यवस्था गरियो । अष्ट्रेलियामा निर्वाचन खर्च राज्यबाट व्यहोर्ने प्रचलन छ । यसका लागि निर्वाचित निकायमा प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ । अधिल्लो वर्षको प्राप्त मतको आधार, अधिल्लो वर्ष प्राप्त सिटको आधार र कम्तीमा एक प्रतिशत मत प्राप्त गरेको नेशनल काउन्सिलमा प्रतिनिधित्व गरेको समेतका आधारमा र संसदमा कम्तीमा पाँच सिट प्राप्त गरी प्रतिनिधित्व गरेको आधारमा उसले प्राप्त गर्ने रकम फरक पर्दछ ।

बेल्जियममा भने संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनैतिक दलले मात्रै राज्यबाट अनुदान प्राप्त गर्दछ । राज्यका हरेक निकायमा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूले प्रतिनिधित्वका अनुपातमा रकम प्राप्त गर्दछन् । यसका अतिरिक्त निजी तवरमा चन्दा वा सहयोग गर्नेहरूका हकमा पनि कर छुट दिने, प्रचारका लागि सञ्चार माध्यममा स्थान दिने, निशुल्क हुलाक सेवा प्रदान गर्ने जस्ता सुविधाहरू पनि प्रदान गर्ने व्यवस्था छ ।

जर्मनीमा राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐनले दलले प्राप्त गरेको मतका आधारमा यस प्रकारको बजेट दिने व्यवस्था गरेको छ । सन् १९५८ देखि आरम्भ गरेको यो परम्परा संघीय संवैधानिक अदालतले समयसमयमा निष्पक्ष ढंगले वितरण गर्न रुलिङ गर्ने गरेको छ । राज्यबाट प्राप्त गरेको रकमको खर्चको फाँटवारी राजनैतिक दलहरूले अनिवार्य रूपमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । फ्रान्समा पनि निश्चित रकम राज्यकोषबाट वितरण गर्ने व्यवस्था छ । यसका लागि उम्मेदवारहरूले निर्वाचनका दौरानमा खर्च गरेको रकम पछि राज्यबाट भुक्तानी लिन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । राज्यबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष भुक्तानी दिने व्यवस्था गरिएको छ । अन्य खर्चहरू प्रत्यक्ष भुक्तानीका रूपमा निर्वाचनपछि प्राप्त गर्ने र निर्वाचनका दौरानमा भएको विज्ञापन वा प्रेसको खर्च भने राज्यले सोभै तिनै सञ्चार माध्यमहरूमा भुक्तानी गरिदिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अमेरिका²⁷ र डेनमार्क²⁸ मा नियमित रूपमा राजनैतिक दलहरूले राज्यबाट निर्वाचन खर्च प्राप्त गर्ने गरेको पाइन्छ । यसका लागि अधिल्लो वर्षमा उक्त दलले प्राप्त गरेको एक मत बराबर तीस डेनिस कोनरका दरले सोही मतको आधारमा रकम पाउने गर्दछन् । यस बाहेक निजी रूपमा प्राप्त गरेको चन्दा रकममा राज्यले कर छुट दिने व्यवस्था गरेको छ ।

²⁷ <https://www.fec.gov/>

²⁸ <https://thehill.com/blogs/congress-blog/presidential-campaign/182021-the-danish-way-of-elections>

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका रूपमा रहेको राज्यकोषबाट व्यहोर्ने रकम भने फरक फरक छन्।²⁹ प्रति भोटका हिसाबले राज्यकोषको लगानी गरिने भए तापनि कसैले राष्ट्रिय पार्टी हुनुपर्ने कसैले एक सिट जितेको हुनुपर्ने लगायतका प्रावधानहरू राखेको पाइन्छ।

५ नोभोट प्रणालीबारे

निर्वाचनमा भोट हाल्ने मात्रै अधिकार मताधिकार हैन मतदानमार्फत उम्मेदवार वा दललाई इन्कार गर्न पाउने पनि मताधिकारभित्रै पर्दछ भन्ने मान्यताका आधारमा चुनावी मैदानमा उत्रेका दल वा उम्मेदवारहरूलाई म मतदान गर्दिन वा उम्मेदवारमध्ये कसैलाई पनि मेरो मतदान हैन भन्ने अर्थ लाने गरी मतपत्रमार्फत प्रकट गर्न पाउनु पर्छ भन्ने मान्यताको विकास भयो। संसारका कयौँ देशमा रहेको यो व्यवस्था हाम्रो देशमा पनि तदनुरूप व्यवस्था गर्न सर्वोच्च अदालतले सरकारका नाममा परमादेश जारी गरिसकेको अवस्था छ। निर्वाचनको माध्यमबाट अभू बढी लोकतन्त्रको प्रयोगको ग्यारेण्टी गर्न र निर्वाचनमा खडा भएका उम्मेदवारहरू कसैलाई पनि म मत दिन्न भन्ने पाउने व्यवस्था गर्न जरुरी ठानिएको छ। यसका लागि के व्यवस्था गर्न सकिन्छ। निर्वाचन वहिष्कार गरेर राज्यको मूल प्रवाहवाटै बाहिर रहने समूहलाई पनि निर्वाचनमा सहभागी भएरै आफ्नो असहमति जाहेर गर्ने व्यवस्था गर्न कसरी गर्न सकिन्छ छलफल गर्न जरुरी भएको छ। नो भोट बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको चर्चा गर्दा तत्कालीन सोभियत संघको अनुभव चाखलाग्दो छ। सन् १९९० को निर्वाचन जसले रुसी महासंघ विघटनको दिशामा लाग्यो, यस निर्वाचनमा बोरिस यल्लिनले नेतृत्व गरेको कम्युनिष्ट पार्टीले यही प्रावधानका कारणले हार व्यहोर्नु पर्यो। मतपत्रमा माथिकामध्ये कसैलाई पनि मत दिन्न भन्ने विकल्पमा मतदान गरेका कारणले यो अवस्था आएको थियो। सोभियत संघ विघटन भै बनेको रुसी महासंघमा यो प्रचलन सन् २००६ देखि भने अन्त्य गरिएको छ। युकेनमा भने यो व्यवस्था कायम छ।

यसै गरी स्पेनमा पनि मतपत्र खाली छाड्ने वा सिट खाली राख्ने विकल्प प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था राखियो। स्पेनमा सबैका विरुद्धमा मतदान भन्ने विकल्प राखियो। अमेरिका : नेभादा राज्यमा यसको प्रयोग भएको छ। बंगलादेशले यो व्यवस्थालाई सन् २००८ मा आरम्भ गर्‍यो^{३०} भने पाकिस्तानले २०१३ देखि प्रचलनमा ल्याएकोमा त्यसपछि निर्वाचन आयोगले यो व्यवस्थालाई अस्वीकार गरिदिएको छ। बुल्गेरियाले सन् २०१६ को राष्ट्रपतीय निर्वाचनमा प्रयोगमा ल्याएको छ। यस प्रकारको व्यवस्थाले सबैका विरुद्ध भन्ने वा माथिका कसैलाई पनि हैन भन्ने मत अर्थात् नकारात्मक मतले बहुमत प्राप्त गर्‍यो भने निर्वाचनको वैधता समाप्त हुने खतरा पनि आइपर्छ। यसो हुँदा जनताको विश्वास मतमार्फत प्रकट हुने भएकाले जनताको विश्वास हरहमेसा कायम गरिराख्न राजनैतिक दल र उम्मेदवारहरूलाई बाध्यता आइपर्दछ जसले लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउन मद्दत गर्दछ भन्ने विश्वास गरिन्छ।

²⁹ <https://www.opensecrets.org/news/disclosure>.

³⁰ https://www.ifes.org/sites/default/files/bangladesh_parliamentary_campaign_finance_expenses_and_monitoring_one_pager_december_2018.pdf

स्पेनमा खाली मतपत्र मतदान गर्ने वा उम्मेदवार नै खाली गराउने अभियानमा सञ्चालन हुँदा बार्सिलोनामा र त्यस वरपरको क्षेत्रमा करिब दुई प्रतिशत यस्तो मतदान भएको उदाहरण सन् २०११ को निर्वाचनमा देखिएको थियो । अमेरिकाभरि पनि विभिन्न राज्यमा कसैलाई पनि हैन भन्ने विकल्पमा मतदान गर्ने अभियान चलेको छ र यस प्रकारको मतपत्रको प्रचलन क्यालिफोर्निया नेभादा लगायतका राज्यहरूमा प्रभावकारी ढंगले चलेको छ ।

भारतमा सन् १९९३ मा सर्वोच्च अदालतले एक सार्वजनिक महत्त्वको रिट निवेदनमा कसैलाई पनि मेरो मतदान हैन भन्ने मत संकेत राख्न आदेश दियो । भारतीय निर्वाचन आयोगले प्रयोग गर्ने विद्युतीय मतदान मेशिनमा कस चिह्न अंकित संकेत पनि राखियो । भारतीय सरकार र निर्वाचन आयोगले माथिकामध्ये कसैलाई पनि हैन भन्ने विकल्प राख्ने मत सुझाएका कारणले यसको प्रयोग भै आएको छ । यद्यपि सन् १९९४ को मतदानमा करिब छ लाख मतमध्ये यस्तो मत प्रतिशत एक अंकमै सीमित छ । सम्पूर्ण मत परिणाममा यसले खासै प्रभाव पारेको देखिँदैन तथापि मतदाताको अधिकारको रक्षा गर्ने काम यस प्रकारको विकल्पले गर्दछ भन्ने मत भारतीय अभियन्ताहरू राख्दछन् । भारतीय एक अध्ययनले कोटाको प्रयोगले राजनैतिक सहभागितालाई बढाएको र अनिवार्य मतदानका लागि प्रभावित गरेको निष्कर्ष निकालेको छ । (From a policy perspective, NOTA may be an effective tool to increase political participation, and can attenuate the electoral impact of compulsory voting.) (Gergely Ujhelyi, 2019)

इण्डोनेशियामा पनि NOTA (Non of the above) माथिकामध्ये कसैलाई पनि हैन भन्ने मतपत्रको प्रयोग भै आएको छ । यो व्यवस्थाले एकजना मात्रै उम्मेदवारी परेको अवस्थामा पनि निर्विरोध हुन सक्ने अवस्था रहेन । एक जनाको मात्रै उम्मेदवारी परे पनि उनले मतदानमा भाग लिएर बहुमत प्राप्त नगर्दासम्म निर्वाचित भएको नमानिने व्यवस्था छ । यो व्यवस्थाका कारण सन् २०१३ मा ३ सिट १७ मा नौ सिट र १८ मा ३५ हजारभन्दा बढी उम्मेदवारका सन्दर्भमा यो विकल्पका कारणले निर्वाचित हुनै नसकेको अवस्था आइपरेको छ । बेलायतमा भने यस प्रकारको कानुनी व्यवस्थाका लागि संसदको Parliamentary Political & Constitutional Reform Committee (PCRC) समक्ष यस्तो व्यवस्था गर्न अनुरोध गरिएको र सो समितिले यस विषयमा अर्को निर्वाचन अगावै सार्वजनिक परामर्श गर्न सुझाएको थियो । यो सुझावको कार्यान्वयनका लागि दवाब दिन बेलायतमा नोटा पार्टी, नन अफ द एभोव पार्टी वा मेरो भोट प्राप्त गर्न कोही पनि सक्षम छैनन् भन्ने पार्टी लगायतका पार्टी र उम्मेदवारहरू सक्रिय रहेका छन् ।

क्यानडामा पनि औपचारिक ढंगले यो व्यवस्था लागू भएको छैन तर पनि जेरो नन अफ द एभोव पार्टी गठन गर्ने र निर्वाचनमा सहभागी हुने बेलायतको जस्तै अभ्यास व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ । अन्टेरियो राज्यमा नन अफ द एभोव पार्टी निर्वाचन आयोगमा दर्ता भै निर्वाचनमा उम्मेदवार उठाउने गरेको छ । नर्वेमा पनि यस प्रणालीलाई नियम बनाएर नै अवलम्बन गरिएको छ । मतदाता उपस्थित भै खाली मतपत्र खसाल्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । सन् २०१७ को निर्वाचनमा भ्रण्डै एक प्रतिशतभन्दा कम मत भए पनि करिब १२ हजारभन्दा माथि यस्तो मत प्राप्त भएको पाइन्छ । अर्जेण्टिना, पोल्याण्ड, युकेनजस्ता मुलुकहरूमा पनि यस प्रकारको व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

६. निर्वाचन प्रणालीमै सुधारका लागि संविधान संशोधन

निर्वाचन प्रणालीको सुधार एक नियमित प्रक्रिया हो । एक पटक निर्धारण गरिएको निर्वाचन प्रणाली सदाका लागि उपयुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले विकसित सन्दर्भलाई ध्यानमा राख्दै तदनुकूल विकास गर्दै र सुधार गर्दै लैजान जरुरी हुन्छ । संविधान स्वयं पनि अपरिवर्तनीय दस्तावेज होइन । त्यसैले संविधानको प्रयोग गर्दै जाँदा अझ राम्रो गर्न आवश्यक ठानियो भने कानुनको संशोधनबाट सुधार पर्याप्त ठानिएन भने संविधान नै पनि संशोधन गर्न जरुरी ठानिन्छ । यसो गर्न राज्यले आवश्यक ठान्यो भने र दलहरूका बीचमा आपसी सहमति भयो भने संविधान पनि संशोधन गर्न सक्दछन् । निर्वाचन प्रणालीकै सुधारका लागि संविधान संशोधन गर्न आवश्यक ठानियो भने पूर्ण समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने वा प्रतिनिधिसभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र राष्ट्रिय सभामा पूर्ण समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने भन्ने बारेमा पनि छलफल हुने गरेको छ । दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने सन्दर्भमा महिलाको प्रतिनिधित्व पचास प्रतिशत पुऱ्याउने सन्दर्भमा संविधानको संशोधन अनिवार्य नै छ । त्यसअघि नै पनि निर्वाचन प्रणालीमा नै परिमार्जन गर्न पऱ्यो भने संविधान संशोधनको क्रममा कुन निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दा देश र जनताको हितमा हुन्छ जनताको अपेक्षा पनि पूरा हुन्छ र लोकतन्त्र सुदृढ हुन्छ, भन्नेतर्फ पनि ख्याल राख्न जरुरी छ ।

अन्तमा

राजनीति नै मुल नीति भएका कारणले अन्य क्षेत्रको सुधार राजनीतिक क्षेत्रको सुधारसँगै जोडिएको छ । राजनीतिको सिको अरू क्षेत्रले समेत गर्ने भएका कारणले राजनीतिमा जति मार वा पीडा खपियो त्योभन्दा भिन्न अरू क्षेत्रमा छैन भन्ने स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ । तसर्थ राजनीति बाहेक अरू क्षेत्रको सुधारको कुरा गर्नु मूर्खता सिवाय केही हुँदैन । त्यसैले निर्वाचनका बारेमा राजनीति बाहेकका पेशागत संघ संगठनहरूले पनि केही करोडभन्दा घटीमा चुनावी अभियान सञ्चालन गर्न सम्भव छैन । इमान नबेचीकन कुनै पनि पेशा वा व्यवसायमा केही करोड कमाउने कुरा निकै कठिन कुरा हो त्यसमा पनि राजनीतिमा त त्यो सम्भव नै छैन । त्यसैले इमान नबेचीकन राजनीतिमा वा कुनै पेशा व्यवसायमा शिर ठाडो गरी संस्थाहरूको नेतृत्व गर्न सक्ने वातावरणका लागि पनि निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र र धाँधलीरहित हुन त जरुरी छ भने समावेशी र कम खर्चिलो बनाउन पनि जरुरी छ । त्यसका लागि खर्च घटाउन जरुरी छ । निर्वाचन महँगो भयो भने लोकतन्त्र महँगो हुन्छ । राजनीतिमा मौलाएको बहदो महंगी नियन्त्रण गर्न विद्यमान कानुनमा सुधारको खाँचो छ । कानुन सँगसँगै संस्कारको सुधार पनि त्यतिकै खाँचो छ । निर्वाचन प्रणालीमा आमूल सुधार गरौं र निर्वाचन प्रणालीमा सुधार, भ्रष्टाचार नियन्त्रणको आधार हो भन्ने पनि स्थापित गरौं ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

संविधान तथा ऐन कानूनहरू

- नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन, २००४
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७

- नेपालको संविधान, २०१९
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३
- प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३
- निर्वाचन आयोग ऐन,

निर्वाचन पर्यवेक्षण समितिका प्रतिवेदनहरू

- निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (नियोक) द्वारा सार्वजनिक निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदन २०६५ र २०७०
- निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (जियोक) द्वारा सार्वजनिक निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदन २०६५ र २०७०
- निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (इयोक) द्वारा सार्वजनिक निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदन २०६५ र २०७०

अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययन प्रतिवेदन तथा कार्यपत्रहरू

- Gergely Ujhelyi, Somdeep Chatterjee, and Andrea Szabó (2019). *None Of The Above* Conference Paper
- Handbook for the observation of Campaign Finance:OSCE ODIHR (2015)
- Electoral System Design: The International IDEA Handbook 2002
- Electoral System Design: The New International IDEA Handbook 2005
- Study on election Campaign Finance Local Provincial and Federal elections in Nepal 2017:Eoc Nepal

महत्त्वपूर्ण वेवसाइटहरू

- https://www.brainyquote.com/quotes/george_bernard_shaw_155956
- <https://www.goodreads.com/quotes/111213>
- https://www.brainyquote.com/quotes/karl_marx_136416
- <https://www.passiton.com/inspirational-quotes/4843-there-comes-a-time-in-your-life-when-you-have>

- <https://www.britannica.com/topic/election-political-science>
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/democracy>
- <https://www.bbc.com/news/world-asia-23810381>
- https://aceproject.org/ace-en/topics/va/explore_topic_new
- <https://aceproject.org/ace-en/topics/va/annex/country-case-studies/bosnia-and-herzegovina-post-war-trends-in-external>
- <https://aceproject.org/ace-en/topics/va/annex/country-case-studies/afghanistan2019s-2004-presidential-election>
- <https://www.ifes.org/publications/new-report-campaign-finance-monitoring-nepal>
- <https://www.econlib.org/library/Enc/CampaignFinance.html>
- <https://www.fec.gov/>
- <https://thehill.com/blogs/congress-blog/presidential-campaign/182021-the-danish-way-of-elections>
- <https://www.opensecrets.org/news/disclosure>
- https://www.ifes.org/sites/default/files/bangladesh_parliamentary_campaign_finance_expenses_and_monitoring_one_pager_december_2018.pdf

एक पटक मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरिसकेपछि
फेरी दर्ता गर्नुपर्दैन ।

निर्वाचन आचार संहिता र नेपालमा यसको प्रयोग

कृष्णराज खनाल*

१. पृष्ठभूमि

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८ को धारा २१ को उपधारा (१) अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार छ^१ भने सोही धाराको उपधारा (३) ले हरेक व्यक्तिले गोप्य मतदान तथा स्वतन्त्र रूपमा मतदान प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने गरी मताधिकार (Right to Vote) को प्रत्याभूति गरेको छ।^२ यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को धारा २५ मा स्वतन्त्रपूर्वक आफ्ना प्रतिनिधि छान्न पाउने र गोप्य मतदान तथा स्वतन्त्रता पूर्वक निर्वाचनको हरेक प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने प्रत्येक व्यक्तिको अन्तरनिहित अधिकार हो भनी उल्लेख भएको देखिन्छ।^३ यी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले प्रदान गरेका अधिकारहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु हस्ताक्षरकर्ता राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पनि हो।

विश्वका हरेक लोकतान्त्रिक मुलुकले नागरिकलाई आफ्नो प्रतिनिधि छनोट गर्नका लागि निर्वाचन प्रक्रियामा स्वतन्त्रता पूर्वक सहभागी हुने अधिकार संविधान तथा कानूनद्वारा सुनिश्चित गरेको हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने मुलुकको इतिहासमा पहिलो पटक संविधान सभाबाट जारी गरिएको नेपालको संविधानको प्रस्तावनाको पाँचौं अनुच्छेदमा “जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणा लगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्न”^४ भन्ने उल्लेख गरी बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनलाई प्रमुख प्राथमिकता दिइएको छ। संविधानको प्रस्तावनामा उल्लिखित व्यवस्थाको मूल्य, मान्यता तथा मर्मलाई आत्मसात गरी हरेक निर्वाचनमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र शान्तिपूर्ण रूपले सहभागी हुन पाउने आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई सुदृढ तुल्याउन निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले निष्पक्ष, स्वतन्त्र र

* उपसचिव (कानून)

^१ धारा २१ को उपधारा (१) मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ प्रकाशक नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, २०६७

^२ उपधारा (३) ऐ. ऐ.

^३ दफा २५ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ प्रकाशक नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, २०६७

^४ प्रस्तावना, नेपालको संविधान, कानून कृताव व्यवस्था समिति, २०७२

स्वच्छ रूपले निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ । स्वतन्त्र, स्वच्छ, र विश्वसनीय निर्वाचन लोकतन्त्रको आधार स्तम्भको रूपमा रहेको हुन्छ । निष्पक्ष निर्वाचनले नै लोकतन्त्रका आधारहरूलाई सुदृढ र संस्थागत तुल्याउँछ ।

लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई सुदृढ तुल्याउन राजनीतिक दलहरूको भूमिका निःसन्देह रूपमा अहं रहेको हुन्छ । राजनीतिक दलहरूले आफ्ना नीति, कार्यक्रम र प्रतिबद्धतामार्फत आमजनताका चाहना र भावनालाई अभिव्यक्त गर्दछन् । यस्ता अभिव्यक्तिलाई राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनमार्फत अनुमोदन गराउन खोज्दछन् । यसप्रकार राजनीतिक दल र निर्वाचनबीच सदैव अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ, र निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले स्वतन्त्र र स्वच्छ निर्वाचनको माध्यमद्वारा उनीहरूका धारणा, दृष्टिकोण र मान्यताहरूलाई जनताको मतद्वारा वैधता दिलाउने तर्फ महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । निर्वाचनको समयमा प्रत्येक राज्यले कुनै न कुनै रूपमा निर्वाचन आचार संहिताको प्रयोग गरेका हुन्छन् । निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र शान्तिपूर्ण तरबबाट सञ्चालन गर्ने धेरै विषयहरूमध्ये निर्वाचन आचार संहितालाई प्रमुख साधनको रूपमा लिइन्छ ।

२. निर्वाचन आचार संहिता के हो ?

निर्वाचन आचार संहिता के हो ? भन्ने सम्बन्धमा सबैको बीचमा मतैक्य भएको पाइँदैन । कसैले यसलाई नैतिक आचरणको नियम भन्दछन् भने कसैले कानूनी दस्तावेज । निर्वाचन आचार संहिताले नैतिक आचरणका साथै कानूनी अवधारणालाई पनि समेटेको हुन्छ । निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ ले निर्वाचन आचार संहितालाई कानूनी मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ । उक्त ऐनको दफा २३ को उपदफा (३) ले निर्वाचन आचार संहिता पालना सम्बन्धमा आयोगले दिएको आदेश बमोजिम काम कारवाही नरोक्ने वा दिएको आदेश बमोजिम काम कारवाही बढेर नगर्ने राजनीतिक दल, उम्मेदवार, व्यक्ति, संस्था, पदाधिकारी वा निकायलाई आयोगले एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।^५ निर्वाचन आचार संहितालाई निम्न कुराहरूको सम्मिश्रण हो भनी भन्न सकिन्छ :-

- कानून,
- आदर्श,
- आचरण,
- व्यवहार,
- नैतिक बन्धन

समग्रमा निर्वाचन आचार संहितालाई निर्वाचन प्रक्रियामा सरोकारवालाहरूको सहभागितामा सरोकारवालाहरूलाई लागु हुने विशिष्ट खालको आचरणको नियम हो भनी भन्न सकिन्छ ।

^५दफा २३ को उपदफा (३) निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ कानून किताब व्यवस्था समिति काठमाडौं

३. निर्वाचन आचार संहिता निर्माणको सिद्धान्त

निर्वाचन आचार संहिताले निर्वाचन प्रक्रियामा संलग्न सरोकारवालाहरूको आचरणलाई व्यवस्थित र मर्यादित बनाउने उद्देश्य राख्दछ । स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी तथा विश्वसनीय निर्वाचन सञ्चालन गर्नका लागि प्रभावकारी निर्वाचन आचार संहिताको आवश्यकता पर्दछ । निर्वाचन आचार संहिता राजनीतिक दल, उम्मेदवार, मतदाता तथा सरोकारवालाहरूले पालना गर्नुपर्ने आचरणका नियमहरूको संग्रह हो ।^६ सामान्यतया नैतिक बन्धनकारी दस्तावेजको रूपमा रहने निर्वाचन आचार संहिता निर्माणमा पनि निकै सतर्कता अपनाउनु पर्छ किनकि यसले निर्वाचनको हरेक प्रक्रिया र चरणमा प्रभाव पार्ने हुन्छ । निर्वाचन आचारसंहिता निर्माण गर्दा सामान्यतया निम्न सिद्धान्तलाई अंगीकार गर्ने गरिन्छ :-

१. निर्वाचनका निष्पक्षताको सिद्धान्त
२. निर्वाचन स्वच्छताको सिद्धान्त
३. निर्वाचन स्वतन्त्रताको सिद्धान्त
४. निर्वाचन पारदर्शिताको सिद्धान्त
५. प्रभावकारिताको सिद्धान्त
६. निर्वाचन सहभागिताको सिद्धान्त
७. व्यापकताको सिद्धान्त
८. नैतिक बन्धन र नियन्त्रणको सिद्धान्त ।

४. निर्वाचन आचार संहिता किन ?

लोकतन्त्रका लागि आवधिक निर्वाचन अपरिहार्य शर्त हो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र एवं मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूद्वारा प्रत्याभूत गरिएको प्रतिनिधि छनोट, मतदानको अधिकार र निर्वाचनको हरेक प्रक्रियामा स्वतन्त्रता पूर्वक सहभागी हुने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नु हरेक लोकतान्त्रिक मुलुकका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको साथसाथै राष्ट्रिय दायित्व पनि रहन आउँछ ।

विश्वका हरेक लोकतान्त्रिक मुलुकले निर्वाचनलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष, भयरहित, विश्वसनीय, मितव्ययी तथा हिंसारहित बनाउन निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न कानूनी तथा संरचनागत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसमध्ये निर्वाचन आचार संहिता पनि प्रमुख कानूनी व्यवस्थाकै एक अङ्ग हो । निर्वाचनलाई स्वतन्त्र, स्वच्छ, निष्पक्ष, मितव्ययी तथा भयमुक्त वातावरणमा सम्पन्न गर्नमा निर्वाचन आचार संहिताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।^७

५. निर्वाचन आचार संहिता जारी गर्नुको उद्देश्य

निर्वाचन स्वच्छ र स्वतन्त्र भएन भने त्यस्तो निर्वाचनले राजनीतिक, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त नपाउने हुन सक्छ । निर्वाचनको सम्पूर्ण कामकारवाही स्वच्छ, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र

^६निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ निर्वाचन आयोग नेपाल

^७निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४ (अप्रकाशित) निर्वाचन आयोग नेपाल

पारदर्शी हुनु पर्दछ । यसको लागि निर्वाचन आचार संहिता एउटा सशक्त साधन समेत हो । निर्वाचन आचार संहिताले निर्वाचनको मैदानमा उत्रिएका पात्रहरूलाई निष्पक्ष रूपमा निर्वाचनमा भागलिने निर्देशित गर्दछ । निर्वाचन सञ्चालन गर्ने निकायले निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी र विश्वसनीय ढङ्गबाट सम्पन्न गर्नको लागि सरोकारवालाहरूले पालना गर्नु पर्ने आचरणलाई व्यवस्थित गर्न^५ तथा निम्न उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि निर्वाचन आचार संहिता जारी गरिन्छ :-

- नागरिकको मतदान गर्ने अधिकारलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न,
- स्वच्छ, निष्पक्ष र भयरहित तवरले निर्वाचन सम्पन्न गर्ने वातावरण निर्माण गर्न,
- निर्वाचनप्रति जनताको विश्वास अभिवृद्धि गर्न,
- निर्वाचनका सरोकारवालाहरूको आचरण र व्यवहारलाई संयमित र व्यवस्थित बनाउन,
- आर्थिक दृष्टिकोणबाट निर्वाचनलाई मितव्ययी बनाउन,
- आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका वर्ग, समुदाय तथा महिलालाई निर्भीक, स्वतन्त्र एवं सम्मानपूर्वक निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागी गराउन,
- सरकारी स्रोत साधनको दुरुपयोग रोक्न,
- मतदातालाई प्रभाव पार्ने गरी नयाँ नीति, योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालनमा रोक लगाउन,
- बजेट रकमान्तर तथा नयाँ बजेट स्वीकृतिमा रोक लगाउन,
- मौजुदा नीति, कार्यक्रमको संशोधन रोक्न,
- कर्मचारी सरुवाको अस्वभाविक चलखेल रोक्न,
- निर्वाचनलाई प्रभाव पार्ने सरकार, उम्मेदवार, राजनीतिक दल तथा सरोकारवालाहरूको कार्यलाई नियन्त्रण गर्न, रोक्न, आदि ।

६. निर्वाचन आचार संहितासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

संसारका हरेक लोकतान्त्रिक मुलुकमा हुने आवधिक निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय तथा स्वतन्त्र रूपमा सम्पन्न गर्न र निर्वाचनलाई मितव्ययी बनाउनका लागि निर्वाचन आचार संहिता जारी गरिएको हुन्छ । निर्वाचन आचार संहितालाई केही मुलुकमा निर्वाचन आचार संहिता नै भन्ने गरेको पाईन्छ भने कतिपय देशमा निर्वाचन प्रचार प्रसार आचारसंहिता (Election Campaigning code of conduct) भन्ने गरेको पाइन्छ ।

स्वच्छ, निष्पक्ष तथा पारदर्शी निर्वाचनका लागि निर्वाचनमा खटिने कर्मचारी, राजनीतिक दल तथा उम्मेदवार, आमसञ्चार, सरकारी तथा गैरसरकारी एवं अन्य संघसंस्थाका साथै आम नागरिकजस्ता निर्वाचनका विभिन्न सरोकारवालाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यद्यपि यी सरोकारवालाको क्रियाकलापले निर्वाचनलाई अनुकूल वा प्रतिकूल असर पर्ने हुनाले, सबै

^५प्रस्तावना, निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ निर्वाचन आयोग, नेपाल

सरोकारवालाले उपयुक्त आचरण अथवा व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले निर्वाचनलाई स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले विभिन्न सरोकारवालाको सहभागिता तथा प्रतिबद्धतासहितको सर्वमान्य निर्वाचन आचारसंहिता तयार गर्ने गर्दछ।

निर्वाचन आचार संहिताको प्रयोग विश्वका विभिन्न देशको निर्वाचनमा प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ। भारतमा पनि निर्वाचनमा राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारले निर्वाचन प्रचारप्रसारका क्रममा गरिने क्रियाकलापहरूलाई नियमन गर्न आदर्श आचार संहिता (model code of conduct) तयार गरी लागू गरिएको पाइन्छ^९। साथै दक्षिण अफ्रिकाले पनि आमनिर्वाचनमा निम्न आचरणसहितको आचारसंहिता लागू गर्ने गरेको छ :-

- कुनै पनि हिंसा वा धम्कीमा संलग्न नहुने वा नफैलाउने,
- मतदान स्थल, राजनीतिक बैठक आदिमा हातहतियारको प्रयोग नगर्ने,
- अन्य राजनीतिक दलहरूको प्रचारप्रसार सामग्रीमा कुनै पनि प्रकारको क्षति नपुऱ्याउने,
- मतदातालाई डर, धाक, धम्की वा लोभ लालच देखाई प्रलोभनमा पार्न नहुने।

निर्वाचनको स्वच्छता र विश्वसनीयता कायम राख्नको लागि प्रत्येक देशले कुनै न कुनै रूपमा निर्वाचन आचार संहिता निर्माण गरी निर्वाचनको समयमा लागू गरेको हुन्छन्। निर्वाचनको समयमा निर्वाचन आचार संहिता लागू हुने केही देशको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ:-^{१०}

१. बंगलादेश : राजनीतिक दलले पालन गर्ने आचारसंहिता, १९९१, १९९६
२. सेसेल्स : जनमत सङ्ग्रह वा निर्वाचनमा राजनीतिक दल र त्यसका उम्मेदवार, सदस्य र समर्थकले पालन गर्ने आचारसंहिता, १९९२
३. गुएना : राजनीतिक दल र सञ्चार माध्यमका लागि बनेका निर्देशन, १९९२
४. घाना : आमनिर्वाचनमा राजनीतिक दलले पालन गर्ने आचारसंहिता, १९९२
५. क्याम्बोडिया : आचार संहिता, १९९३
६. तान्जानिया : निर्वाचन प्रचारप्रसारमा सरकारले सञ्चालन गरेका सञ्चार माध्यमले पालना गर्ने निर्देशन, १९९५ तथा निजी सञ्चार माध्यमले पालना गर्ने निर्देशन, १९९५
७. दक्षिण अफ्रिका : निर्वाचन कर्मचारीका लागि आचारसंहिता, १९९५
८. भारत : आदर्श आचार संहिता, १९९६
९. बोस्निया र हर्जगोभिना : राजनीतिक दल, उम्मेदवार तथा निर्वाचन कर्मचारीका लागि बनेको आचारसंहिता, १९९६
१०. पाकिस्तान : आमनिर्वाचन, उम्मेदवार तथा राजनीतिक दललाई लागू हुने आचार संहिता
११. लाइबेरिया : विशेष निर्वाचन आचार संहिता, १९९७

^९[HTT://aceproject.org/main english/ei/eico3ahmt](http://aceproject.org/main/english/ei/eico3ahmt)

^{१०}[HTT://archive.ipu.org/pvf/publication/CODES E.pdf](http://archive.ipu.org/pvf/publication/CODES E.pdf)

नेपालमा पनि तत्कालीन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवको संयोजकत्वमा गठित निर्वाचन आचार संहिता तर्जुमा समितिले भारतको मोडेल आचार संहिता समेतको अध्ययन अवलोकन गरी नेपालमा हुने हरेक निर्वाचन प्रयोजनका लागि हुने गरी तयार पारिएको निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ नेपालका लागि Model Code of Conduct कै रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ ।

निर्वाचनपिच्छे नै छुट्टाछुट्टै निर्वाचन आचार संहिता बनाई लागू गर्नुभन्दा एउटा आदर्श आचार संहिता निर्माण गर्ने विश्वव्यापी प्रचलन अनुसार नेपालले पनि २०७२ सालमा नमूना निर्वाचन आचार संहिता बनाई २०७४ सालमा भएको स्थानीय तह, प्रतिनिधि सभा सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन एवं राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनमा लागू गरेको थियो ।

आदर्श निर्वाचन आचार संहिता के हो भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा निर्वाचन सञ्चालन गर्ने निकाय (निर्वाचन आयोग) ले राजनीतिक दल तथा निर्वाचनमा भाग लिने उम्मेदवार तथा सरोकारवालाहरूलाई निर्देशित गर्ने निर्देशनहरूको संग्रह हो ।

७. नेपालमा निर्वाचन आचार संहिताको अभ्यास

नेपालमा निर्वाचन प्रक्रियाको शुभारम्भ वि.सं. २००४ सालमा स्थानीय निकायको निर्वाचनबाट भएको थियो । उक्त निर्वाचनमा निर्वाचन आचार संहिताकै रूपमा आचार संहिता जारी गरेको नदेखिए पनि निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष बनाउनका लागि निर्वाचनका समयमा के गर्न हुने, के गर्न नहुने भनी छुट्टै आदेश जारी भएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसपछि वि.सं. २०१०, २०१४, २०१९, २०२०, २०३२, २०३५ सालमा नगर पञ्चायत र गाउँ पञ्चायत निर्वाचन, वि.सं. २०३६ सालमा भएको जनमत संग्रह, वि.सं. २०३८ र वि.सं. २०४३ सालमा भएको राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यको निर्वाचनमा पनि अलग्गै निर्वाचन आचार संहिता जारी भएको पाइँदैन । यद्यपि निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष बनाउन र निर्वाचनमा पार्ने नकारात्मक प्रभावलाई निषेध गर्नका लागि आदेश वा निर्देशन जारी गर्नका साथै उम्मेदवारहरूले निर्वाचन अवधिमा निर्वाचन प्रचारप्रसारका लागि प्रयोग गर्ने गरी निर्वाचनलाई मर्यादित बनाउनका लागि निर्वाचन खर्च निर्धारण गर्ने गरिएको पाइन्छ । त्यस बखत निर्वाचनमा खटिएका कर्मचारीहरूलाई निर्वाचनमा निष्पक्ष भूमिका निर्वाह गर्नका लागि विभिन्न किसिमका निर्देशनहरू जारी भएको समेत पाइन्छ ।^{११}

प्रजातन्त्रको पुनः स्थापनापश्चात् प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०४८ स्थानीय निकाय निर्वाचन, २०४९ प्रतिनिधि सभा सदस्य उपनिर्वाचन, २०५०, प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०५१ मा पनि निर्वाचन आचार संहिता जारी गरिएको थियो ।

निर्वाचन आचार संहिता निर्माण गरी कानूनी रूपमा लागू गर्न नसकिरहेको अवस्थामा २०५३ साल मंसिर १२ गते निर्वाचन आयोग ऐन, २०४७ मा संशोधन गरी निर्वाचन आयोगलाई

^{११}नेपालको निर्वाचन इतिहास २०७३ निर्वाचन आयोग, नेपाल

निर्वाचन आचार संहिता बनाउने र त्यसको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने कानूनी अधिकार प्रदान गरिएको थियो^{१२}।

स्थानीय निकाय अन्तर्गत २०५४ सालमा सम्पन्न भएको गा.वि.स. र नगरपालिकाको निर्वाचनमा निर्वाचन आयोगले स्थानीय निकाय निर्वाचन आचार संहिता, २०५३ जारी गर्नुका साथै निर्वाचनको मिति घोषणा भएकै दिनदेखि श्री ५ को सरकारले पालना गर्नुपर्ने कुरा प्रकाशमा ल्याएको, तर राजनीतिक दलहरूका सम्बन्धमा भने सो आचार संहिता निर्वाचन कार्यक्रम प्रकाशित भएपछि मात्र लागू गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो जसमा राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारहरूले पालना गर्नुपर्ने आचरण, निर्वाचन खर्च र त्यसको सीमा समेत तोकिएको थियो^{१३}।

निर्वाचन आयोग ऐन, २०४७ बमोजिम मिति २०५३ साल माघ ११ गते भएको उपनिर्वाचनको लागि निर्वाचन आयोगले जारी गरेको आचार संहितामा देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई परिमार्जन गरी २०५६ सालमा भएको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनमा लागू गरिएको थियो^{१४}।

संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ को लागि निर्वाचन आयोगले मिति २०६४।५।२ मा निर्वाचन आचार संहिता २०६४ स्वीकृत गरी लागू गरेको थियो भने अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन २०७० को लागि मिति २०७०।३।२६ मा आचार संहिता स्वीकृत गरी लागू गरिएको थियो ।

संविधान सभाबाट जारी भएको नेपालको संविधानद्वारा स्थापित संघीय लोतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था कार्यान्वयनको क्रममा गरिएका प्रतिनिधिसभा सदस्य र प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष तथा शान्तिपूर्ण वातावरणमा सुसम्पन्न गर्नका लागि निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ मा समयानुकूल पाँचौं संशोधन गरी लागू गरिएको देखिन्छ ।

ट. आचार संहिता लागू हुने निकाय र व्यक्तिहरू

- नेपाल सरकार र नेपाल सरकारको मन्त्री,
- प्रदेश सरकार र प्रदेश सरकारको मन्त्री,
- स्थानीय तह,
- नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका कर्मचारी,
- सार्वजनिक संस्थाका कार्यालय तथा कर्मचारी,
- सरकारी तथा अर्धसरकारी संस्थाको कार्यालय तथा कर्मचारी,
- नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग र प्रदेश प्रहरीका कार्यालय तथा सुरक्षाकर्मी,

^{१२}नेपालको निर्वाचन इतिहास, २०७३ निर्वाचन आयोग, नेपाल

^{१३}प्रकाश सेजय, गोरखापत्र, १५ वैशाख, २०५४

^{१४}g|kfnsl|lgjfrg Oltxf; @)&#|gjf{rg cfo]u, g|kfn

- निर्वाचनको काममा संलग्न कर्मचारी,
- राजनीतिक दल तथा राजनीतिक दलको भातृ संगठन, उम्मेदवार तथा सम्बन्धित व्यक्ति,
- सार्वजनिक पद धारणा गरेको व्यक्ति,
- पर्यवेक्षक,
- सरकारी तथा निजी क्षेत्रका सञ्चार माध्यम,
- निजी तथा गैरसरकारी संस्था,
- नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित विश्वविद्यालय वा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारी,
- आयोगले तोकेका अन्य निकाय वा व्यक्ति ।

४. निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ ले गरेको व्यवस्थासम्बन्धी सामान्य जानकारी

निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ मा उम्मेदवार, राजनीतिक दल तथा सम्बन्धित व्यक्ति, नेपाल सरकार, स्थानीय तह तथा सार्वजनिक संस्था, कर्मचारी, आमसञ्चार माध्यम, गैरसरकारी संस्था र पर्यवेक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचरणको बारेमा विस्तृत विवरण दिइएको र यो आचार संहितामा उल्लेख भएको व्यवस्था आयोगले सञ्चालन गर्ने सबै प्रकारका निर्वाचनमा समान रूपमा लागू हुने व्यवस्था छ । आवश्यकता अनुसार आयोगले प्रत्येक निर्वाचनमा थप निर्वाचन आचार संहिता जारी गर्ने प्रचलन पनि रही आएको देखिन्छ । निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ मा समावेश गरिएका मुख्य मुख्य विषय देहाय बमोजिम छन्^{१५}:-

सि.नं.	सरोकारवाला	पालना गर्नुपर्ने आचरणका मूलभूत बुँदाहरू
१.	उम्मेदवार, राजनीतिक दल तथा सम्बन्धित व्यक्तिले पालना गर्नुपर्ने आचरण	<p>(क) सामान्य आचरण</p> <ul style="list-style-type: none"> ● धर्म, सम्प्रदाय, जातजाति, लिङ्ग, भाषा, वर्ग, क्षेत्र वा समुदायको आधारमा घृणा वा द्वेष उत्पन्न हुने गरी कुनै क्रियाकलाप गर्न वा गराउन नहुने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको सदस्यको निजी जीवनलाई आघात पर्ने गरी आलोचना गर्न नहुने, तर, उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको सदस्यको नीति तथा कार्यक्रम र विगतमा निजले गरेको कामको बारेमा आलोचना गर्न बाधा नपर्ने । ● कुनै साम्प्रदायिक भावना फैलाउने गरी मत माग्न वा प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● प्रचलित कानूनबमोजिम निर्वाचनसम्बन्धी कसूर मानिने कार्य गर्न वा गराउन वा त्यस्तो कार्य गर्न उक्साउन नहुने,

^{१५}निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ निर्वाचन आयोग, नेपाल

सि.नं.	सरोकारवाला	पालना गर्नुपर्ने आचरणका मूलभूत बुँदाहरू
		<ul style="list-style-type: none"> ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलले नेपाल सरकार, सार्वजनिक संस्था, स्थानीय तह वा कुनै परियोजनाको साधन स्रोत र सम्पत्ति आफ्नो पक्ष वा अर्काको विपक्षमा हुने गरी प्रयोग गर्न वा गराउन नहुने, ● मतदातालाई नगद, जिन्सी वितरण गर्न, भोजभतेर आयोजना गर्न वा मादक पदार्थ सेवन वा वितरण गर्न वा गराउन नहुने, ● आयोगद्वारा सञ्चालित मतदाता नामावली संकलन, मतदाता शिक्षा लगायत अन्य कार्यक्रममा कुनै किसिमले अवरोध हुने गरी त्यस्ता कार्यक्रमसँग सम्बन्धित सामग्री वा सूचनालाई बिगार्न वा कुनै किसिमले थपघट गर्न वा गराउन नहुने, ● कुनै मठ, मन्दिर, गुम्बा, मस्जिद, चर्च वा कुनै धार्मिक स्थल प्रयोग गरी निर्वाचनसम्बन्धी प्रचार-प्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● निर्वाचनसम्बन्धी प्रचार-प्रसारको लागि धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक स्थल वा सार्वजनिक संस्थाको भवन, स्मारक, पर्खाल, सडक, खम्बा वा संरचनालगायत कुनै पनि सार्वजनिक स्थानमा पर्चा टाँस्न वा टाँस्न लगाउन वा लेख्न वा लेख्न लगाउन नहुने, ● निजी घरजग्गामा त्यस्तो घर जग्गाधनीको स्वीकृति नलिई राजनीतिक गतिविधि वा प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● महिलाको भावनामा आँच आउने वा चरित्र हत्या हुने गरी निर्वाचन प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● अपाङ्गता भएको व्यक्तिको भावनामा आँच आउने किसिमले निर्वाचन प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● निर्वाचन प्रचार प्रसार, आमसभा तथा जुलुसमा बालबालिकाको प्रयोग गर्न वा गराउन नहुने, ● प्रचलित कानूनबमोजिम निषेध गरेको समय र स्थानमा कुनै किसिमको जुलुस, आमसभा, ज्याली, बैठक, भेला वा प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने, ● सार्वजनिक आवागमनमा अवरोध हुने गरी कुनै किसिमको जुलुस, आमसभा, ज्याली, बैठक, भेला वा प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने,

सि.नं.	सरोकारवाला	पालना गर्नुपर्ने आचरणका मूलभूत बुँदाहरू
		<ul style="list-style-type: none"> उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भएको मितिदेखि मत परिणामको घोषणा नभएसम्म उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको परिणामको सम्बन्धमा मत सर्वेक्षण गर्न वा त्यस्तो सर्वेक्षणको परिणाम घोषणा गर्न नहुने । <p>(ख) विषयगत आचरण</p> <ul style="list-style-type: none"> जुलुस, आमसभा, ग्याली, बैठक, भेला गर्दा पालना गर्नुपर्ने आचरण, सवारी साधन प्रयोग गर्दा पालना गर्नु पर्ने आचरण, निर्वाचन खर्च सम्बन्धी आचरण, मौन अवधिमा पालना गर्नुपर्ने आचरण, मतदानको दिन पालना गर्नुपर्ने आचरण, अन्य आचरण ।
२.	नेपाल सरकार, स्थानीय तह तथा सार्वजनिक संस्थाले पालना गर्नुपर्ने आचरण	<ul style="list-style-type: none"> प्रचारप्रसारमा संलग्न हुन नहुने, नयाँ कार्यक्रम गर्न नहुने, भवन, सवारी साधन वा अन्य सामग्री प्रयोग गर्न दिन नहुने ।
३.	कर्मचारी सम्बन्धी आचरण	<ul style="list-style-type: none"> पद सृजना, विज्ञापन, सुविधा वृद्धि र पुरस्कार दिन नहुने, सरुवा, बढुवा गर्न वा काज खटाउन नहुने, तटस्थ र निष्पक्ष रहनु पर्ने, विदेश भ्रमणमा जान नहुने, निर्वाचनसम्बन्धी कसूरमा कारवाही गरिएको व्यक्तिलाई निर्वाचनसम्बन्धी कामको जिम्मेवारी दिन नहुने ।
४.	आमसञ्चार माध्यमले पालना गर्नुपर्ने आचरण	<p>निर्वाचनसम्बन्धी शिक्षामूलक समाचार र सूचनालाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने,</p> <ul style="list-style-type: none"> सूचना वा समाचार तथ्यमा आधारित भई निष्पक्षरूपमा सम्प्रेषण गर्ने, पेशागत आचरण एवं मान्यता विपरीत हुने काम कारवाही गर्न नहुने, विभिन्न जातजाति सम्प्रदाय, लिङ्ग, धर्म, भाषा-भाषी र क्षेत्रबीचको सम्बन्ध र सद्भावमा खलल नपर्ने गरी सूचना वा समाचार प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्नुपर्ने, राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारलाई समान अवसर

सि.नं.	सरोकारवाला	पालना गर्नुपर्ने आचरणका मूलभूत बुँदाहरू
		<p>दिनुपर्ने,</p> <ul style="list-style-type: none"> ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको निर्वाचन प्रचारप्रसारको लागि निःशुल्क वा प्रायोजित विज्ञापन प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्न वा गराउन नहुने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको सम्बन्धमा आयोगले तोकेको समयावधिभन्दा बढी नहुने गरी र सशुल्क विज्ञापन भएको जनाउने गरी निर्वाचनसम्बन्धी विज्ञापन प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्ने, ● मौन अवधिमा त्यस्तो विज्ञापन प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्न नपाइने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको निर्वाचनसम्बन्धी प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गरेको प्रत्येक सूचना वा विज्ञापनको मिति र समयको अभिलेख अद्यावधिक राख्नु पर्ने, ● निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा लगायतका सामग्री स्थानीयस्तरमा प्रयोग भइरहेका सबै भाषालाई समेट्ने गरी समानुपातिक आधारमा प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्नु पर्ने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको पक्ष वा विपक्षमा आधारहीन सामग्री एस.एम.एस, फेसबुक, ट्वीटर, भाइवर जस्ता विद्युतीय माध्यमद्वारा प्रयोग गरी सामाजिक सञ्जालमा प्रकाशन, प्रसारण वा सम्प्रेषण गर्न नहुने ।
५.	निजी तथा गैरसरकारी संस्थाले पालना गर्नुपर्ने आचरण	<ul style="list-style-type: none"> ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको पक्ष वा विपक्षमा हुने गरी नयाँ नीति कार्यक्रम, उद्घाटन, शिलान्यास लगायत कुनै काम गर्न वा गराउन नहुने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको प्रचारप्रसारको काम गर्न वा गराउन नहुने ।
६.	पर्यवेक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचरण	<ul style="list-style-type: none"> ● विभिन्न जातजाति, सम्प्रदाय, लिङ्ग, धर्म, भाषा-भाषी, क्षेत्र र संस्कृतिको सम्मान गर्नुपर्ने, ● निष्पक्ष, तटस्थ र विश्वसनीय भएर पर्यवेक्षण गर्नुपर्ने, ● निर्वाचनको कार्यलाई बाधा पुग्ने कुनै काम गर्न नहुने, ● पर्यवेक्षणको क्रममा आफ्नो पहिचान खुलाउनुपर्ने, ● उम्मेदवार वा राजनीतिक दलको पक्ष वा विपक्षमा सार्वजनिक रूपमा वा आमसञ्चार माध्यममा कुनै

सि.नं.	सरोकारवाला	पालना गर्नुपर्ने आचरणका मूलभूत बुँदाहरू
		<p>किसिमको टिप्पणी गर्न नहुने,</p> <ul style="list-style-type: none"> ● अनुमति प्राप्त क्षेत्रमा मात्र पर्यवेक्षण गर्नुपर्ने, ● प्रतिवेदन तयार गर्दा निष्पक्ष ढङ्गले तथ्यमा आधारित भएर गर्नुपर्ने, ● उम्मेदवार, राजनीतिक दल, कर्मचारी वा अन्य व्यक्तिसँग उपहार वा अन्य कुनै सामान लेनदेन गर्न नहुने ।

१०. निर्वाचन आचार संहिताका सम्बन्धमा प्रयोग गरिने कानून तथा संस्थागत व्यवस्था

निर्वाचन आचार संहिता कार्यान्वयन गर्ने क्रममा निम्नानुरका कानूनको प्रयोग गरिने र तिनलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि निम्नानुसारका संस्थागत व्यवस्था गरिएको देखिन्छ :-

(क) प्रयोग हुने कानूनहरू

- नेपालको संविधान,
- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ र निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३,
- निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३ र निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) निर्देशिका, २०७४,
- निर्वाचन आचार संहिता (संशोधन सहित), २०७२ र निर्वाचन पर्यवेक्षण आचार संहिता, २०७४,
- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ र राजनीतिक दल सम्बन्धी नियमावली, २०७४,
- मतदाता नामावली ऐन, २०७३ र मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०६८,
- आचार संहिता सम्बन्धमा आयोगबाट विभिन्न मितिमा जारी भएका नीतिगत निर्णय, निर्देशन तथा आदेशहरू ।

(ख) संस्थागत व्यवस्था

- निर्वाचन आयोग,
- नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय र निकायहरू,
- निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन तथा कार्यान्वयन समिति,
- निर्वाचन आचार संहिता उजुरी व्यवस्थापन उपसमिति,
- मुख्य निर्वाचन अधिकृत तथा निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय,
- जिल्ला निर्वाचन कार्यालय,
- निर्वाचन अनुगमन अधिकृत,
- अनुगमन टोली,
- सूक्ष्म अनुगमनकर्ता,

- निर्वाचन अनुगमन संयन्त्र,
- मिडिया अनुगमन सेल,
- जिल्ला प्रशासन कार्यालय,
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय,

११. निर्वाचनको समयमा सहमति माग गरिने विषयहरू

निर्वाचन आचार संहिता लागू भएपश्चात् पनि देशको दैनिक प्रशासनिक कार्य निरन्तर चलिरहन्छन् । नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह तथा अन्य सार्वजनिक निकायले आवश्यकतानुसार निर्वाचन आयोगको सहमति लिई दैनिक र अन्य काम गर्न सक्दछन् । सम्वत् २०७४ सालमा भएको स्थानीय तह, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा, राष्ट्रिय सभा एवं राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनको अनुभवबाट सम्बन्धित सरोकारवालाले मुख्यतः निम्न विषयमा निर्वाचन आयोगसँग सहमति माग गरेको देखिन्छ^{१६}:-

(अ) कर्मचारी प्रशासन सम्बन्धी:

(क) सरुवा तथा काज

(ख) रिक्त पदपूर्ति

(१) खुला प्रतिस्पर्धाबाट पदपूर्ति,

(२) आन्तरिक मूल्याङ्कन बढुवा,

(३) आन्तरिक प्रतियोगिताबाट हुने बढुवाको विज्ञापन तथा पदपूर्तिसम्बन्धी कारवाही,

(४) करार नियुक्ति,

(ग) लामो विदा तथा अध्ययन विदा स्वीकृति ।

(आ) राजनीतिक नियुक्तिसम्बन्धी: (विज्ञ, सल्लाहकार, अध्यक्ष, कार्यकारी निर्देशक, महाप्रबन्धक, सदस्य, सदस्य-सचिव आदिको)

(इ) रकमान्तर तथा कार्यक्रम संशोधनसम्बन्धी:

(१) रकमान्तर,

(२) थप बजेट निकाशा,

(३) मौजुदा कार्यक्रम संशोधन गर्न,

(४) नयाँ कार्यक्रम ।

(ई) वैदेशिक भ्रमण सम्बन्धी :

(१) संयुक्तराष्ट्र (UN) सँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरूमा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने,

^{१६}निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४ (अप्रकाशित) निर्वाचन आयोग, नेपाल

- (२) नेपाल राष्ट्र पक्ष भएको संघ, संस्थाहरूमा हुने सेमिनार, कन्फरेन्स, मिटिङमा सहभागी हुने,
 - (३) सार्क (SAARC) स्तरीय विभिन्न कार्यक्रमहरूमा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने,
 - (४) अन्य द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय कार्यक्रमहरूमा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने,
 - (५) कुनै खास विषय वस्तुमाथि हुने सम्मेलनहरूमा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने,
 - (६) नेपाल सरकारको तर्फबाट गरिने कार्यक्रमको प्रस्तुति,
 - (७) उपकरण खरिदसम्बन्धी अध्ययन अवलोकन,
 - (८) वृत्ति विकासको लागि भाग लिन,
 - (९) वृत्ति विकास समेत सँग सम्बन्धित तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, अध्ययन, अनुसन्धान,
 - (१०) सार्वजनिक पदधारण गरेका व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत भ्रमण,
 - (११) महोत्सव, साँस्कृतिक कार्यक्रम, प्रदर्शनी, व्यापारिक सम्मेलन आदिमा भाग लिन ।
- (उ) नेपालभित्र सञ्चालन हुने विभिन्न कार्यक्रमहरूमा सार्वजनिक पदधारण गरेका राजनीतिक व्यक्तिहरूको सहभागिता सम्बन्धी :
- (१) विभिन्न आयोजनाहरूको थालनी र विकास निर्माणसम्बन्धी सरकारी संरचनामा गरिने शिलान्यास, उद्घाटन आदि,
 - (२) विभिन्न कार्यक्रमहरूमा प्रमुख अतिथि, विशिष्ट अतिथिको रूपमा भाग लिन,
 - (३) सम्बन्धित मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूको निरीक्षण तथा अनुगमन,
 - (४) राजनीतिक कार्यक्रमहरूमा हेलिकोप्टरको प्रयोग,
- (ऊ) विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम, साधारणसभा तथा अधिवेशन ।

१२. निर्वाचन आचारसंहिताको कार्यान्वयन तथा पालनामा देखिएका समस्याहरू

निर्वाचनमा राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्र तथा आमजनताहरू कुनै न कुनै रूपमा संलग्न भएका हुन्छन् । यत्रो ठूलो महायज्ञमा भएका सबै काम गुणस्तरीय र त्रुटिरहित भन्ने पक्कै हुँदैनन् । देशको भौगोलिक अवस्था, आचार संहिताप्रतिको जनताको बुझाइ, यसको प्रचारप्रसारमा भएको कमीजस्ता कारणले आचार संहिताको पालना समस्यारहित छ भनी भन्न सकिन्न । यसको प्रयोग र पालनामा निम्नानुसारका समस्याहरू देखिन्छन् :-

- राजनीतिक दलले आचार संहिता पालना गर्नेतर्फ तदारुकता देखाउनेभन्दा उल्लङ्घन गर्ने प्रवृत्ति देखाउने,
- राजनीतिक दलको झण्डा र निर्वाचन चिह्न तथा उम्मेदवारको निर्वाचन चिह्न छापिएको टोपी, टिसर्ट, भोला, फ्लेक्स प्रिन्ट लगायतका निर्वाचन प्रचार-प्रसारका सामग्री राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारलाई प्रयोग गर्न दिने र नदिने सम्बन्धमा

निर्वाचन आचार संहितामा स्पष्ट उल्लेख नभएकाले यस्ता सामानको प्रयोग गर्न पाउने हो वा होइन अन्यौल हुनु ,

- राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारहरूमा न्यून प्रजातान्त्रिक संस्कारको कारण आचार संहिताको पालन गर्न गराउन कठिनाई हुनु,
- निर्वाचन आचार संहिताको कडाइका साथ परिपालना गर्दा, गराउँदा सरकारी स्तरबाटै आचार संहितालाई बन्धनको रूपमा लिई खुकुलो बनाउन आग्रह गरिनु,
- निर्वाचनका सरोकारवाला तथा आम जनतालाई निर्वाचन आचार संहितामा भएको व्यवस्थाका बारेमा पर्याप्त मात्रामा सूचित गराउन नसक्नु र बुझाइमा एकरूपता नहुनु,
- फेसबुक, ट्वीटरजस्ता सामाजिक सञ्जालमा अभिव्यक्त भएका आचार संहिता विपरीतका भनाइ/सन्देशको प्रभावकारी अनुगमन र नियन्त्रण हुन नसक्नु,
- ऐन, नियम तथा निर्देशिकामा व्यवस्था गरिएका आचार संहिता अनुगमन संयन्त्रबाट प्रभावकारी रूपमा आचार संहिताको अनुगमन हुन नसक्नु,
- आचार संहिता पालनाका सम्बन्धमा परेका उजुरीका विषयमा आयोगबाट गरिएको पत्राचारमा सम्बन्धित निकायबाट समयमा नै जवाफ नपठाउनु तथा पठाएको जवाफ पनि स्पष्ट नहुनु,
- आचार संहिताको पालना गर्नुपर्ने निकाय वा व्यक्तिले यसको पालनालाई बाध्यता ठान्नु,
- आयोगसमक्ष परेका उजुरीहरूको छानबिन समय अभावका कारण प्रभावकारी रूपमा हुन नसक्नु,
- राजनीतिक दल वा सरकारी निकायले आफू मातहतका व्यक्ति, संस्था, कार्यालय, संघ, समिति वा निकायले आचार संहिता पालना नगरकोमा कारवाही नगर्नु,
- आमसञ्चारका माध्यमबाट राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारको निर्वाचन प्रचार-प्रसार गर्ने सम्बन्धमा निश्चित मापदण्डसहितको व्यवस्था निर्वाचन आचार संहितामा नै समावेश गर्न नसकिनु,
- आमसञ्चार माध्यमको क्षेत्र ज्यादै व्यापक भएकोले आचार संहिताको उल्लङ्घनको सम्बन्धमा यिनीहरूको अनुगमन गर्न कठिनाई हुनु र उल्लङ्घन गर्ने आमसञ्चारका माध्यमलाई आयोगले नियन्त्रण र नियमन गर्न कानूनी जटिलता हुनु,
- विद्युतीय र छापामा माध्यमबाट गरिने प्रचार-प्रसारको सीमालाई नियमित र व्यवस्थित गर्न नसक्नु,
- राजनीतिक दल र उम्मेदवारले गर्ने निर्वाचन खर्चको अनुगमन तत्कालै गर्न नसकिनु,

- आचार संहिताको परिपालना गराउन मुख्य निर्वाचन अधिकृत एवं निर्वाचन अधिकृतको प्रभावकारी भूमिकाको कमी तथा निजहरू र स्थानीय प्रशासनबीच समन्वय हुन नसक्नु,
- आयोगबाट खटिएका अनुगमन टोली र आचार संहिता अनुगमन टोलीको सेवा क्षेत्र व्यापक भइ काम प्रभावकारी नदेखिनु,
- निर्वाचन आचार संहितालाई कानूनी दस्तावेज भन्दा पनि नैतिक दस्तावेजको रूपमा लिने गरिनु,
- आयोगले कुनै विषयमा कारवाही गरी जानकारी दिन मन्त्रालयहरूलाई लेखी पठाउँदा कारवाही नगरी पन्छाइनु,
- आचार संहिता पालना गर्नु पर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायमा निर्वाचन आचार संहिता छल्ले तथा परोक्ष तरिकाले अवज्ञा गर्ने प्रवृत्ति हुनु,
- आयोगबाट एकपटक सहमति प्रदान नगरिएको विषयमा पनि पटक-पटक सहमति माग गरी पत्राचार गरिनु,
- रकमान्तर, नयाँ कार्यक्रम स्वीकृत तथा निर्धारित कार्यक्रम संशोधन गर्न सहमति माग भएका विषयहरूमा त्यसको औचित्य पुष्टि गर्ने कागजात संलग्न नगरिनु,
- विदेश भ्रमण तथा सरुवा सहमतिको विषयमा औचित्य पुष्टि सहितको माग हुन नसक्नु ।

१३. समस्या समाधानका उपायहरू

निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र र मर्यादित बनाउन निर्वाचन आचार संहिताले अहं भूमिका खेल्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार सुधारको गुन्जायस जहाँ पनि रहन्छ । निर्वाचनको सन्दर्भमा पनि सुधारका क्षेत्रहरू प्रसस्त छन् । चुस्त तथा प्रभावकारी निर्वाचन आचार संहिताले निर्वाचनको स्वच्छतालाई प्रत्याभूत गर्दछ । निर्वाचन आचार संहितालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन यसमा देहाय बमोजिम सुधार गर्न सकिन्छ^{१७} :-

- निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ ले नसमेटेका विषयहरूमा आयोगबाट पटक-पटक नीतिगत निर्णयहरू गरी आचार संहिताकै रूपमा लागू गरिएको देखिँदा त्यस्ता नीतिगत निर्णयहरूलाई समेत समावेश गरी निर्वाचन आचार संहितालाई परिमार्जन गर्न उपयुक्त हुने,
- निर्वाचन आचार संहिता र निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन निर्देशिकामा उल्लेख गरिएका विषयमा सरोकारवालालाई यथेष्ट रूपमा सुसूचित गराउनु पर्ने,
- आचार संहिता कार्यान्वयन गर्ने र अनुगमन गर्ने संयन्त्रका बीचमा समन्वय हुने वातावरण तयार गर्नुपर्ने,

^{१७} निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४ (अप्रकाशित) निर्वाचन आयोग, नेपाल

- जिल्लास्तरीय निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन संयन्त्रलाई सक्रिय गराउनु पर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिता उल्लङ्घनकर्तालाई परिणाम देखिने गरी कारवाही गर्नुपर्ने,
- निर्वाचनको समयमा छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमको अनुगमन गर्न सूचना विभाग, प्रेस काउन्सिल र नेपाल पत्रकार महासंघको समन्वयमा छुट्टै आम सञ्चारसम्बन्धी आचार संहिता निर्माण गर्नुपर्ने,
- फेसबुक, ट्वीटर जस्ता सामाजिक संजालको अनुगमन गर्न प्राविधिक सहितको एकाइ आयोगमा स्थापना गर्नुपर्ने,
- केन्द्रीय स्तरका सरकारी निकायलाई आचार संहिता परिपालनामा जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउनु पर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिता विशुद्ध आचरणका नियम मात्र नभई सारवान् कानूनको रूपमा समेत रहेको जानकारी सरोकारवालालाई गराउनु पर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिता राजनीतिक दलहरूसँगको परामर्शमा जारी गरिएको हुँदा आचार संहिताको उल्लङ्घनलाई दल र दलका नेताहरूले गम्भीर रूपमा लिनु पर्ने र आचार संहिता विपरीतका गतिविधि गर्ने नेता तथा कार्यकर्ताहरूलाई राजनीतिक दलहरूले कारवाही गर्नुपर्ने । साथै यसको पालनामा नेतृत्व वर्ग उदाहरणीय बन्नुपर्ने,
- आममतदाता तथा विशेष गरी युवाहरूलाई लक्ष्यत गरी निर्वाचन आचार संहिताको महत्त्व र यसको उल्लङ्घनबाट पर्न सक्ने असरका विषयमा जानकारी गराउन मतदाता शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने,
- सरोकारवाला निकायहरूले आचार संहिताको विषयमा द्विविधा उत्पन्न भएमा आयोगसँग समन्वय गरी परिपालना गर्नु गराउनु पर्ने,
- स्थानीय स्तरमा हुने निर्वाचन आचार संहिताको उल्लङ्घनका विषयमा परेका उजुरीहरू उपर कारवाही गर्न मुख्य निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत तथा अनुगमन टोली एवं आचार संहिता अनुगमन टोलीलाई थप जिम्मेवार बनाउनुपर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिताको उल्लङ्घनलाई रोक्न स्थानीय प्रशासनलाई प्रभावकारी र सक्रिय बनाइनु पर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिताका विषयमा रेडियो, टेलिभिजन जस्ता राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरका आम सञ्चार माध्यमहरूबाट पर्याप्त मात्रामा प्रचार-प्रसार गराउनु पर्ने,
- निर्वाचन आचार संहिता उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई उजागर गर्ने सञ्चार माध्यमलाई पुरस्कृत गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने,
- फेसबुक, भाइवर, युट्युब लगायतका सामाजिक सञ्जालहरूबाट मौन अवधिमा हुने चुनावी प्रचार-प्रसारलाई व्यवस्थित गर्न विज्ञसहितको संयन्त्र स्थापना गरी अनुगमन र नियमन गर्ने,

- सरकारी निकायहरूले निर्वाचन आयोगबाट भएका पत्राचारहरूलाई प्राथमिकतामा राखी तुरुन्त प्रस्ट जवाफ पठाउने र आयोगले निर्देश गरेबमोजिम कारवाही गरी आयोगलाई जानकारी दिने व्यवस्था गर्ने,
- राजनीतिक दलहरूले गर्ने निर्वाचन खर्चको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाइनु पर्ने ।

१४. निष्कर्ष

निर्वाचन आचार संहिता राजनीतिक नैतिकतासँग जोडिएको नैतिक बन्धन मात्र नभई कानूनी बन्धन समेत हो । आचार संहिता उल्लङ्घन भएमा निर्वाचन आयोगले त्यस्ता काम कारवाहीलाई रोक्न आदेश दिन सक्ने र नरोकेमा कानून बमोजिम त्यस्तो कार्य दण्डनीय (जरिवाना) हुने व्यवस्था निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ मा गरिएको छ ।^{१८} यसरी नै निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३ का केही दफाले निर्वाचन आचार संहितासम्बन्धी केही विषयमा जरिवाना एवं कैदसम्मको दण्ड साजायको व्यवस्था गरेको छ ।^{१९} निर्वाचन आचार संहिता कुनै एक निकायले मात्र कार्यान्वयन गर्न सक्ने विषय होइन । सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले इमान्दार प्रयास गरे आचार संहिताको पूर्ण परिपालना हुन्छ । सभ्य र सुसंस्कृत राजनीतिक समाज भएका मुलुकमा आचार संहिता जारी गर्नुपर्ने आवश्यकता समेत पर्दैन । हाम्रो जस्तो मुलुकमा भने यसको उपादेयता अझ बढेको देखिन्छ । आचार संहिताको परिपालनामा विशेषतः सरकार र सरकारी पदाधिकारीहरू, प्रमुख राजनीतिक दलहरू र आम सञ्चार माध्यमहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । विगतका भन्दा वर्तमानमा निर्वाचन आचार संहिता परिपालनाको प्रभावकारिता वृद्धि भएको अनुभव सम्बन्धित सबै पक्षबाट भएको छ । सम्वत् २०७४ सालमा सम्पन्न भएका सबै निर्वाचनका सन्दर्भमा आयोगबाट आचार संहितासँग सम्बन्धित नीतिगत निर्णयहरूलाई समेत समावेश गरी राजनीतिक दलहरू र विज्ञ समूहसँग समेत छलफल गरी आगामी दिनमा निर्वाचन आचार संहितालाई थप परिमार्जन गर्नु पनि त्यतिकै आवश्यक छ । निर्वाचन आचार संहितालाई सरकार र राजनीतिक दल एवं सरोकारवालाहरूले बन्धनको रूपमा नलिई निर्वाचनलाई व्यवस्थित बनाउने कानूनी व्यवस्थाको रूपमा लिई यसको परिपालना गर्न इमान्दार प्रयास गरेमा सभ्य समाजको निर्माण र लोकतन्त्रको आधार स्तम्भको रूपमा रहेका विभिन्न तहका निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र र मितव्ययी बनाउन सकिनेमा दुई मत हुन सक्दैन ।

^{१८}निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं

^{१९}निर्वाचन (कसूर तथा सजाय)ऐन, २०७३, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं

रणनीतिक योजना र निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण

कुन्दन दास श्रेष्ठ*

निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने कार्य प्राविधिक रूपले विशिष्ट प्रकृतिको हुने र राजनीतिक दृष्टिले संवेदनशील हुने हुँदा स्वभावैले यो एउटा ज्यादै जटिल विषय हो । अझ पछिल्ला वर्षहरूमा विज्ञान र प्रविधिमा भएको द्रुततर विकाससँगै निर्वाचनमा नवीनतम प्रविधि र प्रक्रियाको प्रयोग गरी निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने गराउने विषयले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायमाथि दबाव बढ्दो छ । यसले निर्वाचनलाई विश्वसनीय र सर्वस्वीकार्य बनाउन यससँग सम्बन्धित सम्भावित जोखिमहरूलाई समयमै व्यवस्थापन गर्न ठोस योजनाको निर्माण गर्न अभिप्रेरित गरेको छ किनकि निर्वाचनका क्रममा हुने एउटा त्रुटिले सम्पूर्ण निर्वाचनको विश्वसनीयतामा नै प्रश्न उठन सक्दछ ।

पछिल्लो समयमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले गर्नु पर्ने कार्यलाई सुव्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्न विभिन्न योजना र प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै आएको पाइन्छ जसमध्ये निर्वाचनको रणनीतिक योजना पनि एक हो । समयसापेक्ष निर्वाचनको विधि र प्रक्रियामा सुधार र निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको संस्थागत सुधारमा रणनीतिक योजनाले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदछ । तर, योजनाको सफलता रणनीतिक योजना तर्जुमाको प्रक्रिया र त्यसको कार्यान्वयनको प्रभावकारितामा निर्भर गर्दछ । नेपालको संविधानले निर्वाचन व्यवस्थापनको जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगलाई दिए अनुरूप आयोगले वि.सं. २०६५ सालमा पहिलो रणनीतिक योजनाको निर्माण गरी हालसम्म दुई वटा पञ्चवर्षीय योजनाको कार्यान्वयन गरिसकेको छ भने तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

निर्वाचन विशिष्ट प्रकृतिको कार्य भएकोले यसको रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्दा योजनाको अवधारणा र निर्माण प्रक्रियामा स्पष्ट हुन जरुरी छ । यस लेखमा रणनीतिक योजनासम्बन्धी अवधारणा, योजना प्रक्रियामा अवलम्बन गर्नु पर्ने चरणहरू, नेपालमा रणनीतिक योजनामा फलत निर्वाचनसम्बन्धी विधि र प्रक्रियामा भएका सुधार लगायत निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरणमा हासिल भएका उपलब्धिबारे विश्लेषण गरिएको छ । विगतका रणनीतिक योजनालाई हेर्दा योजना निर्माण प्रक्रियामा क्रमशः सुधार भएको देखिन्छ भने कार्यान्वयनमा अझै ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१. पृष्ठभूमि

‘निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय’ को एक मात्र उद्देश्य मुलुकमा आवश्यक निर्वाचन तथा जनमत संग्रह गराउनु रहेको हुन्छ, र त्यस्तो निकायको जिम्मेवारी संविधान वा कानून बमोजिम निर्वाचन व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण वा तोकिएका कार्यहरूको व्यवस्थापन

* वरिष्ठ निर्वाचन सल्लाहकार, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, निर्वाचन सहयता परियोजना । यस लेखमा प्रस्तुत भएका विचारहरू लेखकका निजी हुन् ।

गर्नु गराउनु हुन्छ ।^१ तर त्यस्तो जिम्मेवार निकायलाई पूर्णतः सक्षम, स्वतन्त्र र व्यवसायिक बनाउनु एउटा चुनौतीपूर्ण विषय भएको छ ।^२ विश्वका विभिन्न मुलुकमा सन् २००० को सुरुदेखि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायहरूलाई सक्षम, सुदृढ र व्यावसायिक बनाई विश्वसनीय र स्वीकार्य निर्वाचन सम्पन्न गर्न रणनीतिक योजना निर्माण प्रक्रियाको थालनी गरेको पाइन्छ । अष्ट्रेलिया, न्युजिल्याण्ड, संयुक्त अधिराज्य, क्यानडा, दक्षिण अफ्रिका, घाना, सियारालियोन, भारत, पाकिस्तान लगायतका लोकतन्त्र स्थापित भइसकेका र भर्खर लोकतन्त्र अभ्यास गर्न थालेका दुवै खाले मुलुकहरूले निर्वाचनसम्बन्धी रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गर्न प्रयास गरेका उदाहरणहरू पाइन्छन् । ती मुलुक लगायत विश्वका अन्य मुलुकका निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायहरूका रणनीतिक योजना ACE The Electoral Knowledge Network को वेब साइटमा संग्रहित छन् ।^३

पछिल्लो समयमा विज्ञान र प्रविधिमा भएको द्रुततर विकास र त्यसले आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक परिवेशमा ल्याएको परिवर्तनले स्थापित र नवोदित लोकतान्त्रिक मुलुकका निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायलाई आजको डिजिटल युगमा आम मतदाताको बढ्दो आकांक्षा अनुरूप मताधिकारको प्रत्याभूति कसरी गर्ने भन्ने दबाव दिनानुदिन बढ्दो छ । यस क्रममा निर्वाचन चक्रमा विधि र प्रक्रिया सम्बन्धी समयानुकूल गर्नु पर्ने सुधार, संगठनको क्षमता अभिवृद्धि तथा संस्थागत सुधार गर्न रणनीतिक योजनालाई व्यवस्थापकीय औजारको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दो छ ।^४ यस्तो योजनाले केवल मतदानको दिनमा केन्द्रित भई गरिने तयारी कार्यमा मात्र सीमित नभई निर्वाचनका सम्पूर्ण प्रक्रियामा गर्नु पर्ने सुधार सम्बन्धमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूलाई मार्गदर्शन गर्दछ । स्मरण रहोस्, उल्लिखित मुलुकहरूमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको स्वरूप, विशेषता, निर्वाचन प्रणालीका साथै निर्वाचन विधि र प्रक्रिया भिन्नभिन्न रहेका छन् । त्यसैगरी रणनीतिक योजना तर्जुमा प्रक्रिया पनि फरकफरक रहेका छन् । रणनीतिक योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन सम्बन्धी सर्वसम्मत विधि वा सर्वमान्य अवधारणा अपनाइएको देखिँदैन । मुलुकको राजनीतिक पृष्ठभूमि, जनचेतनाको स्तर, सामाजिक-आर्थिक तथा लोकतान्त्रिक सुशासनको स्थिति र राज्यको प्राथमिकता अनुरूप निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने कार्य आफैँमा एक चुनौतीपूर्ण कार्य हो । निर्वाचनको प्रक्रियामा कुनै एउटा मात्र त्रुटिले निर्वाचनको विश्वसनीयतामा नै प्रश्न उठ्न सक्दछ । निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आफैँमा अति खर्चिलो कार्य पनि हो । पछिल्लो समयमा नेपाल लगायतका विकासोन्मुख मुलुकहरूमा धान्ने नसकिने गरी निर्वाचन खर्च बढ्दै गरेको सम्बन्धमा बहस सुरु हुन थालेको छ । अझ द्वन्द्वपश्चात्का मुलुकहरूमा त यो अवस्था अझ गम्भीर देखिएको छ ।

^१ UNDP, Arabic Lexicon of Electoral Terminology, First edition, UNDP, 2014, p.134

^२ Kofi Annan Foundation, Deepening Democracy: A Strategy for Improving the Integrity of Elections Worldwide, The Report of Global Commission of Elections, Democracy and Security, 2012, p.11

^३ ACE The Electoral Knowledge Network; www.aceproject.org

^४ UNDP, Arabic Lexicon of Electoral Terminology, First edition, UNDP, 2014, p. 69 “निर्वाचन चक्रले निर्वाचन प्रक्रियाका विभिन्न चरणहरूमा गरिने निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरूलाई बुझाउँदछ । निर्वाचनका चरणहरूलाई मुख्यतः निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अवधि, र निर्वाचनपश्चात् गरी तीन चरणमा विभक्त गरिने प्रचलन छ ।”

प्रत्येक निर्वाचन तत्कालीन राजनीतिक परिवेशको कारणले फरक हुने गर्दछ र हरेक निर्वाचनमा नयाँनयाँ चुनौती र सवालहरू पनि उठ्ने गर्दछन् । अतः यसरी देखा पर्न सक्ने चुनौती र सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न निर्वाचनको विधि र प्रक्रियामा सुधार एवं निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको क्षमता सुदृढीकरण गरिनु पर्दछ । यसरी स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गर्न सक्ने निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको सक्षमता मुख्यतया तीन विषयहरू : योजना निर्माण गर्ने क्षमता, व्यवस्थापन गर्ने क्षमता र स्रोत साधनको प्रभावकारी परिचालनमा भर पर्दछ ।^५

विश्वसनीय आवधिक निर्वाचन लोकतान्त्रिक सुशासनको आधारशीला हो तर यो राजनीतिक दृष्टिले संवेदनशील विषय भएको र निर्वाचनका लागि स्रोत सामग्रीको बृहत् व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुनाले निर्वाचन व्यवस्थापन कार्य स्वभाविक रूपमा एक जटिल विषय पनि हो । वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न सबै तहको निर्वाचनमा नेपालको निर्वाचन आयोगले मतपत्र, मतपेटिका, नउड्ने मसीजस्ता संवेदनशील सामग्री लगायत ६७ प्रकारका विभिन्न निर्वाचन सामग्रीको प्रयोग गरेको थियो ।^६ तोकिएको समय सीमाभित्र निर्वाचन सामग्रीको बन्दोबस्ती र मानवीय संसाधनको तयारी गरी विश्वसनीय एवं स्वीकार्य निर्वाचन सम्पन्न गर्नका लागि पनि रणनीतिक योजनाको आवश्यकता रहन्छ ।

सामान्य अर्थमा, “निर्वाचन रणनीतिक योजना” भन्नाले संगठनको वर्तमान स्थितिको मूल्याङ्कन गरी भविष्यमा निश्चित समय अर्थात् साधारणतया ४-५ वर्षमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई परिकल्पना गरिएको अवस्थामा कसरी पुऱ्याउने भन्ने रणनीतिसहितको दस्तावेज बुझिन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले रणनीतिक योजनालाई तीनवटा (सम्पन्न योजनाको समीक्षा गर्ने, नयाँ योजना तर्जुमा गर्ने र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने) औजारहरूका रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्दछ (Spinelli, 2011, pp. 14-15) । अतः यो लिखित मार्गदर्शन हो जसले वर्तमान स्थितिबाट भविष्यमा परिकल्पना गरेको स्थितिमा पुऱ्याउने रणनीति प्रस्तुत गर्दछ । यो एउटा विस्तृत योजना पनि हो, यसैको आधारमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन सञ्चालनका लागि विस्तृत निर्वाचन कार्य सञ्चालन योजना (Electoral Operational Plan) तयार गर्ने गर्दछ जसमा महाशाखा/शाखाहरूले निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिका तथा क्रियाकलापहरू पनि निर्धारण गरिएको हुन्छ । तर, नेपालको सन्दर्भमा हालसम्म निर्वाचन कार्य सञ्चालन योजना तयार गरेको पाइँदैन । निर्वाचन कार्यसञ्चालन समयतालिका (Election Operational Calendar) लाई नै कार्यसञ्चालन योजनाको रूपमा लिइएको पाइँन्छ । निर्वाचन कार्यसञ्चालन योजनाले आगामी निर्वाचनका सम्बन्धमा मतदाता नामावली दर्ता, कानुनी संरचना निर्माण, निर्वाचनका लागि आवश्यक स्रोत साधन र सुरक्षा व्यवस्था लगायतका विधि प्रक्रिया, क्रियाकलाप र समयावधि समेतलाई समेट्दछ तर कार्यसञ्चालन समय तालिकाले निर्वाचन घोषणा भएपछि निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्नेसम्मको अवधिमा

^५ Spinelli, Antonio; Strategy Planning for Effective Electoral Management: A Practical Guide for Electoral Management Bodies to Conduct a Strategic Planning Exercise, IFES, October 2011, p.11

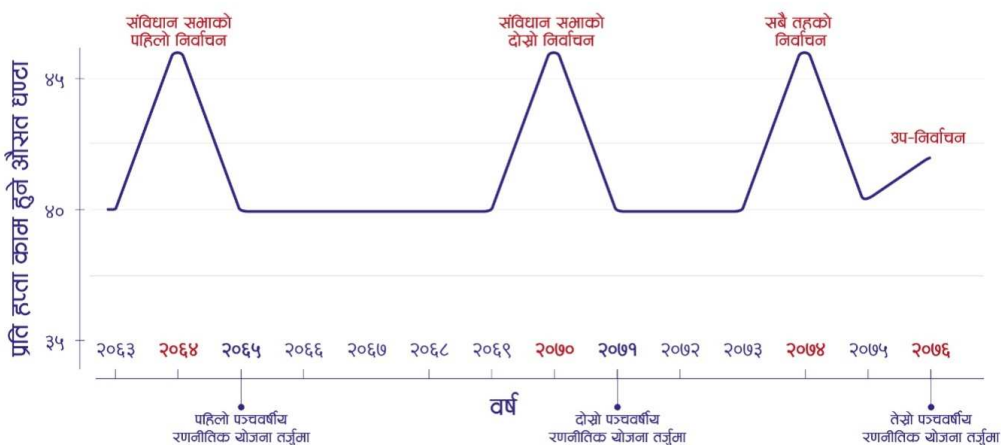
^६ निर्वाचन आयोग, निर्वाचन समीक्षा : स्थानीय तह, प्रदेश सभा सदस्य, प्रतिनिधि सभा सदस्य, राष्ट्रिय सभा सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन, २०७४, निर्वाचन आयोग, २०७५, पृ.९१

विभिन्न महाशाखा/शाखाले सम्पादन गर्नुपर्ने गतिविधि र क्रियाकलापहरूलाई मात्र समेटेको हुन्छ जुन निर्वाचन कार्यसञ्चालन योजनाको एउटा अंगका रूपमा मात्र लिइन्छ । यस सम्बन्धमा आयोगको ध्यानाकर्षण हुन जरुरी देखिन्छ ।

आवधिक निर्वाचन सम्पन्न गर्ने कार्य निश्चित समयमा मात्र हुने हुँदा निर्वाचन सञ्चालनको कार्य मौसमी प्रकृतिको हुन्छ । अतः निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने कार्य अन्य संवैधानिक निकायहरूजस्तै सर्वोच्च अदालत, लोक सेवा आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको कार्यप्रकृतिभन्दा स्वभावतः फरक हुन्छ । साधारणतः ४-५ वर्षमा आवधिक निर्वाचन हुने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार निर्वाचन हुने वर्षमा र त्यसमा पनि मुख्यतः निर्वाचन अवधिमा तुलनात्मक दृष्टिले आर्थिक एवं मानवीय स्रोत साधनको परिचालन बढी हुने र आयोगको कार्य व्यस्तता पनि बढी हुने हुन्छ । २०७४ सालमा सम्पन्न भएको प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभाको निर्वाचनमा २ लाख ८५ हजार जनशक्ति परिचालन गरिएको थियो (निर्वाचन आयोग, २०७५, पृ. ९६) ।

निर्वाचनपूर्वको अवधिमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचनका लागि तयारीमा जुट्नु पर्ने हुन्छ । निर्वाचन अवधिमा निर्वाचन कार्यमा व्यस्त हुनु पर्ने हुँदा, निर्वाचनपश्चात्को अवधिमा राजनीतिक र व्यवस्थापन सम्बन्धी दवाव तुलनात्मक रूपमा कम हुने भएकोले यस अवधिमा तत्काल सम्पन्न निर्वाचनको समीक्षा गरी भविष्यका लागि रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको छ । निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले प्रायः रणनीतिक योजना निर्वाचनपश्चात्को अवधिमा तर्जुमा गर्ने गरेको देखिन्छ, जुन राम्रो अभ्यास हो । नेपालको सन्दर्भमा समेत निर्वाचन आयोगले यसै अवधिमा आफ्नो रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने गरेको पाइन्छ । विगतको अनुभवका आधारमा आयोगको कार्य व्यस्तता र रणनीतिक योजना निर्माणको समयको एक भ्रमक चित्र नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र नं १: निर्वाचन आयोग, नेपालको कार्यव्यस्तताको एक भ्रमक

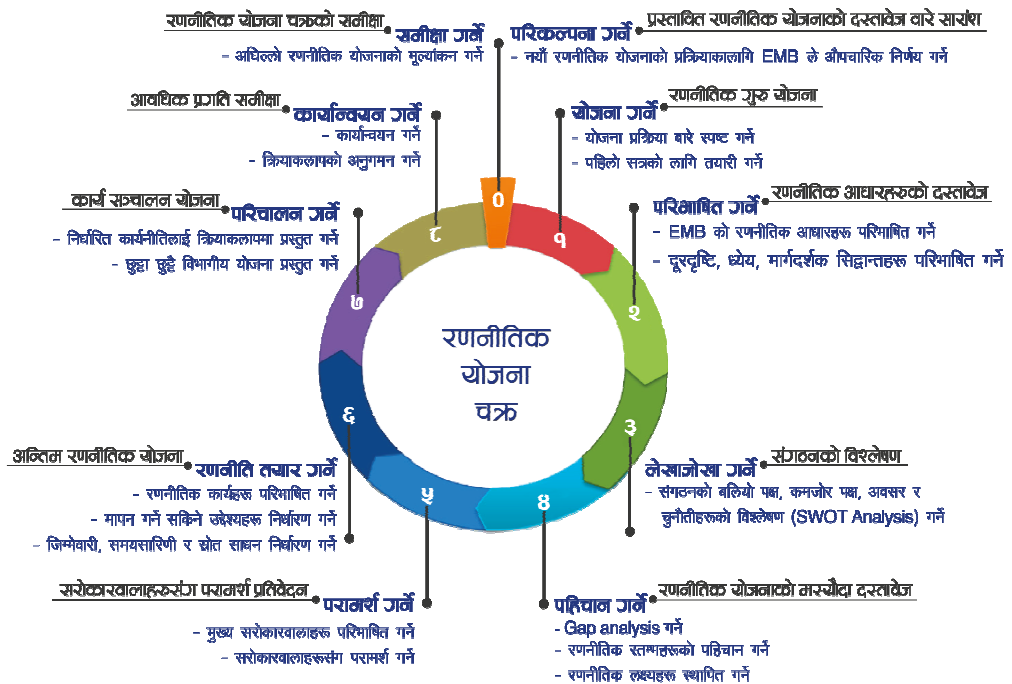
स्रोत: निर्वाचन आयोगका पदाधिकारीहरूसंगको छलफलमा आधारित

चित्रमा देखाइए अनुसार नेपालमा निर्वाचन घोषणा भएपछि, उक्त वर्ष करिव चार महिना प्रतिहप्ता ६० घण्टा (सार्वजनिक बिदाको दिनमा समेत) कार्यव्यस्तता हुने गरेको देखिन्छ, जुन त्यस वर्षको औसत गणना गर्दा ४६ घण्टा प्रतिहप्ता हुन आउँछ। आयोगका उच्च पदाधिकारीहरूको कार्यव्यस्तता चित्रमा प्रस्तुत गरिएभन्दा अझ बढी हुने गरेको देखिन्छ। तर, निर्वाचन नभएका वर्षहरूमा आयोगको कार्यव्यस्तता प्रतिहप्ता औसत ४० घण्टा देखिन्छ।

२. रणनीतिक योजना चक्र

निर्वाचन व्यवस्थापनका लागि निर्वाचन चक्रको अवधारणा विकास गरिए जस्तै निर्वाचन विज्ञहरूद्वारा निर्वाचन रणनीतिक योजना चक्रको अवधारणा पनि प्रस्तुत गरिएको छ। सो अनुसार रणनीतिक योजना अभ्यासका क्रममा अवलम्बन गरिने विभिन्न चरणहरूलाई उदाहरणको रूपमा चित्र नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ (BRIDGE, 2016; Spinelli, Antonio, 2011)^७

चित्र नं २: रणनीतिक योजना चक्र

स्रोत: BRIDGE Project, 2016; Spinelli Antonio, 2011 (लेखकद्वारा संश्लेषण र भाषानुवाद)

रणनीतिक योजना निर्माणको प्रत्येक चरणमा सम्पादन गर्नु पर्ने कार्यहरूलाई तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

^७ BRIDGE, 2016; Facilitator's Note (Version 3) Projected Slide for Strategic Planning for Electoral Management Module, Plan 3.4, slide 33 and Spinelli Antonio, 2011; Strategic Planning for Effective Electoral Management: A Practical Guide for Electoral Management Bodies to Conduct a Strategic Planning Exercise, IFES, 2011.

तालिका नं १
रणनीति योजना चक्र र परिणाम/प्रतिफल

चरण	कार्य	विवरण	परिणाम/प्रतिफल
०	परिकल्पना	यदि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले यसभन्दा पहिले रणनीतिक योजना नबनाएको भए यो दीर्घकालीन योजना निर्माणका लागि औपचारिक प्रतिवेदन हुनेछ ।	रणनीतिक योजना बारेको सारांशले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको संस्थागत प्रतिबद्धता जनाउँदछ ।
	समीक्षा	यदि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले रणनीतिक योजना चक्र पूरा गरेको हो भने यो समय रणनीतिक योजना चक्रको समीक्षा गर्ने समय हुनेछ ।	रणनीतिक योजना चक्र समीक्षाले यसभन्दा पहिलेको रणनीतिक योजनामा चक्रको विस्तृत समीक्षा गर्दछ, जुन आउँदो चक्रमा उपयोग गर्न सकिन्छ ।
१	योजना गर्ने	परिभाषित गर्ने, रणनीतिक योजना चक्रबारे योजना बनाउने र तयारी गर्ने ।	रणनीतिक योजना गुरु योजनाले रणनीतिक योजना प्रक्रिया सञ्चालन गर्न प्रारम्भिक कार्य क्रियाकलापहरू र समय सीमा निर्धारण गर्दछ ।
२	परिभाषित गर्ने	निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको रणनीतिक आधारहरू (दुरदृष्टि, अभियान र मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू) परिभाषित गर्ने ।	रणनीतिक आधारहरूको दस्तावेज (मुख्य रणनीतिक प्रतिफल १) रणनीतिक योजना चक्रको अन्त्यमा प्राप्त हुने तीनवटा प्रतिफलहरूमध्ये पहिलो हुनेछ ।
३	लेखाजोखा गर्ने	निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको आन्तरिक र बाह्य संगठनात्मक लेखाजोखा र SWOT विश्लेषण गर्ने ।	निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको संस्थागत मूल्याङ्कनले त्यस निकायको तत्कालको अवस्था, संस्थागत मूल्याङ्कन र SWOT विश्लेषण गर्दछ ।
४	पहिचान गर्ने	निर्वाचन गर्ने निकायको रणनीतिकस्तम्भ र रणनीतिक लक्ष्यहरू पहिचान गर्न Gap analysis गर्ने ।	रणनीतिक कार्य योजनाले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको वर्तमान स्थिति बीचको अन्तरलाई पूर्ति गर्ने रणनीतिक स्तम्भ र लक्ष्यहरू पहिचान गर्दछ ।
५	परामर्श गर्ने	रणनीतिक कार्ययोजनाको आधारमा आन्तरिक र बाह्य सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया गर्ने ।	सरोकारवालासँगको अन्तरक्रिया प्रतिवेदनले मुख्य आन्तरिक एवं बाह्य सरोकारवालाहरूले दिएका

चरण	कार्य	विवरण	परिणाम/प्रतिफल
			सुभावहरूको संकलन र विश्लेषण गरी वर्गीकरण गर्दछ ।
६	रणनीति तयार गर्ने	सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शबाट प्राप्त सुभावहरू समेट्ने, कार्ययोजना बनाउन सुरु गर्ने (निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको रणनीतिक कार्यलाई परिभाषित गरी, मापन योग्य सूचक निर्माण गर्ने), निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको महाशाखा स्तरमा क्रियाकलापहरू, समय र स्रोत साधन निर्धारण गर्ने रणनीतिक कार्ययोजनालाई अन्तिम रूप दिने ।	अन्तिम रणनीतिक कार्ययोजना (मुख्य रणनीतिक प्रतिफल २) ले महाशाखा स्तरमा रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरूलाई परिभाषित गर्दछ जसले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायलाई आफ्नो दूरदृष्टि प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
७	परिचालन गर्ने	रणनीतिलाई परिचालन गर्ने, रणनीतिक कार्यलाई क्रियाकलापमा ढाल्ने । जिम्मेवार व्यक्ति तोक्ने, रणनीतिलाई कार्यान्वयन योजनामा विकास गर्ने, निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको सार्वजनिक रणनीतिक योजनाको मस्यौदा गर्ने र वितरण गर्ने ।	रणनीतिक कार्यान्वयन योजना (मुख्य रणनीतिक प्रतिफल ३) यस चरणमा आउने पहिलो प्रतिफल हो । यो एकदम विस्तृत हुन्छ । यसमा क्रियाकलापलाई व्यक्तिगत तहमा जिम्मेवारी दिइन्छ र कार्यसम्पादन गर्न समय तोकिन्छ । दोस्रो प्रतिफल भनेको निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको सार्वजनिक रणनीतिक योजना हो जसमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय किन मौजुद छ, यसले के सम्पादन गर्न खोजेको हो र कसरी गर्छ भन्ने विषय सम्बोधन गर्दछ ।
८	कार्यान्वयन गर्ने	निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको कार्यान्वयन योजना लागु गर्न अनुगमन प्रणालीको स्थापना, कार्ययोजनामा भएका प्रगतिको मूल्याङ्कन कार्ययोजनामा भएका परिवर्तनलाई स्वीकार गर्ने ।	प्रगति समीक्षा एउटा त्रैमासिक समीक्षा हो जसमा हरेक महाशाखाले तीन महिनामा गरेको प्रगतिको समीक्षा गर्दछ जुन निर्वाचन व्यवस्थापन निकायका कार्यकारी व्यवस्थापनलाई मनन गर्न र आवश्यक कारवाही गर्न पेश गरिन्छ ।

स्रोत: BRIDGE Project, 2016; Spinelli Antonio, 2011 (लेखकद्वारा भावानुवाद)

निर्वाचनका लागि रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने सम्बन्धमा Building Resource In Democracy, Governance and Election (BRIDGE) को रणनीतिक योजना (तेस्रो संस्करण सहित) मोड्युल नै विकास गरिएको छ ।^{१५} यसरी विकास गरिएको मोड्युलको आधारमा कार्यशाला सञ्चालन गरी विभिन्न मुलुकका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूले रणनीतिक योजना तर्जुमा गरेको पाइन्छ । तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना निर्माण गर्दा नेपालको निर्वाचन आयोगले पनि यस मोड्युलको कार्यशाला सञ्चालन गरी रणनीतिक योजना तर्जुमा गरेको थियो ।

यद्यपि निर्वाचनसम्बन्धी रणनीतिक योजना तर्जुमा प्रक्रियामा विभिन्न मुलुकका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले सर्वसम्मत विधि अपनाइएको पाइँदैन । तापनि, विगतको अनुभवमा देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै, असल अभ्यासहरूलाई बढावा दिदै, सम्भावित जोखिमलाई कम गर्दै, उपलब्ध अवसरहरूको अधिकतम प्रयोग गरी संगठनलाई सुदृढ गर्ने र विधि र प्रक्रियामा सुधार गरी कार्य सम्पादनको स्तर बढाउने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको छ ।

३. नेपालमा निर्वाचनसम्बन्धी रणनीतिक योजनाको प्रयास

नेपालमा वि.सं. २००४ सालदेखि निर्वाचनको अभ्यास थालनी भए पनि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको रूपमा पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था भएको थियो (निर्वाचन आयोग, २०७३ पृ.६३) । नेपालको संविधान, २०१९ (पहिलो संशोधन २०२३) बाट संवैधानिक निकायको रूपमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरिएको थियो (निर्वाचन आयोग, २०७३ पृ.११५) । वि.सं. २००४ सालदेखि २०६४ सालसम्म भएका विभिन्न निर्वाचनहरू कुनै लिखित रणनीतिक योजनाबिना नै सम्पन्न भएको देखिन्छ । निर्वाचन आयोगले सञ्चालन गर्दै आएका ती निर्वाचनहरू परम्परागत प्रक्रियामा आधारित र “हिजो के गरिएको थियो” अर्थात् यथास्थितिको कार्य सम्पादन गर्ने प्रक्रिया केन्द्रित थियो । वि.सं. २०६२/६३ को जनआन्दोलन पश्चात् २०६३ साल माघ १ गते जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुरूप २०६४ साल चैत्र २८ गतेसंविधान सभाको पहिलो निर्वाचन सम्पन्न भयो । विशेषतः संविधान सभाको पहिलो निर्वाचनबाट प्राप्त अनुभव, निर्वाचन सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट प्राप्त राय सुझावहरू र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण प्रतिवेदनले औल्याएका विषयहरूलाई समेटेर निर्वाचन रणनीतिक योजना बनाएको देखिन्छ । त्यसपछि हालसम्म निर्वाचन आयोगले देहाय अनुसार तीनवटा रणनीतिक योजना निर्माण गरेको छ :-

१. पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६५/६६-२०७०/७१)
२. दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१/७२-२०७६/७७)
३. तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)

८ <https://www.bridge-project.org/curriculum-files/strategic-planning-V3-all-resources-Zip/>

“ब्रिज” निर्वाचन व्यवस्थापनमा उपलब्ध अति विस्तृत वृत्तिविकास तालिम हो । निर्वाचन व्यवस्थापनमा कार्यरत कर्मचारी, पेशाविद्दलगायत राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, पर्यवेक्षकहरूजस्ता सबै सरोकारवालाका लागि सञ्चालित निर्वाचन प्रक्रिया-केन्द्रित वयस्क सिकाइ विधिमा आधारित क्षमता विकास कार्यक्रम हो । यस अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको तालिम संचालन र व्यवस्थापनका निश्चित प्रक्रिया छन् ।

वि. सं. २०६५ साल माघमा निर्वाचन आयोगको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना निर्माण भएको थियो । स्मरण रहोस्, बृहत् शान्ति सम्झौतापश्चात् द्वन्द्व व्यवस्थापन र अन्तरिम संविधानको भावना अनुरूप निर्वाचन सहायताका लागि नेपालमा संयुक्त राष्ट्र संघीय मिशन (अनमिन) को सहायता प्राप्त भएको थियो । यस्तो परिवेशमा तर्जुमा गरिएको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको समीक्षा गर्दै रणनीतिक सवाल र लक्ष्यहरूको पहिचानसहित “उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापनका लागि आयोगलाई सक्षम निकायको रूपमा संस्थागत गर्ने” दूरदृष्टिसहित वि.सं. २०७२ जेष्ठमा दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना निर्माण गरिएको थियो । त्यसै गरी वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न निर्वाचनको समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरू, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण प्रतिवेदनबाट प्राप्त सुझावहरू, नेपालको पन्ध्रौं योजनाको अवधारणापत्र (२०७६/७७-२०८०/८१) ले गरेको दिशानिर्देशलाई समेत ध्यानमा राखी वि.सं. २०७६ सालमा निर्वाचन आयोगले तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना निर्माण गरेको छ ।

यसरी निर्वाचन आयोगले हालसम्म दुई वटा रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन गरिसकेको छ भने तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

४. विगतका रणनीतिक योजनाको समीक्षा

नेपालमा रणनीतिक योजनाको भूमिकालाई निर्वाचनसम्बन्धी विधि तथा प्रक्रियामा सुधार गर्न पुऱ्याएको योगदान र निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरणमा भएको उपलब्धिको आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सिद्धान्ततः रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि दूरदृष्टि, स्वामित्व, साधनस्रोत, ज्ञान र कार्यान्वयन गरी पाँच वटा प्रमुख तत्वहरू आवश्यक छन् (Spinelli, 2011) । यस लेखमा यीनै पाँच तत्वका आधारमा आयोगका विगतका रणनीतिक योजना र तिनका भूमिकाबारे विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१) दूरदृष्टि (Vision)

पहिलो रणनीतिक योजनाले आयोगलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम निकायको रूपमा स्थापित गर्ने र दोस्रो रणनीतिक योजनाले संविधान निर्दिष्ट निर्वाचन सम्पन्न गर्न आयोगलाई सक्षम र व्यावसायिक निकायको रूपमा स्थापित गर्ने दूरदृष्टि राखेको थियो । पहिलो र दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले आयोगको संस्थागत सुदृढीकरणलाई जोड दिइएको पाइन्छ भने तेस्रो पञ्चवर्षीय योजनाले निर्वाचनलाई विश्वसनीय र मितव्ययी बनाउने विधि र प्रक्रियामा ध्यान केन्द्रित गरेको देखिन्छ । दोस्रो योजनाले आयोगको कार्यक्षेत्र “संविधान निर्दिष्ट निर्वाचन” भनी निर्धारण गरेको छ । आयोगले वि.सं. २०६४ सालको संविधान सभाको पहिलो निर्वाचनमा अनमिन अन्तर्गत निर्वाचन सहायता कार्यालयमार्फत सबै जिल्ला र केन्द्रमा खटिएका स्वदेशी र विदेशी गरी २३० जना प्राविधिक सल्लाहकारहरूको सहायता प्राप्त गरेको थियो । वि.सं. २०७० को अर्को संविधान सभाको निर्वाचनमा आयोगले करिब १५ जना विदेशी सल्लाहकारहरूको सहायता प्राप्त गरेको थियो भने वि.सं. २०७४ सालको संघीय तहको निर्वाचनमा वैदेशिक सल्लाहकारको संख्या चार जनामा सीमित रहेको थियो । त्यसै गरी अन्यसाधन स्रोत सहायतामा समेत क्रमशः कमी हुँदै गएको स्थिति देखिन्छ । निर्वाचन आयोगले अत्यन्तै न्यून वैदेशिक प्राविधिक सहायतामा वि.सं. २०७४ सबै तहका निर्वाचन सम्पन्न गरेको थियो । यसबाट विगतका योजनाले परिकल्पना गरेको दूरदृष्टि हासिल गर्नेतर्फ कार्य भएको तथा निर्वाचन

आयोगको सक्षमता अभिवृद्धि भएको पुष्टि हुन्छ । यद्यपि उक्त सक्षमतालाई निरन्तरता दिन आयोग उत्तिकै सजग रहन आवश्यक छ । यसका लागि आयोगले सोच केन्द्र (Think Tank) को अवधारणा अवलम्बन गर्नु जरुरी छ ।

तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले विश्वसनीय एवं मितव्ययी निर्वाचनलाई केन्द्रित गरेको छ । उक्त दूरदृष्टिलाई यथार्थमा अनुभव गर्न दस्तावेजमा विभिन्न लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीतिको व्यवस्था गरिएको छ ।

२) स्वामित्व (Ownership)

पहिलो रणनीतिक योजना निर्वाचन आयोग आफैले तयार गरेको देखिन्छ, भने दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमाका लागि वात्स्य प्राविधिक सहायता प्राप्त गरेको देखिन्छ । तर तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना निर्वाचन आयोग आफैले तर्जुमा गरेको छ । यसका लागि २०७४ मा सम्पन्न निर्वाचन समीक्षाको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुझावहरू, सरोकारवालाहरूसँगको प्रवेश र केन्द्रस्तरमा गरिएका अन्तरक्रियाबाट प्राप्त राय/सुझाव र पन्ध्रौं योजनाको दिशानिर्देशसहित समावेश गरी आयोगले योजना मस्यौदा गरी निर्वाचन आयोगको वेबसाइटमा सार्वजनिक गर्दै सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको सुझावका लागि अनुरोध गरेको थियो । वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न निर्वाचनको निर्वाचन समीक्षा प्रतिवेदन प्रस्तुत तथा मस्यौदा रणनीति योजनाबारे वि.सं. २०७६ असार ९ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूको कार्यालयमा उच्चस्तरीय अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरी राजनीतिक दलहरूबाट प्राप्त सुझाव/प्रतिक्रियालाई समेत समावेश गरिएको दस्तावेजमा उल्लेख छ । यसबाट रणनीतिक योजनामा सरोकारवालाहरूको सहभागिता अभिवृद्धि हुनुको साथै आयोगले रणनीतिक योजनाको पूर्ण स्वामित्व लिएको देखिन्छ । यस असल अभ्यासलाई आयोगले निरन्तरता दिनु जरुरी छ ।

३) स्रोतसाधन (Resources)

पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको दस्तावेजमा स्रोत साधनको उल्लेख गरिएको थिएन भने दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा करिब साढे दुई अर्ब खर्च अनुमान गरिएको थियो जसमा प्रशासनिक खर्च र निर्वाचन खर्च समावेश गरिएको थिएन ।^९ तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका लागि आठ अर्ब खर्च लाग्ने अनुमान गरिएको छ ।^{१०} उक्त रकम नेपाल सरकार र विकास साभेदार संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसरी तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको बजेट दोस्रो योजनाको तुलनामा तीन गुणाभन्दा बढेको देखिन्छ । विगतका रणनीतिक योजनाको समीक्षा तथा मूल्याङ्कनलाई हेर्दा योजनाको अनुमानित स्रोतसाधनको उपलब्धता र उपयोगसम्बन्धी मूल्याङ्कन भएको देखिँदैन, अनुमानित स्रोतसाधन प्राप्त भयो भएन सो पनि उल्लेख भएको पाइँदैन । अतः हरेक योजनाको अन्तिम मूल्याङ्कनका बखत अनुमानित स्रोतसाधनको उपलब्धता र उपयोग सम्बन्धमा समेत समीक्षा हुन जरुरी छ । यसले आगामी योजनाको लागि स्रोत साधनको सुनिश्चिततामा थप मद्दत पुग्ने हुन्छ ।

९ निर्वाचन आयोग, २०७३: दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (परिमार्जनसहित), पृ.७२ ।

१० निर्वाचन आयोग, २०७६: तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना ।

४) ज्ञान (Knowledge)

पहिलो रणनीतिक योजना लामो समयको द्वन्द्वपश्चात् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रावधान अनुसार मिश्रित निर्वाचन प्रणाली बमोजिम संविधान सभाको पहिलो निर्वाचन सम्पन्न भए पश्चात् निर्माण गरिएको थियो । यसरी निर्माण गरिएको रणनीतिक योजना ज्यादै संक्षिप्त थियो । कार्यान्वयनका लागि छुट्टै कार्ययोजना बनाइने र स्रोतसाधन पनि कार्ययोजनामा नै समावेश गर्ने उल्लेख थियो ।

पहिलो संविधान सभाले संविधान निर्माण गर्न नसकी दोस्रो पटक संविधान सभाको निर्वाचन २०७० सालमा सम्पन्न भई संविधान लेखनको कार्य भइरहँदा दोस्रो रणनीतिक योजना तर्जुमा भएको थियो । उक्त योजनामा निर्वाचनसम्बन्धी रणनीतिक योजनाको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुसार रणनीतिक स्तम्भ, रणनीतिक लक्ष्य, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका सूचकहरू समावेश गरिएको थियो । योजना तर्जुमाको समयमा संविधान कहिले जारी हुने हो र संविधान अनुसार कुन तहको निर्वाचन कहिले सम्पन्न गर्नु पर्ने हो भन्ने निश्चित भइनसकेको अवस्था भएकोले पहिलो दुई वर्षभित्र नयाँ संविधान अनुरूप निर्वाचन गर्नु पर्ने भएमा निर्वाचनको कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने अभिप्रायले सुरुका दुई वर्षको लागि दुई वर्षे कार्ययोजनासहित आयोगले पाँच वर्षे रणनीतिक योजनाको निर्माण गरेको थियो । वि.सं. २०७२ असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भएपछि २०७३ साल फागुनमा दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कन र पहिलो दुई वर्षीय कार्ययोजनाको समीक्षा गरी बाँकी अवधिका लागि परिमार्जनसहित कार्ययोजना प्रकाशित गरिएको थियो । यस कार्यले रणनीतिक योजना एक ज्यूँदो दस्तावेज हो र यसलाई समयसापेक्ष परिमार्जन गर्नु पर्दछ भन्ने सन्देश प्रवाह भएको छ । साथै, निर्वाचन आयोग परिवर्तन व्यवस्थापनको पक्षमा छ भन्ने पनि पुष्टि भएको छ । यो असल अभ्यास सराहनीय छ ।

तेस्रो रणनीतिक योजना “स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय एवं मितव्ययी” निर्वाचन व्यवस्थापनको दूरदृष्टिसहित “नागरिकलाई मताधिकारको निर्वाध उपभोग गर्ने अवसर प्रदान गरी लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने” लक्ष्यसहित पाँच वर्षको कार्ययोजनाका साथमा लजिकल फ्रेमवर्क र जोखिम पहिचान तथा न्यूनीकरण उपायसहित प्रस्तुत भएको छ । नेपाल सरकारको पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) मा उल्लिखित सोच, लक्ष्य, उद्देश्य र रणनीति तथा कार्यनीतिसँग निर्वाचन आयोगको रणनीतिक योजनाले तादात्म्य राखेको छ । (रायोआ, २०७६, पृ. २९८)।

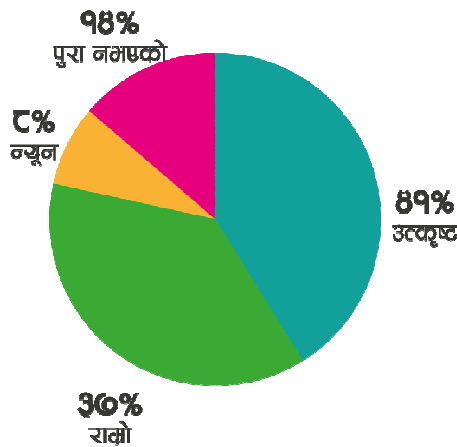
तेस्रो योजनामा उल्लिखित लक्ष्य प्राप्त गर्न परिणाम (Outcome) तथा प्रभाव (Impact) मा आधारित परिमाणात्मक लक्ष्यसहितका अनुगमन सूचकहरू भएको लजिकल फ्रेमवर्क समेत प्रस्तुत गरिएको छ जुन निर्वाचन आयोगको रणनीतिक योजनामा पहिलो पटक समावेश गरिएको हो । विगतका रणनीतिक योजनाहरूको समीक्षाको क्रममा योजनामा उल्लेख भएका कार्ययोजनाका कुल क्रियाकलापहरूमध्ये कति वटा क्रियाकलापहरू पूर्ण कार्यान्वयन भए, कति

आंशिक कार्यान्वयन भए र कति कार्यान्वयन हुन सकेनन् भनी संख्यामा उल्लेख हुने गरेकोमा तेस्रो रणनीतिक योजनाको वार्षिक, मध्यावधिक र अन्तिम समीक्षामा लगफ्रेममा उल्लिखित सूचकहरूको परिमाणात्मक लक्ष्यको तुलनामा उपलब्धिहरूको समीक्षा गरिने प्रस्ताव गरिएको छ । यी उपलब्धिहरू परिमाणात्मक हुनुका साथै परिणाम (Outcome) तथा प्रभाव (Impact) मा आधारित हुनेछन् ।

५) कार्यान्वयन (Action)

विगतको पहिलो र दोस्रो रणनीतिक योजनामा उल्लिखित लक्ष्य/क्रियाकलापहरूको तुलनामा तिनीहरूको कार्यसम्पादन स्थिति क्रमश चित्र नं. ३ र ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । चित्रमा प्रस्तुत गरिए अनुसार पहिलो रणनीतिक योजनामा उल्लिखित ५१ वटा लक्ष्यमध्ये २१ वटा लक्ष्यहरू (४१.१%) उत्कृष्ट रूपमा पूरा भएका, १९ वटा (३७.२%) लक्ष्यहरू राम्रोसँग पूरा भएका, ४ वटा (७.८%) लक्ष्यहरू न्यून रूपमा पूरा भएका र ७ वटा (१३.७%) लक्ष्यहरू पुरा नभएको पाइयो ।^{११}

चित्र नं ३: पहिलो रणनीतिक योजना अवधिको प्रगति (प्रतिशतमा)

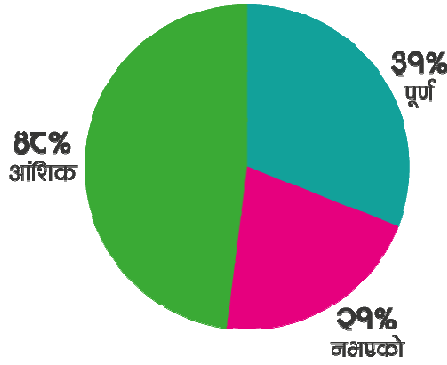

त्यस्तै, दोस्रो रणनीतिक योजनाको ४ वटा रणनीतिक स्तम्भ अन्तर्गत समावेश गरिएका १२६ वटा क्रियाकलापहरूको समीक्षा गर्दा ३९ वटा क्रियाकलापहरू (३०.९%) पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएका ६१ वटा क्रियाकलापहरू (४८.४%) आंशिक रूपमा कार्यान्वयन भएका र २६ वटा क्रियाकलापहरू (२०.६%) कार्यान्वयन हुन नसकेको पाइयो ।^{१२}

^{११} निर्वाचन आयोग, २०७२, दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, पृ. ११७

^{१२} निर्वाचन आयोग, २०७६, तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

चित्र नं ४: दोस्रो रणनीतिक योजना अवधिको प्रगति (प्रतिशतमा)

पहिलो रणनीतिक योजना अवधिमा भएको मुख्य उपलब्धिमा फोटोसहितको मतदाता नामावली संकलन तथा अद्यावधिक, मतदाता परिचयपत्रको प्रयोग, आयोग र अन्तर्गत कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास लगायत निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रहरूको स्थापना भई मतदाता शिक्षामा भएका सुधारलाई लिन सकिन्छ ।

त्यसै गरी, दोस्रो रणनीतिक योजना अवधिको मुख्य उपलब्धिमा निर्वाचन आयोगको क्षमता अभिवृद्धि तथा संस्थागत सुदृढीकरण भई नेपालको संविधान अनुसार न्यूनतम वैदेशिक सहायतामा संघीय, प्रदेश र स्थानीय तह लगायत राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न सक्नुलाई लिन सकिन्छ ।

विगतका दुई वटा रणनीतिक योजनाको उपलब्धिको समीक्षा गर्दा प्रस्तावित योजनाका कार्यहरू ३०-४० प्रतिशत मात्र पूर्णतः कार्यान्वयन भएको पाइन्छ, जसले योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आयोगले अझै ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसरी रणनीतिक योजनाका कार्यहरू लक्ष्य अनुसार उपलब्ध हुन नसक्नुमा कतिपय प्राविधिक एवं राजनीतिक दृष्टि संवेदनशील विषयहरू जस्तै विद्युतीय मतदान मेशीनको प्रयोग, विदेशमा बस्ने नागरिकहरूको नामावली संकलन र मताधिकार, कुनै पनि दलका वा उम्मेदवारलाई मत दिन नपाउने अधिकारजस्ता विषयमा मुख्य सरोकारवालाहरू, राजनीतिक दल एवं सरकारसँग विस्तृत छलफल नगरी योजनामा राखिनु र कतिपय विषयमा जस्तै South Asian Institute for Democracy and Election Studies (SAIDES) को स्थापना गर्ने विषयमा स्रोत साधनको उपलब्धतालाई मनन नगरी समावेश गरिनुजस्ता रहेको देखिन्छ । त्यस्तै, निर्वाचन आचारसंहिताको पूर्ण पालनाबारे कार्यान्वयनको चरणमा प्रतिवद्धता नदेखिनु, योजनामा उल्लेखित कतिपय कार्यक्रम र उपलब्ध बजेटविच तादात्म्यता नहुनु अर्थात् स्रोतको अभाव हुनु एवं कार्यान्वयनका समयमा निरन्तर अनुगमन नहुनुले गर्दा योजनाले अपेक्षा गरेको अनुसारको उपलब्धि हासिल हुन नसकेको देखिन्छ । यथार्थमा, रणनीतिक योजनाको सफलता यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भर पर्दछ । जस्तोसुकै राम्रो योजना तर्जुमा भए पनि यदि कार्यान्वयनमा प्रभावकारी नभएमा त्यसले अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न सक्दैन भन्ने सन्देश पनि प्रवाह भएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा पहिलो, दोस्रो र तेस्रो रणनीतिक योजना भिन्दाभिन्दै राजनीतिक परिवेशमा प्रस्तुत भएकाले यी योजनाको दूरदृष्टि, लक्ष्य, उद्देश्य समेत फरक देखिएका छन् जसलाई तालिका नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २

निर्वाचनआयोगको रणनीतिक योजनाहरूमा समाविष्ट दूरदृष्टि, ध्येय, लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीतिक स्तम्भहरू

	पहिलो रणनीतिक योजना (२०६५/६६-२०७०/७१)	दोस्रो रणनीतिक योजना (२०७१/७२-२०७५/७६)	तेस्रो रणनीतिक योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)
दूरदृष्टि (Vision)	विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गर्न आयोगलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम निकायको रूपमा स्थापित गर्ने ।	संविधान निर्दिष्ट निर्वाचनहरूलाई स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा व्यवस्थापन गर्नको लागि आयोगलाई सक्षम र व्यावसायिक निकायको रूपमा संस्थागत गर्ने ।	स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय एवं मितव्ययी निर्वाचन ।
अभियान/ध्येय (Mission)	संविधान निर्दिष्ट निर्वाचन निर्धारित समयमा स्वच्छ र स्वतन्त्र ढंगबाट नवप्रवर्तन, लागत प्रभावी र व्यावसायिक दक्षताका साथ सम्पन्न गर्ने ।	आयोगलाई निर्वाचन व्यवस्थापनको लागि सक्षम र सुदृढ निकायको रूपमा विकास गर्ने ।	आयोगलाई स्वायत्त, सक्षम र सुदृढ निकायको रूपमा स्थापित गरी आवधिक निर्वाचनलाई व्यावसायिक, कुशल, पारदर्शी र विश्वसनीय रूपबाट सञ्चालन गर्ने ।
मूल्य (Core values)		स्वच्छ र स्वतन्त्र निर्वाचनको माध्यमबाट लोकतन्त्रको सुदृढीकरण गर्ने ।	
लक्ष्य (Goal) (पहिलो योजनामा Target भनिएको)	<ul style="list-style-type: none"> निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रियामा सुधार मतदाता नामावली सुधार मतदाता सचेतना वृद्धि मानव संसाधन विकास व्यवस्थापनमा सुधार 	<ul style="list-style-type: none"> संस्थागत तथा क्षमता विकास दर्ता र निर्वाचनमा प्रविधि निर्वाचन शिक्षा र संगठनात्मक पहुँच निर्वाचन व्यवस्थापन 	स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र मितव्ययी निर्वाचनमार्फत नागरिकलाई मताधिकारको निर्वाध उपभोग गर्ने अवसर प्रदान गरी लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सुशासन प्रवर्द्धनमा योगदान गर्ने ।

	<ul style="list-style-type: none"> ● सूचना प्रविधिमा सुधार ● भौतिक पूर्वाधार विकास ● सरोकारवालासँगको सहकार्य वृद्धि ● अनुसन्धान र विकास ● अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणाली सुधार 		
उद्देश्य (Objectives)	<ul style="list-style-type: none"> ● निर्वाचन प्रणाली तथा प्रक्रियामा समयानुकूल सुधार गरी स्वच्छ, निष्पक्ष र भयरहित चुनावको वातावरण प्रवर्धन गर्ने ● मतदाता नामावलीमा पूर्ण शुद्धता कायम गर्ने र मतदाताको पहिचानको व्यवस्था गर्ने । ● मतदाताको सचेतनामा अभिवृद्धि गर्ने । ● दक्ष र प्रभावकारिताका लागि समग्र निर्वाचन व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने । ● दक्ष र प्रभावकारी जनशक्ति तयार गर्न मानव संसाधन विकास गर्ने । ● आधुनिक सूचना प्रविधिको उपयोगबाट 		<ul style="list-style-type: none"> ● निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र मितव्ययी रूपमा सम्पन्न गर्ने । ● निर्वाचनमा नागरिकको सहभागिता तथा सरोकारवालाको सहकार्य र साभेदारी अभिवृद्धि गर्ने । ● आयोगको संस्थागत क्षमता एवं व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्ने ।

	<p>निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आयोग र मतदान केन्द्रको भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने । ● निर्वाचन व्यवस्थापनलाई व्यापक र सहभागी मूलक बनाउन सरोकारवालासंगको सहकार्य वृद्धि गर्ने । ● निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रियामा सुधार गर्न अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने । ● प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणालीको विकास गर्ने । 		
<p>रणनीतिक स्तम्भ (Strategic Pillars)</p>		<p>स्तम्भ १: आयोगको संस्थागत सदृढीकरण र क्षमता विकास</p> <p>स्तम्भ २: मतदाता दर्ता र निर्वाचन प्रविधि</p> <p>स्तम्भ ३: निर्वाचन शिक्षा र संगठनात्मक पहुँच</p> <p>स्तम्भ ४: निर्वाचन व्यवस्थापन</p>	<p>१. आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।</p> <p>२. प्रविधियुक्त निर्वाचन व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्ने ।</p> <p>३. निर्वाचनसम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी सुधार गर्ने ।</p> <p>४. संविधान र कानून बमोजिम राजनीतिक दल दर्ता र नियमनलाई व्यवस्थित गर्ने ।</p> <p>५. निर्वाचन व्यवस्थापन एवं नागरिक शिक्षामा साभेदारी र सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने ।</p>

तालिकामा उल्लेख गरिएका अवधारणा जस्तै दूरदृष्टि, अभियान, लक्ष्य, रणनीतिक स्तम्भ, रणनीति आदिवारे बुझाइमा एकरूपता हुन जरूरी देखिन्छ ।

- **दूरदृष्टि:** यो सामान्यतया ४-५ वर्षमा रणनीतिक योजनाले परिकल्पना गरेको संगठनको आदर्श स्थिति वा छवि हो ।
- **अभियान:** संगठनले के गर्छ, किन गर्छ, कसका लागि र कसरी गर्छ भनी संगठनको उद्देश्यबारे स्पष्ट गर्छ । यसमा कानुनी अधिकार र संगठनको मूल्य मान्यता समावेश गरिन्छ ।
- **रणनीतिक स्तम्भ:** मुख्य रणनीतिक क्षेत्रहरू जसको परिपूर्तिले संगठनको सम्पूर्ण रणनीतिले पूर्णता प्राप्त गर्छ ।
- **रणनीतिक लक्ष्य:** यो संगठनको वर्तमान स्थितिबाट भविष्यमा आकांक्षा गरिएको स्थितिमा पुग्न गर्नु पर्ने परिवर्तन हो ।

५. रणनीतिक योजना कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धि

निर्वाचन आयोगको पहिलो र दोस्रो रणनीतिक योजना कार्यान्वयनबाट आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण र निर्वाचनको विधि र प्रक्रियाको सुधारमा भएका उपलब्धिहरू देहाय अनुसार रहेका छन् :-

१. जैविक विवरणयुक्त (बायोम्याट्रिक) फोटोसहितको मतदाता नाम दर्ता र फोटोसहितको मतदाता नामावली तथा मतदाता परिचयपत्र वितरणको कार्यले मतदाता नामावलीको शुद्धतामा वृद्धि भएको । परिणामतः मतदाता नामावलीको दोहोरोपना हट्न गएको ।^{१३}
२. निर्वाचन आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण हुनुका साथै व्यावसायिक क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि भई न्यूनतम वैदेशिक सहायतामा संविधानले निर्दिष्ट गरे बमोजिम वि.सं. २०७४ सालमा स्थानीय तह, प्रदेश सभा र संघीय संसद तथा राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनहरू तोकिएको समयसीमाभित्र आयोगले सम्पन्न गर्न सफल भएको ।
३. निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रहरू काठमाडौं, पोखरा र धनगढीमा गरी ३ स्थानमा स्थापना र सञ्चालन भई निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा नियमित रूपमा सञ्चालन हुने गरेको यसबाट विद्यार्थी तथा अन्य मतदाताहरू लाभान्वित भएको ।
४. भौगोलिक सूचना प्रणाली, इभेण्ट ट्र्याकिङ प्रणाली, जोखिम न्यूनीकरण औजार, मोबाइल एप तथा कल सेन्टर जस्ता नवीनतम प्रविधिको प्रयोगले निर्वाचन व्यवस्थापन र सञ्चालनमा प्रभावकारिता वृद्धि भएको ।

१३ (निर्वाचन आयोग, २०७३ पृ. ३५८-४४२; र निर्वाचन आयोग, २०७५ पृ. ३९) । वि.सं. २०६४ सालको संविधान सभाका लागि अद्यावधिक गरिएको मतदाता नामवलीमा १ करोड ७६ लाख ११ हजार ८ सय ३२ मतदाता संख्या रहेकोमा फोटोसहितको मतदान नामावली कार्यान्वयनपश्चात् दोहोरोपना हट्न गई २०७० सालको अर्को संविधान सभाका लागि १ करोड २१ लाख ७४ हजार ८ सय ६५ मतदाता कायम भएको । उक्त संख्या २०७४ सालको प्रतिनिधि सभा सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनका लागि १ करोड ५४ लाख २७ हजार ९ सय ३८ कायम भएको थियो ।

५. दोस्रो रणनीतिक योजनाका आधारमा आयोगले तयार गरेको लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति र कार्ययोजना निर्माण भई सोको कार्यान्वयनले संविधान र कानून बमोजिम महिला तथा समावेशी समूहको विभिन्न तहमा हुने प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चितता प्रदान गरेको ।
६. नेपालको निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न प्रतिवेदन, अनुसन्धान, स्रोत सामग्रीहरूजस्ता ज्ञानवर्द्धक सामग्री प्रकाशन भई निर्वाचन आयोग र निर्वाचन सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल ACE The Electoral Knowledge Network website लगायतका वेबसाइटहरूमा समेत प्रकाशन गरिएको ।
७. आयोगका कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि BRIDGE र अन्य तालिमहरूको सञ्चालन गरी निर्वाचन विषयमा कर्मचारी तथा सरोकारवालाहरूको क्षमता विकासको कार्य भएको ।
८. नेपालको संविधान अनुरूप संघीय संरचनाको निर्वाचनका लागि आवश्यक कानुनी संरचना निर्माण भएको र आगामी निर्वाचनका लागि एकीकृत निर्वाचन कानूनको मस्यौदा भइरहेको ।
९. निर्वाचन आयोगले योजनाबद्ध तरिकाबाट निर्वाचन सम्पन्न गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सक्षम र विश्वसनीय निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा आफ्नो छविमा वृद्धि गर्दै लगेको तथ्य निर्वाचन सदाचार सूचकांकको प्रतिवेदनले समेत पुष्टि गरेको । सन् २०१९ मा प्रकाशित निर्वाचन सदाचार सूचकांकमा नेपालले १०० अंकमा ५६ अंक प्राप्त गरी दक्षिण एसियाली मुलुकमध्ये भुटान (६६) र भारत (५९) पछि तेस्रो स्थानमा रहन सफल भएको छ । अर्थात् बंगलादेश (३८), पाकिस्तान (४७), श्रीलंका (५२) मालदिभ्स (५२), अफगानिस्तान (३४) भन्दा माथि रहेको ।^{१४}
१०. आयोग अन्तर्गत १५ वटा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको आफ्नै भवन निर्माण भई पूर्वाधार विकास भएको ।

६. अबको बाटो

- विगतका रणनीतिक योजनाको समीक्षामा योजनाले तय गरेअनुरूपको कार्यहरूमध्ये कतिपय कार्यान्वयन नै नभएका र कतिपय आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन भएकाले आयोगले चालु रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिई निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्नमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ । साथै, तोकिएको समयवाधिमा नै गुणस्तरीय कार्य सम्पन्न गर्नका लागि निरन्तर अनुगमन मूल्याङ्कनमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

^{१४} Norris Pippa & Gramping, Max; **Electoral Integrity Report**, Electoral Integrity Worldwide, May 2019, p.6<https://static1.squarespace.com/static/58533f31bebf99c85dc9b/t/5ce60bd6b208fcd93be49430/1558580197717/Electoral+Integrity+Worldwide.pdf>

- निर्वाचन व्यवस्थापनलाई जोखिम व्यवस्थापनको रूपमा पनि लिइने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा अन्यौल राजनीतिक परिवेशमा पनि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । निर्वाचनमा सहभागी राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले जसरी पनि जित्ने पर्ने मानसिकता भएका हाम्रो जस्तो मुलुकको निर्वाचनमा जोखिम भन्ने उच्च रहन्छ । सबै दृष्टिकोणले पूर्ण निर्वाचन वास्तविक जगतमा प्रायः असम्भव नै हुन्छ तर निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय को ध्येय निर्वाचनका विधि र प्रक्रियामा क्रमशः सुधार गरी सकेसम्म सर्वगुणसम्पन्न निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने हुनु पर्दछ । यस क्रममा, रणनीतिक योजना निर्माण गर्दा पहिचान गरिएका सम्भावित जोखिमहरूको न्यूनीकरणका लागि निरन्तर समीक्षा गरी योजनाको निर्दिष्ट उद्देश्य हासिल गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- वि.सं. २०७४ सालमासम्पन्न निर्वाचनको समीक्षा प्रतिवेदनमा १८ वटा विषय क्षेत्रमा १५२ वटा सुझावहरू सिफारिस गरिएका छन् । तीसुझावहरूमध्ये तत्काल कार्यान्वयन गर्ने, दीर्घकालमा कार्यान्वयन गर्ने र कार्यान्वयन गर्न नसकिने सुझावहरू सम्बन्धमा आयोगको आफ्नो धारणा स्पष्ट हुन जरुरी छ । समीक्षा प्रतिवेदनले सिफारिस गरेका सुझावहरूमध्ये तेस्रो रणनीतिक योजनामा विदेशमा रहेका मतदाताको नामावली संकलन, बाहिर मुलुकबाट मतदान गर्न पाउने मताधिकारको विषय, राजनीतिक वित्त, निर्वाचन खर्च न्यूनीकरण, मतदान स्थलमा नै मतगणना गर्ने प्रावधान, निर्वाचनमा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग आदि विषयहरू समावेश गरिएको देखिन्छ । ती विषयहरू कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने कानूनी संरचना लगायतका विधि र प्रक्रियामा समयानुकूल सुधारका लागि राजनीतिक दलसँग नियमित रूपमा उच्चस्तरीय अन्तरक्रिया/छलफल गरी ठोस कार्ययोजना/कार्यक्रम तयार गरीसोही अनुरूप कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने देखिन्छ ।
- नवीनतम प्रविधिहरूलाई निर्वाचन प्रक्रियामा प्रयोग गर्न समयानुकूल रणनीतिक योजनामा परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्दै लैजानु उपयुक्त देखिन्छ । साथै, मतदाता नामावलीलाई त्रुटिरहित कायम राख्न मृत्यु भएका तथा बसाइ सरेका मतदाताको विवरण अध्यावधिक गर्न स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्नु पर्ने र आवधिक रूपमा मतदाता नामवली संपरीक्षण गरी मतदाता नामावलीमा शुद्धता कायम राख्न जरुरी छ ।
- रणनीतिक योजनासँग तादात्म्य हुने गरी आयोगको वार्षिक योजना तर्जुमा गर्ने र आगामी आवधिक निर्वाचन व्यवस्थापन र सञ्चालनका लागि निर्वाचन कार्यसञ्चालन योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ जुन अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास पनि हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- निर्वाचन आयोग, २०६५; पहिलो रणनीतिक योजना (२०६५/०६६-२०७०/०७१), निर्वाचन आयोग, नेपाल, २०६५ ।

- निर्वाचन आयोग, २०७२; दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१/०७२-२०७५/०७६) र दुई वर्षीय कार्ययोजना (२०७१/०७२-२०७२/०७३), निर्वाचन आयोग, २०७२ ।
- निर्वाचन आयोग, २०७३; दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१/०७२-२०७५/०७६) (परिमार्जनसहित) र तीन वर्षीय कार्ययोजना (२०७३/०७४-२०७५/०७६), निर्वाचन आयोग, २०७३ ।
- निर्वाचन आयोग, २०७३; नेपालको निर्वाचन इतिहास, निर्वाचन आयोग, २०७३ ।
- निर्वाचन आयोग, २०७५; निर्वाचन समिक्षा : स्थानीय तह, प्रदेश सभा सदस्य, प्रतिनिधि सभा सदस्य, राष्ट्रिय सभा सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन, २०७४, निर्वाचन आयोग, २०७५ ।
- रा यो आ, २०७५; पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र (२०७६/०७७-२०८०/०८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, २०७५ पृ. २९७-३०१ ।
- निर्वाचन आयोग, २०७६; तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१), निर्वाचन आयोग, २०७६ ।
- ACE The Electoral Knowledge Network; <http://aceproject.org/>
- Building Resources in Democracy, Governance and Elections-BRIDGE; <https://www.bridge-project.org/curriculum-files/>
- Kofi Annan Foundation: Deepening Democracy; A Strategy for Improving the Integrity of Elections Worldwide, The Report of Global Commission of Elections, Democracy and Security, 2012
- Norris Pippa & Gramping, Max; Electoral Integrity Report, Electoral Integrity Worldwide, May 2019, [p.6https://static1.squarespace.com/static/58533f31bebabfe99c85dc9b/t/5ce60bd6b208fcd93be49430/1558580197717/Electoral+Integrity+Worldwide.pdf](https://static1.squarespace.com/static/58533f31bebabfe99c85dc9b/t/5ce60bd6b208fcd93be49430/1558580197717/Electoral+Integrity+Worldwide.pdf)
- Spinelli, Antonio, 2011; Strategy Planning for Effective Electoral Management: A Practical Guide for Electoral Management Bodies to Conduct a Strategic Planning Exercise, IFES, October 2011
- UNDP; Arabic Lexicon of Electoral Terminology, First edition, UNDP, 2014

**मताधिकार प्रयोग गर्नु हाम्रो अधिकार ।
स्वच्छ निर्वाचन सुशासन र विकासको आधार ।**

हाम्रो निर्वाचन प्रणाली : निर्माण, विकास, प्रक्रिया तथा यसका जटिलता

माधव पौडेल*

१. निर्वाचन प्रणाली : शासन सञ्चालनको आधारशिला

‘निर्वाचन’ लोकतन्त्रको महत्त्वपूर्ण आधारस्तम्भ भएकोले यसको अभ्यासबाट मुलुकको लोकतन्त्र र संवैधानिक संरचनाले गतिशीलता प्राप्त गर्दछ। निर्वाचन राज्य सञ्चालन विधिको आवश्यक संयन्त्र भएकोले यसलाई लोकतान्त्रिक संस्कृतिको एक महत्त्वपूर्ण अंग मानिन्छ। निर्वाचनको अभ्यास र प्रयोगबाट नै संवैधानिक संरचनाले गति पाउने र कानूनसम्मत ढंगबाट सरकार परिवर्तन हुन सक्ने हुनाले लोकतान्त्रिक समाजमा निर्वाचनलाई जीवनशैली नै मानिन्छ। निर्वाचनविनाको लोकतन्त्र कल्पना गर्न सकिन्न। ‘निर्वाचन’ मुलुकका नागरिकले अभ्यास गर्ने एक सार्वभौम अधिकार र राजनैतिक भूमिका हो। निर्वाचनको अभ्यासबाट मुलुकको शासनले वैधानिक प्राप्त गर्दछ।

हरेक मुलुकको लोकतान्त्रिकरणको प्रक्रियासँगै निर्वाचन प्रणाली विकास हुने हुनाले विश्वका निर्वाचन प्रणालीको अभ्यासमा एकरूपता छैन। त्यसो भए तापनि निर्वाचनको सारतत्त्व (essence), यसको उद्देश्य र यसले अंगीकार गरेका आधारभूत सिद्धान्त, निर्वाचनको प्रयोजन र यसका मान्यताहरू शाश्वत र विश्वव्यापी छन्। स्वाभाविक प्रश्न उठ्छ, “निर्वाचन प्रणाली” भन्नाले के बुझिन्छ र यसको कसरी प्रयोग हुन्छ ?

कुनै पनि मुलुकको संविधान तथा अन्य कानूनद्वारा राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरका निर्वाचनमा नागरिक (मतदाता)को मत निर्वाचित हुने पदमा रूपान्तर गर्न निर्धारण गरिएका कानूनी मान्यता, निर्वाचन प्रक्रिया र कार्यविधि, निर्वाचन क्षेत्रको निर्धारण, मतदाता नामावलीको तयारी र दर्ता, मतदान प्रक्रिया, निर्वाचन परिणाम निर्धारण, निर्वाचन आचार संहिताको पालना आदिको सामूहिक स्वरूपलाई नै निर्वाचन प्रणाली भनिन्छ। निर्वाचन प्रणालीको आधारमा नै निर्वाचन परिणाम निर्धारण गरिने मापदण्ड तय हुन्छन्। निर्वाचनको उद्देश्य मतदाताले दिएको मतलाई निर्वाचन परिणामा रूपान्तर गर्नु हो र यो प्रक्रियाले नै एक निर्वाचन प्रणालीलाई अर्को निर्वाचन प्रणालीबाट फरक गरिन्छ।

कुनै पनि निर्वाचन प्रणालीमा देहायका मुख्य विषय रहेका हुन्छन्¹ :

- (१) **निर्वाचन सूत्र (Electoral Formula)** : (कुन निर्वाचन प्रणाली प्रयोग गरी निर्वाचित स्थान वितरण गर्न कुन गणितीय सूत्र अपनाइएको छ, सो कुरा)

* अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग

¹ IDEA, Electoral System Design : The New international IDEA Handbook, Stockholm, Sweden, 2005, P.5

(२) **मतपत्रको संरचना** : मतदाताले उम्मेदवारलाई मत दिने वा राजनैतिक दललाई दिने हो र मतदातालाई एकमात्र छनौट छ वा एकभन्दा बढी छनौट गर्ने सम्भावना छ ।

(३) **निर्वाचन क्षेत्र** : (एक निर्वाचन क्षेत्रबाट कतिजना प्रतिनिधि निर्वाचित हुन्छन् सो कुरा)

कुनै पनि मुलुकमा एउटै मात्र निर्वाचन प्रणाली अपनाउनु पर्छ भन्ने जरुरी छैन । आ-आफ्नो संविधान, कानून तथा अभ्यास बमोजिम एक संवैधानिक संरचनाको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि एउटा निर्वाचन प्रणाली र अर्को संरचनाको प्रयोजनको लागि अर्को निर्वाचन प्रणाली अपनाउन सकिन्छ । अधिकांश मुलुकमा संसद (व्यवस्थापिका) र राष्ट्रपतिको निर्वाचनको लागि फरक-फरक निर्वाचन प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ । त्यसो भए तापनि बालिग मताधिकारका आधारमा संसद (व्यवस्थापिका) का सदस्यको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि अपनाइएको निर्वाचन प्रणालीलाई नै त्यस देशको निर्वाचन प्रणाली मानिन्छ ।

निर्वाचन नागरिकले सार्वभौम अधिकार अभ्यास गर्ने एक महत्त्वपूर्ण उपाय हो । निर्वाचन र खासगरी जनमत संग्रहबाट मुलुकमा महत्त्वपूर्ण विवाद निरूपण गरिन्छ । आवधिक निर्वाचनको अभ्यासबाट नै शासन प्रणालीले गतिशीलता र स्थायित्व प्राप्त गर्ने र लोकतन्त्र सुदृढ हुने, सरकार जवाफदेही हुने र मुलुकले राजनैतिक स्थिरता प्राप्त गर्ने हुन्छ । निर्वाचन प्रक्रियाबाट नै सरकार परिवर्तन हुने र परिवर्तित सरकारले निर्धारित अवधिको लागि जनादेश बमोजिम शासन सञ्चालन गर्ने हुनाले निर्वाचन प्रणालीलाई शासन सञ्चालनको आधारशिला ठानिन्छ ।

निर्वाचन कुनै पनि लोकतन्त्रको प्राणवायु हो । आवधिक निर्वाचनबाट लोकतन्त्र औपचारिकता (फर्मलिटी) को रूपमा मात्र नभई व्यावहारिक रूपमा नै अभ्यास गर्न सकिने र यसलाई जीवनशैली बनाउन सकिने हुन्छ । आवधिक रूपमा हुने स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन नै मुलुकको लोकतन्त्रको पहिचान र संकेतक मानिन्छ । कयौं विषयमा विश्व समुदायबाट आलोचना भए पनि लोक सभाको आवधिक निर्वाचनको कारणले नै भारतले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट सवैभन्दा ठूलो (जनसंख्याको आधारमा) लोकतान्त्रिक मुलुकको हैसियत प्राप्त गर्दै आएको छ । आफ्नो स्थापना कालदेखि नै युद्धको स्थिति (स्टेट अफ वार) मा रहेको इजराइलमा आवधिक निर्वाचन हुँदै आएका छन् । करिब तीस वर्ष गृहयुद्धमा रहेको भए तापनि श्रीलंकामा आवधिक रूपमा राष्ट्रपति र संसदको निर्वाचन हुने क्रम अवरुद्ध भएन ।

२. निर्वाचन प्रणाली र यसका विभिन्न स्वरूपहरू

विभिन्न मुलुकको अभ्यासमा विभिन्न स्वरूपका निर्वाचन प्रणाली रहेका छन् । कुनै पनि निर्वाचन प्रणाली सम्बन्धित मुलुकको विशिष्ट अवस्थामा विकास भई अभ्यासमा आउने हुनाले निर्वाचन प्रणालीको स्वरूपमा विविधता रहनु स्वाभाविक हो । निर्वाचन प्रणालीको प्रारूप (design) तय गर्दा सम्बन्धित मुलुकमा तत्काल कायम रहेको संवैधानिक संरचना, राजनैतिक शक्तिहरूको शक्ति सन्तुलन तथा निर्वाचन प्रणालीको प्रारूप तय गर्नुपर्ने उद्देश्य र प्रयोजनलाई आधार लिइन्छ । कयौं मुलुक (खासगरी बेलायत र यसका पूर्वउपनिवेश रहेका मुलुक) मा निर्वाचन प्रणालीलाई सम्बन्धित मुलुकको ऐतिहासिक विराशतका रूपमा पनि लिइएको पाइन्छ ।

निर्वाचन प्रणालीका विभिन्न स्वरूप भए तापनि अध्ययन तथा बुझाइको सरलताको लागि विभिन्न मुलुकमा प्रयोगमा रहको निर्वाचन प्रणालीलाई देहाय बमोजिम मुख्य तीन समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ²:

१. बहुलता वा बहुमतको (Plurality or Majority) निर्वाचन प्रणाली
२. समानुपातिक प्रतिनिधित्व (Proportional Representation) प्रणाली
३. मिश्रित (Mixed) निर्वाचन प्रणाली ।

उल्लिखित तीन मुख्य निर्वाचन प्रणालीभित्र विभिन्न मुलुकको अभ्यासमा थुप्रै अन्य प्रणाली वा उपप्रणालीअभ्यासमा रहेका छन् । यस्ता केही प्रणाली वा उपप्रणाली देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(१) **बहुलता वा बहुमत प्रणाली** : बहुलता वा बहुमत निर्वाचन प्रणाली अत्यन्त सरल निर्वाचन प्रणाली हो । यस अनुसार मतदान भएको कुल सदर मतमध्ये सबभन्दा बढी मत पाउने उम्मेदवार वा उम्मेदवारहरू विजयी भएको मानिन्छ । यस प्रणालीमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने (First Past the Post) निर्वाचन प्रणाली, ब्लक मतदान (Block Vote) प्रणाली, दुई चरणको निर्वाचन प्रणाली (Two Round System), वैकल्पिक मतदान प्रणाली (Alternative Vote System) तथा पार्टी ब्लक मतदान प्रणाली आदि रहेका छन् । संरचना जे जस्ता भए पनि यस निर्वाचन प्रणालीको सारतत्त्व भनेको बढी मत पाउने उम्मेदवार निर्वाचित हुने हो । यस प्रणालीमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचित प्रणाली र दुई चरणको निर्वाचन प्रणाली प्रमुख रहेका छन् :

(क) **पहिलो हुने निर्वाचित हुने** : बहुमत प्रणालीको यो अत्यन्त सरल निर्वाचन प्रणाली हो र सामान्यतया एक निर्वाचन क्षेत्रमा एक जना उम्मेदवारलाई मात्र (यदाकदा एक भन्दा बढीलाई पनि) मत दिइन्छ । उम्मेदवारले जतिसुकै मत पाएको भए तापनि सबभन्दा बढी मत पाउने उम्मेदवार निर्वाचित भएको ठानिन्छ । ब्रिटेन, संयुक्त राज्य अमेरिका, क्यानाडा, भारत, बंगलादेश, मलेसिया, म्यानमार, केही क्यारेबियन तथा अफ्रिकी मुलुकमा यसको प्रयोग गरिन्छ ।³ यसको आकर्षक तत्व भनेको यो नतिजामुखी छ ।⁴

(ख) **बहुमत वा दुईचरण प्रणाली (Majority or Two Round System)** : यो निर्वाचन प्रणाली पनि पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली जसरी नै सञ्चालन गरिन्छ । तर कुनै पनि उम्मेदवार निर्वाचित हुन मतदान भएको कुल मतमध्ये पचास प्रतिशतभन्दा बढी प्राप्त गर्नु पर्ने हुन्छ । यदि कुनै

² IDEA, op. cit. P. 3

³ Ibid. P. 35

⁴ David Butler, Electoral Reform, the Changing Constitution edited by Jeffrey Jowell and Dawn Oliver, Oxford University, 1996, P. 385.

पनि उम्मेदवारले सो संख्यामा मत प्राप्त गर्न नसकेमा सबभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारबीच दोस्रो चरणको निर्वाचन गरिन्छ र बढी मत पाउने उम्मेदवार विजयी भएको मानिन्छ ।

फ्रान्सको राष्ट्रपति र राष्ट्रिय सभाका सदस्य, फ्रेन्च भाषी केही अफ्रिकी मुलुक (कंगो, माली, ग्याबोन, टोगो, माउरिटानिया), इजिप्ट, इरान तथा पूर्वसोभियत संघका केही गणतन्त्रको राष्ट्रपति निर्वाचनमा यसको प्रयोग भएको पाइन्छ, ⁵ यसको आकर्षक तत्व भनेको वास्तविक बहुमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार मात्र निर्वाचित भएको मानिनु हो ।

(२) **समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली** : कुनै पनि राजनैतिक दलले निर्वाचनमा जति मत प्राप्त गरेको छ, सोही अनुपातमा निर्वाचित सदस्य वितरण गर्ने निर्वाचन प्रणालीलाई समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली भनिन्छ । सूचीमा आधारित प्रतिनिधित्व (List Proportional Representation) तथा एकल संक्रमणीय मतदान प्रणाली (Single Trasferrable Vote system (STVS)) समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीभित्रका मुख्य निर्वाचन उपप्रणाली हुन् :

(क) **सूचीमा आधारित समानुपातिक प्रतिनिधित्व** : समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीमा एउटै निर्वाचन क्षेत्रबाट राजनैतिक दलले प्राप्त गरेको मतको अनुपातमा निर्वाचित भएको मानिन्छ । मतदाताले सामान्यतया राजनैतिक दललाई मत दिन्छन् र प्राप्त मतको आधारमा दलको सूचीका उम्मेदवार निर्वाचित हुन्छन् । ब्रिटेन, फ्रान्स, जर्मनी र इटाली बाहेक प्रायः सबै यूरोपेली मुलुक, प्रायः सबै ल्याटिन अमेरिकी मुलुक, दक्षिण अफ्रिका, श्रीलंका आदि मुलुकमा यसको प्रयोग गरिन्छ, ⁶

(ख) **एकल संक्रमणीय मत प्रणाली** : यस प्रणालीमा मतदाताले उम्मेदवारको सूचीमा रहेका उम्मेदवारहरूलाई पहिलो, दोस्रो वा तेस्रो प्राथमिकता दिई मत दिने र निर्धारित कोटा भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार निर्वाचित भई बाँकी मत दोस्रो र त्यसरी नै तेस्रो प्राथमिकताको उम्मेदवारलाई हस्तान्तरण हुँदै जाने हुन्छ । आयरल्याण्ड, माल्टा, अष्ट्रेलियाको सिनेट र अष्ट्रेलियाका राज्यहरूमा यसको प्रयोग गरिन्छ, ⁷

(३) **मिश्रित निर्वाचन प्रणाली** : मिश्रित निर्वाचन प्रणालीले बहुलता वा बहुमत प्रणालीमा र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा रहेका सकारात्मक कुराहरूलाई समेट्ने नयाँ निर्वाचन प्रणाली तय गर्ने हुनाले यसलाई मिश्रित निर्वाचन प्रणाली भनिन्छ । मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत मतदाताले एकैपटक दुवै निर्वाचन प्रणालीको प्रयोजनका लागि मतदान गर्दछन् र निर्वाचन परिणाम पनि घोषणा

⁵ IDEA, P. 52

⁶ Ibid. P. 57

⁷ Ibid. P. 71

गरिन्छ । मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत मुख्यतः देहायका निर्वाचन प्रणाली अभ्यासमा रहेका पाइन्छः

(क) मिश्रित सदस्य समानुपातिक (Mixed Member Proportional) :

यस प्रणाली अन्तर्गत निर्वाचन गर्नुपर्ने सदस्य वा व्यवस्थापिकाका कुल सदस्यमध्ये निश्चित प्रतिशतका सदस्य पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत निर्वाचित हुन्छन् र बाँकी रहेका सदस्य सम्बन्धित दलले पाएको मतको आधारमा प्रतिनिधित्व हुन नसकेको स्थान बापत क्षतिपूर्ति स्वरूप स्थान दिइन्छ । तसर्थ, यस प्रणालीलाई मिश्रित सदस्य समानुपातिक भनिएको हो । कति स्थान समानुपातिकतर्फ र कति स्थान पहिलो हुने निर्वाचित हुने वा बहुमत स्थान अन्तर्गत निर्वाचन गर्नुपर्ने भन्ने विषयमा विभिन्न मुलुकको आ-आफ्नै अभ्यास छ । जर्मनी, न्यूजिल्याण्ड, अल्बानिया, बोलिभिया, हंगेरी, इटाली, मेक्सिको, भेनेजुएला आदि मुलुकमा यसको अभ्यास रहेको पाइन्छ ।⁸

(ख) समानान्तर प्रणाली (Parallel System): समानान्तर प्रणालीमा पनि

पहिलो हुने निर्वाचित हुने वा बहुमत प्रणाली र समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीको प्रयोग गरिन्छ । तर यस प्रणालीमा मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणालीमा जसरी क्षतिपूर्ति दिइन्छ । दुवै निर्वाचन प्रणाली समानान्तर रूपमा प्रयोग गरिन्छ । मतदातालाई एउटै मतपत्र वा दुई मतपत्र साथ दुई मतदान गर्ने अवसर दिइन्छ र अलग-अलग रूपमा निर्वाचित स्थान निर्धारण गरिन्छ । करिब दुई दर्जन मुलुक (अर्मेनिया, अजरबाइजान, जर्जिया, जापान, कोरिया, लिथुअनिया, काजाकिस्तान, पाकिस्तान, फिलिपिन्स, रसिया, सेनेगल, युक्रेन, थाइल्याण्ड, टयूनिसिया आदि) मा समानान्तर प्रणाली प्रयोगमा रहेको पाइन्छ ।⁹

३. एक्काइसौं शताब्दीको निर्वाचन प्रणाली : निर्वाचनको पुनर्व्याख्या

निर्वाचनको परम्परागत मान्यता अनुरूप यसको प्रयोजन र उद्देश्य निर्वाचन गर्नुपर्ने सार्वजनिक जवाफदेहीको पदको जनताको मतबाट छनौट गर्नु हो । सार्वजनिक जवाफदेहीको पद निर्वाचन गर्दा यसलाई लोकतान्त्रिक तथा पारदर्शी तवरबाट हुनु यसको दार्शनिक मान्यता हो । बीसौं शताब्दीभन्दा अघि निर्वाचनमा मतदान गर्दा थुप्रै शर्तहरू राखिएका हुन्थे । यस्ता शर्तहरूमा कुनै समुदायका सदस्यले मात्र मताधिकार प्राप्त गर्ने, महिलाले मताधिकार प्राप्त नगर्ने, शिक्षितले मात्र मताधिकार प्राप्त गर्ने, कर तिर्ने व्यक्तिले मात्र मताधिकार प्राप्त गर्ने आदि थिए भने वर्तमान समयमा यस्ता शर्तहरू छैनन् तापनि निर्धारित उमेर पुगेको हुनुपर्ने, निर्धारित स्थानमा निश्चित अवधिसम्म स्थायी बसोबास गरेको हुनुपर्नेजस्ता शर्तहरू अद्यावधि कायमै छन् ।

⁸ Ibid. P. 91

⁹ IDEA, op. cit. P. 112

निर्वाचन प्रणालीको निर्माण तथा विकास लोकतान्त्रिक आन्दोलनसँग गाँसिएको हुनाले मुलुकको लोकतान्त्रिक अभ्यास कुन दिशातर्फ गइरहेको छ भन्ने कुरा यसले संकेत गर्दछ ।

निर्वाचनका सम्बन्धमा प्रतिपादन भएका सिद्धान्त र अभ्यास गरिएका मान्यताहरू समयक्रमसँगै परिवर्तन हुँदै आएका छन् । तत्काल वहाल रहेका मान्यताहरू समयक्रमसँगै पुराना हुन्छन्, परिवर्तन हुन्छन् । यो निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो । यस परिप्रेक्ष्यमा निर्वाचनका सन्दर्भमा हाल के कस्ता कुराहरू उठेका छन्, त्यसतर्फ ध्यान दिनु जरुरी छ । संविधानविद्, समाजशास्त्री, राजनीतिशास्त्री, कानूनविद् लगायत यस विषयमा सरोकार राख्ने व्यक्तिहरूले निर्वाचनको सन्दर्भमा निम्नलिखित प्रश्नहरू बेला बखतमा उठाएका छन् :

१. निर्वाचन प्रणालीको प्रयोजन जनप्रतिनिधिको छनौट गर्ने उपाय मात्र हो वा यसको अरु पनि कुनै प्रयोजन छ ?
२. मतदाताले आफ्नो मत कसलाई दिने ? व्यक्तिलाई वा राजनैतिक दललाई ?
३. निर्वाचन परिणामबाट प्राप्त बहुमतले अल्पमतमाथि नियन्त्रण गर्ने हो वा बहुमतले अल्पमतलाई पनि समायोजन गर्ने हो ?

यी प्रश्नहरू नेपालको सन्दर्भमा मात्र नभई विश्वव्यापी रूपमा नै सान्दर्भिक छन् । संसदीय निर्वाचनको परम्परागत मान्यता अनुसार जनप्रतिनिधिहरू निर्वाचित भएपछि निर्वाचनको प्रयोजन सकिने हुन्छ । संसद्मा पेसेवर राजनीतिज्ञ हुने र संसद भनेकै पेसेवर राजनीतिज्ञहरूले मात्र स्थान पाउने मञ्च ठानिन्थ्यो । संसदको संरचना कस्तो छ र यो समावेशी चरित्रको छ वा छैन ? महिलाको उपस्थिति छ वा छैन ? जात, जाति, भाषा, भाषी, धर्म, संस्कृति वा सम्प्रदायको कारणले अल्पमतमा रहेका समुदायको प्रतिनिधित्व भएको छ वा छैन ? संसद्मा पेसेवार राजनीतिज्ञ मात्र छन् वा अन्य पेसाका व्यक्तिहरूको पनि उपस्थिति छ ? संसद्भित्र बहुलवाद कायम भई समावेशी चरित्रको छ वा छैन ? आदि प्रश्नहरूको निर्वाचनमा सन्दर्भमा कुनै अर्थ र हुँदैनथ्यो । तर यो मान्यतामा परिवर्तन भइसकेको छ र दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमा पनि यसको अनुभूति हुन थालेको छ । निर्वाचनले संसदभित्र समावेशी लोकतन्त्र सुनिश्चित गर्न महिलालाई स्थान दिलाउनु पर्ने, विभिन्न जात, जाति, धर्मभाषा र सम्प्रदायका आधारमा छुट्टै पहिचान भएका सम्पूर्ण समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूलाई स्थान दिलाउनु पर्ने पेशा, व्यवसायका आधारमा संसदभित्र विविधता कायम गर्नुपर्ने अवधारणा अगाडी आइसकेको छ । संसदलाई पेसेवार राजनीतिज्ञहरूको मात्र एकलौटी मञ्चका रूपमा लिनु हुँदैन भन्ने मान्यताले विश्वभरि नै स्थान पाउन थालिसकेको छ । संक्षेपमा, संसदमा विभिन्न सामाजिक शक्ति, समूह, सम्प्रदायको प्रतिनिधित्व मात्र हुनुपर्ने होइन कि त्यसभित्र हरेक दृष्टिकोणबाट विविधता हुनुपर्ने र संसदभित्र बहुलवाद कायम हुनुपर्ने धारणा स्वीकृत हुन आएको छ । यस धारणाबाट आएको परिवर्तन निर्वाचनको उद्देश्य र प्रयोजनलाई प्रभावित पारेको छ । तसर्थ, एक्काइसौं शताब्दीको सन्दर्भमा निर्वाचनको उद्देश्य र प्रयोजन जनप्रतिनिधिको निर्वाचन गरी संसद्को गठन गर्नु र सरकार बनाउनु मात्र नभई संसद्भित्र हरेक दृष्टिकोणबाट बहुलवाद कायम गरी बढी भन्दा बढी समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु पनि हो । यस अर्थमा,

निर्वाचन प्रणालीको प्रयोजन र उद्देश्यमा उल्लेख्य रूपमा परिवर्तन भई यसको पुनर्परिभाषा गरिएको छ ।

जहाँसम्म मतदाताले मत कसलाई दिने हो भन्ने प्रश्न छ, निर्वाचनको परम्परागत मान्यताअनुसार मतदाताले दललाई होइन, उम्मेदवारलाई मतदान गर्नु हो र दल सामूहिक प्रयोजनका लागि गठन भएका मञ्च मात्र हो । जनतासँगको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहने र भौगोलिक प्रतिनिधित्वसँग आबद्ध रहने व्यक्ति नै भएकोले मतदाताले दललाई होइन, व्यक्तिलाई मतदान गर्नुपर्दछ । यस मान्यताअनुसार निर्दलीय वा स्वतन्त्र उम्मेदवार र दलका उम्मेदवारबीच खास भिन्नता रहन्छ । निर्दलीय वा स्वतन्त्र उम्मेदवारले समेत दलको उम्मेदवार सरह निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने यसै मान्यतामा आधारित भएको र दुई चरणको निर्वाचन प्रणाली र पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीमा यो प्रतिविम्ब पनि हुन्छ । दलको संस्थागत विकास र संवैधानिक तथा कानूनी मान्यता भइनसकेको खास ऐतिहासिक कालखण्डमा यो मान्यता निश्चय पनि उचित नै थियो होला । तर, राजनैतिक दलको संस्थागत विकास, दलको संवैधानिक तथा कानूनी मान्यता र राज्यको कोषबाट पार्टीको कार्यालय खर्च चलाउने कानूनी व्यवस्थाको अभ्यास भइसकेपछि, “मतदाताले व्यक्तिलाई होइन, दललाई मतदान गर्नु पर्छ” भन्ने मान्यताले स्थान पाइसकेको छ । निर्वाचनमा व्यक्ति होइन, दल उम्मेदवार हुने हो, कुन-कुन व्यक्ति उम्मेदवार छन् भन्ने कुरा गौण र कुन कुन दलबीच प्रतिस्पर्धा भइरहेको छ भन्ने कुरा प्रमुख हो भन्ने धारणाले स्थान लिइसकेको छ । निर्वाचनमा व्यक्तिको प्रभावले होइन, दल संगठनको आधारबाट हारजित हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित भइसकेको छ । यस मान्यता अनुसार निर्दलीय वा स्वतन्त्र उम्मेदवारको निर्वाचनमा आवश्यक नभएको मात्र होइन, सरकार गठन गर्न वा विपक्षीको भूमिका निर्वाह गर्न नसक्ने हुनाले त्यस्ता उम्मेदवारबाट मतदातालाई अनावश्यक अन्धौल र भ्रम पैदा हुनसक्ने हुनाले यस्तो अवस्था रोकिनु पर्दछ, भन्ने अवधारणा विकास हुँदै आएको छ । निर्वाचन प्रणालीमा व्यक्तिवादी तत्त्वबाट प्रभाव पार्ने कुराहरू हटाउनु पर्दछ र स्वतन्त्र निर्वाचन हुनका लागि कुन उम्मेदवारको निर्वाचन क्षेत्र कुन हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुनुहुँदैन भन्ने अवधारणा अगाडि आइसकेको छ । जनप्रतिनिधि, मन्त्री र प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन क्षेत्र कुनै अमुक जिल्ला वा क्षेत्र नभई समुच्चा देश नै हुनुपर्ने र सोही अनुसार निर्वाचन प्रणालीले व्यक्ति होइन, दलको छनौट गर्ने निर्वाचन हुनुपर्ने विचार दक्षिण एसियाली मुलुकमा पनि चर्चामा आइसकेको छ ।

निर्वाचन परम्परागत मान्यता अनुसार निर्वाचन बहुमत र अल्पमतको निर्धारण गर्ने प्रक्रिया हुनाले यसको प्रयोजन यही विषय निर्धारण गर्नु हो । यस मान्यता अनुसार बहुमत प्राप्त गर्ने दलले ‘जनादेश’ प्राप्त गर्ने र अल्पमतमा रहने दलले विपक्षमा रहने हो । तर यो मान्यता एक्काइसौं शताब्दीको सन्दर्भमा खण्डित हुँदै आएको छ । बहुमत र अल्पमतको दुरी लामो हुन नहुने र राष्ट्रिय सरोकारको विषयमा बहुमत र अल्पमतको कृत्रिम विभाजनले प्रभाव पार्न नहुने धारणा अगाडि सारिएको छ । यस धारणा अनुसार बहुमत र अल्पमत एक अर्काका प्रतिद्वन्दी नभई एक अर्काका पूरक हुनाले बहुमतले अल्पमतलाई उपेक्षा गर्न नहुने र अल्पमतलाई

विश्वासमा लिई हातेमालो र सहकार्य गर्नुपर्ने धारणा राख्दछन् । अतः कुनै पनि मुलुकको निर्वाचन प्रणाली निर्माण गर्दा उल्लिखित विषयहरूलाई ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

४. नेपालको सन्दर्भमा निर्वाचन प्रणालीको निर्माण र विकास : राजनैतिक शक्ति सन्तुलन र सहमतिको परिणाम

तत्काल कायम रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ बमोजिम कायम रहेको संसदको तल्लो सदन-प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन नै नेपाली नागरिकले आमनिर्वाचनमा भाग लिएको पहिलो अभ्यास थियो । यो निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीमा आधारित थियो । त्यसपछि समय समयमा पंचायती शासन कालमा भएका स्थानीय पंचायतका निर्वाचन तथा सम्वत् २०३८ र २०४३ सालमा तत्काल कायम रहेको राष्ट्रिय पंचायत सदस्यको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा यो निर्वाचन प्रणालीको अभ्यास गरिएको थियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बमोजिम तत्काल कायम रहेको संसदको तल्लो सदन-प्रतिनिधि सभाका २०५ सदस्य लागि सम्वत् २०४८ साल, २०५१ साल र २०५६ सालमा सम्पन्न भएका आम निर्वाचन र सम्वत् २०४९ साल र २०५४ सालमा भएका स्थानीय निकायका निर्वाचन तत्काल कायम रहेको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०४७ तथा स्थानीय तह निर्वाचन (कार्यविधि) ऐन, २०४८ बमोजिम पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अनुरूप सम्पन्न भएका थिए ।

वास्तवमा भन्ने हो भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्रारम्भ हुनुअघि नेपालको सन्दर्भमा निर्वाचन वा निर्वाचन प्रणाली भन्नाले “पहिलो हुने निर्वाचित हुने” प्रणाली अन्तर्गत हुने निर्वाचन र यसको प्रयोग नै हो भन्ने बुझिएको थियो र यसमा नै नेपालको राजनैतिक दल र नेपाली मतदाता, कानून निर्माता र निर्वाचन गराउने अधिकारीहरू अभ्यस्त थिए ।

सम्वत् २०६२/६३ सालमा भएको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप मुलुकमा संविधान सभाको निर्वाचन राष्ट्रिय सहमतिको विषय भई संविधान सभाको निर्वाचनको लागि अपनाउने निर्वाचन प्रणालीको निर्माणका सन्दर्भमा मुलुकमा राजनैतिक दल, नागरिक समाज, संविधानविद्, राजनीतिशास्त्री बीच राष्ट्रिय बहस प्रारम्भ भएको थियो । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबाट संविधान सभाका सदस्य निर्वाचन गर्ने वा पूर्णसमानुपातिक वा मिश्रित निर्वाचन प्रणाली कुन निर्वाचन प्रणाली अपनाउने हो सो सम्बन्धमा राष्ट्रिय बहस भएको थियो । संविधानसभामा निर्वाचन प्रणाली अपनाउनेको बहससँगै नेपालमा औपचारिक रूपमा नै जवर्जस्त समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको पक्षमा जनमत विकास भएको थियो । राजनैतिक दलहरू विभाजित भएका थिए । तथापि, राजनैतिक सम्झौता र सहमतिको आधारमा जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम देहाय बमोजिम निर्वाचन र मनोनित हुने गरी कुल ४२५ सदस्य रहने संविधान सभा गठन हुने व्यवस्था भएको थियो :¹⁰

¹⁰नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ६३ को उपधारा (३) ।

१. पहिलो हुने निर्वाचन हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचन हुने २०५ जना सदस्य,
२. सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनैतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार निर्वाचित हुने २०४ जना सदस्य, र
३. राष्ट्रिय जीवनका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूमध्ये सहमतिका आधारमा अन्तरिम मन्त्रपरिषदबाट मनोनित हुने १६ जना सदस्य ।

प्रस्तुत व्यवस्था बमोजिम निर्धारित समयमा (सम्बत् २०६४ सालको जेठ-असारतिर) संविधान सभाको निर्वाचन हुनुपर्ने थियो र सो अनुसार निर्वाचन भएको भए लगभग समान संख्यामा मिश्रित निर्वाचन अन्तर्गत समानान्तर निर्वाचन प्रणाली बमोजिम संविधान सभाका सदस्यहरूको निर्वाचन हुन सक्दथ्यो । तर सो समयमा निर्वाचन हुनसकेन र राजनैतिक दलहरू आ-आफ्नो आंकलन अनुसार समानुपातिक र पहिलो हुने निर्वाचित हुने सदस्य संख्याको अनुपातमा हेरफेर गर्न वार्ता गर्नतर्फ उद्यत भए । कुन निर्वाचन प्रणालीको भार बढी हुने विषयमा दलहरूका अडान परस्पर विरोधी भएका कारण संविधान सभाको निर्वाचनको मिति पर सदै गयो र सम्झौताको रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधानमा तेस्रो संशोधन भई देहाय बमोजिम संविधान सभा गठन हुने व्यवस्था कायम भएको थियो^{११} :

१. निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगबाट निर्धारण भएको प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजनाका दरले पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अनुसार निर्वाचित दुई सय चालीस जना,
२. सम्पूर्ण मुलुकलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनैतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार निर्वाचित हुने तीन सय पैंतीस जना,
३. राष्ट्रिय जीवनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका र निर्वाचित हुन नसकेका विशिष्ट व्यक्तिहरू र आदिवासी जनजातिमध्ये मनोनीत छब्बीस जना ।

यसप्रकार प्रारम्भमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली बढी भार दिई निर्माण गरिएको निर्वाचन प्रणालीलाई उल्ट्याई समानुपातिक प्रणालीको भारमा उल्लेख्य वृद्धि गरी तय भएको निर्वाचन प्रणाली बमोजिम सम्बत् २०६४ साल चैत्रमा संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा व्यवस्था गरिएको निर्वाचन प्रणाली द्वन्द्वोपरान्तको राजनीतिक व्यवस्थापन गर्न र संविधान सभाको निर्वाचनलाई बढी प्रतिनिधिमूलक र समावेशी बनाउने प्रयोजनका लागि डिजायन गरी विकास गरिएको थियो ।

तत्काल कायम रहेको पहिलो संविधान सभामा संविधान निर्माण गर्ने क्रममा भएका बहसबाट टुंगो लगाउन नसकिएका र राजनैतिक दलबीच विवाद रहेका विभिन्न विषयमध्ये निर्वाचन प्रणालीपनि एक थियो । संविधान निर्माणको क्रममा बहस भएका विषयहरूमध्ये निर्वाचन प्रणालीको निर्माण निःसन्देह एक पेचिलो विषय बनेको थियो । तथापि, संविधानका अन्य प्रावधान बमोजिम व्यवस्था भएको समावेशी लोकतन्त्र सुनिश्चित गर्न कुनै न कुनै रूपमा

^{११}नेपालको अन्तरिम संविधान (तेस्रो संशोधन), २०६४, धारा ६३ को उपधारा (३) ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली स्वीकार गर्न राजनैतिक दलहरू बाध्यात्मक स्थितिमा रहेका थिए । यस स्थितिमा दोस्रो संविधानसभामा संविधान जारी गर्ने क्रममा प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचनको लागि पहिलो हुने निर्वाचन हुने प्रणालीको भार साठी प्रतिशत र समानुपातिकतर्फको भार चालीस प्रतिशत हुने गरी समानान्तर प्रणालीतर्फको मिश्रित निर्वाचित प्रणाली अपनाउने कुरामा राजनैतिक दलहरूबीच सहमति भई संविधानमा समावेश भएको थियो । यस प्रकार विगतमा द्वन्द्वोपरान्तको स्थितिमा राजनैतिक व्यवस्थापनका लागि निर्माण भई अभ्यास भएको निर्वाचन प्रणाली नयाँ संविधानमा समावेशी लोकतन्त्रको सुनिश्चितताको लागि आवश्यक ठानियो । तसर्थ, नेपालको संविधान बमोजिम व्यवस्था भएको निर्वाचन प्रणाली राजनैतिक दलहरूको शक्ति सन्तुलन र सहमतिको परिणामस्वरूप निर्माण भई विकास भएको हो भन्नुमा अतिशयोक्ति हुँदैन ।

५. हाम्रो निर्वाचन प्रणाली : सैद्धान्तिक रूपमा सरल, व्यावहारिक रूपमा जटिल

सन् २०७२ साल आश्विन ३ गतेदेखि प्रारम्भ भएको नेपालको संविधान बमोजिम देहायको प्रयोजनका लागि देहाय बमोजिमका निर्वाचन प्रणाली अपनाउने गरी सैद्धान्तिक रूपमा मार्ग निर्देशन गरिएको छ :

- (१) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनका लागि संघीय संसद सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य रहेको निर्वाचन मण्डलबाट फरक मतभार हुने गरी मतदानमा पूर्ण बहुमत निर्वाचन प्रणाली,
- (२) प्रतिनिधि र प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि बालिग मताधिकारको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहेको समानान्तर प्रणालीको मिश्रित निर्वाचन प्रणाली,
- (३) राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचनका प्रयोजनका लागि प्रदेश सभा सदस्य र स्थानीय तहका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलबाट फरक मतभारको आधारमा मतदान हुने पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली,
- (४) स्थानीय तहका पदाधिकारी तथा सदस्यको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि बालिग मताधिकारको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली ।

संविधान बमोजिम मुलुकले समावेशी लोकतन्त्र अपनाएको कारणले व्यवहारमा यसलाई रूपान्तर गर्न निर्वाचन प्रणालीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुन्छ । संविधानले मार्गनिर्देशन गरेको उपर्युक्त संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम सिद्धान्ततः हाम्रो निर्वाचन प्रणाली सतही रूपमा हेर्दा सरल रहेको देखिन्छ । तर, समावेशी लोकतन्त्रलाई सुनिश्चित गर्न राज्यका विभिन्न पदाधिकारी तथा जनप्रतिनिधिको निर्वाचनको प्रयोजनका लागि विभिन्न किसिमको निर्वाचन प्रणाली, विभिन्न किसिमका मतदाता वा निर्वाचक मण्डल, विभिन्न किसिमको मतभार र समाजका विभिन्न समूह र क्षेत्रको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था भई मुलुकमा जटिल निर्वाचन प्रक्रिया अपनाउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था अपनाउनु पर्ने हुन्छ, जसलाई संक्षिप्त रूपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति

- (१) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन संघीय कानून बमोजिम मतभार फरक हुने गरी संघीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचन मण्डलबाट हुने¹²,
- (२) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गराउनु पर्ने¹³,
- (३) फरक-फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी निर्वाचन गर्नुपर्दा निर्वाचन फरक-फरक मितिमा गर्नु पर्ने,
- (४) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनमा निर्वाचक मण्डलको तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार मात्र निर्वाचित हुने¹⁴,
- (५) कुनै पनि उम्मेदवारले तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त नगरेमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारबीच निर्वाचन गराउनु पर्ने र तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त नगरेसम्म निर्वाचन गराउनु पर्ने,
- (६) दुई पटक राष्ट्रपति निर्वाचित भइसकेको व्यक्ति राष्ट्रतिको उम्मेदवार हुन नसक्ने¹⁵।

२. प्रतिनिधि सभा सदस्य

- (१) प्रतिनिधि सभाका २७५ सदस्य मध्ये जनसंख्या र भौगोलिक विशिष्टताका आधारमा एकसय पैसठ्ठी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम १६५ सदस्य निर्वाचित हुने¹⁶,
- (२) १६५ निर्वाचन क्षेत्रको निर्धारण निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगबाट जनसंख्यालाई मुख्य र भूगोललाई दोस्रो आधार मानी संघीय कानून बमोजिम प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरिने¹⁷,
- (३) प्रदेशभित्रका प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एक निर्वाचन क्षेत्र रहने¹⁸,
- (४) सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी ११० सदस्य राजनैतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने¹⁹,

¹²नेपालको संविधान, धारा ६२ को उपधारा (१) ।

¹³नेपालको संविधान, धारा ७० ।

¹⁴नेपालको संविधान, धारा ७० को उपधारा (४) ।

¹⁵नेपालको संविधान, धारा ६४ को उपधारा (२) ।

¹⁶नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (१) (क) ।

¹⁷नेपालको संविधान, धारा २८६ को उपधारा (५) ।

¹⁸नेपालको संविधान, धारा २८६ को उपधारा (१२) ।

¹⁹नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (१) (ख) ।

- (५) समानुपातिकतर्फको सदस्यको निर्वाचनका लागि उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा उम्मेदवारी दिनु पर्ने²⁰,
- (६) समानुपातिक तर्फ उम्मेदवारी दिँदा अपांगता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था हुनु पर्ने²¹,
- (७) संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने एवं समानुपातिकतर्फ उम्मेदवारी दिँदा राजनीतिक दलले कुल उम्मेदवारको कम्तीमा पचास प्रतिशत महिलाको नाम समावेश गर्नुपर्ने²²,
- (८) समानुपातिकतर्फ उम्मेदवारी दिँदा कुनै पनि राजनैतिक दलले भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई ध्यान दिई जनसंख्याको आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु र मुस्लिम समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्त बमोजिम प्रतिनिधित्व हुने गरी निर्धारित प्रतिशत बमोजिम उम्मेदवारी दिनुपर्ने र समानुपातिकतर्फको निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्दा पनि सम्बन्धित दलसँग परामर्श गरी निर्वाचन आयोगले सोही अनुपातमा घोषणा गर्नु पर्ने²³,
- (९) संविधान तथा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३ बमोजिम योग्यता पुगेको व्यक्तिले कुनै पनि निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवारी दिन सक्ने र एकभन्दा बढी निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवारी दिन नसक्ने²⁴ ।

३. राष्ट्रिय सभा सदस्य

- (१) राष्ट्रिय सभाका कुल ५९ सदस्यमध्ये छपन्न जना सदस्यको मात्र निर्वाचन हुने²⁵,
- (२) छपन्न जना सदस्यको निर्वाचन संघीय कानून बमोजिम मतभार फरक हुने गरी प्रदेश सभा सदस्य, गाउँपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख तथा उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलबाट हुने²⁶,
- (३) छपन्न जना सदस्यमध्ये प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपांगता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक सहित आठ जना सदस्य निर्वाचित हुने²⁷,

²⁰नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (१) (ख) ।

²¹नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (३) ।

²²नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (८) ।

²³प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३ को दफा २८ (५) र दफा ६० (६) ।

²⁴नेपालको संविधान, धारा ८४ को उपधारा (६) ।

²⁵नेपालको संविधान, धारा ८६ को उपधारा (२) ।

²⁶नेपालको संविधान, धारा ८६ को उपधारा (२) ।

- (४) राष्ट्रिय सभाका सदस्यको पदावधि छ, वर्षको हुने र प्रत्येक दुई वर्षमा एक तिहाइ सदस्यको पदावधि समाप्त हुने गरी पहिलो पटक निर्वाचित भएपछि गोला प्रथाद्वारा सदस्यको दुई, चार र छ वर्ष कायम गर्ने²⁸,
- (५) प्रत्येक दुई वर्षमा राष्ट्रिय सभाका एक तिहाई सदस्यको निर्वाचन गराउनु पर्ने²⁹,
- (६) राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन प्रत्येक प्रदेशमा गठन हुने निर्वाचक मण्डल वा सदस्यहत्को मतबाट जुन समूह र तरिकाबाट निर्वाचित भएको हो, सोही समूह र तरिकाबाट मतदाताले दिने एक मतको आधारमा सबैभन्दा बढी मत ल्याउने (पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली) एक जना निर्वाचित हुने³⁰

४. प्रदेश सभा सदस्य

- (१) प्रदेश सभाको सदस्य संख्या सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधि सभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने सदस्य संख्याको दोब्बर संख्या बराबर सदस्य प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना बालिग मताधिकारको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने सदस्य³¹,
- (२) प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन क्षेत्र निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगले निर्धारण गरे बमोजिम हुने³²,
- (३) प्रदेश सभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित सदस्यलाई साठी प्रतिशत मानी बाँकी चालिस प्रतिशत सदस्यमा प्रदेशलाई निर्वाचन क्षेत्र मानी समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने³³,
- (४) समानुपातिकतर्फको सदस्यको निर्वाचनको लागि उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछ्छिडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा उम्मेदवारी दिनु पर्ने³⁴,
- (५) समानुपातिकतर्फ उम्मेदवार दिँदा अपांगता भएको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था हुनु पर्ने³⁵,

²⁷नेपालको संविधान, धारा ८६ को उपधारा (२) ।

²⁸नेपालको संविधान, धारा ८६ को उपधारा (३) ।

²⁹नेपालको संविधान, धारा ८६ को उपधारा (३) ।

³⁰राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५ को दफा ३ ।

³¹नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (१) (क) ।

³²नेपालको संविधान, धारा २८६ को उपधारा (१) ।

³³नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (१) (ख) ।

³⁴नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (६) ।

³⁵नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (७) ।

- (६) प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनैतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने एवं समानुपातिकतर्फको उम्मेदवारी दिँदा कूल उम्मेदवारको कम्तीमा पचास प्रतिशत उम्मेदवार महिला रहने गरी नाम समावेश गर्नुपर्ने^{३६},
- (७) संविधान तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३ बमोजिम योग्यता पुगेको व्यक्ति कुनै एक निर्वाचित क्षेत्रमा मात्र उम्मेदवार हुन सक्ने^{३७} ।

५. स्थानीय तहका पदाधिकारी तथा सदस्य

- (१) प्रत्येक गाउँपालिकामा एक जना अध्यक्ष, एक जना उपाध्यक्ष, प्रत्येक वडामा एक जना वडा अध्यक्ष र चार जना सदस्यको निर्वाचन बालिग मताधिकारको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने^{३८},
- (२) प्रत्येक नगरपालिकाका एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, प्रत्येक वडामा एक जना वडा अध्यक्ष र चार जना सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने^{३९},
- (३) गाउँपालिका वा नगरपालिकाका प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित हुने चार जना सदस्य मध्ये कम्तीमा दुई जना महिला हुनु पर्ने^{४०},
- (४) गाउँपालिका वा नगरपालिकाका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष वा प्रमुख, उपप्रमुख, प्रत्येक वडाका अध्यक्ष र चार जना सदस्यहरूले आफूमध्येबाट गाउँपालिकाको हकमा चार जना महिला सदस्य, गाउँपालिकाका अन्य दुई जना दलित वा अल्पसंख्यक सदस्य र नगरपालिकाको हकमा आफूमध्येबाट पाँच जना महिला सदस्य र नगरपालिकाभित्रका तीन जना दलित वा अल्पसंख्यक सदस्य निर्वाचित हुने^{४१},
- (५) राजनैतिक दलले गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, नगरपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख वा जिल्ला विकास समितिको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको उम्मेदवारी दिँदा पचास प्रतिशत महिला उम्मेदवार दिनु पर्ने^{४२} ।

उल्लिखित पाँच समूहका निर्वाचनको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नका लागि संविधान बमोजिम एक स्वतन्त्र संवैधानिक निकाय - निर्वाचन आयोगलाई जिम्मेवारी दिइएको छ । संविधान बमोजिम मतदाताको नाम संकलन गर्ने,

^{३६}नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (९) ।

^{३७}नेपालको संविधान, धारा १७६ को उपधारा (१०) ।

^{३८}नेपालको संविधान, धारा २१५ र धारा २२२ ।

^{३९}नेपालको संविधान, धारा २१६ र धारा २१७ ।

^{४०}नेपालको संविधान, धारा २२२ को उपधारा (३) ।

^{४१}नेपालको संविधान, धारा २१५ को उपधारा (४) र धारा २१६ को उपधारा (५) ।

^{४२}स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ दफाको उपदफा () ।

निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने तथा निर्वाचन पछिका कार्य मूल्यांकन र समीक्षा गर्ने काम पनि आयोगको हो ।

निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने काम आफैमा चूनौतीपूर्ण काम हो । त्यसमा पनि विभिन्न निर्वाचनको प्रयोजनका लागि विभिन्न समूहका मतदाता, फरक फरक मतभार, विभिन्न समुदायको विभिन्न अनुपात र प्रतिशतको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने गरी उम्मेदवारी दिनु पर्ने र त्यस्ता समूहको पुरुष तथा महिला दुवैको प्रतिनिधित्व सोही अनुपातमा हुने गरी निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्नुपर्ने, फरक-फरक मापदण्ड र फरक-फरक मतभारको आधारमा निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्नु पर्ने विषय आफैमा एक जटिल प्रक्रिया हो । वस्तुतः समावेशी लोकतन्त्रको सुनिश्चित गर्न विभिन्न जात, जाति, समुदाय, आदिवासी, जनजाति तथा भाषा, धर्म, संस्कृतिले विविधता भएको मुलुकमा संवैधानिक संरचनाभित्र निर्वाचनको प्रक्रियाबाट सबैको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने हाम्रो संवैधानिक बाध्यताले निर्वाचन प्रणाली थप जटिल बनेको हो । यही बाध्यताका कारणले निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न देहाय बमोजिमका दश ऐनका साथसाथै ८ वटा नियमावलीहरू र आवश्यक मात्रामा निर्देशिका र कार्यविधि जारी भइसकेका छन् :

१. निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
२. मतदाता नामावली ऐन, २०७३
३. स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३
४. निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग ऐन, २०७३
५. प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३
६. प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७३
७. निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३
८. राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४
९. राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५
१०. राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३

निर्वाचनका सम्बन्धमा यस प्रकार अत्यन्त धेरै कानूनी व्यवस्था (Over Legislation) हुनु निर्वाचन व्यवस्थापन, प्रक्रियागत भन्कट तथा कानून कार्यान्वयनका दृष्टिकोणबाट उपयुक्त हुन्न । यसले गर्दा दक्षिण एसियामा अन्य मुलुकको तुलनामा हाम्रो निर्वाचन प्रणाली अत्यन्त जटिल भएको र उम्मेदवारी दिने उम्मेदवार र राजनैतिक दल, मतदान गर्ने मतदाता, निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने निर्वाचन आयोग, निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्ने पर्यवेक्षक सबैले कुनै न कुनै रूपमा निर्वाचन प्रणाली प्रक्रियागत जटिलता रहेको महसुस गर्दै आएका छन् । यो जटिलता प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभामा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सन्दर्भमा भन्नु बढी प्रदर्शित भएको महसुस गरिन्छ । त्यसमा पनि नागरिकले समानुपातिकतर्फ गरेको मतदानलाई निर्वाचित सदस्य संख्यामा रूपान्तरण गर्दा निर्वाचनका बखत पारदर्शिताको प्रश्न उठाइने गरिन्छ । यो प्रणालीमा आफ्नो मतले कुन-कुन उम्मेदवार विजयी हुने हो सो कुरा मतदाताले र

आफूले उठाएका कुन-कुन उम्मेदवार दलले पाएको मतको आधारमा निर्वाचित हुने हुन् सो कुरा वास्तविक रूपमा आकलन गर्न गाह्रो छ । यस्ता केही जटिलता र अस्पष्टता हुँदा हुँदै पनि समावेशी लोकतन्त्र र सबै समुदाय र समूहको संवैधानिक संरचनाभिन्न प्रतिनिधित्व गराउने हाम्रो आंकाक्षाको विकल्प छैन । यसको विकल्प भनेको योभन्दा बढी समावेशी चरित्रको निर्वाचन प्रणालीको निर्माण र कार्यान्वयन मात्र हो । तसर्थ, अझ बढी समावेशी चरित्रको निर्वाचन परिणाम हासिल गर्न सकिने गरी मौजुदा प्रणालीलाई सरल बनाउन वा हाम्रो निर्वाचन प्रणालीमा नीतिगत, कानूनी र प्रक्रियागत सुधार हुन वाञ्छनीय देखिन्छ । तथापि, यस लेखमा यस्ता सुधारको लेखाजोखा गर्न सम्भव छैन ।

निर्वाचन प्रणालीको चर्चा गर्दा निःसन्देह संक्षेपमा भए पनि मतदाता शिक्षा, मतदाता नामावली संकलन, निर्वाचन प्रचार प्रसार र निर्वाचन खर्चको तस्वीर हाम्रा अगाडि आउँछन् । मतदाता शिक्षा दक्षिण एसियामा कुनै पनि मुलुकमा प्रभावकारी छैनन् र नेपाल यसमा अपवाद छैन । मतदाता नामावलीको संकलन, दर्ता तथा मतदातालाई मतदान गर्न दिने अवसरको लागि हाम्रा कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा ८४ को उपधारा (५) तथा धारा १७६ को उपधारा (५) अनुकूल नभएको यदाकदा प्रश्न उठाउने गरिन्छ ।

जहाँसम्म निर्वाचन प्रचार प्रसार र निर्वाचन खर्चको प्रश्न छ, यो हाम्रो निर्वाचन प्रणालीको अत्यन्त अव्यवस्थित पाटो हो । विगतको तुलनामा उल्लेख्य सुधार भए तापनि निर्वाचन आयोगबाट ठूलो परिमाणको रकम निर्वाचन खर्चको हद तोकिएको र निर्वाचन खर्चमा अनुगमन गर्ने, प्रभावकारी संयन्त्र नभएको कारणले उम्मेदवारहरूबीच निर्वाचनको अनियन्त्रित प्रतिस्पर्धा हुने भई निर्वाचन क्रमशः सर्वसाधारणको पहुँचवाहिरको विषय बन्दै आएको छ । खर्चिलो निर्वाचन प्रणालीले इमान्दार र त्यागीभन्दा खर्च गर्न सक्ने उम्मेदवार माग गर्दछ र त्यस्ता व्यक्तिलाई राजनैतिक दलले उम्मेदवार बनाउनु पर्ने बाध्यतात्मक अभ्यासले स्थान पाउने हुन्छ । खर्चिलो निर्वाचन प्रणालीले सुशासन प्रवर्द्धन गर्दैन । तसर्थ, निर्वाचन प्रचारप्रसारको यो प्रक्रिया निर्वाचन प्रणाली सुधारको एजेण्डा बनाउन आवश्यक छ ।

विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकारको विकल्प र सम्भावनाहरू

मधुरमण आचार्य*

प्रस्तुत आलेखमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको मताधिकार प्रयोग सम्बन्धी राजनीतिक, कानूनी, कूटनीतिक, व्यवहारिक पक्षहरू, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू, नेपालको लागि उपलब्ध विकल्पहरू र नेपाल सरकार र निर्वाचन अयोगले अपनाउनु पर्ने उपायहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । वैदेशिक रोजगारी, उच्च शिक्षा, विभिन्न बसोबास र व्यवसायको निमित्त विदेश गएका अधिकांश नेपाली नागरिकहरू मतदान गर्ने वयस्क उमेरका रहेका छन् । भारतमा बाहेक करिब ४० लाख नेपाली मतदाता विदेशमा रहेको अनुमान गरिएको छ । विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकारको प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था गर्न निर्वाचन आयोगबाट समेत अध्ययनहरू गरिए तापनि विभिन्न कठिनाइ र चुनौतीहरूका कारण व्यवहारमा उतार्न सकिएको छैन ।

यस विषयमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूले “मताधिकार प्रयोग गर्न पाउने अधिकार नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार तथा सवैधानिक अधिकार समेत भएको तथा निर्वाचनमा सबै नागरिकको समान अवसरसहित वास्तविक भावना र इच्छा समेतलाई प्रतिनिधित्व गर्नको लागि वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नागरिकहरूलाई मुलुक बाहिरबाटै सबै तहको निर्वाचनमा मतदान गर्न पाउने अवसर प्रदान गर्नुपर्ने देखिएको तथा सो कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने नै देखिँदा आवश्यक कानूनी र अन्य पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गरी मतदानको अधिकार प्रदान गर्न” सम्मानित सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकार र निर्वाचन आयोगलाई निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरेको छ ।

विदेशमा रहेका आ-आफ्ना देशका नागरिकहरूले मतदान गर्न पाउने व्यवस्था धेरै मुलुकहरूले लागू गरेका छन् । ती देशहरूले अवलम्बन गरेका पद्धति र प्रक्रियामा पनि निकै ठूलो विविधता रहेको पाइन्छ । तीमध्ये बढी स्वयं उपस्थित भई विदेशस्थित दूतावासमा मतदान, हुलाकमार्फत, वारेसमार्फत वा अनलाइन पद्धति र मिश्रित पद्धतिबाट यस्ता अभ्यास भएका छन् । त्यस्ता केही असल अभ्यासहरू नेपालको सन्दर्भमा पनि आकर्षित हुन सक्ने देखिन्छ । तर, समग्रमा बाह्य निर्वाचनका लागि विभिन्न मुलुकमा अपनाइएका प्रणाली र प्रक्रियाहरू नेपालको हकमा हुबहु लागू गर्न सकिने देखिँदैन । नेपालको आफ्नै आवश्यकता, परिवेश र भूराजनीतिक परिस्थिति समेतको आधारमा तय गरेर मात्र बाह्य निर्वाचनका लागि व्यवस्था तय गरिनु आवश्यक हुन्छ । प्रथम चरणमा सीमा जोडिएका मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको हकमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने वा हाललाई सार्क क्षेत्रका छिमेकी मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिक बाहेक अन्यत्र रहेका नेपाली नागरिकहरूका लागि मात्र बाह्य मतदान गर्न सकिने विकल्प अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

* पूर्व परराष्ट्र सचिव

अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतको आधार विदेशमा रहेका नेपालीहरूलाई हालको लागि प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा मात्र मतदान गर्न पाउने गरी कानून निर्माण गरिनु उपयुक्त देखिन्छ । व्यक्तिगत, हुलाक, वारेस वा विद्युतीयमध्ये जुन प्रक्रिया वा विकल्प अवलम्बन गरिए तापनि कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न कठिनाइहरू सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । खास गरेर चुनावको तयारी, योजना, लजिस्टिक्स, अनुगमन, सुरक्षा, गोप्यता र स्वच्छताको हिसाबले देशभित्रभन्दा बाहिरबाट हुने मतदान बढी जोखिमपूर्ण हुने स्पष्ट छ । उपलब्ध विकल्पहरूमध्ये स्वयं उपस्थित भएर विदेशस्थित दूतावासमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गर्न हालको लागि तुलनात्मक रूपमा सजिलो हुने देखिन्छ तापनि बाह्य मतदानसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा अन्य विकल्पहरूमा पनि जान सकिने गरी गर्नु पर्दछ । खास गरेर विद्युतीय मतदानमा भइरहेको अभ्यास र हुन सक्ने विकास समेतको आधारमा सो विकल्पमा जान सक्ने गरी कानून निर्माण हुनु उपयुक्त देखिन्छ ।

पृष्ठभूमि

वैदेशिक रोजगारी, उच्च शिक्षा, विभिन्न बसोबास र व्यवसायको निमित्त भारत बाहेक विभिन्न मुलुकमा करिब ४० लाख नेपाली नागरिकहरू रहेको अनौपचारिक तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । वि सं २०६८ को जनगणनाले १९ लाख १ हजार नेपालीहरू जनगणनाको समय मुलुकबाहिर रहेको देखाएको थियो । नेपाल सरकारको श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयले जारी गरेको एक प्रतिवेदन अनुसार सन् २००८/०९ देखि सन् २०१६/१७ सम्ममा ३५,०९,६३३ व्यक्तिले वैदेशिक रोजगारीको लागि श्रम स्वीकृति लिएको देखिन्छ । तीमध्ये कतिपय फर्की सकेको हुन सक्ने भए तापनि बसेनि थपिने र औसत तीन वर्ष वैदेशिक रोजगारीमा बिताउने अनुमानका आधारमा वैदेशिक रोजगारीमा मात्र करिब १० लाख नेपालीहरू मुलुक बाहिर रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस बाहेक कतिपय नेपाली नागरिकहरू श्रम स्वीकृतिबिना अनौपचारिक रूपमा विदेश गएका तथ्य समाविष्ट भएका छैनन् । प्रत्येक वर्ष शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले दिएको अनुमति अनुसार मात्र करिब ५० हजार नेपालीहरू उच्च शिक्षाका लागि विदेशिने गरेको देखिन्छ । २०७३ माघदेखि २०७४ फागुनसम्म एक वर्षको अवधिमा मात्र शिक्षा मन्त्रालयले विभिन्न ७४ मुलुकमा अध्ययन गर्न जान आवेदन दिने ६७,२२६ जना विद्यार्थीहरूलाई “नो अब्जेक्सन सर्टिफिकेट” दिएको देखाएको छ । अमेरिका र अस्ट्रेलियाका विश्वविद्यालयहरूमा मात्र क्रमशः करिब १० हजार र ५० हजारसम्म नेपाली विद्यार्थीहरू अध्ययनको लागि गएको कुरा उताबाटै प्रकाशित प्रतिवेदनहरूले देखाइरहेका छन् । गैरआवासीय नेपाली सङ्घ (NRNA) ले मात्र विश्वका ७८ मुलुकमा गैरआवासीय नेपालीहरू रहेको र ती देशहरूमा आफ्नो एकाइ रहेको आफ्नो वेबसाइटमा जनाएको छ । यी बाहेक भारतमा रोजगारी र व्यवसाय गरेर बसेका नेपाली नागरिकहरूको संख्या पनि उल्लेख्य रहेको छ जसको तथ्याङ्क नै उपलब्ध छैन । जुनसुकै तरिकाले विदेश गएका भए तापनि मुलुकबाहिर रहेका अधिकांश नेपाली नागरिकहरू मतदान गर्ने वयष्क उमेरका रहेको छन् । उल्लिखित कुनै पनि तरिकाले विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरू मतदाता नामावली दर्ताको समयमा नेपालमा नरहेकोले मतदानको समयमा नेपालमै आइपुगे पनि मतदान गर्न पाएका छैनन् । कतिपय नागरिकहरूको नाम मतदाता नामावलीमा रहेर पनि मतदानको समयमा मुलुकबाहिर रहँदा मतदान गर्न पाएका छैनन् । यसरी संविधान र कानून बमोजिम मताधिकार भएका भण्डै १५ लाख नेपाली नागरिकहरू विदेशमा रहेको कारण संविधान प्रदत्त अधिकार प्रयोग गर्न नपाई मताधिकार-विमुख (Disenfranchise) भएका छन् । प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन (२०७४) का लागि निर्वाचन आयोगले सङ्कलन

गरेको मतदाता नामावलीमा १ करोड ५४ लाख २७ हजार ९ सय ३८ मतदाता रहेकोमा सोको भण्डै १० प्रतिशत मतदाता विदेशमा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। यसरी मतदाताको एक ठूलो हिस्सा मुलुकबाहिर रहेकोले निर्वाचनको परिणामले मुलुकको वास्तविक जनमत प्रतिबिम्बित गर्न यो समूहलाई उपयुक्त विकल्प हेरी मताधिकारको प्रयोग गर्न सक्ने वातावरण बनाउन जरुरी हुन्छ।

यसरी विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकारको प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था गर्न निर्वाचन आयोगबाट समेत अध्ययनहरू गरिए तापनि विभिन्न कठिनाइ र चुनौतीहरूका कारण व्यवहारमा उतार्न सकेको छैन। सन् २०१४ मा निर्वाचन आयोगबाट गरिएको एक अध्ययन प्रतिवेदनमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको मताधिकार प्रयोगको लागि आवश्यक योग्यता, मतदाता नामावलीमा दर्ता विधि र प्रक्रिया, मतदानको लागि अवलम्बन गर्न सकिने विधि र विकल्पहरू सहित अन्य प्रशासनिक र प्राविधिक पक्षहरूको समेत विवेचना गरिएको छ। प्राविधिक रूपमा कठिनाइहरू रहे तापनि विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मताधिकारको लागि व्यवस्था गर्नु पर्ने र गर्न सकिने कुरा स्पष्ट रूपमा आवश्यक हुँदै गएको छ।

प्रस्तुत आलेखमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको मताधिकार प्रयोगसम्बन्धी राजनीतिक, कानूनी, कूटनीतिक, व्यावहारिक पक्षहरू, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू, नेपालका लागि उपलब्ध विकल्पहरू र उपायहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

राजनीतिक आवश्यकता

पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ३० प्रतिशत विप्रेषण (Remittance) विदेशबाट नेपालमा आइरहेको छ। यस्तो विप्रेषण नेपालको अर्थतन्त्रको एक प्रमुख मेरुदण्डको रूपमा रहेको छ। विदेशमा बस्ने नेपालीहरूले नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनहरूमा पुऱ्याएको योगदान र विप्रेषण लगायतका माध्यमबाट उनीहरूबाट नेपालको अर्थतन्त्रमा पुगेको योगदान समेतको आधारमा उनीहरूलाई आफ्नो प्रतिनिधि चुन्न पाउने संविधान प्रदत्त मौलिक हकबाट लामो समयसम्म वञ्चित गरिनु हुँदैन। विभिन्न प्रयोजनको लागि विदेशमा रहे तापनि नेपाली नागरिकहरूको मूलभूत राजनीतिक चेतना र नेपालको राजनीतिक विकास क्रममा विदेशमा रहने नेपालीहरूको ठूलो योगदान रहेकोले उनीहरूको संविधान प्रदत्त अधिकारको उपयोग हुन पाउने व्यवस्था गर्नु राजनीतिक रूपले अत्यावश्यक रहेको छ। जे सुकै कारणबाट मुलुकबाहिर रहनु परे तापनि आफ्नो देशको निर्वाचन जस्तो बेलाबेलामा मात्र हुने लोकतान्त्रिक अभ्यासमा आफ्नो सहभागिता गरी आफ्नो मताधिकार सुरक्षित राख्ने चाहन नेपाली नागरिकहरूमा हुनु स्वाभाविक राजनीतिक चेतना अन्तर्गत पर्दछ। कतिपय मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिकहरू नेपालका राजनीतिक दलका सक्रिय सदस्य समेत रहेका छन् भने कतिपयले विभिन्न भातृ सङ्गठनहरू गठन गरेर नेपालको राजनीतिक प्रक्रियामा खास गरेर राजनीतिक दलहरूलाई आर्थिक, मानवीय र राजनीतिक सहयोग पनि जुटाइरहेका छन्। कतिपय मुलुकमा नेपालको राजनीतिक गतिविधि गर्ने स्वस्थ वातावरण नभए तापनि कतिपय खुला समाज रहेका मुलुकमा रहेका नेपालीहरूले यो स्वतन्त्रता उपभोग गर्दै आएका छन्। यसरी राजनीतिक रूपमा सचेत र सक्रिय नागरिकहरूलाई विदेशमा रहेको कारणले मात्र निर्वाचन जस्तो महत्त्वपूर्ण राजनीतिक प्रक्रियाबाट अलग राखिनु उपयुक्त हुन्न। यस विषयमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मतदानमा सरिक हुने अवसरबाट वञ्चित गरिनु हुन्न र उनीहरूलाई यथाशीघ्र निर्वाचनमा भाग लिन सक्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ भन्नेमा नेपालमा

आम राजनीतिक सहमति रहेको पाइन्छ । तर, सीमा जोडिएका छिमेकी मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई यस्तो बाध्य मताधिकारको व्यवस्था गर्दा आउन सक्ने राजनीतिक जटिलता र विवादतर्फ भने यस विषयमा प्रवेश गर्नुपूर्व नै ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

संविधान र कानूनसम्मत

नेपालको संविधानको धारा १७ को उपधारा (१) ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता लगायतका हक सुनिश्चित गरेको छ । मौलिक हकका धारा अन्तर्गत मताधिकारसम्बन्धी कुरा स्पष्ट उल्लेख नभए तापनि कानून बमोजिम आफ्नो प्रतिनिधि छान्न पाउने र मतदान गर्न पाउने अधिकार संविधानको धारा १७ को स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत पर्दछ । संविधानको प्रस्तावनामा “आवधिक निर्वाचन” र “बालिग मताधिकार” लाई शासन व्यवस्थाको आधारभूत मूल्य मान्यताहरू अन्तर्गत अङ्गीकार गरिएको छ । संविधानको धारा ८४ को उपधारा (५) अनुसार “अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सङ्घीय कानून बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ” भनिएको छ । संविधानको धारा १७६ को उपधारा (५) अनुसार “अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रदेशको क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानून बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ” भनिएको छ । यस्तै संविधानको २२२ को उपधारा (५) र धारा २२३ को उपधारामा (५) मा क्रमशः गाउँपालिका र नगरपालिकाको मतदाता नामावलीमा समावेश भएको अठार वर्ष उमेर पूरा भएको व्यक्तिलाई सङ्घीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ” भनिएको छ । यसबाट अठार वर्ष पूरा भएको नेपाली नागरिकलाई मतदान गर्ने संविधान प्रदत्त अधिकार रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

संविधानको धारा १८ ले समानताको हक अन्तर्गत सबै नेपाली नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने कुरा प्रत्याभूति गरेको छ । सोही धाराको उपधारा (२) ले “सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन” भनेको छ । यस मानेमा निर्वाचनसम्बन्धी कानून अनुसार विदेशमा रहेको कारणले मात्र नेपाली नागरिकहरू मताधिकारबाट वञ्चित हुनु पर्ने कुरा संविधान प्रदत्त समानताको हक विरुद्ध रहेको छ । तसर्थ पनि कानूनी र प्रशासकीय व्यवस्था गरेर विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई निर्वाचनमा भाग लिन पाउने र मतदान गर्ने अधिकारबाट वञ्चित नहुने व्यवस्था गर्न अत्यावश्यक भएको छ । यस विषयमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूले “मताधिकार प्रयोग गर्न पाउने अधिकार नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार तथा संवैधानिक अधिकार समेत भएको तथा निर्वाचनमा सबै नागरिकको समान अवसरसहित वास्तविक भावना र इच्छा समेतलाई प्रतिनिधित्व गर्नको लागि वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नागरिकहरूलाई मुलुक बाहिरबाटै सबै तहको निर्वाचनमा मतदान गर्न पाउने अवसर प्रदान गर्नुपर्ने देखिएको तथा सो कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने नै देखिँदा आवश्यक कानूनी र अन्य पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गरी मतदानको अधिकार प्रदान गर्न” सम्मानित सर्वोच्च अदालतले पनि नेपाल सरकार र निर्वाचन आयोगलाई निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरेको छ । वैदेशिक

रोजगारीको लागि मात्र नभई विदेशमा रहेका सबै नेपाली नागरिकहरूलाई “मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्न आवश्यक प्रबन्ध गर्न” भनी सो निर्देशनात्मक आदेशमा भनिएको छ ।

संविधानको धारा १४ ले सार्क मुलुक बाहिर रहेर सम्बन्धित मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरेका गैरआवासीय नेपालीहरूलाई “कानून बमोजिम आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार उपभोग गर्न पाउने गरी नेपालको गैरआवासीय नागरिकता प्रदान गर्न सकिने” व्यवस्था गरी उनीहरूलाई मतदान गर्ने राजनीतिक अधिकार नदिने स्पष्ट पारेकोले सो बाहेकका गैरआवासीय नेपाली नागरिकहरूको हकमा मात्र यो बाह्य मताधिकारको व्यवस्था आकर्षित हुनसक्ने देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको माग

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले विदेशमा रहेको कारणले मात्र कुनै पनि देशका नागरिकहरूको मताधिकार वञ्चित हुनु हुन्न भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । सन् १९४८ मा जारी भएको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा (Universal Declaration of Human Rights, 1948) को धारा २१ (३) अनुसार निर्वाचनमार्फत व्यक्त हुने जनताको इच्छा नै सरकारको आधिकारिकताको आधार हुने र सो कुरा बेला बेलामा हुने सम्पूर्ण तथा समान मताधिकार (universal and equal suffrage) सहितको निर्वाचनबाट व्यक्त हुने र सो मताधिकार स्वतन्त्र र गोप्य हुनुपर्ने कुरा उल्लेख भएको छ । यसैगरी नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र १९६६ (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966) को धारा २५ अनुसार प्रत्येक नागरिकलाई बिना कुनै भेदभाव आफूले रोजेको प्रतिनिधि छान्न, मतदान गर्न र बालिग सम्पूर्ण र स्वतन्त्र र गोप्य मताधिकारसहितको निर्वाचनमा भाग लिन पाउने अधिकार हुनेछ, भनिएको छ । “बिना कुनै भेदभाव” भनिएकोले सो अधिकार विदेशमा रहेको कारणले मात्र आफ्ना नागरिकहरूलाई मताधिकारबाट वञ्चित गर्नु मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धी कानून र नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अभिसन्धिहरूको प्रावधान विरुद्ध हुनजान्छ । यसैगरी आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी १९९० (International Convention on the Rights of Migrant Workers and Members of Their Families, 1990) को धारा ४१ अनुसार आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारहरूलाई आ-आफ्नो देशको निर्वाचनमा चुनिने वा मतदानमा भाग लिन पाउने अधिकार हुनेछ र राज्यहरूले सोको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ, भनेको छ । सो महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र भइनसकेको भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको रूप धारण गरिसकेको सो महासन्धिको प्रावधानलाई पनि नेपालले ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र प्रचलन

विदेशमा रहेका आ-आफ्ना देशका नागरिकहरूले मतदान गर्न पाउने व्यवस्था धेरै मुलुकहरूले लागू गरेका छन् । यस्तो व्यवस्था कतिपय मुलुकले शुरुशुरुमा विदेशमा रहेका आफ्ना सैनिक, समुद्री र कूटनीतिक कर्मचारीहरूलाई मात्र दिए तापनि क्रमशः यो अधिकार सबै नागरिकहरूलाई दिन थालेका छन् । यस्तो बाह्य मताधिकारको व्यवस्था कुनै न कुनै रूपमा संयुक्त राज्य अमेरिकाले सन् १८६२ देखि, न्यूजिल्याण्डले सन् १८९० देखि, अस्ट्रेलियाले सन् १९०२ देखि, क्यानेडाले सन् १९१५ देखि, बेलायतले सन् १९१८ देखि र फ्रान्सले सन् १९२४

देखि लागू गरेको देखिन्छ । नेपालले पनि वि. सं. २०३७ सालमा भएको जनमत संग्रहमा विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई मतदान गर्न दिएको थियो । पछिल्लो समयमा बाह्य मतदानको अभ्यास धेरै मुलुकमा भएका द्वन्द्वोत्तर निर्वाचनहरूमा हुँदै आएको छ । एक अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (International IDEA) ले सन् २००७ मा प्रकाशित गरेको “Voting from Abroad” नामक प्रतिवेदन अनुसार सयभन्दा बढी देशहरू (११५) ले विदेशमा रहेका आ-आफ्ना नागरिकहरूलाई बाह्य मतदान (Out of country voting) गर्ने व्यवस्था मिलाएका छन् । ती मुलुकहरूले यस्तो मतदानलाई “अनुपस्थित मतदान (absentee voting)” “गैरहाजिरी मतदान” (proxy voting) वा “मुलुक बाहिरी मतदान” (out-of-country voting) जस्ता विभिन्न नामहरू दिने गरेको पाइन्छ । सजिलोको लागि यस आलेखमा यस्तो मतदानलाई “बाह्य मतदान” वा “बाह्य निर्वाचन” भनी उल्लेख गरिएको छ । ती देशहरूले अवलम्बन गरेका पद्धति र प्रक्रियामा पनि निकै ठूलो विविधता रहेको पाइन्छ । कतिपय त्यस्ता असल अभ्यासहरू नेपालको सन्दर्भमा पनि आकर्षित हुनसक्ने देखिन्छ । समग्रमा ती अभ्यासहरूलाई निम्न समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ -

- (क) विदेशस्थित दूतावास र कन्सुलेटहरूमा मतदान केन्द्रहरू राखी मतदान गर्ने अवसर दिने (दक्षिण अफ्रिका, अफगानिस्तान, अर्जेन्टिना, ब्राजिल, हङ्गेरी, इराक आदि) ।
- (ख) हुलाकमार्फत मतदान गर्ने अवसर दिने (संयुक्त राज्य अमेरिका, स्वित्जरल्याण्ड, नर्वे, मेक्सिको, क्यानेडा, बङ्गलादेश, डेनमार्क, इटाली, जर्मनी, मलेसिया आदि)।
- (ग) वारेस वा प्रतिनिधि (proxy) मार्फत स्वदेशको मतदान केन्द्रमा नै मतदान गर्ने अवसर दिने (भानुआटु, मरिसस, टोगो, नाउरु आदि)।
- (घ) विद्युतीय माध्यम (electronic) वा अनलाइन (online) पद्धतिबाट मतदान गर्ने अवसर दिने (यो प्रक्रिया मात्र अवलम्बन गर्ने मुलुक इस्टोनिया लगायत एकाध मात्र भए तापनि यो विकल्प माथि धेरै मुलुकहरूमा यसबारे अध्ययन भइरहेको छ)
- (ङ) मिश्रित प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने (अस्ट्रेलिया, बेल्जियम, फ्रान्स, भारत, इन्डोनेसिया, जापान, नेदरल्याण्ड, न्यूजिल्याण्ड, फिलिपिन्स, पोर्चुगल, स्पेन, स्वीडेन, थाइल्याण्ड संयुक्त अधिराज्य आदि) ।

यी बाहेक फ्याक्सबाट मतदान गर्ने प्रक्रिया पनि केही देशले गरेका छन् । कतिपय देशहरूले यीमध्ये मिश्रित र कतिपय परिवर्तन सहितका विविध व्यवस्था पनि अवलम्बन गरेका छन् । धेरै देशहरूले बाह्य मतदान देशभित्रको चुनावभन्दा केही हप्ता अगावै सम्पन्न पनि गर्ने गरेका छन् । कतिपय मुलुकहरूले विदेशस्थित आफ्ना कूटनीतिक, प्रशासनिक र सैनिक कर्मचारीको लागि मात्र बाह्य मतदानको अधिकार दिएका छन् । विदेशमा रहेका आफ्ना नागरिकहरूको लागि उनीहरूको सङ्ख्याको आधारमा छुट्टै बाह्य निर्वाचन क्षेत्रहरू पनि केही देशले कायम गरेका छन् । यस्तो व्यवस्था केही प्रतिशत सिटमा क्रोएसिया (३.९%) इक्वेडर (४.६%), फ्रान्स (३.६%), इटाली (१.९%), पानामा (४.६%), र पोर्चुगल (१.७%) आदि देशहरूमा लागू गरिएको छ । इन्डोनेसियामा बाह्य मतदानबाट संकलित मतलाई राजधानी वा कुनै निश्चित निर्वाचन क्षेत्रको लागि मात्र गणना गर्ने गरिन्छ ।

कतिपय मुलुकहरूले विदेशमा रहेका नागरिकहरूको मताधिकार (Out- of-country voting) सम्बन्धी कानून पनि बनाएका छन् । यसमध्ये फिलिपिन्सको कानून (The Overseas

Absentee Voting Act, 2003) उत्कृष्ट मानिन्छ । नामिवियाले पनि सन् २०१४ मा Electoral Act, 2009 मा संशोधन गरी आफ्ना नागरिकहरूले विदेश स्थित दूतावास वा अन्य तोकिएको उपयुक्त स्थानबाट मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतको The Representation of the People Act, 1950 को दफा 20A (सन् २०१० मा भएको संशोधनबाट थपिएको) ले पनि विदेशमा रहेका नागरिकहरूको मताधिकार महत्त्वपूर्ण प्रावधानहरू समावेश गरेको छ । यस अन्तर्गत रोजगारी शिक्षा वा अन्यथा कारणले विदेशमा रहेका भारतीय नागरिकहरूले अर्को देशको नागरिकता लिई नसकेको भएमा राहदानीमा उल्लेख भएको ठेगानाको निर्वाचन क्षेत्रको मतदाता नामावलीमा दर्ता गराउन सक्ने र त्यस्तो व्यक्तिले सम्बन्धित लोक सेवा वा राज्य विधान सभाको निर्वाचन क्षेत्रको मतदानमा भाग लिन पाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यहाँको निर्वाचन आयोगका अनुसार यसरी दर्ता भएका मतदाताहरूलाई मतदाता परिचय पत्र (Electoral Photo Identity Card, EPIC) जारी नगरी मतदानको समयमा राहदानी देखाएर मतदान गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ ।

कतिपय देशले बाह्य मताधिकार निश्चित चुनावको लागि मात्र दिएका छन् उदाहरणको लागि अस्ट्रेलिया, बङ्गलादेश, जर्मनी, भारत, ग्रीस, इराक आदिले बाह्य मतदान सङ्घीय विधायिकाको चुनावको लागि मात्र दिएको छ । अफगानिस्तान, ब्राजिल, मेक्सिको जस्ता मुलुकले यो अधिकार कार्यकारी राष्ट्रपतिको निर्वाचनको लागि मात्र सुरक्षित गरेका छन् । अन्य कतिपय मुलुकले यो बाह्य मताधिकार राष्ट्रपतीय र संसदीय चुनाव र जनमत संग्रहको लागि मात्र उपलब्ध गराएका छन् ।

प्रस्तुत आलेखको लेखक स्वयं संलग्न भएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सहयोगमा आयोजित क्याम्बोडिया (१९९३) र इराक (२०१०) मा भएका निर्वाचनमा अवलम्बन गरिएका बाह्य निर्वाचनका प्रावधान पनि सान्दर्भिक हुने देखेको छ । क्याम्बोडियाले संविधान सभाको चुनावको लागि बाह्य मताधिकार उपलब्ध गराए तापनि मतदान केन्द्रहरू पेरिस, न्यूयोर्क र सिडनीमा मात्र राखिएको थियो । इराकमा भने सो संसदीय चुनावमा अत्यधिक बाह्य मत फिनल्याण्डमा परेको थियो । दुवै देशका उपर्युक्त चुनावहरू समानुपातिक मत प्रणालीबाट गरिएका र विदेशमा रहने नागरिकहरू धेरै मुलुकमा नछरिएकाले बाह्य मतदान निकै सहज भएको थियो ।

नेपालको मिश्रित चुनाव प्रणाली, सङ्घीय व्यवस्था र कूटनीतिक उपस्थिति एवं निर्वाचनको अनुभव समेतको आधारमा निम्न विकल्पहरूलाई मध्यनजर गरेर उपयुक्त प्रणाली र कानूनी एवं प्रशासकीय व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ ।

विकल्प १- विदेशस्थित नेपाली दूतावास र कन्सुलेटहरूमा मतदाता नामावली दर्ता र मतदान गर्ने

विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई निर्वाचन प्रक्रिया खास गरेर मतदाता नामावलीमा दर्ता र मतदानमा सरिक गराउन नेपाली दूतावास र महावाणिज्य दूतावासको प्रयोग नै यसको लागि सबभन्दा सजिलो विकल्प हो । यसको लागि निर्वाचन आयोगले राजदूत र कूटनीतिक कर्मचारीहरूलाई अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने र तालिम दिने काम गर्न सक्छ । मतदाता नामावली दर्ताको लागि तोकिएको समयभित्र नेपाली नागरिकहरूले आफ्नो नागरिकता र राहदानी सहित दूतावासमा उपस्थित भएर मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । बढी नेपाली नागरिकहरू रहेको सबै मुलुकमा दूतावास रहेको र पाँच हजारभन्दा बढी नेपाली नागरिक भएको मुलुकमा श्रम सहचारी राख्ने व्यवस्था कानूनमा नै भएकोले यस प्रयोजनको

लागि थप स्थानमा दूतावास खोल्न आवश्यक हुँदैन । आवासीय राजदूत रहेको मुलुकका नेपाली राजदूतलाई नेपालसँगदौत्य सम्बन्ध भएका अधिकांश मुलुकलाई हेर्ने गरी सह-प्रमाणीकरण (concurrent accreditation) गर्ने परिपाटी रहेकोले नेपाली दूतावास नरहेको मुलुकमा रहेका नेपालीहरूले पनि सह-प्रमाणीकरण भएको दूतावासबाट नै मतदाता नामावलीमा दर्ता गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यसरी मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता रहेका नेपाली मतदाताहरू र दूतावासमा कार्यरत कर्मचारीहरूको लागि प्रत्येक दूतावास र महावाणिज्य दूतावासमा आवश्यकतानुसार मतपेटिका राखी मतदान गराउन सकिन्छ । यसरी मतदान गर्न आउने नेपाली मतदाता जुनसुकै निर्वाचन क्षेत्रको हुनसक्ने हुँदा उनीहरूले खसाल्ने मतपत्रलाई प्रत्यक्ष र समानुपातिक तर्फको छुट्टाछुट्टै खामबन्दी गरेर बाहिर निर्वाचन क्षेत्र उल्लेख गरी मतपेटिकामा खसाल्न लगाउने र मतगणना गर्दा निर्वाचन क्षेत्रपिच्छेको खामहरू छुट्टयाई मतगणना गर्न सकिन्छ । पहिलो पटकको लागि यो व्यवस्था प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको लागि मात्र लागू गर्न सकिन्छ । यस्तो प्रक्रियाबाट पनि कतिपय नागरिकहरू मतदाता नामावलीमा दर्ता हुन र मतदानको समयमा उपस्थित हुन नसकी मताधिकारबाट वञ्चित हुन सक्ने अवस्था भने बाँकी नै रहे तापनि यो नै सबैभन्दा सजिलो, कम खर्चिलो र कम भ्रष्टाचलिलो व्यवस्था साबित हुन सक्छ । यसमा पनि सबै निर्वाचन क्षेत्रका मतपत्र विदेशमा पुऱ्याउन र समन्वय गर्न निकै कठिनाई त हुन्छ नै ।

विकल्प २- अनलाइन प्रणालीबाट मतदाता परिचय पत्र दर्ता गरी बढी नेपालीहरू रहेको स्थानमा मतपेटिका राखी मतदान गराउने

दोस्रो विकल्पमा मतदाता परिचय पत्रको हकमा स्वयं दूतावासमा उपस्थित हुन नसक्ने नेपाली नागरिकहरूको हकमा अनलाइन फाराममार्फत आवेदन सङ्कलन गरेर प्रमाणको आधारमा अनलाइन नै परिचय नम्बर (unique identification number) सहितको मतदाता परिचय कोड उपलब्ध गराउने र सोही बमोजिम मतदान गराउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । निर्वाचन प्रक्रियाको सुरक्षा र मतदाता र मतदान प्रक्रियाको स्वच्छताको हिसाबले यो पद्धति निकै चुनौतीपूर्ण रहने देखिन्छ । खर्च र प्रशासनिक जटिलताको हिसाबले भने यो प्रक्रिया निकै सरल हुनसक्ने देखिन्छ । विद्युतीय सुरक्षाको दृष्टिले आउन सक्ने चुनौतीहरू सम्बोधन गर्ने हो भने मोबाइल फोनबाट समेत यो व्यवस्था गर्न सकिन्छ । प्रणाली बनाउन आवश्यक सतर्कता अपनाइएमा तुलनात्मक रूपमा यो विकल्प बढी छरितो कम खर्चिलो र कम दुरुपयोग हुन सक्ने हुन्छ । नेपालमा विद्युतीय मतदान (e-voting) अभ्यास भइनसकेको हालको अवस्थामा यो विकल्पमा जान धेरै चुनौतीहरू सामना गर्नु पर्ने हुनाले यो व्यवस्था हालको लागि उपयुक्त नहुने देखिन्छ । तर, भविष्यमा यस्तो अभ्यासमा अन्य मुलुकहरूमा भइरहेको विकासलाई अध्ययन गरी यो विकल्पमा जानसक्ने गरी कानून निर्माण गरिनु पर्दछ । भविष्यमा यस प्रणालीमा आउन सक्ने प्रविधि र सुधारले पनि यो प्रक्रियालाई थप आकर्षक बनाउने छ ।

विकल्प ३- हुलाक प्रणालीबाट मतदान

तेस्रो विकल्पमा हुलाकमार्फत बाह्य मतदानको व्यवस्था गर्ने हुन सक्दछ । सामान्यतया निर्वाचनको दिनभन्दा केही हप्ता वा महिना अगाडिदेखि नै मतदाता नामावलीमा नाम रहेका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको बसोबासको ठेगानामा मतपत्र खामबन्दी गरेर पठाई विदेशमै खसालेको मत पनि खामबन्दी हुलाकबाटै प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिन्छ । हुलाक प्रणाली

सशक्त र विश्वसनीय भइनसकेको मुलुकमा यो विकल्प लागू गर्न कठिन हुन्छ । यो व्यवस्था निकै खर्चिलो, भ्रन्भटिलो र समय लाग्ने खालको पनि हुन्छ ।

विकल्प ४- वारेस वा प्रतिनिधिमारफत (proxy) मतदान

तुलनात्मक रूपमा अर्को सजिलो तरिका मतदाता नामावलीमा नाम भएका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो आधिकारिक वारेसमारफत सम्बन्धित निर्वाचन क्षेत्रमा नै मतदान गर्न दिने हुनसक्छ । कानून बमोजिम अधिकृत वारेसनामा दिएर विदेशमा रहेका नेपालीहरूले जग्गा किनबेच गर्दा अपनाउने प्रक्रियामा सामान्य परिमार्जन गरी यो व्यवस्था लागू गर्न सकिन्छ । कानूनमा व्यवस्था गरेर मतदाता नामावलीमा दर्ता रहेका मतदाताको हकमा मात्र यो व्यवस्था लागू गर्न सकिन्छ । यसबाट मतदाता नामावली दर्ता वा संशोधनको समयमा मुलुकबाहिर रहेका नागरिकहरू मताधिकारबाट वञ्चित हुन सक्ने भएकोले मतदाता दर्ता प्रक्रिया मात्र विदेशस्थित नेपाली दूतावासहरूबाट गराउन सकिन्छ । वारेसनामा लिएर आउने मतदाताको वारेसको आधिकारिकता निर्धारण प्रक्रिया भने मतदानको दिनभन्दा अगावै मतदाताको वारेसलाई सम्बन्धित निर्वाचन कार्यालयबाट वारेस परिचयपत्र दिने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यो व्यवस्था तुलनात्मक रूपमा सजिलो र कम खर्चिलो भए पनि यसको दुरुपयोग भने विभिन्न तरिकाबाट हुनसक्छ । सोको लागि नेपाली दूतावास समक्ष उपस्थित भई गरेको अधिकृत वारेसनामा सक्कल हो हैन भनेर निकर्वाल गर्न हाल जग्गा रजिस्ट्रेसनमा अपनाइएको प्रक्रिया नै निर्वाचन अधिकृत वा तोकिएको अधिकारीले मतदाता वारेस परिचयपत्र जारी गर्नुपूर्व अवलम्बन गर्न सक्ने छन् । यस प्रक्रियालाई थप सरल बनाउन दूतावासले वारेसनामाको प्रति सिरियल नम्बर राखेर आ-आफ्नो वेबसाइटमा राख्ने र सोही आधारमा वारेस परिचय दिन सकिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

कूटनीतिक पक्ष

विदेशमा रहेका आफ्ना नागरिकहरूलाई मताधिकार प्रयोग गर्न दिनेसम्बन्धी व्यवस्था र अधिकार सम्बन्धित मुलुकको सार्वभौम अधिकार भए तापनि विदेशमा सो अधिकारको प्रयोग खास गरेर निर्वाचन प्रक्रियामा हुन सक्ने राजनीतिक तनाव र मताधिकार प्रयोग गर्दा उत्पन्न हुने सुरक्षा चुनौती समेतको दृष्टिकोणबाट त्यस्तो प्रक्रियामा विदेशी राष्ट्रका सरकारको सहमति र सुरक्षा निकायहरूको सहयोग जरुरी हुन्छ । नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीमा कार्यरत कतिपय देशहरूमा नेपाली कामदारहरू राजनीतिक प्रक्रियामा सहभागी हुने कुरामा निकै हदसम्म असहिष्णु रहेका उदाहरणहरू पनि रहेका छन् । तसर्थ यस विषयमा यस्तो व्यवस्था लागू गर्नुपूर्व सम्बन्धित मुलुकका सरकारहरूसँग कूटनीतिक पहल गरेरउनीहरूको समर्थन लिन जरुरी हुन्छ । छिमेकी मुलुक भारतमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई समेत यस्तो मताधिकार दिने गरी व्यवस्था गर्ने हो भने विद्यमान सन्धिसंभौता समेतको आधारमा सोबाट उत्पन्न हुन सक्ने जटिलता समेतको लागि कूटनीतिक स्तरमा संवाद जरुरी हुन्छ । गैरआवासीय नेपालीसम्बन्धी कानूनमा भैं सार्क मुलुकबाहिर रहेका नेपाली नागरिकहरूको लागि मात्र वाह्य मतदानको व्यवस्था गर्ने हो भने वाह्य मतदानको कूटनीतिक पक्ष केही हदसम्म सरल हुने देखिन्छ ।

कसले मत दिन पाउने ?

विदेशमा रहेका नेपालीहरू मध्ये क-कस्ले मतदान गर्न पाउने कुरा स्पष्ट हुनु जरुरी छ । मतदाता नामावलीमा नाम रहेका र मतदाता परिचयपत्र पाएका सबैको मतदान गर्ने अधिकार

हुने भएकोले नेपालमा नाम दर्ता भएका जो सुकै नेपालीहरूलाई मतदान गर्ने अधिकार हुन्छ । ती व्यक्तिको हकमा विदेशमा रहँदा मतदानको समयमा नेपाली राहदानी पनि साथमा रहनु पर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । विदेशमा नै मतदाता नामावली दर्ता गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्दा पनि नागरिकता नम्बर, नागरिकता लिएको जिल्ला र मितिसहित खुलेको प्रमाण र राहदानीको प्रमाणको आधारमा मतदाता नामावलीमा समावेश गरी राहदानीकै आधारमा मतदान गर्न सकिने वा सो आधारमा मतदाता परिचयपत्र प्रदान गरेर मतदान गर्ने पाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । नेपाली नागरिकता नत्यागेको भए पनि विदेशको नागरिकता लिए नलिएको सम्बन्धित व्यक्तिबाट नै खुलाउन लगाई विदेशी नागरिकता नलिएकाहरूलाई मात्र मताधिकार दिन सकिन्छ । निर्वाचन क्षेत्र खुल्ने आवासीय प्रमाणको लागि पनि राहदानी वा नागरिकताको ठेगानालाई नै आधार मान्न सकिन्छ । *गैरआवासीय नेपाली सम्बन्धी ऐन २०६४* ले “कुनै पेशा, व्यवसाय र रोजगारी गरी विदेशी मुलुकमा कम्तीमा दुई वर्ष बसोबास गरेको नेपाली नागरिक सम्भन्नु पर्छ” भनी परिभाषित गरेकोले विदेशमै मतदाता नामावलीमा दर्ता गरी मतदान गर्ने अधिकार प्राप्त गर्न पनि न्यूनतम दुई वर्ष बसोबास गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । सोभन्दा कम अवधि विदेशमा रहेका नागरिकले नेपालमै प्राप्त गरेको मतदाता परिचयपत्र रहेछ भने सोही आधारमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । कतिपय मुलुकले मतदान गर्ने अधिकार कायम राख्न विदेशमा बसोबास गरेको अधिकतम अवधि पनि तोकेका छन् । उदाहरणको लागि क्यानेडाले अधिकतम ५ वर्ष र संयुक्त अधिराज्यले अधिकतम १५ वर्ष मुलुकबाहिर बसोबास गरिरहेका आफ्ना नागरिकहरूलाई पनि यस्तो मताधिकार दिएका छन् । सम्बन्धित देशको आवासीय कार्ड र नागरिकता प्राप्त समेतको संभावना रहेको विद्यमान विविधतालाई हेरी नेपाली नागरिकहरूलाई पनि बाह्य मतदानको अधिकार उपयोग गर्न अधिकतम दश वर्ष विदेशमा रहेकोले मात्र पाउने गरी कानून बमोजिम हद कायम गर्न सकिन्छ । कुनै मुलुकमा गैरकानूनी रूपमा रहेका नेपालीहरूले यस्तो अधिकार प्रयोग गरेमा ती देशको कानून पनि उल्लङ्घन हुन सक्ने भएकोले विदेशमा रहेका नेपालीहरूले नेपाली नागरिकता वा राहदानीको अतिरिक्त सम्बन्धित देशको ग्राह्य भिसा (valid visa) भएको हुनुपर्ने पनि व्यवस्था गर्न सकिन्छ । भारतले पनि बाह्य मतदानको लागि दर्ता हुन सम्बन्धित मुलुकको वैध भिसा हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दोहोरो नागरिकता भएका वा नेपाल फर्कने लक्ष्य नलिई विदेशको आवासीय परमिट वा कार्ड प्राप्त गरिसकेका नेपाली नागरिकहरूलाई पनि बाह्य मताधिकारको व्यवस्थाबाट बाहिरै राखिनु उपयुक्त हुनेछ । संविधानले नै गैरआवासीय नेपालीहरूलाई राजनीतिक अधिकारबाहेक अरू कुराको हकमा दोहोरो नागरिकता दिन सक्ने कुरा उल्लेख गरेको भए तापनि यी सबै कुराहरू बाह्य मतदानसम्बन्धी कानूनमा नै स्पष्ट गरिनु पर्दछ ।

बाह्य निर्वाचन सम्बन्धी कानूनको आवश्यकता

निर्वाचन सम्बन्धी नेपालका विद्यमान कानूनले बाह्य मतदानको लागि ठोका बन्द गरेको छैन । *मतदाता नामावली ऐन, २०७३* को दफा ६ अनुसार १८ वर्ष पूरा गरेको नेपाली नागरिक सोही ऐनको दफा ३ को (ख) अनुसार “प्रतिनिधि सभाको सदस्य र प्रदेश सभाको सदस्यको निर्वाचनका लागि सम्बन्धित निर्वाचन क्षेत्रभित्रको गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडामा स्थायी बसोबास भएको व्यक्ति” निर्वाचन अयोगले मतदाताको रूपमा दर्ता गर्न सक्ने गरी

तोकेको र सोही ऐनको दफा ७ अनुसार व्यापार, व्यवसाय, रोजगार, अध्ययन, अध्यापन, सरकारी वा गैरसरकारी सेवा, औषधि उपचार वा अन्य कुनै काम विशेष वा कारणले सम्बन्धित वडामा अनुपस्थित रहको अवस्थामा पनि त्यस्तो व्यक्ति मतदाता दर्ता हुनसक्ने व्यवस्था गरेकोले स्वदेश वा विदेशमा जहाँ रहे तापनि त्यस्तो व्यक्ति मतदाता बन्न सक्ने देखिन्छ। प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ को दफा ३४ को उपदफा (१) अनुसार निर्वाचन आयोगले “निर्वाचनका लागि आवश्यक सङ्ख्यामा मतदान केन्द्र तथा उपकेन्द्र तोक्नेछ” भनी व्यवस्था गरेकोले विदेशमा रहेका मतदाताको लागि विदेशस्थित नियोग वा अन्य कुनै स्थानमा मतदान केन्द्र तोक्न रोक लगाएको देखिँदैन। तर पनि बाह्य मतदानको लागि विविध व्यवस्थापकीय र कानूनी पक्ष समेटेर छुट्टै ऐन निर्माण गरिनु अपरिहार्य हुनेछ। खास गरेर विदेशमा रहेका नेपालीहरूले मतदाता नामावलीमा दर्ता गराउनको लागि चाहिने प्रमाणहरू, दर्ता हुन नसक्ने अवस्था वा शर्तहरू, मतदाता नामावली र परिचयपत्र वितरण, मतदान र मतगणना प्रक्रिया, निर्वाचनमा विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगहरूको प्रयोग आदि कुरामा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था जरूरी हुन्छ।

निष्कर्ष

बालिग मताधिकार भएका भ्रण्डै १० प्रतिशत नेपाली नागरिकहरू मुलुकबाहिर रहेको सन्दर्भ र विश्वव्यापी विकास र अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतको आधारमा नेपालमा पनि बाह्य निर्वाचन (out-of-country voting) लागू गर्न अपरिहार्य भएको छ। यसको लागि राजनीतिक सहमति निर्माण गरेर आवश्यक कानूनी प्रक्रियागत, कूटनीतिक र प्रशासनिक तयारी जरूरी हुन्छ। खुला सीमा जोडिएको छिमेकी मुलुक भारतमा रहेका नेपालीहरूको यस्तो अधिकार प्रयोगमा आउन सक्ने जटिलता र राजनीतिक विवादतर्फ पनि ध्यान दिएर मात्र यस विषयमा प्रवेश गर्नु आवश्यक देखिन्छ। प्रथम चरणमा सार्क क्षेत्रका छिमेकी मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको हकमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने वा हाललाई सार्क क्षेत्रका छिमेकी मुलुकमा रहेका नेपाली नागरिक बाहेक अन्यत्र रहेका नेपाली नागरिकहरूको लागि मात्र बाह्य मतदान गर्न सकिने विकल्प अवलम्बन गर्न सकिन्छ। सार्क मुलुकमा रहेका बाहेक नेपालीहरूलाई मात्र गैरआवासीय नेपालीको रूपमा स्वीकार गर्ने कानून बनिस्केको हुँदा यो विकल्प बाह्य मतदानको हकमा पनि यससम्बन्धी कानून बनाउँदा लागू गर्न सकिन्छ। स्वयं उपस्थित भै विदेशी दूतावास वा तोकिएको स्थानमा मतदान, हुलाकद्वारा मतदान, वारेसमार्फत मतदान र अनलाइन वा विद्युतीय मतदान गर्ने उपलब्ध विकल्पहरूमध्ये स्वयं उपस्थित भएर विदेशस्थित दूतावासमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गर्न हालको लागि तुलनात्मक रूपमा सजिलो हुने देखिन्छ। तापनि बाह्य मतदानसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा अन्य विकल्पहरूमा पनि जान सकिने गरी गर्नु पर्दछ। खास गरेर विद्युतीय मतदानमा भइरहेको अभ्यास र हुनसक्ने विकास समेतको आधारमा सो विकल्पमा जान सक्ने गरी कानून निर्माण हुनु उपयुक्त देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतको आधार विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई हालको लागि प्रतिनिधि सभा सदस्यको निर्वाचनमा मात्र मतदान गर्न पाउने गरी कानून निर्माण गरिनु उपयुक्त देखिन्छ। पहिलो पटकको लागि कुनै उपनिर्वाचनमा बाह्य मतदानको व्यवस्था परीक्षण (piloting) गर्नु वाञ्छनीय हुनेछ। सो परीक्षणबाट देखिएका समस्या आम निर्वाचनसम्ममा समाधान गर्न सकिने

हुनसकछ । सम्मानित सर्वोच्च अदालतको उपर्युक्त निर्देशनात्मक आदेशमा पनि यस्तो परीक्षण (pilot test) गर्न भनिएको छ ।

व्यक्तिगत, हुलाक, वारेस वा विद्युतीयमध्ये जुन प्रक्रिया वा विकल्प अवलम्बन गरिए तापनि कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न कठिनाइहरू सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । खास गरेर चुनावको तयारी, योजना, निर्वाचन सामग्रीको आपूर्ति (logistics), अनुगमन, सुरक्षा, गोप्यता र स्वच्छताको हिसाबले देश भित्रभन्दा बाहिरबाट हुने मतदान बढी जटिल र जोखिमपूर्ण हुने स्पष्ट छ । कतिपय मुलुकले गरेका बाह्य चुनावको व्यवस्था लागू हुन नसकेको, असफल भएको वा फिर्ता गर्नु परेका उदाहरणहरू पनि पाइन्छ । तसर्थ यथेष्ट पूर्वतयारी गरेर र पाइलटिङ्ग गरेर मात्र बाह्य मतदानको विकल्पमा जानु आवश्यक देखिन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा बाह्य निर्वाचनको लागि विभिन्न मुलुकमा अपनाइएका प्रणाली र प्रक्रियाहरू नेपालको हकमा हुबहु लागू गर्न सकिने देखिदैन । नेपालको आफ्नै आवश्यकता, परिवेश र भूराजनीतिक परिस्थिति समेतको आधारमा तय गरेर मात्र बाह्य निर्वाचनको लागि व्यवस्था गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

1. GoN (2018), *Labour Migration and Employment: A Status Report for Nepal, 2015/16-2016/17*, Ministry of Labour and employment, Government of Nepal
2. GoN (2017), *Education in Figures 2017 (At a Glance)*, Ministry of Education, Science and Technology, Government of Nepal
3. <https://www.nrna.org/NRNA-Association-Who-we-are>, accessed on 26 January 2020
4. विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मताधिकार प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सम्भाव्यता अध्ययन गर्न गठित समितिको प्रतिवेदन (२०६९), अप्रकाशित, सर्वोच्च अदालतको मिति २०७४ ७ गते जारी आदेशको पाठमा (नं. ७१-WO-११४९) उद्धृत
5. अधिवक्ता प्रेमचन्द्र राई (रिट निवेदक) विरुद्ध नेपाल सरकार, व्यवस्थापिका संसद् र निर्वाचन आयोग समेत (विपक्षी) को नाममा मिति २०७४ चैत्र ७ गते जारी भएको निर्देशनात्मक आदेश (नं. ७१-WO-११४९), accessed at <http://www.supremecourt.gov.np/web/assets/downloads//judgements/on> 24 January 2020
6. IDEA (2007) *Voting from Abroad*, the International IDEA Handbook, accessed at <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/voting-from-abroad-the-international-idea-handbook.pdf> www.idea.int on 24 January 2020
7. International IDEA (2007), *ibid.*
8. International IDEA (2007), *ibid.*
9. <https://eci.gov.in/voter/service-overseas-voter/> accessed on 26 January 2020

निर्वाचन व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग

मुकेश रेग्मी*

१. पृष्ठभूमि

निर्वाचन प्रणालीको आधुनिकीकरणका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको भूमिका अहं रहने गरेको छ । मानव जीवनका विविध आयामहरूमा तीव्ररूपले आधारभूत परिवर्तन ल्याउन सफल प्रविधि र त्यसको उपयोगबाट नेपालको निर्वाचन प्रणालीले समेत काँचुली फेर्न थालेको छ । पछिल्लो दशकमा निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालनमा प्रविधिको प्रयोग विश्वव्यापी रूपमै बढेको छ । विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूले निर्वाचन व्यवस्थापनमा कुनै न कुनै रूपले प्रविधिको प्रयोग गरी नै रहेका छन् । विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले मतदाता नामावली सङ्कलन तथा व्यवस्थापन एवं निर्वाचन नतिजा व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यका लागि प्रविधिको प्रयोग गरी निर्वाचन प्रक्रियालाई प्रविधिमैत्री बनाएका छन् ।

आयोगले वि.सं २०४२ सालमा १६ वटा विभिन्न जिल्लाहरूको मतदाता नामावली तयारीका लागि कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोग गरेको थियो । वि.सं २०६७ सालदेखि आयोगले फोटोसहितको मतदाता नामावली तयार कार्य शुरु गरेकोमा वि.सं २०७० सालदेखि हालसम्मका आयोगले सञ्चालन गरिरहेका सम्पूर्ण निर्वाचनहरूमा यसको प्रयोग निरन्तर रूपमा गरिरहेको छ । आयोगले प्रविधिको प्रयोग मुख्यतः मतदाता नामावली अद्यावधिक र अन्तिम मतदाता नामावली तयारी, प्रशोधन र छपाइ, मतदाता परिचयपत्र उत्पादन तथा छपाइ, निर्वाचन जोखिम विश्लेषण, मतदानको दिन विभिन्न निर्वाचन क्रियाकलापहरूको अनुगमन (Event Tracking), मतदान सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, मतदाता शिक्षा, निर्वाचन परिणाम प्राप्ति र प्रशोधन आदि कार्यहरूमा गर्दै आइरहेको छ । दोहोरो मतदाता विवरण हटाउने प्रयोजनका लागि आयोगले प्रत्येक वालिग नेपाली मतदाताको चार वटा औंठा छापसहितको बायोमेट्रिक्स विवरण जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र केही इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा फर्त संकलन गरिरहेको छ ।

संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ र अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०७० मा निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका केही प्रणालीहरू विकास गरी प्रयोगमा ल्याइएको थियो । स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ र प्रदेश र प्रतिनिधि सभा सदस्यनिर्वाचन, २०७४ तथा उपनिर्वाचन, २०७६ र राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ सम्म आइपुग्दा सबै तहको निर्वाचनलाई उपयोगी हुने गरी वेबमा आधारित निर्वाचन परिणाम सूचना प्रणाली, पर्यवेक्षक दर्ताप्रणाली लगायतका महत्वपूर्ण प्रणालीहरू र मोबाइल एप विकास गरी प्रयोगसमेत भइसकेको छ ।

* उपसचिव, निर्वाचन आयोग

२. निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोगका क्षेत्रहरू

निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरू (EMB) ले प्रभावकारी रूपमा निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्नका लागि विभिन्न प्रविधिहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ। विभिन्न मुलुकहरूका निर्वाचनका असल अभ्यास अध्ययन गर्दा प्रविधिको प्रयोग गर्न सकिने केही मुख्य क्रियाकलापहरू मतदातादर्ता तथा मतदाता नामावली तयारीसम्बन्धी कार्य, मतदान केन्द्रको भौतिक विवरणको मौजुदा स्थितिको जानकारी दिने प्रणाली (CML), राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारी दर्ता, पर्यवेक्षक दर्ता, विद्युतीय मतदान तथा मतगणना, निर्वाचन परिणाम प्रविष्टि एवं सम्प्रेषण (ERIS), निर्वाचन गतिविधि प्रतिवेदन (Event Tracking), भू-सूचना तथा निर्वाचन जोखिम विश्लेषण (GIS & ERM Tool), निर्वाचन विवाद निरूपण, निर्वाचन र मतदाता शिक्षा तथा सूचना आदि रहेका छन्।

३. निर्वाचनमा प्रयोग हुने विभिन्न प्रविधिहरू

निर्वाचन सञ्चालन एवम व्यवस्थापनका लागि हाल विकसित प्रविधिहरू Electronic Voter Database, Electronic Voting Machine (EVM) with VVPAT, Automated Fingerprint Identification System-AFIS, Electronic Voter Enrollment or Registration, Electronic Voter Identification, Internet Voting, Electronic Vote Counting, Geographical Information System (GIS) for Polling Center Location, Open Source Software and Systems, Open Data for Electoral Governance, Biometrics Technology- Portrait, Fingerprint, Iris, Blockchain Technology, Smart Card Technology, Social Networking Sites सकिने देखिन्छ।

माथि उल्लेख गरिएका निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालनका क्रियाकलापहरू सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित पद्धतिमा विकास गरी मोबाइल फोनदेखि इन्टरनेट जडित सबै किसिमका कम्प्युटर उपकरणहरूमा सञ्चालन गर्न सकिने हुन्छ। साथै व्यक्तिगत विवरणदेखि जैविक विवरणलगायत सम्बन्धनशील विवरण र तथ्याङ्क समेत प्रयोग गर्न सकिने गरी विकास गरिनु पर्दछ। निर्वाचन आयोगको हकमा यीमध्ये धेरै प्रविधिहरू प्रयोग भइरहेका छन् भने केही विकासका क्रममा रहेका छन्।

४. निर्वाचन व्यवस्थापनमा प्रविधिको प्रयोगबाट हुने फाइदाहरू

- मतदाता नामवली सङ्कलन गर्दा सडकलन गरिने विभिन्न विवरणहरूमध्ये मतदाताहरूको बायोमेट्रिक विवरणहरू (फोटो, औंठा छाप (Finger Print), आँखाको नानी (Iris) को माध्यमबाट दोहोरो मतदाता नामावली दर्ता तथा दोहोरो मतदान लगायतका समस्या समाधान हुने देखिन्छ। विश्वका ४५ वटा विभिन्न मुलुकहरूले मतदाता नामावली संकलनका क्रममा बायोमेट्रिक विवरण समेत संकलन गर्ने गरेका छन्।
- मतदातानको दिन मतदाताहरूको पहिचानको प्रमाणीकरण बायोमेट्रिक प्रविधिमा फर्त हुने। यस्तो व्यवस्था नबने, मंगोलिया लगायत विश्वका अन्य १७ वटा विभिन्न राष्ट्रहरूमा प्रचलनमा रहेको छ। यस्तो प्रविधिले एउटै व्यक्तिबाट एकपटक भन्दा बढी मतदान गर्ने

प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्दछ । इलेक्ट्रोनिक भोटिङ मेसिनको प्रयोगबाट बढेर मत शून्य हुने, बुध क्याप्चर गरी फर्जी मत खसाल्ने लगायतका आपराधिक क्रियाकलापहरू बन्द हुने ।

- आर्टिफिसियल इन्टेलिजिन्स प्रविधिको प्रयोग गरी दृष्टिविहीनहरूले आवाजको माध्यमबाट मतदान गर्न सक्ने, हातरखुट्टा प्यारालाइसिस भएकाहरूले टाउकाको चालको माध्यमबाट मतदान गर्न सक्ने ।
- विद्युतीय मेसिन (Electronic Voting Machine) को प्रयोग गरी मतदान गर्दा मुलुकभरको मतगणना समेत दुईदेखि तीन घण्टाको अवधिमा सकिन्छ जसले गर्दा मतगणनाका क्रममा हुने मानवीय त्रुटिहरू न्यूनीकरण हुने तथा न्यून जनशक्ति एवं आर्थिक साधन स्रोतबाट नै मतगणना सम्पन्न हुने ।
- निर्वाचन प्रक्रिया पारदर्शी भई निर्वाचनमा नागरिकको सहभागिता एवं अपनत्व वृद्धि हुने । निर्वाचनको दौरान हुन सक्ने धाँधलीलाई नियन्त्रण गरी समग्र निर्वाचन प्रक्रियालाई नै स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय बनाउन सहयोग गर्दछ ।

५. निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू

निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोग गर्ने सवालमा विश्वस्तरमा नै विभिन्न राष्ट्रहरूले जोखिमको आशंका गरी सकभर प्रविधिको प्रयोगलाई दुरुत्साहन गर्ने गरेको पाइन्छ । गणतन्त्र भारत लगायत केही मुलुकहरूले विद्युतीय मतदान यन्त्र (Electronic Voting Machine-EVM) को सफलतम रूपमा प्रयोग गरी समग्र निर्वाचन व्यवस्थापन प्रक्रियालाई चुस्तदुरुस्त बनाएको भए तापनि युरोपेली, उत्तर एवं दक्षिण अमेरिकी राष्ट्रहरूले भने पुरातन कागजी निर्वाचन प्रक्रियामा नै जोड दिने गरेका छन् । इस्टोनिया लगायतका केही युरोपेली राष्ट्रहरूले इन्टरनेट भोटिङको अभ्यास शुरु गरेको भए तापनि अधिकांश राष्ट्रहरूले साइबर सुरक्षा जोखिमको भयले गर्दा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी निर्वाचन व्यवस्थापन प्रक्रियाको आधुनिकीकरण गर्ने कार्यबाट पछि परेका छन् । निर्वाचन प्रक्रियामा प्रयोग भए गरेको प्रविधि Hack भएमा, प्रविधिले अवलम्बन गरेको सुरक्षण प्रणाली फितलो भएमा, प्रोग्रामिङमा केही गडबडी भएमा निर्वाचन प्रक्रियाप्रति मतदाताको विश्वसनीयतामा कमी आउने, मतदानमा सहभागिता न्यून हुने र राष्ट्रिय समस्याहरू सिर्जित हुन जाने सम्भावना रहन्छ । अतः प्रविधिको प्रयोगबाट उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावित खराबीहरूलाई हटाई प्रविधिको सहायताले समग्र निर्वाचन प्रक्रियाको आधुनिकीकरण गर्नु नै आवश्यक भइसकेको छ ।

विभिन्न राष्ट्रहरूले निर्वाचनमा निम्नानुसार प्रविधिको प्रयोग गरिरहेका छन् :-

- संयुक्त राज्य अमेरिकाले ७० प्रतिशतभन्दा बढी Optical Scanning प्रविधिमा आधारित मतपत्रको प्रयोग गर्दछ ।
- पूर्वी युरोपेली राष्ट्र इस्टोनियामा Internet Voting प्रचलनमा रहेको छ । Switzerland ले सन् २००४ देखि हालसम्म १५० वटाभन्दा बढी मतदानहरू Internet Voting प्रविधिको माध्यमबाट सम्पन्न गरिसकेको छ । क्यानाडा, फ्रान्स, अस्ट्रेलिया, फिनल्याण्ड लगायत विश्वका अन्य १३ वटा राष्ट्रहरूले Internet Voting प्रविधिको प्रयोग गरेका छन् ।

अष्ट्रियाले SmartCard तथा Digital Signature प्रविधिमा आधारित Internet Voting पद्धतिको अवलम्बन गरेको छ ।

- भारत र ब्राजिलले Electronic Voting Machine (EVM) को सफलतापूर्वक प्रयोग गरेका छन् ।
- फ्रान्सले सीमित निर्वाचन क्षेत्रहरूमा Electronic Voting Machine (EVM) को प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ ।
- जर्मनीले VVPAT विनाको Electronic Voting Machine (EVM) को प्रयोग गरेको पाइएको छ ।
- नेदरल्याण्डले बीस वर्षसम्म Electronic Voting Machine को सफलतापूर्वक प्रयोग गरे तापनि सन् २००९ देखि EVM को प्रयोग बन्द गरेको थियो र पुनः सन् २०१३ मा EVM को प्रयोग गर्न एक समिति गठन गरेको थियो । त्यसैगरी सन् २००४ को आमनिर्वाचनमा Ireland ले EVM को सफलतापूर्वक प्रयोग गरेको भए तापनि त्यसपछिका वर्षहरूमा भने EVM को प्रयोग गरेको थिएन । Ireland / Netherland मा प्रयोग गरिएका EVM हरू एउटै Manufacture ले उत्पादन गरेका थिए ।
- पाराग्वेले सन् २००१, सन् २००३ र सन् २००६ को चुनावमा ब्राजिलियन EVM हरूको प्रयोग गरी सफलतापूर्वक निर्वाचन सम्पन्न गरेको थियो । यद्यपि सन् २००८ पछि भने पाराग्वेले समेत EVM को प्रयोग बन्द गरेको थियो ।
- अष्ट्रेलियाले iVote र Kiosk प्रविधिमा आधारित vVote प्रणालीको अवलम्बन गरिरहेको छ ।
- फिलिपिन्सले Automated Election System (AES) प्रविधिको प्रयोग गरिरहेको छ ।

६. निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी भविष्यपरक प्रक्षेपण

- कागजी मतपत्र एकपटक मात्र प्रयोग गर्न सकिने, सामग्री खरिद र मतपत्र छपाइमा ठूलो धनराशि लाग्ने, मतगणना कार्यमा ढिलाइ हुने, बदर मत धेरै हुने, बुथ कब्जा लगायतका आपराधिक क्रियाकलापहरू हुनेजस्ता समस्याको पूर्ण नियन्त्रणका लागि भविष्यमा विद्युतीय मतदान यन्त्र (Electronic Voting Machine) ले कागजी मतपत्रलाई प्रतिस्थापन गर्नेछ ।
- मतदान स्थललाई सुरक्षित Internet Voting प्रविधिले प्रतिस्थापन गरी मतदानको दौरान मतदान स्थलको आवश्यकता नपर्ने । हाल पूर्वी युरोपेली राष्ट्र इस्टोनियाले यसको प्रयोग सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिसकेको छ ।
- मतदाता शिक्षा एवं निर्वाचन प्रचारप्रसार लगायतका निर्वाचन क्रियाकलापहरूमा सामाजिक संजालको अत्यधिक रूपले प्रयोग हुने ।

७. आयोगमा प्रविधिको प्रयोगको मौजूदा अवस्था

१. मतदाता नामावली संकलन कार्यका लागि हाल Biometric Based Voter Registration System (BBVRS) सञ्चालन अवस्थामा रहेको छ । यो प्रणालीको प्रमुख कार्य भनेको मतदाताको वैयक्तिक विवरण र जैविक विवरण (चार औंठा छाप र

मुखाकृति) संकलन गरी निर्वाचन आयोगकको केन्द्रीय सर्भर प्रणालीमा प्रशोधन तथा भण्डारण गर्नु हो । यस प्रणालीका निम्न सहायक प्रणालीहरू रहेका छन् ।

१.१ Data Collection Application (DCA) : यसले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, इलाका प्रशासन तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयबाट मतदाता नामावली संकलन गर्छ ।

१.२ District Voter List Application (DVLA) : यसले सम्बन्धित जिल्लामा संकलन गरिएका मतदाता नामावली विवरणलाई एकीकृत गरी जिल्लागत मतदाता तथ्याङ्क आधार तयार गर्छ ।

१.३ Center Voter List Application (CVLA) : यसले जिल्लामा संकलन गरिएका मतदाता नामावलीलाई केन्द्रीय डाटावेशमा भण्डारण एवं सो को प्रशोधन गर्ने कार्य गर्दछ ।

२. SMS मा आधारित निर्वाचन गतिविधिको अनुगमन गर्ने प्रणाली (Event Tracking) लाई पछिल्लो निर्वाचनमा सञ्चालनमा ल्याइएको थियो।

३. आयोगका गतिविधि एवं कामकारवाहीउपर आम सर्वसाधारणको सहज पहुँच स्थापित गर्न, सूचना सम्प्रेषण गर्न एवं सेवा प्रवाह गर्न वेबसाइट (www.election.gov.np) सञ्चालन अवस्थामा रहेको छ । त्यसैगरी Facebook, Twitter लगायतका सामाजिक संजालहरूमा समेत आयोगले आफ्नो सशक्त उपस्थिति जनाउँदै आएको छ ।

४. उम्मेदवारी मनोनयन दर्तादेखि निर्वाचन परिणाम घोषणासम्मका दाबीविरोध, नामफिर्ता, चुनावचिह्न वितरण, मतगणनालगायतका क्रियाकलाप व्यवस्थापन गर्न एकीकृत निर्वाचन व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Integrated Election Information Management System (IEIMS) सञ्चालनमा रहेको छ ।

(<http://ieims.election.gov.np/>) । यसमा निर्वाचन प्रचारप्रसार खर्च, निर्वाचन विवाद निरूपण, उम्मेदवारी मनोनयन दर्ता, दाबी विरोध, मनोनयन फिर्ता, उम्मेदवारको अन्तिम नामावली, चुनाव चिह्न वितरण, राजनीतिक दल दर्ता तथा खर्च विवरण, निर्वाचन जोखिम व्यवस्थापन, अनलाइन पर्यवेक्षक दर्ता, निर्वाचन परिणाम सूचना प्रणाली (Election Result Information System (ERIS), मतगणना र नतिजा प्रकाशन लगायतका विभिन्न सुविधाहरू समेत रहेको छ ।

५. विगतका उपनिर्वाचनहरूमा Electronic Voting Machine (EVM) को समेत प्रयोग गरिएको थियो । २०६४ सालको संविधानसभा निर्वाचनमा (छ वटा निर्वाचन क्षेत्रहरूमा Electronic Voting Machine (EVM) को सफल प्रयोग गरिएको थियो । त्यसैगरी २०७१ सालको संविधानसभा उपनिर्वाचनमा बर्दिया, बागलुङ, काठमाडौं, कैलालीलगायत पाँचवटा निर्वाचन क्षेत्रहरूमा Electronic Voting Machine (EVM) को सफलतापूर्वक प्रयोग गरिएको थियो ।

६. निर्वाचन आयोगमा सञ्चालनमा रहेका विभिन्न सूचना प्रणालीहरू सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न आयोगको मतदाता शिक्षा तथा सूचना केन्द्र रहेको भवनको भुइँतल्लामा अस्थायी रूपमा सर्भर कोठाको व्यवस्था गरिएको छ ।
७. हाल आयोगमा सहसचिव स्तरको नेतृत्व रहने गरी २ जना उपसचिवस्तरका र ३ जना रा.प. तृतीय श्रेणी स्तरका प्राविधिक (इन्जिनियर) रहने गरी अलग महाशाखाको व्यवस्था गरिएको छ । साथै महाशाखा अन्तर्गत सूचना प्रविधि शाखा र सूचना प्रणाली शाखाहरू रहने गरी व्यवस्थित गरिएको छ ।
- ट. उपनिर्वाचन, २०७६ तथा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ को समयमा प्रविधिको प्रयोग गरी आयोगबाट सम्पादित कार्यहरू**
१. उपनिर्वाचन, २०७६ को प्रयोजनार्थ राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रसँग समन्वय गरी चार थान सर्भर पूर्वाधारहरू आयोगमा प्राप्त भई उक्त सर्भरमार्फत मतदाता नामावली प्रशोधनसम्बन्धी कार्य भएका छन् ।
२. मतदाता नामावली तयारी सम्बन्धी कार्यहरू
- उपनिर्वाचन हुने जिल्लाहरूबाट मतदाताको विवरण आयोगको केन्द्रीय सर्भरमा संकलन गरिएको र दोहोरो परेका र मृत्यु भएका मतदाताको विवरण हटाउने, बसाइसराइ लगायतका अन्य फरक परेका विवरण सच्याउने कार्य सम्पन्न भएको छ ।
 - दाबी विरोधको लागि मतदाताको विवरण जिल्ला पठाउने कार्य सम्पन्न भएको छ ।
 - दाबी विरोधपश्चात् प्राप्त विवरणहरू संकलन गरी वर्गीकरण गर्दा मतदाता विवरणमध्ये त्रुटि सच्चाउनुपर्ने २८६, दोहोरो हटाउनु पर्ने ७४ र मतदाताहरूको मृत्यु भइसकेको २५५९ गरी कूल २९१९ मतदाता विवरणमा संशोधन गरी ४,५४,११४ मतदाताको फोटोसहितको अन्तिम मतदाता नामावली तयार गरी छपाइ गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको ।
 - उपनिर्वाचन हुने स्थानमा नयाँ थप भएका र विवरण संशोधन गरी परिचयपत्र छपाई गर्नु पर्ने कूल मतदाता १६,२१९ को परिचयपत्र छपाई कार्य सम्पन्न गरिएको ।
 - मतदाता परिचयपत्रमा QR Code राखि परिचयपत्र छपाइ गरिएको ।
३. मुख्य निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत, मतदाता अधिकृत, सहायक मतदान अधिकृत लगायतका कर्मचारीहरूको मोबाइल नं. सहितको विवरण दर्ता गराई निर्वाचनका सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको जानकारी SMS सेवाबाट लिन र आवश्यक सूचना प्रवाह गर्न SMS सेवा सहितको Event Tracking प्रणाली सञ्चालन गरिएको ।
४. उपनिर्वाचन प्रयोजनको लागि आयोगको वेबसाइटमा उपनिर्वाचन, २०७६ भन्ने छुट्टै Menu थप गरी उपनिर्वाचनसम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारीहरू उक्त Menu अन्तर्गत प्रकाशन गर्ने कार्य भएको ।

५. उपनिर्वाचन हुने स्थानहरूमा खटिने कम्प्यूटर अपरेटरहरूलाई नेपालगञ्ज, विराटनगर र धुलिखेलमा २ दिने एकीकृत निर्वाचन सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (IEIMS) को तालिम सञ्चालन गरेको ।
६. राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचनका लागि IEIMS प्रणालीमार्फत मतदाता नामावली प्रकाशन तथा मतगणना लगायतका विवरणहरू Track गरिएको ।
- ५. निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोग गर्ने क्रममा आयोगले भोगेका समस्याहरू**
१. आयोगले जिल्लास्थित निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, इलाका प्रशासन कार्यालय र घुम्ती शिविरबाट संकलित मतदाता नामावली विवरण आयोगको केन्द्रीय डाटाबेसमा सार्दा (Transfer) हाल उक्त निकायद्वारा संकलित विवरण (Pen Drive, Hard Drive मा Copy गरी उक्त Backup Copy आयोगको केन्द्रीय सर्भरमा ल्याई Manually Transfer गरिन्छ । कहिलेकहीं छुट्ने सम्भावना रहनुका साथै मतदाताको विवरण र फोटो पहिचान गर्न कठिन पर्ने सम्भावना रहन्छ ।
२. मौजुदा विवरण दर्ता प्रणाली One Time Registration प्रविधिमा आधारित भएको
३. मौजुदा मतदाता नामावली तथ्याङ्क आधार (Voter List Database) मा एउटै मतदाताको एक भन्दा बढी जिल्लाबाट तथ्याङ्क प्रविष्टि हुन सक्ने तथा संकलित औँठाछापको गुणस्तर समेत न्यून रहेकोले गर्दा मतदाताको विवरण दोहोरिने समस्या रहेको छ तर यसलाई manually deduplication गरी हटाउने गरिएको छ ।
४. संकलित विवरणमध्ये फोटो वेब क्यामेराबाट खिचिएकोले फोटोको गुणस्तर संकलित चार वटा औँठा छाप विवरणहरू संकलनकै वेला औँठा छापको Size खुम्च्याई (Reduction) विवरण संकलन गरिने औँठा छापका आधारमा Automated Finger Print Identification System (AFIS) को प्रयोग गरी मतदाता नामावलीको दोहोरोपना (Deduplication) हटाउन गाह्रो हुने भएकोले automatic deduplication software जरुरी भएको छ ।
५. मतदाता नामावली तथ्यांक लाइसेन्सविनाको Database Software मा भण्डारण गरिएको, सूचना प्रविधि प्रणालीको आवधिक रूपमा सुरक्षण परीक्षण (Penetration Testing, Vulnerability Assessment) सर्भर पूर्वाधारहरू पुरानो प्रविधिमा आधारित रहेको तथा मतदाता नामावली तथ्यांकको सुरक्षाका लागि आवश्यक सुरक्षण पूर्वाधारको कमीले गर्दा तथ्याङ्कहरू जुनसुकै अवस्थामा समेत Corrupt हुने, Database Permanently Crash हुन सक्ने, Database Server Hack हुन सक्ने जोखिमलाई मध्यनजर गरी एक आधुनिक software प्रणाली स्थापन गर्नेतर्फ गृहकार्य भइसकेको छ ।
६. मतदाता नामावली संकलनमा प्रयोग गरिएको सफ्टवेयर र हार्डवेयर १० वर्षभन्दा पुरानो प्रविधिमा आधारित रहेका छन् । मौजुदा सर्भर, स्टोरेज, व्याकप, Network Devices (Switch, Router, Firewall etc) दश वर्ष पुरानो प्रविधिमा आधारित रहेको । जसले गर्दा डाटा भण्डारण आवश्यकता क्रमशः बढ्दै गएको तर मौजुदा पूर्वाधारको क्षमता

भने सोही अनुरूप घट्टै गएको छ । सूचना प्रविधिजन्य पूर्वाधारहरूको जीवन (rqm-Life Cycle) सामान्यतया पाँच वर्षको हुनेमा हाल सञ्चालनमा रहेका सर्भर पूर्वाधारहरूको प्रयोग अवधि १० वर्ष नाघिसकेकोले सोही सर्भर प्रविधिमा आधारित रहेर भण्डारण तथा प्रशोधन गरिने तथ्यांकहरू जोखिमयुक्त अवस्थामा रहने हुदाँ नयाँ Software जरूरी भएको छ ।

७. आयोगको डेटा सेन्टरकक्षमा भूकम्पले क्षति पुऱ्याई अस्थायी व्यवस्थापन गरिएको छ । सो कक्षमा Data Center को लागि चाहिने न्यूनतमम मापदण्डहरू जस्तै Raised Floor को व्यवस्था, Fire Supression Detection, Smoke Detection, Electrical System, Network System, Cooling Mechanism, Operation Center, Monitoring Room आदिको यथाशीघ्र व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
८. सूचना प्रविधिको वर्तमान युगमा नयाँ नयाँ प्रविधिहरू विकसित भइसके तापनि आयोगमा सञ्चालनमा आइरहेका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूबाट अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा प्रचलनमा रहेका नवीनतम प्रविधिहरूलाई आत्मसात् गरी आयोगको क्षमता विकासमा जोडदिन अब ढिला गर्नु हुँदैन ।
९. साथै सिस्टमको लग (युजरले गरेको क्रियाकलापको विवरण) आदि हेर्नेसम्बन्धी कुनै मौजुदा प्रणालीमा नरहेकोले सो व्यवस्था गर्न जरूरी छ ।

१०. सुधारका लागि सुझावहरू

१. मतदाता नामावली विवरण संकलन प्रणालीमा निम्नानुसारका सुधार गर्न पुनसंरचना गर्ने ।
 - १.१ मतदाता विवरण दर्ता प्रणाली (Voter Information Enrollment System) ले स्थानीय एवं जिल्लास्थित कार्यालयहरूबाट संकलन गरेका विवरणहरू सोभै Secured VPN Network मार्फत् केन्द्रको सर्भरमा अद्यावधिक हुने ।
 - १.२ मतदाता नामावली विवरण संकलनको दौरान औँठा छाप लिँदा उक्त औँठा छाप WSQ, RAW र JPEG Format मा समेत लिने । त्यसैगरी मतदाताको मुखाकृति (Photo) संकलन गर्दा हाल प्रयोगमा आइरहेको Web Camera को सट्टा उच्च गुणस्तरको फोटो खिच्ने क्यामेराको प्रयोग गरी विवरण संकलन गर्ने । साथै चार वटा औँठा छापको सट्टा दशवटै औँठा छापको विवरण संकलन गर्ने ।
 - १.३ दोहोरिएका मतदाताको विवरण पहिचान गर्न र मतदाता नामावली विवरण केन्द्रीय मतदाता नामावली सर्भरमा आगत (Input) हुनुपूर्व नै दोहोरिपनाको रुजु (Deduplication) गरी यकिन भएपश्चात् मात्र केन्द्रीय मतदाता नामावली सर्भरमा मतदाता विवरण प्रविष्टि हुने व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न Automated Finger Print Identification System (AFIS) को प्रयोग गर्ने । साथै विवरण दर्ता प्रणालीमा जैविक (Biometric) Login को व्यवस्था गर्ने ।
 - १.४ हाल जिल्ला निर्वाचन कार्यालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट संकलन गरिने मतदाता नामावलीको विवरण केन्द्रीय सर्भरमा स्वचालित रूपमा आउने व्यवस्था

नभएकोले जिल्लास्थित कार्यालयमा संकलन गरिएका मतदाता नामावली विवरण Manually Pen Drive मा Copy गरी Server मा Transfer गर्ने अवस्था रहेको छ । जसले गर्दा Data Transfer प्रक्रिया भन्भटिलो र Data Transfer तथा Data Collection को चरणमा विवरण दोहोरिने, छुट्ने एवं Data Corrupt हुने आदि समस्याहरू विद्यमान रहेको छ । साथै Online मतदाता नामावली संकलन तथा अद्यावधिक गर्ने सुविधा समेत मौजुदा प्रणालीमा नरहेकोले उपर्युक्त समस्याहरू समाधान गर्न एकीकृत निर्वाचन सूचना व्यवस्थापन प्रणाली निर्माण गरी लागू गर्ने र पारदर्शिता सुनिश्चितता गर्न मतदाता नामावली विवरण आयोगको वेबसाइटमार्फत प्रकाशन गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।

२. Voter Registration Software De-Centralization: मौजुदा विवरण भण्डारण प्रणालीलाई विकेन्द्रीकृत गरी केन्द्रमा मुख्य Database Server प्रणाली स्थापना गर्ने, सबै प्रदेशहरूमा प्रादेशिक निर्वाचन Data Center स्थापना गर्ने र प्रदेश अन्तर्गत रहेका सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूमा संकलित मतदाता नामावली सम्बन्धित प्रादेशिक निर्वाचन Data Center मा समाहित हुने र सातै प्रदेशमा रहेका Provincial Data Center मा रहेका मतदाता नामावली विवरण केन्द्रीय Data Center मा समाहित हुने गरी मौजुदा मतदाता नामावली प्रणालीको पुनः संरचना गर्ने ।
३. दोहोरिएका मतदाता नामावली पत्ता लगाउन र मतदाता नामावली दोहोरिन नदिन Automated Fingerprint Identification System-AFIS प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।
४. मुलुकभर रहेका सम्पूर्ण मतदान केन्द्रहरूको मौजुदा स्थितिको विस्तृत विद्युतीय तथ्याङ्क आधार तयार गरी त्यसलाई भौगोलिक सूचना प्रणाली (Geographic Information System-GIS) मा आवद्ध गर्ने ।
५. मतदाता नामावली दर्ता प्रणालीमा Online Voter Registration को व्यवस्था गर्ने तथा Voter Registration लाई मतदाताको Mobile Number सँग Tie-up गर्ने र मतदाता नामावलीलाई Mobile Number सँग Verification गरी अद्यावधिक गर्ने ।
६. पूर्वाधार सुदृढीकरण :
 - ६.१ मौजुदा Server room लाई Data Center को लागि आवश्यक न्यूनतम मापदण्ड अनुकूल हुने गरी स्तरोन्नति गर्ने ।
 - ६.२ मौजुदा Server Infrastructure लाई Hyper Converged Infrastructure(HCI) , Enterprise DBMS License, Web application firewall, Load balancer, security information and event management (SIEM) जस्ता आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोगबाट स्तरोन्नति गरी निर्वाचन तथ्याङ्कको प्रयोग तथा भण्डारणलाई प्रभावकारी, सुरक्षित, भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउने ।
 - ६.३ सातवटै प्रदेशमा प्रादेशिक निर्वाचन Data Center स्थापना गर्ने ।

६.४ Disaster Recovery (DR) site को व्यवस्था गर्न सम्बद्ध निकाय (जस्तै GIDC) सँग सहकार्य गर्ने तथा मौजुदा Server Infrastructure को प्रयोगमा रहेका उपकरणहरूलाई पुनःप्रयोग गरी DR site को स्थापना गर्ने ।

७. मतदान तथा मतगणना प्रक्रियालाई सहज, निष्पक्ष, विश्वसनीय बनाउन अबका निर्वाचनहरूमा तथा महानगरपालिका र उपमहानगरपालिका तहमा रहेका सम्पूर्ण निर्वाचन केन्द्रहरूमा Electronic Voting Machine (EVM) को प्रयोग गरी विद्युतीय मतदानको व्यवस्था गर्ने ।
८. मतदानस्थलमा मतदाताको प्रमाणीकरण गर्न तथा मतदाताको पहिचानलाई सहज बनाउन प्रत्येक निर्वाचन केन्द्रमा सम्बन्धित मतदाताको विवरण Load गरी पठाउन Biometric Authentication Tablet को प्रयोग गर्ने ।
९. Pre-Voting, Internet Based Voting, Out या Country Voting (OCV) का लागि थप अध्ययन अनुसन्धान गरी आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्ने ।
१०. आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गरी कर्मचारीहरूलाई विश्व परिवेशमा विकसित नवीनतम प्रविधिको अनुभव दिलाउन सूचना प्रविधिसम्बन्धी विशिष्टीकृत तालिम प्रदान गर्ने ।

उपसंहार

निर्वाचन व्यवस्थापनमा प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू अध्ययन गर्दा नागरिक र निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय प्रविधिको प्रयोगमा उदार देखिए तापनि निर्वाचनका अन्य सरोकारवाला पक्षहरू प्रविधिका बारेमा अनभिज्ञ रहेकोले यसको प्रयोगमा कम चासो रहेको पाइन्छ । समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा प्रविधिको प्रयोगले निर्वाचन व्यवस्थापनको हिसाबले चुस्त, खर्चको हिसाबले मितव्ययी र पारदर्शी हुन्छ । सुरक्षा जोखिमहरूको न्यूनीकरण गरी निर्वाचनमा प्रविधिको प्रयोगलाई अझै बढी चुस्त, दुरुस्त, प्रभावकारी र विश्वासिलो बनाउँदै लैजानु नै आजको आवश्यकता रहेको छ ।

लोकतन्त्र, निर्वाचन र आमसञ्चार

नारद गौतम*

१. लोकतन्त्र

लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संस्थागत विकासका लागि निर्वाचन महत्त्वपूर्ण आधार हो । लोकतन्त्रमा आवधिक निर्वाचन हुने गर्दछ । निर्वाचनमा कुनै दल वा विचारलाई विशेष हक वा सुविधा दिने कार्य हुँदैन । शान्तिपूर्ण रूपमा राजनीति गर्न चाहनेका लागि सामान्यतः निर्वाचनमा भाग लिने समान अधिकार हुन्छ । लोकतन्त्रमा संविधान बनाउने अधिकार वा संशोधन गर्ने अधिकार तथा कानून निर्माण गर्ने र संशोधन गर्ने अधिकार जनताबाट निर्वाचित संस्थालाई हुन्छ । जनताबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधि जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छन् । अझ प्रस्टरूपमा भन्दा निर्वाचनको माध्यमबाट बिना डर, त्रास, निष्पक्ष, स्वतन्त्ररूपमा जनताका प्रतिनिधि चुन्ने अधिकार जनतालाई हुन्छ । लोकतन्त्रमा निर्वाचनका माध्यमबाट कुनै नयाँ विचार लिएको समूह आउन चाहन्छ भने त्यसलाई स्वागत गरिन्छ । त्यो विचारले जनताको विश्वास जित्न सकेमा सरकारमा जान्छ र आफ्ना नीति तथा कार्यक्रम लागू गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछ । लोकतन्त्रको सुन्दर पक्ष भनेको नै शान्तिपूर्ण रूपमा सबै विचारलाई समेट्ने लोकतान्त्रिक राजनीतिक प्रणाली हो । लोकतन्त्रमा निर्वाचन अनिवार्य छ र शान्तिपूर्ण रूपमा शासनसत्ता हस्तान्तरण गर्ने सर्वोत्कृष्ट माध्यम भनेको नै निर्वाचन हो ।

२. निर्वाचन

संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४८ मा गरेको घोषणा अनुसार विश्वका मानव मात्रले पाउने आधारभूत अधिकारमा मानव अधिकार र निर्वाचनको स्वतन्त्रता हो । सरकारको आधिकारिकताको आधार जनताको इच्छा हुनेछ, जुन सर्वव्यापी एवम् समान अधिकारद्वारा हुने आवधिक तथा वास्तविक चुनावद्वारा अभिव्यक्त गरिनेछ र चुनाव गोप्य मतदान प्रक्रियाद्वारा सम्पन्न हुने उल्लेख छ । यसैगरी, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि सन् १९६६ को धारा २५ को (ख) मा नागरिकको मतदान र आवधिक निर्वाचनबारे उल्लेख छ । मतदानको माध्यमबाट प्रतिनिधि छनौट गर्ने प्रक्रिया नै निर्वाचन हो । जनप्रतिनिधिको छनौट गर्ने विधि एवं प्रक्रिया नै निर्वाचन हो । निर्वाचन लोकतन्त्रको प्राण हो, शासन व्यवस्थाको वैधता प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । प्रतिनिधिहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनबाट चुनिन्छन् र यसरी चुनिएका प्रतिनिधिहरू मतदाताप्रति उत्तरदायी भई वास्तविक शक्तिको प्रयोग गर्दछन् भने निर्वाचन अर्थपूर्ण भएको मानिन्छ । लोकतन्त्रमा निर्वाचन नै त्यस्तो माध्यम हो जसको सहयोगमा जनताले योग्य प्रतिनिधि चयन गर्न सक्छन् । यसैले निर्वाचनबाट प्रतिनिधि चयन गर्दा सबै वर्ग, समुदाय र क्षेत्रको न्यायोचित प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुनेतर्फ समुचित ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ ।

* नायव कार्यकारी सम्पादक, गोरखापत्र दैनिक

३. निर्वाचन र आमसञ्चारको अन्तर सम्बन्ध

लोकतन्त्रको आधार निर्वाचन हो र यसका लागि समय-समयमा आवधिक र अन्य निर्वाचन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाली सञ्चारमाध्यमको परिदृश्य बहुलवाद र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई बढावा दिनेतर्फ नै अग्रसर छ । मुलुकमा सञ्चार माध्यमको विविधता प्रखररूपमा स्थापित भइरहेको छ । निर्वाचन राज्य सञ्चालनका लागि सरकार निर्माण र जनताको विचार, अभिमत र नयाँ नीति तथा कार्यक्रमको स्वीकारोक्ति र परिवर्तनका लागि सञ्चालन गरिने विधि हो । सार्वजनिक मञ्चहरूमा विभिन्न किसिमका आवाजलाई समान अवसर प्रदान गर्नु आमसञ्चार माध्यमको कर्तव्य हो ।

“सञ्चार माध्यमले सबै दललाई स्वतन्त्र र स्वच्छ किसिमबाट व्यवहार गर्ने अपेक्षा गरिएको हुन्छ । पक्षपातले वस्तुनिष्ठतामा अवरोध ल्याउँछ, एवं खासगरी निर्वाचनका अवधिमा यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । पूर्वाग्रहले आमजनताले नागरिकको रूपमा कार्य गर्ने, उनीहरूको राजनीतिक निर्णय गर्ने क्षमता तथा त्यसमाथि कार्य गर्ने क्षमतामा अवरोध ल्याउँछ वा बङ्ग्याउँछ, (स्टिट, २००९ : ८०)।”

पत्रकारहरू सूचनाका संवाहक हुन् । उनीहरू सूचना सङ्कलन र सम्प्रेषणको माध्यमबाट देशका महत्त्वपूर्ण घटना र मुद्दाहरूमा आलोचनात्मक एवं रचनात्मक दुवै दृष्टिकोणले खेल्नरहेका हुन्छन् । देशका कुना कुनासम्म पुगेर आम जनताको तहबाट उनीहरूले जम्मा गरेका सूचनाले राष्ट्र र समाजको जीवनमा ठूल-ठूला प्रभाव पार्न सक्ने विचार निर्माण गर्दछ । स-साना समाचारले पनि समाजका तीव्र र व्यापक बहस सिर्जना गर्दछ । सरकार, राजनीतिक नेतृत्व, समाजका प्रबुद्ध बुद्धिजीवी र आम-मानिससमेतले सूचनाको उपलब्धताबिना आफ्नो धारणा निर्माण गर्न सक्दैनन्, त्यसैले पत्रकारहरूको कामको महत्त्व देख्दा सामान्य लाग्छ, तर त्यसको प्रभाव सामान्यतया अनुमान गरेभन्दा निकै व्यापक हुन्छ ।

आम मतदातालाई निर्वाचनमा सहभागी हुन् प्रेरित गरी एवं सही तरिकाबाट मतदान गर्न सक्षम बनाई निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र र भयरहित वातावरणमा सम्पन्न गर्न आमसञ्चारका माध्यमको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । निर्वाचनलाई सार्थक तुल्याउन सञ्चारकर्मी र सञ्चारमाध्यमहरूले निकै सजगतापूर्ण र जिम्मेवार सञ्चार-अभ्यास गर्न आवश्यक छ । सञ्चारमाध्यममा गरिने रिपोर्टिङ र प्रस्तुतिले मतदाता दिग्भ्रमित हुन नपाउँन् । सही सूचना मतदाताको बीचमा पुग्यो भने मात्रै आमजनताले सही विचार र आस्थाको छनौट गर्न सक्नेछन् । जतिसुकै कठिन अवस्थामा पनि पत्रकारहरूले सजग, स्व-नियन्त्रणमुखी र जिम्मेवार उच्च व्यावसायिक अभ्यास गर्न आवश्यक छ ।

जनताको निर्णय मतदानमा अभिव्यक्त हुन्छ । जनतालाई त्यो निर्णायक बिन्दुमा पुऱ्याउनु अगाडि उनीहरूले स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो विचार र आस्था निर्माण गर्न पाउनुपर्छ । यसक्रममा उनीहरूले प्राप्त गर्ने सूचना र विचारको प्रमुख स्रोत भनेको सञ्चार माध्यमहरू नै हुन् । समाचारका माध्यमहरूमा छापा माध्यम, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइनमा समाचार दिने प्रमुख स्रोत भनेका पत्रकार नै हुन् । कार्यक्षेत्रबाट पत्रकारहरूले पठाएका सूचना र समाचारहरू सम्पादन गरी आम-

श्रोता, दर्शक र पाठकबीच पुऱ्याउने काम सम्पादक र सञ्चार माध्यमको हो । अनुसन्धानबाट प्रमाणित तथ्य के हो भने पत्रपत्रिका होस् या विद्युतीय सञ्चारमाध्यम तिनले प्रवाह गर्ने समाचारमध्ये ७० प्रतिशत समाचार-सामग्री स्थानीय तहमा खटिएका पत्रकारहरूले नै पठाएका हुन्छन् ।

“आमसञ्चार माध्यमले नागरिक वा मतदातालाई राजनीतिप्रति आकर्षित गर्न सक्छन् । राजनीतिक सहभागिताका लागि नागरिक गुण, नागरिक ज्ञान र नागरिक सीमा आवश्यक हुन्छ । यस्तो शिक्षाले नागरिक नेतालाई अन्धविश्वासबाट मुक्ति दिँदै आत्मज्ञान र चैतन्य प्राप्त गर्न उद्यत गर्दछ र जागृत अवस्थातिर लैजान्छ । यस प्रकारको शिक्षाका कारण नागरिक सक्रियता बढ्छ र आफ्नो अधिकार र कर्तव्यका बारेमा ज्ञान प्राप्त गर्दै असल समाजको सिर्जना गर्न मद्दत पुग्छ । सक्रिय नागरिकले मतदान, छलफल र सार्वजनिक पहल कदमीमा अरूबाट निर्देशित नभई स्वतन्त्र निर्णय लिन सक्दछ (दाहाल, २०६८ : ११) । राजनीतिमा चासो राख्ने सचेत मतदाताले नै लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउँछन्, (अर्याल, २०७० : १८०)”

निर्वाचनलाई निष्पक्ष, स्वच्छ र स्वतन्त्र किसिमबाट सञ्चालन गर्न शक्तिशाली र सक्षम निर्वाचन आयोगका अतिरिक्त निष्पक्ष र स्वच्छ सञ्चार माध्यम पनि आवश्यक हुन्छ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा आमसञ्चार माध्यमले विविधतापूर्ण विचार र दृष्टिकोणका लागि मञ्च उपलब्ध गराउने अपेक्षा गरिएको हुन्छ (सञ्चारमाध्यम अनुगमन, २०७० : ४१) । पत्रकारिताबाट हुने पक्षपातपूर्ण व्यवहार सञ्चारमाध्यममा आमजनताको विश्वासका निम्ति विषाक्त हो । यो शत्रुतापूर्ण निगरानी हो, अनुगमन होइन । यसले विचार शक्तिको आवाजलाई दबाउँछ (खरेल, २०१० : २३०) ।

रोबर्ट डाहालको सन् १९७१ मा येले युनिभर्सिटी न्यू ह्याभेन, सिटीबाट प्रकाशित पोलिआर्ची पार्टिसन एण्ड अपोजिसन नामक कृतिमा आधारित रहँदै डेभिस भन्छन्- “उत्कृष्ट प्रतिनिधित्व, उदार लोकतन्त्रका लागि आधारभूत मापदण्डहरूमा स्वतन्त्र, स्वच्छ निर्वाचन, मतदाताको अधिकार, भेला हुने तथा सम्मिलन हुने वा राजनीतिक दल खोल्ने अधिकार, स्वतन्त्र अभिव्यक्ति तथा वैकल्पिक जानकारी प्रदान गर्ने सञ्चारमाध्यम पर्दछन् (डेभिस, २०१० : ३) ।

“व्यापक तहमा यिनीहरूलाई स्रोतको विविधता एवं सञ्चार माध्यम र सूचनाप्रति सम्पूर्ण जनताको पहुँचको रूपमा पहिचान गर्न सकिन्छ र यी दुवैले समाजमा विचारको बहुलताप्रति योगदान गरेको हुन्छन् (वाट्सन, २००४ : १०९) ।” ठाडो र तेस्रो दुवै किसिमका विविधताको विश्लेषण गरिनुपर्छ, पहिलो कुनै एक च्यानलबाट उपलब्ध गराइएका विकल्पहरू र दोस्रो कुनै निश्चित समयमा विभिन्न च्यानलबाट उपलब्ध गराइएका विकल्पहरू (वाट्सन, २००४ : ११०) । नेपालका राजनीतिक दलहरू आफ्ना बारेका सकारात्मक सञ्चार कभरेजको निर्माणको रणनीतिमा लागेका छन् । राजनीतिक नेताहरू र राजनीतिक दलहरू जनमत सिर्जना गर्ने कार्यमा सञ्चार माध्यम प्रभावशाली हुन्छन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्छन् । उनीहरू आफ्ना भिन्न धारणा प्रबर्द्धन (वा बजारीकरण) गर्ने साधनको रूपमा सञ्चार माध्यममाथि निर्भर रहेका हुन्छन् र ज्यादातर यो अवस्था राष्ट्रिय र स्थानीय निर्वाचनको समयमा हुने गर्दछ (वर्टसन, २०१० : १११) ।

४. निर्वाचनमा आमसञ्चारको भूमिका

कायरो इन्स्टिच्युट फर ह्युमन राइटस् स्टडिज् (सन् १९९८) का अनुसार, मिडिया मतदाताका लागि एउटा मात्रै सूचनाको माध्यम होइन । मतदाताले उम्मेदवार, साथी र छिमेकीबाट पनि सूचना पाउँछन् तर अहिलेको युग भनेको आमसञ्चारको युग हो । अधिकतम रूपमा राजनीतिक एजेण्डा कसरी सेट हुन्छ भन्ने कुराचाहिँ मिडियामा भर पर्छ । प्रविधिको विकास कम भएका मुलुकहरूमा पनि मिडियाले एजेण्डा सेट गर्ने हैसियत राख्छ । मिडियाले नागरिकहरूलाई अहिले भइरहेका ताजा सूचनाका बारेमा अद्यावधिक (अपडेट) राख्ने, जनचेतना जगाउने र सामाजिक रूपमा थप सूचना प्रवाह गर्न सहयोग गर्छ । यसले आम जनताको विचार र सोच्ने तरिकामा पनि प्रभाव पार्छ । मिडियाले सर्वसाधारणलाई प्रभावकारी रूपमा सूचना दिन्छ, तिनले गर्ने भनिएका जिम्मेवारीहरू गरे कि गरेनन् वा आफ्नो जवाफदेहीमा खरो उत्रेका छन् कि छैनन् भने जानकारी दिन्छ । यसबाहेक पनि निर्वाचनको अवधिमा मिडियाले धेरै प्रकारका भूमिका खेल्न सक्छ, जुन यस प्रकार छन् :

- मिडियाले मतदाताहरूको प्रजातान्त्रिक अधिकार र अभ्यासको बारेमा जानकारी दिन्छ,
- निर्वाचन अभियानको विकासबारेमा समाचार सम्प्रेषण गर्छ,
- विभिन्न राजनीतिक दल र तिनका उम्मेदवारहरूलाई मतदाताहरूसमक्ष आफ्नो विचार तथा अभिमत व्यक्त गर्ने मञ्च (प्लेटफर्म) उपलब्ध गराउँछ ।
- मिडियाले दल, उम्मेदवारप्रति सर्वसाधारणको चासो, विचार, धारणा र आवश्यकता के के हुन्, भनी दलका उम्मेदवारबाट गरिएका अपेक्षा के हुन् भनेर विचार अभिव्यक्त गर्न प्लेटफर्म उपलब्ध गराउँछ ।
- मिडियाले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय, सरकार, मतदाताबीच पनि अन्तरक्रिया गर्नलाई सहयोग गर्छ ।
- यसले दल र उम्मेदवारहरूबीच बहस र पैरवी गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- निर्वाचनमा हुने मतदान, मतगणनावारे निरन्तर रूपमा नयाँ जानकारी दिने काम गर्छ । साथै यसले निर्वाचन प्रक्रियाकै पहरेदारी गर्छ ।
- निर्वाचन आयोग र अन्य सरोकारवालाहरूको निगरानी गर्छ, किनभने उनीहरूले निर्वाचन प्रक्रियामा कतिको स्वच्छता अपनाए, कार्यकुशलता कतिको राम्रो भयो, उनीहरू कतिको नैतिक रूपमा सञ्चालित भए भनेर पहरेदारी गर्छ ।
- मिडियाले सकेसम्म सही सूचना दिने र निर्वाचनको वातावरण भड्काउने तथा उत्तेजना पैदा गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्छ,
- निर्वाचनमा हूल, दङ्गा नभड्कियोस् भनेर मतदातालाई मतदानप्रति आकर्षित गर्ने र आश्वस्त पार्ने काम गर्छ ।

४.१. निर्वाचनमा समाचार माध्यमको परीक्षण

निर्वाचनले जनप्रतिनिधिको चयन त गर्छ नै । त्यति मात्र होइन निर्वाचनमा समाचार माध्यम (न्यूज मिडिया) को पनि परीक्षण हुन्छ । अरू समयमा तटस्थ देखिएका समाचार माध्यम निर्वाचनको अवधिमा पनि स्वतन्त्र नै रहे वा कुनै दल तथा उम्मेदवारको पक्षमा देखिए भन्ने विषयमा परीक्षण हुन्छ । निर्वाचनमा आमसञ्चार माध्यमले पस्किएका सामग्रीको अध्ययनबाट नयाँ सञ्चार सिद्धान्त प्रतिपादन हुन्छन् । साथै पुराना सञ्चार सिद्धान्तको पुनः परीक्षणसमेत हुने गर्दछ । केही अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

एसीई इलेक्टोरल नलेज नेटको सन् १९९८ मा प्रकाशित गरेको 'बुकलेट : इन्फरमेसन : मिडिया एण्ड इलेक्सन्स' अनुसार, मिडियाले जनमत कसरी बन्छ, त्यो कसरी परिवर्तन हुन्छ भनेर ठूलो भूमिका खेल्छ । त्यसमा एजेण्डा निर्माण गर्नमा मिडियाको ठूलो शक्ति छ । निर्वाचनको अवधिमा मिडियाको भूमिकामा भन्नु बढोत्तरी हुन्छ । त्यतिबेला मिडियाको भूमिका एउटा खेलाडीको रूपमा अगाडि आउँछ तर निर्वाचनले मिडियालाई चुनौती पनि थप्छ । यही बेला नै मिडियाको निष्पक्षता र वस्तुनिष्ठताको परीक्षण हुन्छ । कुनै दल वा उम्मेदवारतर्फ नढल्कीकन निर्वाचनका सूचना वा सन्देश प्रवाह गर्नुपर्छ । यस्तो अवस्थामा राष्ट्रिय मिडियाको कामचाहिँ कुनै पनि दल, समूह, सरकार वा कुनै पक्षको काम नगरेर राष्ट्रिय मुद्दा र जनतालाई शिक्षित गराउनेतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ । मिडियाको आधारभूत भूमिका नै निष्पक्षता र तटस्थता कायम गर्नु हो । यसले फरक-फरक प्रकारका विचारलाई अभिव्यक्त गर्ने प्लेटफर्म उपलब्ध गराउँछ ।

धेरै देशमा हुने निर्वाचनमा निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्ने टिमहरू जान्छन्, तिनीहरूले पनि सुरुवाती धारणा चाहिँ मिडियाबाटै बनाउँछन् । त्यसो हुनाले मिडिया निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ हुनु जरुरी छ । मिडियामै आधारित भएर विचार निर्माण गर्ने भएकाले मिडिया स्वच्छ छ कि छैन भन्ने कुराचाहिँ पहिला थाहा पाउनुपर्छ । निर्वाचनको क्रममा संसारका धेरैजसो देशमा मिडियाको अनुगमन गर्ने चलन छ । निर्वाचनका क्रममा मिडियाले मुख्य गरी चारवटा कुरामा प्रत्याभूति प्रदान गर्छ :

- मिडियाले पारदर्शिता र पहरेदारीको भूमिका निर्वाह गर्छ ।
- मिडियाले निर्वाचन अभियानमा मञ्च (प्लेटफर्म) उपलब्ध गराउँछ ।
- मिडियाले सार्वजनिक बहस र जनमत सिर्जना गर्छ ।
- आम जनतामा शिक्षकको भूमिका निर्वाह गर्न सहयोग गर्छ ।

४.२ सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण

आमसञ्चारका साधनको साध्य नै समाज हो किन भने समाज नै ती साधनहरूका उपभोक्ता हुन् । आमसञ्चारका साधनहरूमा आएको विकासबाट सर्वप्रथम समाज प्रभावित हुन्छ । तसर्थ वैधानिक रूपमा नै समाजलाई सूचना पाउने हक हुन्छ । मिडियाको समाजप्रतिको उत्तरदायित्व भनेको सूचनात्मकता, सत्यता, वस्तुपरकता, सन्तुलन आदि हुन् । सञ्चार कार्यको विभिन्न परिस्थिति, स्वभाव र दृष्टिकोणलाई आधार मानेर दर्जनौँ सञ्चार सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन

भएको पाइन्छ । सञ्चार सिद्धान्तको अवधारणा प्रस्तुत गर्ने पहिलो व्यक्ति ग्रीक दार्शनिक एरिस्टोटल भए पनि सञ्चारका सिद्धान्तहरूको चर्चा गर्दा अमेरिकी सञ्चारविद् ह्यारोल्ड लास्वेलको योगदानलाई ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । उनको एउटा विश्व प्रसिद्ध भनाइ छ, 'कसले कसलाई कुन माध्यमबाट कस्तो प्रभाव पार्ने गरी के भन्छ ?' को सेरोफेरोमा रहेर बीसौं शताब्दीको मध्यतिर विभिन्न सञ्चार सिद्धान्तहरू विकास भएका हुन् ।

४.२.१ सवाल निर्धारण सिद्धान्त

यस सिद्धान्तलाई राजनीतिक सामाजिकीकरण र कार्यसूची सिद्धान्त पनि भनिन्छ । सन् १९६८, १९७२, १७७६ मा सम्पन्न अमेरिकी राष्ट्रपति चुनाव अभियानका समयमा म्याक्बेल डोनाल्ड म्याक्कम्बस् र डोनाल्ड एल. शले यो सिद्धान्तका बारेमा अनुसन्धान गरेका थिए । उनीहरूको निष्कर्ष थियो कि आमसञ्चार माध्यमबाट प्रचारप्रचार गरिएका विषयवस्तुले मतदातालाई उल्लेख्य प्रभाव पार्न सक्छ । उनले सन् १९७२ मा प्रकाशित पब्लिक ओपिनियन क्वायेट्ली नामक पुस्तकमा अमेरिकामा भएका निर्वाचन अभियानहरूमा देखा परेका सञ्चार परिघटनाहरूको आधारमा यो अवधारणा अगाडि सारेका हुन् । यस किसिमको प्रभाव लघुकालीन हुन्छ । त्यति मात्र होइन, मन जित्ने अभियानहरूको खास कुनै प्रभाव हुँदैन वा क्षणिक हुन्छ, यद्यपि नेताहरूले भाषणद्वारा जनमत सिर्जना गर्ने प्रयास किन नगरून् । एजेण्डाले के कति प्रभाव पार्छो भन्नेबारे भाषण मात्र होइन, राजनीतिक दलहरूको कार्यक्रम, जनमत परिवर्तनको क्रम कसरी भइरहेको छ-विशेष क्षेत्र वा समुदायमा र निश्चित समयमा के कस्ता मुद्दाहरूमा सञ्चार माध्यमको ध्यानाकर्षण भयो भन्ने देखाउने गर्छ । यो सिद्धान्तका दुईवटा अवधारणाहरू छन् :

- सञ्चार माध्यमले यथार्थलाई प्रतिबिम्बित गर्दैनन् वरु यथार्थलाई उनीहरूले छानेर अर्कै आकार दिन्छन् ।
- समाजमा भएकामध्ये केही थोरै विषयवस्तुलाई मात्र सञ्चार माध्यमले चासो दिन्छन् र सर्वसाधारणलाई तिनै सवालमा केन्द्रित पार्छन् ।

४.२.२ द्विचरणीय प्रवाह सिद्धान्त

अमेरिकी सञ्चारविद् पल लाजर्सफेल्डले सन् १९४४ मा द्विचरणीय प्रवाह सिद्धान्तको विकास गरेका हुन् । उनले सन् १९४० मा सम्पन्न भएको तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति एफ. डी. रुजवेल्टको निर्वाचनताका गरिएका प्रचारवाजीको अध्ययन गरे । यसै आधारमा उनले सन् १९४४ मा मिडियाको द्विचरणीय सिद्धान्तको विकास गरे । यो सिद्धान्तले सर्वसाधारण सञ्चार उपभोक्ताको तुलनामा वैचारिक नेताहरू (ओपिनियन लिडर) सूचना सम्पन्न हुन्छन् भन्ने धारणा राख्छ । यो सिद्धान्त अनुसार सञ्चार माध्यमका सन्देशहरू दुई चरण पार गरेर मात्र सर्वसाधारण जनतासम्म पुग्छन् । पहिलो चरणमा सञ्चार माध्यममार्फत प्रकाशित/प्रसारित सन्देशहरू वैचारिक नेताहरूसम्म पुग्छन् । दोस्रो चरणमा वैचारिक नेताहरूमार्फत सञ्चार सन्देशहरू सर्वसाधारणसम्म पुग्छन् । यहाँ वैचारिक नेताहरू भन्नाले समाजका अगुवा, साक्षर वा शिक्षित,

सञ्चारमाध्यममा पहुँच भएका व्यक्ति, राजनीतिक नेता तथा कार्यकर्ता, विभिन्न सङ्घसंस्था तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिलगायतका व्यक्तिहरू पर्दछन् ।

कतिपय अवस्थामा ओपनियन लिडरले गलत सूचना प्रवाह गरेको वा बदनीयत राखेको अवस्थामा भने पाठकसामु सही सूचना पुग्न सक्दैन । अर्थात् मिस इन्फर्मको अवस्था रहन्छ । अध्येताहरूले यसमा सन् १९४० को अमेरिकी राष्ट्रपति निर्वाचनलाई उदाहरणका रूपमा लिएर अध्ययन गरेका छन् । आफ्नो समसामयिकता र वातावरणमा मात्र रहनु यसको समस्या हो । यसको प्रभाव पनि यसै कारणले सन् १९४० को दशकसम्म मात्र बलियो रूपमा रह्यो । त्यसपछि यसको औचित्यमाथि प्रश्न उठ्यो । अध्ययनमा मतपत्रमार्फत व्यक्त गरेका धारणा वा व्यवहारलाई नै सञ्चार प्रभावको मात्र परीक्षण ठानियो । त्यस्तो सर्वेक्षण प्रणाली प्रयोग भयो । यसले सञ्चारमाध्यमको अन्य भूमिकालाई निकै गौण ठान्यो । सञ्चार माध्यमको सशक्ततालाई यसले महत्त्व दिएन । यही कमजोरीका कारण 'टु स्टेप फ्लो' सिद्धान्त कमजोर सावित भयो । यसको विकल्पमा अनुसन्धानकर्ताले बहुप्रसारक पक्षलाई अधि सारेको पाइन्छ ।

आमसञ्चारले राजनीतिकरूपमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्छ, भन्ने सिद्धान्त पुष्टि गर्ने अर्को अवधारणा हो-सञ्चार माध्यमले खेल्ने भूमिका । महत्त्वपूर्ण राजनीतिक घटना (क्रान्ति, युद्ध, परराष्ट्र नीतिगत आदि) मा माध्यमले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । अर्थात् निर्वाचनका घटनाभन्दा अलग किसिमका घटनाहरूलाई पनि आमसञ्चार माध्यमले उत्तिकै प्रभाव पार्छ । 'मिडियाले दिने तर्क र राजनीतिक दलले दिने तर्कबीच तुलना गर्दा त्यसको कुनै राजनीतिक परिणाम वा दिशानिर्देश देखाउँदैन' भन्दै सन् २००८ मा बेल्जियममा भएको आमनिर्वाचनको अध्ययनको निष्कर्ष निकाल्दै P. Van Aelst, B. Maddens, J. Noppe र S. Fiers ले भनेका छन्-"Comparing media logic with party Logic showed no evidence of the former trumping Latter."

५. नेपालमा निर्वाचनमा आमसञ्चारको प्रयोग

नेपालको आधुनिक निर्वाचन इतिहासमा सबैभन्दा पहिलो पटक २००४ साल जेठ २४ गते काठमाडौं म्युनिसिपालिटीको स्थानीय निर्वाचन भएको थियो । त्यतिबेला साप्ताहिक अखबार मात्रै थिए भने पहिलो संसदीय निर्वाचन २०१५ सालमा हुँदा केही दैनिक, साप्ताहिक र रेडियो नेपालबाट निर्वाचनको प्रचार प्रसार भएको थियो । वि.सं. २००७ देखि २०१७ सम्म सरकारका विभिन्न अङ्गद्वारा प्रकाशित र सरकारबाट आर्थिक सहायता दिई प्रकाशित पत्रपत्रिकाको विवरणमा दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक गरी ४४ वटा पत्रिका प्रकाशन भएका थिए (देवकोटा, २०५९:९२) ।

यसपछि नेपाली पत्रकारितामा कालो बादल मडारियो । २०१९ साउन १४ गते काठमाडौं मेजिस्ट्रेट अफिसले दैनिक १०, साप्ताहिक ३२, पाक्षिक ४, मासिक ११, त्रैमासिक ५ र त्रैमासिक ३ गरी ६५ वटा पत्रपत्रिकाको प्रकाशन इजाजत नै रद्द गरेको पाइयो (देवकोटा, २०५९ : १०२) । पञ्चायती कालमा भएका निर्वाचनमा सत्ता निकट अखबार मात्रै सहज तरिकाले प्रकाशन हुन्थे भने इतरपक्षका अखबार फाट्टफुट्ट मात्रामा प्रकाशन हुन्थे ।

वि.सं. २०३६ सालको राजनीतिक आन्दोलनले केही खुकुलोपन आयो । पुराना बन्द गरिएका पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशन हुन थाले । नेपालमा पहिलो पटक घोषणा गरिएको जनमत सङ्ग्रहमा नेपाली मिडिया मुख्य गरी दुई धारमा ध्रुवीकृत भएको पाइन्छ । बहुदल पक्षीय मिडिया नीलो रङ्गको चुनाव चिह्नको पक्षमा र पञ्चायती व्यवस्थालाई साथ दिने पत्रपत्रिकाहरूले पहेँलो रंगको चुनाव चिह्नको पक्षमा बकालत गरेको पाइन्छ । निर्वाचनमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष समाचार दिनुपर्छ भन्ने चेतना नै पत्रकारहरूमा भएको पाइएन ।

वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनले २०४७ सालपछि भने नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रले नयाँ फड्को माऱ्यो । रंगीन छपाइ प्रविधि, कम्प्युटरको प्रयोगबाट अखबारहरूमा आएको व्यावसायिकता र आकर्षणले मिडियाहरूको सङ्ख्यात्मक वृद्धि व्यापक भयो । ब्रोडसिट दैनिक अखबारहरू प्रकाशनमा आए । मूलतः त्यतिबेलाका अखबारहरू दलीय ध्रुवमा विभक्त देखिए । नेपाली कांग्रेस र तत्कालीन नेकपा एमालेको पक्षमा लाग्ने मिडियोको सङ्ख्या बढी देखिन्छ । साप्ताहिक पत्रिकाको प्रकाशन दलका नेता वा समर्थकबाट हुने गरेको थियो । त्यतिबेलाको अवस्थालाई हेर्दा निष्पक्ष समाचारको सम्भावना थिएन । अखबारको भाषा पनि पत्रकारितालाई सुहाउने खालको थिएन र गाली गलौजको पाटो बढी देखियो । त्यस्ता अखबारबाट स्वतन्त्र, निष्पक्ष समाचारको अपेक्षा राख्नु पनि उचित देखिएन । २०४८ देखि २०५६ सम्म भएका संसदीय र स्थानीय तहका निर्वाचनमा दैनिक र साप्ताहिक अखबार, रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनबाट निर्वाचनको प्रचार प्रसार भएको पाइन्छ ।

५.१ संविधानसभा सदस्य निर्वाचन र आमसञ्चार

तत्कालीन नेकपा माओवादीले सुरु गरेको सशस्त्र सङ्घर्षले नेपाललाई संविधानसभाको निर्वाचनसम्म पुऱ्यायो । संविधानसभा निर्वाचनको अवधिमा मिडियाको संख्या उल्लेख्य रूपमा बढेको पाइन्छ । अनेकौँ सामाजिक धरातल एवं वास्तविकताबाट मिडिया टाढिँदै गए पनि मिडियाको संख्या बढ्दो तर प्रभाव घट्दो छ । २०६४ सालको संविधानसभा निर्वाचनपूर्व र पछिको अवस्थाले त्यसलाई पुष्टि गर्‍यो । “...निर्वाचन पूर्व मिडियाले नेपाली कांग्रेस र नेकपा (एमाले) को पक्षमा सघाउ पुग्ने गरी अनेकौँ सामग्री उत्पादन गरे । मतदानको दौरानपछिका दिनमा भने मिडियाले सूचना प्रवाह गरे विपरीतको सामाजिक वास्तविकता एवं राजनीतिक परिणामले सञ्चारकर्मीहरू जिल्ल परे । त्यसपछि निकै हतास, अतालिएको मुद्रामा एवं सशक्त रूपमा मिडिया देखा परे । स्थानीय द्वन्द्व एवं सामाजिक स्वार्थसम्बन्धलाई पन्छाएर घटनाप्रधान सतही सामग्री उत्पादनको परिणाम थियो यो (गौतम, (भाष्कर) २०६५ : ५५) ।”

“रेडियो देशभर सञ्चारको सबैभन्दा व्यापक र प्रभावकारी माध्यमका रूपमा रहिरहेको छ । कुनै प्रकारको आमसञ्चारको पहुँच भएको नेपाली जनसंख्याको ६८ प्रतिशतभन्दा बढीले रेडियो सुन्छन् । प्रेस काउन्सिलमा आधिकारिकरूपमा करिब ५०० रेडियो स्टेशनहरू दर्ता भएका भए पनि ३५७ मात्र (२४७ सामुदायिक रेडियो स्टेशन र ११० व्यापारिक रेडियो स्टेशन) हाल प्रसारणमा छन् । त्यसैगरी, प्रेस काउन्सिल नेपालमा दर्ता भएका करिब ३,००० प्रकाशन (करिब १,६०० वितरणमा रहेका) सहित नेपालमा प्रतिव्यक्ति अखबारको अनुपात पनि अत्यन्त उच्च छ ।

अखबारको नियमित वितरण मुख्यतया बजारको दक्ष प्रतिशत भाग ओगट्ने काठमाडौं उपत्यका र प्रमुख सहरी क्षेत्रमा सीमित छ । मुख्यतया बिजुलीको अभावले गर्दा टिभी पनि अधिकांशः सहरी क्षेत्रमा हेरिन्छ । तर नयाँ डाइरेक्ट टु होम प्रसार प्रणालीले गर्दा व्यापारिक टेलिभिजन विस्तारै ग्रामीण क्षेत्रमा विस्तार हुँदैछ । हाल देशमा १६ टिभी च्यानलहरू प्रसारणमा छन् (युरोपियन युनियन निर्वाचन पर्यवेक्षण मिसन नेपाल, २०७०:२०) ।

संविधानसभा सदस्य निर्वाचनमा पहिलो पटक व्यवस्थित, विस्तृत र गहन ढङ्गले नेपाली मिडियाको अध्ययन गरिएको पाइयो । सो अध्ययनमा नेपाली अखबारको मात्रै पनि अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइयो । हुन त संविधानसभा सदस्य निर्वाचन २०६४ मा पनि मिडिया अनुसन्धान भएको थियो तर त्यो एकदम छोटो अवधिको मात्रै थियो । त्यसको तुलनामा २०७० मंसिर ४ मा भएको निर्वाचनमा अखबारको मात्रै पनि अध्ययन भएको पाइन्छ । २०७० मंसिर ४ गते भएको पछिल्लो संविधानसभा सदस्य निर्वाचनबाटै बनेको संविधानसभाले २०७२ साल असोज ३ गते 'नेपालको संविधान' जारी गर्न सफल भयो ।

५.२ मिडिया सेन्टर र सञ्चार एकाइ स्थापना

निर्वाचन आयोगले २०७० को अर्को संविधानसभा निर्वाचनबाट व्यावसायिक पत्रकार/सञ्चार रहेको सञ्चारकर्मी रहेको एकाइ स्थापना गर्नुका साथै आधुनिक सुविधासहितको मिडिया सेन्टर सञ्चालनमा ल्यायो । हुन त २०६४ सालको निर्वाचनमै पत्रकारका लागि कम्प्युटरसहितको कक्ष स्थापना गरिएको थियो । तर, २०७० को संविधानसभा निर्वाचनमा आयोगमा रहेको सञ्चार इकाइले अप्ट्यारो पर्दा बिहान ६:३० बजे नै पत्रकार सम्मेलन गरेर आयोगका भनाइलाई सञ्चार माध्यमसम्म व्यवस्थापन गरेको थियो । त्यसको निरन्तरता आयोगले २०७४ सालको तीन चरणको स्थानीय तह निर्वाचन, प्रदेशसभा सदस्य र प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचनको प्रचारप्रसारका लागि पनि सञ्चार एकाइ स्थापना गरेबाट स्पष्ट हुन्छ । २०७६ मा भएको उपनिर्वाचनमा पनि आयोगले सञ्चार एकाइ स्थापना गरेर सूचना प्रवाहलाई सहज बनाएको थियो ।

६. निर्वाचनमा आचारसंहिताको पालना

निर्वाचनको अवधिमा आमसञ्चार माध्यमसहित सरकार, राजनीतिक दल, उम्मेदवार, निजी क्षेत्र प्रायः सबैलाई निर्वाचन आचारसंहिता लागू हुन्छ । निर्वाचन आचारसंहिताको पालना गर्दै निर्वाचनमा प्रभावकारी सूचना प्रवाह गर्ने दायित्व समाचार माध्यमको हुन्छ । आफू मात्र आचारसंहिता पालना गर्ने होइन अरूले पालना गरे गरेनन् भनेर पनि मिडियाले खबरदारी गर्छ । यसले निर्वाचन आयोगलाई सहयोग पनि पुर्याउँछ । आचारसंहिताको पालना पहिला आयोग आफैले गर्छ र अरूलाई पालना गर्न प्रेरित गर्छ । अटेर गरेमा आयोगले कारवाही गर्न सक्ने अधिकार पनि राख्छ । २०६४ साल यताका निर्वाचनमा अधिकांश मिडियाले निर्वाचन आचारसंहिताको पालना गरेको पाइन्छ । २०७० सालको अर्को संविधानसभा सदस्य निर्वाचनमा आयोगले मिडियाको राम्रै अनुगमन गरेको थियो । एबीसी टेलिभिजनले लगातार आचारसंहिता उल्लङ्घन गरेपछि एक लाख रुपियाँ जरिवाना गर्न र तत्काल प्रसारण रोक्नका लागि सञ्चार

मन्त्रालयलाई आदेश दिएको थियो । यद्यपि कुनै पनि समाचार माध्यमको प्रसारण रोक्ने अधिकार कसैलाई छैन । निर्वाचनको घोषणा भएपछि २०७३ चैत १ गते आयोगका पदाधिकारीसँग यस पङ्क्तिकारले भेट्दा निर्वाचनको मिति घोषणा भए पनि निर्वाचन हुन्छ भन्नेमा उहाँहरू विश्वस्त हुनुहुन्थेन तर चैत ६ गते आयोगले विशेष पत्रकार सम्मेलन गरी मिडियालाई निर्वाचनको पक्षमा सहयोग गर्न आग्रह गर्‍यो । त्यसपछि मिडियाले दलहरूलाई निर्वाचनमा जान प्रेरित गरे । त्यति मात्र होइन निर्वाचनको क्रममा दलहरूबाट आचारसंहिता उल्लङ्घन गरेको समाचार प्रकाशन/प्रसारण गरेर आयोगलाई पूरा सहयोग गरे ।

७. सामाजिक सञ्जालको सदुपयोग

२१ औं शताब्दीको उर्लदो सञ्चार सागर बनेको नै सामाजिक सञ्जाल हो । यसमा नपस्दा पनि सुख छैन, पस्दा पनि सुख छैन । २०६४ र २०७० को संविधानसभा निर्वाचनभन्दा २०७४ निर्वाचनमा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग व्यापक भयो । २०७६ को उपनिर्वाचनमा आयोग आफैँले सामाजिक सञ्जालको प्रयोगलाई बढावा दियो । यो यस्तो सञ्चार प्रक्रिया हो जसलाई कसैले रोक्न सक्ने अवस्था छैन । चीनमा फेसबुक, गुगलजस्ता सामाजिक सञ्जाल चलाउन प्रतिबन्ध छ तर नेपालीहरू त्यहाँ जाँदा चलाएर नै सञ्चार सम्पर्क कायम गर्छन् । यसको अर्थ सामाजिक सञ्जाल भौगोलिक सीमामा कैद छैन । कावा खान उडेको चराजस्तै मानिस आफ्ना विचार राख्न स्वतन्त्र छन् । खाली उनीहरूलाई लोकतन्त्रको पक्षमा सहयोगका लागि अपील गर्न सकिन्छ । आयोग आफ्नो मर्यादामा रह्यो भने आचारसंहिता कसले उल्लङ्घन गरे भनेर मिडियाले नै सार्वजनिक गर्छन् । आयोगले सामाजिक सञ्जालको सदुपयोग कसरी गर्ने र दुरुपयोग हुनबाट कसरी रोक्ने विषयमा विज्ञहरूबाट राय सुझाव लिएर निर्वाचन आचारसंहिता परिमार्जन गर्नुको विकल्प छैन । निर्वाचन प्रचार-प्रसारका लागि सामाजिक सञ्जालको विकल्प पनि छैन र सबभन्दा सस्तो माध्यम पनि यही हो । अहिले मोबाइल पत्रकारिता (मोजो जर्नालिज्म) र भीडबाट आउने सूचनाको प्रयोग (क्राउडेड सोर्स) को प्रयोग सञ्चार माध्यमले गर्न थालेका छन् । मतदाता शिक्षाको सर्वोत्कृष्ट माध्यम भनेका नै अब सामाजिक सञ्जाल हुन् । 'एकबाट धेरै, धेरैबाट भन् धेरै (वान टु मेनी, मेनी टु मेनी)' अवधारणालाई अबको दुनियाँमा कसैले रोक्न सक्दैन, रोक्न खोज्नेहरू आफैँ ढल्छन् । सामाजिक सञ्जालहरू आगो हुन्, सदुपयोग गरे मीठो सूचनाको मह चाख्न पाइन्छ, दुरुपयोग गरे दुष्परिणाम आउन सक्छ, कसरी चलाउने मानिसकै हातमा छ । तसर्थ यसको सदुपयोग गर्न नागरिक चेतना जरुरी छ ।

७. सुधारका क्षेत्र तथा सुझावहरू

राजनीतिक दलमा आन्तरिक लोकतन्त्रको अभ्यास कमजोर छ । संविधान र कानूनले व्यवस्था गरेका समावेशी लोकतन्त्रका सवालमा दलहरू कमजोर छन् । जसरी निर्वाचनको क्रममा समावेशी पक्षलाई कडाइका साथ संविधानको पालना गराउन आयोगले बाध्य बनायो अब पनि दलभित्रको लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई सुदृढ बनाउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । दलको आर्थिक आयव्ययलाई नागरिकको सूचनाको हकसँग जोडेर औपचारिक रूपमै सार्वजनिक गर्न लगाउनु

राम्रो हुन्छ । दलको प्रमुख कार्यकारी प्रमुख वा उपप्रमुखमध्ये एक फरक लिङ्गको हुनुपर्नेतर्फ आयोगले जोड दिन सक्छ ।

- आयोगले सञ्चार संयन्त्रलाई चुस्त र प्रभावकारी बनाउन केन्द्रदेखि सातवटै प्रदेशमा संस्थागत संरचना बनाउन जरुरी छ । आयोगको जनतासँगको सहकार्यको प्रमुख माध्यम भनेकै आमसञ्चार माध्यम र राजनीतिक दल नै हुन् । संस्थागत अनुभव र आमसञ्चारको उच्च प्रयोगका लागि आयोगले स्थायी संरचना निर्माण गर्नु आवश्यक छ । आयोगमा रहेर छापा, रेडियो, टेलिभिजन र सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्थापनको पूर्वाधार तयार गरिनुपर्छ ।
- निर्वाचनको क्रममा गरिने आचारसंहिताको अनुगमनका लागि आयोग, सञ्चार मन्त्रालय, प्रेस काउन्सिल र सञ्चार अनुसन्धानकर्ताको सहभागितामा आयोगमै उच्चस्तरको संयन्त्र स्थापना गरिनुपर्ने । आफैले आम्दानीको स्रोत जुटाएर मिडिया अनुगमन गर्न चाहने विश्वविद्यालय, सञ्चार अनुसन्धान संस्थालाई आयोगले नीति बनाएर अनुसन्धानका लागि अनुमती दिनै पर्ने । यसले नेपालीपनको सञ्चार सिद्धान्तहरू विकास गर्न सजिलो हुने । कुनै निर्वाचनमा सञ्चार माध्यमले खेलेको भूमिका वा सञ्चार सामग्रीमा विद्यावारिधि वा शोध गर्न चाहेमा स्रोत जुटाएर प्रोत्साहित गर्नुपर्ने । लामो समयसम्म निर्वाचनको विट बनाएका समाचारदाता वा सञ्चारकर्मीलाई पुरस्कृत/सम्मान गर्ने परम्परा सुरु गर्नुपर्ने ।
- आयोगका काम कारवाहीमा मतदाताको ठूलो भरोसा हुने भएकाले आर्थिक कारोबारका विषयमा आयोगले आफ्नो साख, प्रतिष्ठालाई बचाउनका लागि खरिद प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउनु पर्ने ।
- आयोगमा कर्मचारी आउने र जाने क्रम निरन्तर कायम रहेकाले संस्थागत अनुभव क्षीण हुँदै जाने हुँदा लोकसेवा आयोगको परामर्श र संलग्नतामा आयोगले केही प्रतिशत कर्मचारीलाई आयोगमै स्थायी रूपमा रहने गरी स्थायी जनशक्तिको निर्माण गरिनुपर्ने ।
- लोकतन्त्रको अभ्यासलाई अझ सबल बनाउन मतदाता शिक्षालाई जोड दिइनुपर्ने ।

सन्दर्भ : सामग्री सूची

पुस्तक : नेपाली

- अर्याल, कुन्दन । २०७१ । मिडिया रिडर । काठमाडौं : विशेष संस्करणको प्रकाशक नेपाल पत्रकार महासंघ ।
- गौतम, भाष्कर । २०६५ । प्रेस स्वतन्त्रताको व्यावसायिक र राजनीतिक सन्दर्भ (मिडिया अध्ययन ३) । काठमाडौं : मार्टिन चौतरी ।
- दाहाल, काशिराज । २०७२ । निर्वाचन । काठमाडौं : निर्वाचन आयोग नेपाल ।

- देवकोटा : ग्रीष्मबहादुर । २०५९ । नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास । ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- (नियोक), राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति । २०६४ । संविधानसभा निर्वाचन २०६४, निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदन, काठमाडौं ।
- राई, लालदेउसा । २०७० । आमसञ्चारका सिद्धान्त एक परिचय । काठमाडौं : विवेकशील सिर्जनाशील प्रकाशन प्रा. लि. ।

पुस्तक : अङ्ग्रेजी

- Kharel, P. (2010), *A study of Journalism* (2nd edition) . kathmandu : Nepal Association of Media Educators (NAME).Leady, P.D. (1989), *Practical Research : Planning and Design*, Lodan, Collier Macmillan.
- Street, Johan (2001), *Mass Media, Politics & Democracy*, London : Palgrane.
- Yadav, Dr. Ayodhee prasad, B.S (2067), *Election Cost in Nepal* .
- MacQuail's, Denish, (2005), *Mass Communication Theory*, New Delhi: Vistaar Publications.
- MacQuail's, Denish, (2005), *MacQuail's Mass Communication Theory*, 6th edition, SAGE, Delhi Publications.
- Watson, James (2001), *Media Communication : An Introduction to Theory and Process*, 2nd ed. New York Palgrave.
- Wimmer, Roger D. and Doninick, Joseph R. (2003), *Mass media Resaerch : An Intriduction*, USA: Wadsworth/Thomason Learning.

वेबसाइट

- निर्वाचन आयोग, नेपाल <<http://www.election.gov.np>>
- राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (नियोक) <<http://www.neocnepal.org>>
- कानुन अन्वेषण तथा स्रोत विकास केन्द्र (सिलर्ड) <<http://www.celrrd.org>>
- लोकतन्त्र र निर्वाचन पर्यवेक्षण (ड्यू-नेपाल) <http://www.dewnepal.org.np>

मतदाता नामावली दर्ता, अद्यावधिक तथा सुधारका क्षेत्रहरू

राजेन्द्र शर्मा लौडारी*

पृष्ठभूमि

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा निर्वाचनको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । निर्वाचनलाई लोकतन्त्रको प्राण वा आधारशिला पनि भन्ने गरिन्छ । लोकतन्त्रको सफलता निर्वाचनमा हुने जनताको सहभागिता र जनप्रतिनिधिको जिम्मेवारी वहनमा निर्भर गर्दछ । लोकतन्त्र भनेको केवल यो शब्दलाई संविधानमा समाविष्ट गर्नु मात्र होइन बरु लोकतन्त्रका आधारभूत अन्तर्वस्तुहरू संविधानमा समावेश गरी संविधान बमोजिम लोकतान्त्रिक पद्धतिको विकास गर्नु हो । संवैधानिक लोकतन्त्रले विधिको शासन, नागरिक सर्वोच्चता, बहुलवादमा आधारित प्रतिस्पर्धी राजनैतिक व्यवस्था, आवधिक निर्वाचन, निर्वाचनमा प्राप्त जनादेश अनुसार राज्य सत्ताको सञ्चालनजस्ता पद्धति तथा मान्यतालाई आत्मसात् गर्दछ । लोकतन्त्रले संविधानको सर्वोच्चता, शक्तिको पृथकीकरण, शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रण, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका, प्रेस स्वतन्त्रताजस्ता सिद्धान्तहरूको अवलम्बन र शान्तिपूर्ण निर्वाचनको प्रक्रियाबाट सत्ता र सरकारको वैधता, निरन्तरता र फेरबदलजस्ता व्यवस्थालाई स्वीकार गर्दछ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट नै सत्ता र सरकारको परिवर्तन हुन्छ । यी माथिका तथ्यहरूलाई मनन गरी हेर्दा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन प्रणालीको के कति महत्त्व रहन्छ भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । अब यहाँ प्रश्न आउँछ, निर्वाचनलाई कसरी स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय बनाउने ?

निर्वाचनको विषयमा चर्चा गर्दा निर्वाचनको उपयुक्त प्रणालीको चयनका साथसाथै यसका विभिन्न चरणहरूका सम्बन्धमा पनि ध्यान दिनु उत्तिकै जरूरी देखिन्छ र यसलाई हामी निर्वाचन व्यवस्थापन पनि भन्ने गर्दछौं । निर्वाचन व्यवस्थापनका विषयमा भन्नुपर्दा यसलाई विभिन्न चरणहरूमा विभाजन गरिन्छ । मोटामोटी रूपमा निर्वाचनका चरणहरूलाई निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपश्चात् गरी तीन चरणमा विभाजन गरेको पाइन्छ । निर्वाचनलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय बनाउन यसका विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न पूर्वाधारहरू आवश्यक पर्दछन् । निर्वाचनको पहिलो र महत्त्वपूर्ण चरणको रूपमा मतदाता नामावली दर्ता तथा सङ्कलनलाई लिने गरिन्छ । मतदाता नामावलीबिना हामी निर्वाचनको परिकल्पना पनि गर्न सक्दैनौं । अझ स्पष्ट शब्दमा भन्दा मतदाता नामावली पनि पूर्ण, वैज्ञानिक र अद्यावधिक हुनुपर्छ । यस्तो मतदाता नामावली सङ्कलन, रुजु, दाबीविरोध, प्रकाशन लगायतका प्रक्रियाहरू पूरा गरी वैधानिक र सर्वस्वीकार्य रूपमा तयार गरिएको हुनुपर्छ । प्रस्तुत लेखमा मतदाता नामावलीका सैद्धान्तिक पक्षहरू, यसको आवश्यकता र महत्त्वका अतिरिक्त नेपालमा हाल मतदाता नामावली सङ्कलनसम्बन्धी प्रचलित व्यवस्था र कानुनी प्रावधानहरू एवं यसलाई भविष्यमा अझ बढी सुधार गरी प्रभावकारी बनाउन चाल्नु पर्ने कदमहरूको बारेमा सुझावहरू प्रस्तुत गरिनेछ ।

* पूर्व सहसचिव, निर्वाचन आयोग

मतदाता नामावलीको अर्थ तथा परिभाषा

सामान्य रूपमा भन्दा निर्वाचनमा मतदान गर्न तयार गरिएको योग्य मतदाताहरूको विवरणहरूको सूची नै मतदाता नामावली हो । अंग्रेजीमा यसलाई Voter Registration, Electoral Registration वा Electoral Roll पनि भन्ने गरिन्छ । मतदाता नामावली तयार गर्दा यस्ता व्यक्तिहरूको नाम थर लगायत अन्य सबै आवश्यक विवरणहरू समेत सङ्कलन गरिन्छ । मतदाता नामावलीलाई अझ प्रष्ट पार्न यसका केही परिभाषाहरू उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक होला ।

Collins Dictionary ले मतदाता नामावलीलाई यस प्रकार परिभाषित गरेको छ, “An electoral register is an official list of all the people who have the right to vote in an election.”

यसैगरी Wikipedia.org का अनुसार “Voter registration is the requirement in some democracies for citizens and residents to check in with some central registry specially for the purpose of being allowed to vote in election”

Cornwall Council का अनुसार “ The electoral register,also known as the electoral roll, is a list of everyone who is entitled to vote “.

नेपालको सन्दर्भमा मतदाता नामावली ऐन, २०७३ को दफा २ को खण्ड (भ) मा “मतदाता भन्नाले सोही ऐनको दफा ३ बमोजिम योग्यता पुगी मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भएको व्यक्ति सम्भन्धुपर्छ” भनिएको छ, भने ऐनको दफा ४ मा मतदाता नामावली सङ्कलनसम्बन्धी विविध विषयमा उल्लेख गरिएको छ ।

यी विभिन्न परिभाषाहरूलाई अध्ययन गर्दा मतदाता नामावली भन्नाले निम्न बुझ्नुपर्छ,

- (१) निर्वाचनमा मतदान गर्न योग्य मतदाताहरूको नामावली,
- (२) यस्ता मतदाताहरूको योग्यता कानून बमोजिम हुने,
- (३) यस्तो नामावलीमा मतदाताको नामको अतिरिक्त अन्य आवश्यक विवरणहरू सङ्कलन गरिने ।

उपर्युक्त सबै विषयहरूलाई विश्लेषण गरी हेर्दा मतदाता नामावली निम्न उद्देश्य परिपूर्तिको लागि तयार गरिन्छ,

- (१) मतदानको लागि योग्य व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने,
- (२) मतदाता नामावलीसम्बन्धी विवरणहरूलाई शुद्ध, भरपर्दो र त्रुटिरहित बनाउने,
- (३) निर्वाचनलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय रूपमा सम्पन्न गर्ने ।

मतदाता नामावलीको आवश्यकता र महत्त्व

निर्वाचन व्यवस्थापनका विविध गतिविधिहरूमध्ये मतदाता नामावली सङ्कलन कार्य अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कार्य हो । यसका साथसाथै यो काम अति संवेदनशील, खर्चिलो, भ्रष्टाचारी र बढी समय लाग्ने समेत हुन्छ । मतदाता नामावलीमा त्रुटि भएमा सम्पूर्ण निर्वाचन प्रक्रियामा नै असर पुग्ने भएकोले मतदाता नामावली सङ्कलन कार्य बडो सावधानीपूर्वक सञ्चालन गरिनु पर्दछ । निर्वाचनमा कोही पनि नछुट्नु र कोही पनि नदोहोरिउनु भन्ने कुरालाई मध्यनजर गरी

अवधिसम्म पर्खनु पर्दछ । फोटोसहितको मतदाता नामावली शुरू हुनु अधिसम्म नेपालमा पनि यस्तै व्यवस्था थियो । तर हाल निरन्तर रूपमा मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता कार्य हुने व्यवस्था छ ।

केही देशहरूले त निर्वाचनको ठीक अगाडि मात्र मतदाता नामावलीमा नाम दर्ताको अवसर दिने व्यवस्था पनि छ । तर, हिजोआज अन्य कतिपय देशहरूले मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता कार्यक्रमलाई सदैव खुला राखी निरन्तर दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था गरेका छन् । निर्वाचन आयोगले तोकेको विधि र प्रक्रिया पूरा गरेपछि, जुनसुकै अवधिमा पनि नाम दर्ता गर्न सकिन्छ । यसलाई निरन्तर दर्ता (Continuous Registration) भनिन्छ ।

(३) नागरिक अभिलेख दर्ता तथा मतदाता नामावली दर्ता

विश्वका धेरै देशहरूमा मतदाता नामावली दर्ता गर्ने कार्य त्यहाँको निर्वाचन सञ्चालन गर्ने निकायबाट नै हुने गर्दछ । त्यस्ता निकायहरूले उल्लिखित कुनै तरिकाले मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्ने गर्दछन् । तर, आजभोलि विकसित तथा प्रविधिसम्पन्न देशहरूमा नागरिक अभिलेख दर्ता गर्ने स्थानीय प्रशासनिक कार्यालयहरूले दर्ता गरेको नागरिकको अभिलेखलाई त्यहाँको निर्वाचन गर्ने निकायले समेत प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यस्तो विधि अवलम्बन गरेका देशहरूमा शुरूमा स्थानीय अभिलेख दर्ता निकायले सबै नागरिकको अभिलेख दर्ता गर्दछ र पछि निर्वाचन गर्ने निकायले सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी आफ्नो लागि आवश्यक तथ्यांक प्राप्त गरी मतदाता नामावली तयार गर्दछन् । तर, यसको लागि यी दुवै निकाय बीच सूचना प्रविधिको नेटवर्क स्थापित हुनुपर्छ र दुवै निकायलाई आवश्यक सबै तथ्यांक शुरूवातमा नै सङ्कलन गर्नुपर्छ । शुरूमा फोटोसहितको मतदाता नामावली तयार गर्दा नेपालको निर्वाचन आयोगले पनि गृह मन्त्रालय अन्तर्गतको राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन कार्यालयसँग समन्वय गरी खर्च र तथ्यांक दुवैले बाँड्ने गरी काम अधि बढाएको थियो र यस सम्वन्धमा गृह मन्त्रालय र आयोगबीच पटकपटक छलफल पनि भएका थिए । यसरी विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय स्थापित गरी सबैलाई उपयोगी हुने गरी विवरणहरू सङ्कलन गरिनुलाई सबैभन्दा उपयुक्त, आधुनिक र समसामयिक विधि मान्न सकिन्छ । यसबाट एकातिर समयको बचत र सरकारी खर्चमा कमी आउँछ भने अर्कोतिर विभिन्न निकायहरूबीच आपसी सहयोग र समन्वयको विकास हुन्छ ।

मतदाता नामावली दर्ता तथा अद्यावधिक

नेपालको सन्दर्भमा मतदाता नामावली दर्ता गर्ने कार्य विगतदेखि नै निर्वाचन आयोगले गर्दै आएको छ । जतिवेला जिल्लाहरूमा निर्वाचन कार्यालयहरू स्थापना भएको थिएन त्यतिवेला आयोगले यो कार्य जिल्ला स्थित अन्य कार्यालयहरू जस्तै जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा स्थानीय निकायहरूमा फर्त गराउने गर्दथ्यो । पछि, जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको स्थापना भएपछि आयोगले यो कार्य मातहत कार्यालयबाट गर्ने गरेको छ । शुरूमा मतदाता नामावली दर्ता गर्न आयोगले समय समयमा निश्चित अवधि तोकी सोही अवधिभित्र मात्र यो कार्य गराउँदै आएकोमा फोटोसहितको मतदाता नामावलीको प्रारम्भपछि, चाहिँ निरन्तर दर्ता गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । मतदाता नामावली सङ्कलनमा प्रभावकारिताको साथसाथै विवरणमा पूर्ण शुद्धताको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले वर्तमान समयमा आयोगले मतदाता नामावली सङ्कलन कार्य जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र तोकिएका इलाका प्रशासन

कार्यालय मार्फत गराउँदै आएको छ । अझै पनि सबै स्थानीय नगरपालिकाका वडा र गाउँपालिकाहरूमा सबै योग्य मतदाताहरूले सहज रूपमा नामावली दर्ता गर्न सक्ने अवस्था बनेको छैन । मतदाता नामावलीलाई पूर्णरूपमा शुद्ध र त्रुटिरहित बनाई यसको निरन्तर दर्ता हुने व्यवस्था गरी अद्यावधिक बनाउँदै लैजाने उद्देश्यले आयोगले वि.सं. २०६६ सालदेखि फोटोसहितको मतदाता नामावली सङ्कलन कार्यको शुरुवात गर्‍यो । यसमा नामावली दर्ता गरिने व्यक्तिको सबै विवरणहरू, फोटो र औंठाछाप समेत लिइने हुँदा यो धेरै शुद्ध र भरपर्दो मानिएको छ । आयोगले सबै योग्य मतदाताहरूको फोटोसहितको नामावली तयार गरी अद्यावधिक गर्दै आएको छ । फोटोसहितको मतदाता नामावलीमा मतदाताको नाम नदोहोरिने, मतदाताको तस्वीर (फोटो) भएकोले मतदाताको पहिचान गर्न सहज हुने, मतदाताको नामावली एक ठाउँमा मात्र रहने र त्रुटि हुने संभावना कम हुनाले बढी शुद्ध एवं भरपर्दो मानिएको छ । यसैगरी डिजिटल रूपमा विवरणहरू सङ्कलन गरिने हुँदा यसको अभिलेखीकरण, डाटा स्थानान्तरण र आवश्यकता अनुसार नामावलीमा सुधार गर्न समेत सहयोग पुगेको छ । यही फोटोसहितको मतदाता नामावलीको आधारमा आयोगले अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०७०, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिसकेको छ । वर्तमान अवस्थामा मतदाता नामावली दर्ता र अद्यावधिक बनाउन आयोगले निम्नलिखित कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

- (१) निरन्तर दर्ता तथा अद्यावधिक कार्यक्रम,
- (२) दावी विरोध सहितको विशेष दर्ता र अद्यावधिक कार्यक्रम,
- (३) जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र इलाका प्रशासन कार्यालयमा दर्तास्थलको व्यवस्था,
- (४) घुम्ती शिविरमा दर्ता गर्ने व्यवस्था,
- (५) ODR (Out District Registration) को व्यवस्था, (हाल यो व्यवस्था कार्यान्वयनमा छैन । तथापि आवश्यकता अनुसार आयोगले लागू गर्न भने सक्नेछ ।)
- (६) जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा निरन्तर त्रुटि सच्याउने व्यवस्था,
- (७) मतदाता शिक्षा एवं सचेतना कार्यक्रम,

मतदाता नामावलीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानले निर्वाचन आयोगलाई एउटा स्वतन्त्र संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापना गरेको छ । संविधानको भाग २४ अन्तर्गत निर्वाचन आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा २४५ मा आयोगको गठन, धारा २४६ मा काम, कर्तव्य र अधिकार, धारा २४७ मा निर्वाचनसम्बन्धी काम सबै तहका सरकार र निकायहरूले आयोगलाई सहयोग गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यो संविधान र प्रचलित संघीय कानूनको अधीनमा रही निर्वाचन आयोगलाई राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य एवं स्थानीय तहका सबै प्रतिनिधिहरूको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने कार्य सुम्पेको छ । यसैगरी सबै तहका निर्वाचनको प्रयोजनको लागि मतदाताको नामावली तयार गर्ने कार्य पनि आयोगले नै गर्ने गरी तोकिएको छ ।

मतदाता नामावली ऐन, २०७३ अनुसार आयोगले आफ्नो प्रत्यक्ष रेखदेख, नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण र निर्देशनमा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्दै आएको छ । आयोगले नेपाल

राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्ने कार्यक्रमहरू सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउने गरेको छ । यस्तो कार्यक्रम आयोगले एकैपटक वा पटक पटक वा एकै समयमा वा छुट्टाछुट्टै समयमा हुने गरी तोक्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी नामावली सङ्कलन गर्दा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको अतिरिक्त जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा वा अन्य आवश्यक प्रमाण माग गर्नसक्ने व्यवस्था छ । सोही प्रमाणको आधारमा नेपाली नागरिकलाई मात्र योग्य मतदाताको रूपमा दर्ता गर्ने गर्दछ । संकलित मतदाता नामावली प्रचलित कानूनबमोजिम सर्वसाधारणको जानकारीको लागि प्रकाशित गरिन्छ । यस्तो नामावलीमा कुनै गल्ती वा त्रुटि भएमा सम्बन्धित मतदाताले सो सँच्याउन निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था ऐनमा छ । साथै कसैको विवाह, मृत्यु आदिबाट वा दोहोरो नाम दर्ता भएको कारणबाट नाम हटाउनु पर्ने भएमा पनि आयोगलाई जानकारी गराई हटाउन सकिन्छ । यसरी संकलित नामावलीलाई अन्तिम रूप प्रदान गर्नुअघि संकलित नामावली सही भएको वा नभएको वा यसमा कसैको दाबी विरोध भए दाबी विरोध दिन, संशोधन गर्न अन्तिम नामावली प्रकाशित गरिन्छ । नाम दर्ता अधिकारीले पठाएको अन्तिम मतदाता नामावलीमा आयोगले सारभूत त्रुटि देखेमा सो सुधार गर्न आयोगले नाम दर्ता अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्नेछ र सो बमोजिम नाम दर्ता अधिकारीले आवश्यक सुधार गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ ।

मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक र त्रुटि आदि सुधार गर्नको लागि कानुनी प्रक्रिया र संकलित नामावली कसैबाट दुरुपयोग गरेमा, विवरणहरू ढाँटेमा, नोक्सान गरेमा, गोप्यता भंग गरेमा, स्वीकृति नलिई प्रयोग गरेमा प्रचलित कानूनबमोजिम कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था मतदाता नामावली ऐनले गरेको छ । कुनै गैरनेपाली नागरिकले नेपाली नागरिक हुँ भनी ढाँटी मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराएमा, मतदाता नामावली तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक विवरणहरू सङ्कलन गर्दा कसैले आफ्नो नाम, थर, वतन, उमेर वा अन्य विवरण ढाँटी नाम दर्ता गरेमा वा दर्ता गराउनको लागि दरखास्त दिएमा वा त्यसरी ढाँटी विरोधपत्र दिएमा, मतदाता नामावलीमा जानी बुझी कसैले कुनै व्यहोरा थपेमा, केरमेट गरेमा, सँच्याएमा वा कुनै किसिमले बिगारेमा, नोक्सान पारेमा वा नष्ट गरेमा, मतदाता नामावली तयार गर्ने सिलसिलामा खटिएका कर्मचारीहरूलाई कसैले कुनै किसिमको डर, धम्की वा प्रलोभन दिएमा वा बल प्रयोग गरी आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नबाट विचलित गराएमा, गोप्य राख्नुपर्ने कागजात वा विवरणहरूको गोप्यता भंग गरेमा, आयोगले सङ्कलन गरेको मतदाताको नाम, थर, वतन, ठेगाना, फोटो र अन्य विवरण अनधिकृत रूपमा प्रकाशन गरेमा वा वितरण गरेमा वा जानी जानी दुरुपयोग गरेमा, नेपाल सरकारद्वारा सम्पादन हुने विभिन्न कार्यक्रम र आयोगले स्वीकृति दिएको प्रयोजन बाहेक अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग गरेमा वा वितरण गरेमा वा जानी जानी दुरुपयोग गरेमा प्रचलित कानून बमोजिम कसूर गरेको मानिने छ । यस्तो कसूर गरेमा जरिवाना वा कैद वा दुवै सजाय हुन्छ । यसैगरी कुनै व्यक्तिको नाम बदनियत पूर्वक समावेश नगर्ने वा समावेश नगर्नु पर्ने व्यक्तिको नाम बदनियतपूर्वक समावेश गर्ने वा अन्तिम मतदाता नामावलीमा बदनियतपूर्वक थपघट वा हेरफेर गर्ने गराउने नाम दर्ता अधिकारी, नाम सङ्कलनकर्ता वा निर्वाचनमा संलग्न अन्य कर्मचारीलाई आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम विभागीय कार्यवाही गर्न सक्ने र यस्तो मुद्दा नेपाल सरकारवादी भई दायर गरिने र मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकीकात सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला निर्वाचन अधिकारीले गर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

मतदाता नामावलीलाई प्रभावकारी, स्वच्छ र त्रुटिरहित बनाउन गर्नुपर्ने सुधारहरू

लोकतन्त्रमा जनताको अभिमत मापन गर्ने माध्यम निर्वाचन हो र निर्वाचनको मूल आधार मतदाता नामावली हो । मतदाता नामावलीबिना न निर्वाचन गर्न सकिन्छ, न त नागरिकले आफ्नो मताधिकारको सही उपयोग नै गर्न पाउँछन् । तसर्थ मतदाता नामावली जति स्वच्छ, र त्रुटिरहित बन्छ, त्यसबाट गरिएको निर्वाचन त्यति नै स्वतन्त्र र प्रभावकारी भई लोकतन्त्र अझ सबल र सुदृढ हुन्छ । मतदाता नामावलीलाई व्यवस्थित बनाउन मतदाता नामावली ऐन नियमहरूमा निरन्तर समसामयिक सुधार गर्दै लैजानु पर्दछ । स्वच्छ, र त्रुटिरहित मतदाता नामावलीको आधारमा आम नागरिकलाई मताधिकार प्रयोग गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । नेपालको सन्दर्भमा विगत लामो समयदेखि विभिन्न तरिकाले मतदाता नामावली सङ्कलन र दर्ता गरिँदै आएको छ । विगतमा निर्वाचन आयोग आफैँले, मातहत कार्यालय वा अन्य सरकारी र स्थानीय निकायहरूको सहयोगमा पटके रूपमा मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गरिँदै आएकोमा यसमा महत्त्वपूर्ण सुधार गरी नामावलीलाई प्रभावकारी बनाउन वि.सं २०६६ सालदेखि फोटोसहितको मतदाता नामावलीको शुरूवात गरियो । फोटोसहितको मतदाता नामावली तयार गर्दा मतदाताको फोटो र औँठाको बायोमेट्रिक छापको साथै निजको सबै व्यक्तिगत विवरणहरू लिइन्छ । फोटोसहितको मतदाता नामावली तयार गर्दा यसको शुद्धता र प्रभावकारितामा बढी जोड दिइएको छ । फोटोसहितको मतदाता नामावलीमा मतदाताको फोटो पनि हुने र बायोमेट्रिक औँठाछाप पनि हुने भएकोले यसबाट मतदाताको नाम एकभन्दा बढी ठाउँमा हुने सम्भावना रहँदैन । साथै बसाइँ सराइ, विवाह, मृत्यु वा अन्य कुनै कारणले मतदाताको नाम एक मतदान क्षेत्रबाट अर्को क्षेत्रमा सार्नु पर्ने भएमा वा हटाउनु पर्ने भएमा पनि सहजतापूर्वक सो गर्न सकिन्छ । फोटोसहितको मतदाता नामावली सङ्कलन कार्यक्रम शुरुगर्दा केही ठाउँमा विभिन्न राजनीतिक समूह र दलहरूबाट सानोतिनो अवरोध पैदा भए तापनि हाल यो सबैको लागि मान्य र भरपर्दो भएको छ । निर्वाचन आयोगले अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०७०, प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ र स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ यही मतदाता नामावलीको आधारमा सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिसकेको छ । यो मतदाता नामावली अघिल्लो मतदाता नामावलीको तुलनामा धेरै स्वच्छ, त्रुटिरहित र भरपर्दो भए तापनि यसमा पनि क्रमिक सुधार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । जनताको अपेक्षा, प्रविधिको विकास एवं समयको परिवर्तन संगसंगै यसमा निरन्तर सुधारका ठाउँ र क्षेत्रहरू प्रशस्त रहेका छन् । मतदाता नामावलीलाई अझ स्वच्छ, त्रुटिरहित, भरपर्दो र सबैको सहज पहुँचयोग्य बनाउन यसमा गर्नुपर्ने सुधारहरू यस प्रकार छन् :

(१) मतदाता नामावली सङ्कलन कार्यक्रमको निरन्तरता

मतदाता नामावली सङ्कलन कार्य कतिपय देशहरूमा निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ भने अन्य देशहरूमा निर्वाचन आयोगले तोकेको निश्चित अवधिमा मात्र यो कार्यक्रम सञ्चालित हुन्छ । नेपालमा पनि विगतमा आयोगले कुनै निश्चित अवधि तोकी सोही अवधिमा मात्र नामावली दर्ता गर्ने प्रचलन रहेकोमा फोटोसहितको मतदाता नामावली शुरू भएपछि यसलाई निरन्तरता दिइएको छ अर्थात् निर्वाचन घोषणा भई सो निर्वाचन सम्पन्न भइनसकेको सीमित अवधिबाहेक अन्य समयमा मतदाता नामावली दर्तालाई खुल्ला गरिएको छ । नेपालको भौगोलिक अवस्था, साधन स्रोतको उपलब्धता, जनशक्तिको परिचालन, समयको सीमितता र अन्य कतिपय कारणहरूले गर्दा तोकिएको सीमित अवधिमा मतदाताहरूले चाहँदा चाहँदै पनि नाम दर्ता गर्न

छुट हुन सक्छ । यस्तो भएमा योग्य मतदाताहरू पनि मतदान गर्नबाट बञ्चित हुन सक्छन् । मतदाता नामावली सङ्कलन कार्यक्रमलाई सदैव निरन्तर गरिएको खण्डमा मतदाताले फुर्सदको समयमा नामावली दर्ता गर्ने तथा सही रूपमा आफ्नो नामावली दर्ता भए वा नभएको कुरा यकिन गरी आवश्यकतानुसार समयमा सुधार गर्न समेत सक्दछन् ।

(२) राजनीतिक दल र तिनका भातृ संगठनहरूबीच समन्वय

निर्वाचन राजनीतिक दलहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय हो । मतदाता नामावली तथा निर्वाचनसँग सम्बन्धित प्रत्येक कार्यमा राजनीतिक दल, दलका भातृ संगठनहरूसँग केन्द्रदेखि जिल्ला र गाउँस्तरसम्म समन्वय एवं सहकार्य गर्नु ज़रूरी छ । यसो हुन सकेमा मतदाता नामावली सङ्कलनमा सहजता हुने र नामावली दर्ता गराउन नागरिकको सहभागिता समेत वृद्धि हुन जान्छ । यसको अलावा मतदाता नामावलीमा नाम छुटेका व्यक्तिहरूको नाम थप गर्न तथा दोहोरो नाम भएकाहरूको नाम हटाई मतदाता नामावलीलाई बढी शुद्ध र त्रुटिरहित बनाउन सहयोग समेत पुग्दछ ।

(३) विभिन्न सरकारी निकाय र सरोकारवालाहरूसँग समन्वय र सहकार्य

मतदाता नामावली सङ्कलन कार्य संवेदनशील, जटिल र बढी समय लाग्ने काम हो । आयोगले सरकारका विभिन्न निकायहरू, मन्त्रालय, विभाग, जिल्ला, इलाका र सेवा कार्यालयहरू, स्थानीय नगरपालिका र गाउँपालिकाहरूसँग सहयोग र समन्वय गर्नु पर्दछ । यसो हुन सकेमा एकातिर नामावली सङ्कलन कम खर्चिलो र छिटो छरितो हुन्छ भने अर्कोतिर सरोकारवालाबाट यसमा स्वामित्व बोध हुन गई निर्वाचनमा सहभागिता वृद्धि हुन जान्छ ।

(४) जनशक्ति विकास र परिचालन

निर्वाचन आयोग, नेपालले विगतदेखि मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्दै आएको छ । फोटोसहितको मतदाता नामावली सङ्कलन गर्दा मतदाताहरूको विस्तृत विवरण, फोटो र औँठाको बायोमेट्रिक छाप समेत लिनुपर्ने हुँदा सो कार्य सम्पन्न गर्न तालीम प्राप्त दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । यसमा कार्यरत कर्मचारीहरू आफ्नो काममा निपूण तथा क्षमतावान् नभएमा वा कामको संवेदनशीलता र महत्त्वप्रति अनभिज्ञ भएमा सम्पूर्ण मतदाता नामावली सङ्कलनमा नै त्रुटि पुग्न सक्छ र अन्ततः सम्पूर्ण निर्वाचन प्रक्रियाप्रति नै प्रश्न उठ्न सक्छ । यसर्थ निर्वाचन आयोगले कार्यरत जनशक्तिलाई सदैव उच्च प्राथमिकता दिई उनीहरूलाई नियमित रूपमा स्वदेशी वा विदेशी प्रशिक्षण प्रदान गरी सही कामको लागि सही कर्मचारी परिचालन गर्नु पर्दछ ।

(५) प्रभावकारी मतदाता शिक्षाको सञ्चालन

मतदाता नामावली सङ्कलन एवं समग्र निर्वाचन प्रक्रियाको सञ्चालन र प्रभावकारितामा मतदाता शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । मतदाता नामावली सङ्कलनमा बढीभन्दा बढी मतदाताको सहयोग र सहभागिता जुटाउन मतदाता शिक्षालाई निरन्तरता दिनु पर्दछ । निर्वाचनका सबै चरणहरूमा मतदाता शिक्षाको आवश्यकता पर्ने भए तापनि मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्ने काममा यसको भूमिका अहं रहन्छ, किनभने मतदाता नामावलीमा जति बढी नामावली सङ्कलन गर्न सकिन्छ, र मतदाता नामावलीलाई जति बढी स्वच्छ र त्रुटिरहित बनाउन सकिन्छ, निर्वाचन त्यति नै बढी स्वतन्त्र र सहभागितामूलक हुन गई समग्र

निर्वाचनमा मतदाताको प्रतिशत (Voters turnout) मा बढोत्तरी भई लोकतन्त्र अझ बढी मजबुत हुँदै जान्छ ।

(६) नागरिक दर्ता (Civil Registry) र मतदाता नामावली दर्तालाई एकीकृत गर्ने

मतदाता नामावली सङ्कलन निरन्तर गर्नु पर्ने काम हो । यो काम खर्चिलो हुनुका साथै बढी समय लाग्ने काम पनि हो । विश्वका कतिपय देशहरूमा निर्वाचन आयोग आफैँले प्रत्यक्ष रूपमा मतदाता नामावली सङ्कलन नगरी स्थानीय नागरिक दर्ता अथवा पञ्जिकाधिकारीसँग सहकार्य गरी उनीहरूले दर्ता गरेको नामावली प्रयोग गरी मतदाता नामावली तयार गर्दछन् । नेपालको सन्दर्भमा पनि यो लागू गर्न सकेमा मतदाता नामावली सङ्कलनमा छिटोछरितो, कम खर्चिलो र बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । यसको लागि निर्वाचन आयोगले सम्बन्धित निकायहरूसँग छलफल गरी उनीहरूले नागरिक दर्ता गर्ने प्रारम्भिक चरणमा नै निर्वाचन आयोगलाई समेत आवश्यक पर्ने सबै विवरणहरू सङ्कलन गराई सोही विवरणहरू प्रयोग गरी मतदाता नामावली तयार गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

(७) नवीनतम सूचना प्रविधिको अवलम्बन गर्ने

वर्तमान समयलाई सूचना र प्रविधिको युग पनि भनिन्छ । सूचना प्रविधिको अभूतपूर्व विकासले गर्दा हिजोसम्म असम्भव मानिएका कामहरू सम्भव भएका छन् । विभिन्न देशहरूले आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी अनलाइन सेवाद्वारा मतदाता नामावली दर्ता गर्ने र निर्वाचनमा मत खसाल्ने व्यवस्था समेत मिलाएका छन् । नेपालको सन्दर्भमा पनि नवीनतम सूचना प्रविधि अवलम्बन गरी भविष्यमा यी कार्यहरू क्रमशः अघि बढाउन उपयुक्त देखिन्छ ।

(८) सूचना र सञ्चार माध्यमहरूसँग सहयोग र सहकार्य

आजभोलि सञ्चार जगतको भूमिका दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ । यसैले हिजोआज सञ्चार जगत्लाई राज्यको चौथो अङ्ग पनि भनिन्छ । वर्तमान विश्वमा सञ्चार माध्यमबाट एक ठाउँमा प्रसारण भएका सूचनाहरू तत्कालै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा पुग्ने प्रविधिको विकास भएको छ । मतदाता नामावली सङ्कलन गर्दा सञ्चार माध्यमहरूसँग सहयोगको आदान प्रदान गर्न सकेमा मतदाता नामावली सङ्कलन सहज र छिटोछरितो मात्र नभई मतदाताको सहभागितामा समेत वृद्धि हुन्छ ।

(९) विदेशमा रहेका नेपालीहरूको नामावली दर्ता गर्ने

हिजोआज अध्ययन, प्रशिक्षण वा रोजगारीको सिलसिलामा लाखौं नेपालीहरू विदेशमा छन् र विदेश जाने क्रम दिनहुँ बढिरहेको छ । तर, निर्वाचन आयोगले विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मतदाता नामावली सङ्कलन गरी उनीहरूलाई मतदानमा सहभागी गराउन सकेको छैन । यसैले ठूलो संख्यामा युवा मतदाताहरू मतदानबाट वञ्चित रहेका छन् । मतदाता नामावलीमा सुधार गर्नको लागि सर्वप्रथम विदेशमा रहेका योग्य मतदाताको नामावली सङ्कलन गर्नु जरूरी छ । सबै देशहरूमा एकैपटक शुरू गर्न नसके पनि पहिलो चरणमा कमसेकम विदेशमा धेरै संख्यामा नेपालीहरू बसेका र नेपाली कुटनीतिक आयोगहरू र श्रमसहचारी रहेका देशहरूमा ती निकायहरू मार्फत मतदाता नामावली सङ्कलन कार्यको शुरूवात गर्न सकेमा निर्वाचनको क्षेत्रमा ठूलो उपलब्धि हुनेछ ।

(१०) अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन र अन्य दातृनिकायहरूसँग सहयोग आदान प्रदान गर्ने

आजभोलि विभिन्न देशहरू बीच आपसी सहयोगको विकास र विस्तार बढिरहेको छ । सूचना र सञ्चार क्षेत्रमा भइरहेको चामत्कारिक विकासले गर्दा यसमा थप सहजता भएको छ । विश्वका कुनै पनि देश र क्षेत्रमा भएको प्रगति, विकास र उपलब्धिहरू सजिलैसँग एकआपसमा आदान प्रदान गर्न सकिने सुविधा उपलब्ध छ । विश्वका अन्य विकसित देशहरूले निर्वाचनका क्षेत्रमा हासिल गरेका उपलब्धि र विकास गरेका असल अभ्यासहरूलाई आयोगले पनि आपसी सहयोग आदान प्रदानको माध्यमबाट नेपालमा पनि अवलम्बन गर्नुपर्छ । हुन त आयोगले धेरै अधिदेखि अन्य देशका निर्वाचन निकायहरू एवं अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूसँग निर्वाचनको क्षेत्रमा आपसी सहयोगको आदान प्रदान गर्दै आएको छ, तर यसलाई आगामी दिनहरूमा अझै विकास र विस्तार गरी मतदाता नामावली सङ्कलन लगायत निर्वाचनका सबै क्षेत्रहरूमा अनुसरण गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

निर्वाचनको मूल आधार मतदाता नामावली हो । मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भएपछि मात्र मतदाताहरूले आफ्नो मताधिकार प्रयोग गर्न पाउँछन् । निर्वाचन आयोगले सबै योग्य मतदाताको नामावली सङ्कलन गरी मताधिकार प्रदान गराउँदै आएको छ । मतदानमा कोही पनि नछुट्टुन् र कोही पनि नदोहोरिऊन् भन्ने अभिप्रायले आयोगले हरसम्भव प्रयत्न गरी मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्दै आएको छ । यो कार्यको मूल जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगको भए तापनि यसमा सबै नेपाली नागरिक, राजनीतिक दल, सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था र सञ्चार माध्यमको भूमिका उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ । सबै योग्य नेपाली नागरिकलाई मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरी मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्दै समय समयमा त्यसमा रहेका त्रुटिहरू सुधार गरी मतदान गराउन सकेमा निष्पक्ष, स्वतन्त्र र सर्वस्वीकार्य निर्वाचन सञ्चालन गर्न मद्दत पुग्दछ । विश्वका विकसित देशहरूले मतदाता नामावलीलाई प्रविधियुक्त बनाई अनलाइन सेवामार्फत जुनसुकै ठाउँबाट पनि मतदाता नामावली दर्ता गर्न र मतदान गर्न सकिने व्यवस्था गरेका छन् । नेपालमा निर्वाचन व्यवस्थापन र मतदाता नामावली सुधारको अन्तिम लक्ष्य पनि प्रविधिमा आधारित अनलाइन मतदाता नामावली दर्ता र अनलाइन मतदान गर्न सकिने अवस्थाको सृजना नै हो । यो व्यवस्था हुन सकेमा विश्वका सबै ठाउँमा बस्ने योग्य नेपाली मतदाताहरूले सोही ठाउँबाट मतदाता नामावली दर्ता गर्न तथा मतदान गर्ने अवसर प्राप्त गरी निर्वाचन जस्तो लोकतान्त्रिक अभ्यासमा प्रत्यक्ष सहभागी हुन पाउने थिए । यस्तो महाअभियानलाई साकार गराउन आयोगले दीर्घकालिक लक्ष्य बनाई कामको शुरूवात गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- (१) नेपालको संविधान
- (२) निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
- (३) मतदाता नामावली ऐन, २०७३
- (४) निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३
- (५) मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०६८
- (६) निर्वाचन पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू
- (७) www.aceproject.org

बाह्य मतदान: जनतामा राष्ट्रप्रति स्वामित्तको बोध

डा. रामभक्त पि. वि. ठाकुर*

सारांश

स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय मतदान हुनु एक सभ्य राष्ट्रको पहिचान हो । उचित सूचना, प्रविधि र तालिमको अभावका साथसाथै आर्थिक कमजोरीको अभावमा गरिब एवं विकासशील राष्ट्रहरूमा मतदानअक्सर नारामा मात्र सीमित भएर गएको पाइन्छ । सौभाग्यले हाम्रो देशमा गुणात्मक र सकारात्मक अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग तथा तालिम प्राप्त कर्तव्यपरायण, दक्ष जनशक्तिको परिचालनले गर्दा कठिनभन्दा कठिन परिस्थितिमा पनि राष्ट्रको हितमा राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि निर्वाचन आयोगले सकारात्मक र प्रशंसनीय सेवा प्रदान गरेको पाइन्छ ।

मतदान गर्न पाउनु हरेक उमेर पुगेका नागरिकको नैसर्गिक अधिकार भएको हुनाले यस अधिकारबाट कुनै पनि नागरिक वञ्चित हुनुहुँदैन । नेपालमा राष्ट्रको सीमाभित्रको निर्वाचनमा नियम अनुसार मतदान दिन पाउने, हरेकलाई यस कार्यमा संलग्न गराउने पूर्ण प्रयास गरिएको छ र मतदानमा सहभागिता पनि ७०% सम्म जानु विश्वकै प्रजातन्त्रका लागि एक उत्साहवर्द्धक समाचार हुन्छ विशेष गरी जब मुलुक द्वन्द्व, हिंसा र विषम परिस्थितिबाट गुञ्जिरहेको हुन्छ ।

मतदान प्रक्रिया क्रमिक रूपले परिष्कृत हुँदै जान्छ । नेपालबाहिर रहेका नेपाली नागरिक जसले अति दुःख गरेर कमाएको पैसाबाट देशको अर्थतन्त्रमा ठूलो टेवा पुगेको छ । मतदानजस्तो महत्त्वपूर्ण प्रजातान्त्रिक अभ्यासमा सबै मतदातालाई सामेल गराउन नसकिनु दुःखको विषय भएको छ । हाम्रा करिब ४० लाख नेपाली नागरिक खाडी मुलुक र अन्य देश (भारत बाहेक) मा कार्यरत छन् । यस अवस्थामा यो हाम्रो परम कर्तव्य हुन आउँछ ती नेपालीहरूको मतदाता नामावली संकलन गर्ने र सीमित रूपमा भए पनि प्रारम्भिक चरणमा अतिआवश्यक मतदानमा सहभागी गराउने । विदेशमा रहेका नेपालीलाई क्रमिक रूपमा मतदानमा सहभागी गराउन सकेमा उनीहरूको अधिकार उपयोग गर्ने अवस्था सृजना हुने तथा सामाजिक र राजनैतिक न्याय प्राप्त हुने अवस्था सृजना हुनेछ । निर्वाचनको नेपालमा रहेको वर्तमान अवस्थामा राष्ट्रको अगाडि बाह्य मतदान गराउनु एक चुनौती र अवसरको रूपमा उभिएको छ ।

यस सम्बन्धमा सरकारले अतिआवश्यक परिस्थितिमा, सीमित रूपमा भए तापनि बाह्य मतदान गराउनतर्फ उचित कदम चाल्नु पर्छ र क्रमशः विश्वभरिका नेपाली नागरिकलाई पनि मतदानको दायरामा ल्याउनु पर्छ । यसको लागि अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण पनि अनुकूल छ र सम्बन्धित देशका सरकार र त्यहाँस्थित नेपाली नागरिकहरू पनि उत्साहित भएको हुनाले यो चुनौतीका रूपमा रहेको कठिन कार्यलाई अवसरमा परिणत गरी नेपालको सम्मान विश्वमा बढाउनुका साथै सम्पूर्ण नेपालीलाई राष्ट्रको स्वामित्व ग्रहण गरेको अनुभूति गराउनु एक अत्यन्त नै प्रशंसनीय कार्य ठहरिन्छ ।

* पूर्व निर्वाचन आयुक्त

देशको व्यवस्थाका लागि मतदानको अर्थ हो जनताले राष्ट्रको स्वामित्व ग्रहण गर्नु । राष्ट्रलाई कसरी सञ्चालन गर्ने भनी जनताले दिएको आदेश हो । तसर्थ मतदान कुनै पनि प्रजातन्त्रमा जनताले प्रयोग गर्ने प्रथम र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अधिकार हो । हाम्रो देशमा प्रजातन्त्र तुलनात्मक रूपमा ढिलो आए पनि, युरोपियन देशहरूमा र अहिले हामी कहाँ पनि, मतदानको हरेक चरणमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, र भयरहित भएको अवस्थामा परिचालन भएका कुराहरूमा ठूलो ध्यान पुऱ्याएको हुन्छ । त्यसैले पनि कुनै राष्ट्रबाट यसमा पक्षपात र अनियमितता हुन न जावोस् भनेर स्वदेशी तथा विदेशी पर्यवेक्षकहरू समेत सहभागी भएका हुन्छन् जसले निर्वाचनको निष्पक्षतालाई आफ्नो सहमति प्रदान गरेका हुन्छन् ।

जनताको यो विशेष अधिकारबाट जनता प्रजातान्त्रिक मुलुकमा कहिल्यै पनि वञ्चित हुँदैनन् । देशभित्र रहेका सबै योग्य नागरिकलाई यसमा समेटिएको हुन्छ । विभिन्न कारणवश धेरै जनता विदेशिएका हुन्छन् । उनीहरू धेरै देशहरूमा मतदानबाट वञ्चित रहनु पर्ने अवस्था हुन्छ । यद्यपि अनेकौं देशहरूमा (विकसित देशहरूमा प्रायः) उनीहरूलाई पनि मतदानमा सामेल गराई सबैमा राष्ट्रको स्वामित्वको बोध गराएको हुन्छ ।

मेरो नियुक्ति निर्वाचन आयुक्तको रूपमा २०६८ सालमा भएको बेलामा देशमा विषम परिस्थिति थियो । प्रथम संवैधानिक सभाले संविधान लेख्न नसकेर र म्याद पनि गुजिसकेको हुनाले दोस्रो संविधान सभाको निर्वाचनको जिम्मा हामीले पाएका थियौं । द्वन्द्व, विरोध, अराजकता, तोडफोड र उग्रवादी प्रदर्शनले देशको अवस्था साह्रै नै असजिलो थियो र दोस्रो संविधान सभाको निर्वाचनको सम्भावनावारे धेरै कम आशाका बीच हामीहरूले आफ्नो जिम्मेवारी सम्हालेका थियौं । निर्वाचन आयोग सम्पूर्ण रूपमा हामी सबैको सामूहिक जिम्मेवारी थियो । हरेक निर्णयमा हामी सबै आयुक्तहरूको सहमति भएर नै कार्यान्वयन हुन जान्थ्यो ।

आयोगमा मलाई तीन विशेष जिम्मेवारी थियो ।

- (१) पर्यवेक्षकका सम्पूर्ण जिम्मेवारी,
- (२) विदेशी आर्थिक सहयोग समन्वय,
- (३) तालिम ।

पर्यवेक्षण

दोस्रो संविधानसभाको लागि पर्यवेक्षकहरूको चयनमा ठूलो परिवर्तन आयो । यसअघि अधिकांश पर्यवेक्षण काठमाडौं उपत्यका र सुगम तराईका शहरहरूमा सीमित हुने गर्थे । फलस्वरूप सीमित र परम्परागत तरिकाले एकनासकै प्रतिवेदन प्राप्त हुने गर्दथ्यो । यथार्थ र सन्तुलित प्रतिवेदन प्राप्त गर्न गाह्रो पर्दथ्यो । त्यसैले यसपालि हिमाल, पहाड र तराई तीनै भौगोलिक प्रदेशमा पर्यवेक्षण गर्न सबै पर्यवेक्षण संस्थालाई अनुरोध गरियो । हाम्रो उद्देश्य प्रष्ट थियो । सत्य, सन्तुलित र समग्र दृष्टिकोण । सुरुसुरुमा धेरै संघसंस्थाले यसको विरोध जनाए तर उद्देश्य पवित्र भएको हुनाले ठूलाठूला संस्था तीनै भौगोलिक प्रदेशमा सहभागी भए । साना सानालाई व्यक्तिगत तवरले पर्यवेक्षण गर्ने अवसर प्रदान गरियो । यसको लागि शुरुमा ११४ संस्थाले आवेदन गरे तापनि पछि ५४ ले मात्र भाग लिने बताए तर त्यसमा पनि ४६ ले मात्र अन्तिममा कार्यक्षेत्रमा गई पर्यवेक्षण सम्पादन गरे । विदेशी तीन संस्थाहरू Carter Centre, EU-EOM र

ANFREL ले मात्र भाग लिए । स्थानीय राजदूतावासलाई पनि अवलोकनकर्ताको रूपमा सहभागी गराइयो । पहिले विदेशी राजदूतावासका कर्मचारीहरूलाई पर्यवेक्षककै रूपमा सहभागी गराइन्थ्यो तर यसपालि सो गरिएन किनभने उनीहरू 'उन्मुक्ति प्राप्त व्यक्ति' भएको हुनाले उनीहरूले पर्यवेक्षण गर्न मिल्दैन । कार्य-सम्पादन गर्दा तलमाथि भए कार्यवाही गर्न नमिल्ने भएकैले गर्दा पनि अन्य राष्ट्रहरूमा पनि उनीहरूलाई अवलोकन गर्न मात्र अवसर प्रदान हुन्छ । हामीले पनि यही अवसर दिएका थियौं । सुरुमा यसको पनि विरोध भएको थियो । तर, विदेशमा पनि यस्तै प्रक्रिया अपनाएको हुनाले कुरा सामान्य भयो र सबैको सहभागिता जनाइयो । (म परराष्ट्र सेवाको राजदूत पदबाट निवृत्त भएर आएको हुनाले यी सबै कार्य मिलाउन र सम्झाउन सजिलो परेको थियो ।)

यी पर्यवेक्षकहरूलाई राम्रो तालिम र पर्यवेक्षणसम्बन्धी सामग्रीहरू वितरणका साथै व्यावहारिक रूपमा क्रमबद्ध तरिकाले कार्यसञ्चालन गर्ने विधिहरूको उचित ज्ञान प्रदान गरिएको थियो । फलस्वरूप ४६ संस्थाका कूल ३९,६५४ राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू, हिमालमा २,२४५, पहाडमा १४,२४५ र तराईमा १४,७५७ ले कार्य-सम्पादन गरेका थिए । यसबाहेक लामो अवधिका लागि ४०७ पर्यवेक्षकहरूलाई अवसर प्रदान गरिएको थियो । यी पर्यवेक्षकहरूले स्वतन्त्र रूपमा सबै स्थानमा आवत-जावत गर्न सक्ने अधिकार प्राप्त गरेका हुन्छन् । (यस्ता प्रकारका पर्यवेक्षकवारे पुनर्विचार हुनुपर्ने पनि देखिन्छ) ।

सम्पूर्ण रूपमा पर्यवेक्षण गुणस्तरीय र वस्तुगत भएको थियो ।

तालिम

पूर्वनिर्वाचनको अवस्थादेखि निर्वाचनपश्चात् सम्मका सम्पूर्ण गतिविधि र क्रियाकलापहरूलाई उद्देश्य अनुरूप सञ्चालन गरी निर्वाचनको मूल उद्देश्य पूरा गर्नु नै तालिमको ध्येय र जिम्मेवारी हुन्छ । यस कार्यका लागि निर्वाचन आयोगका अधिकृत/कर्मचारीहरू सबै सर्वथा योग्य भएको हुनाले यस कार्यमा कुनै बाधा व्यवधान आएन । लक्ष्यित समूहसमक्ष सबै कार्य कसरी लाने तलसम्म कसरी सबैलाई सहभागी गराई सबल बनाउने भन्ने कुरा एक चुनौती पक्कै थियो । कारण द्वन्द्वको अवस्था र विरोधीबाट आक्रामक स्थिति । फलस्वरूप सामग्री छपाउन र वितरणमा पनि निकै समस्या आएको थियो । तर सुरक्षा, कर्मचारी सबैको सहयोगले आवश्यकता अनुसार सबै व्यवस्था मिलाइएको थियो । तालिम कार्यको लागि तालिम केन्द्र नै नयाँ भवन बनेको हुनाले निर्वाचन तालिम सम्पन्न गर्न निकै सजिलो भएको थियो ।

निर्वाचनमा हामीसँग २०१५ सालदेखि कठिन निर्वाचन, जनमत संग्रह, माओवादी संकट, विकट भौगोलिक अवस्थामा पनि निर्वाचन शान्तिपूर्वक, व्यापक र सहभागिताका साथ गराउने अनुभव भएको हुनाले यसलाई अरू राष्ट्रहरूसँग पनि साझा गर्नेहरू राष्ट्रको पनि अनुभवबाट सिक्ने निर्वाचनको क्षेत्रमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण क्रियाकलापको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपालको निर्वाचन आयोगको तालिम केन्द्रलाई सार्क क्षेत्रकै सबैभन्दा सूचनामूलक र विशेषज्ञको केन्द्रको रूपमा विकसित गर्ने मेरो योजना थियो । जहाँ विश्वकै कठिन, जोखिमपूर्ण, विकट तथा विषमतापूर्ण अवस्थामा गरेका अनुभवको तालिम, सीप, ज्ञान, शिल्प र संकटको व्यवस्था गर्ने क्षमताको विकास गर्ने कुरा सिकाइयोस् । तर, दुर्भाग्यवश आयोगमा धेरै सेवा गर्ने मौका नपाएको हुनाले यो योजना मन र कागजमा नै सीमित हुन पुग्यो । तैपनि नेपालको निर्वाचन आयोग अझै पनि

सार्कमा एक विश्वसनीय, सक्षम र कुशल रूपमा निर्वाचन गराउन सक्ने संस्थाको पहिचान बनाएको पाइन्छ ।

आर्थिक सहयोग समन्वय

स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीय चुनाव देशमा सम्पन्न होस् भन्ने उद्देश्यको लागि नेपाल सरकारले सधैं खुला दिलले मद्दत गरेको पाइन्छ । चुनावी प्रक्रिया, वातावरण र भौगोलिक विषमता इत्यादिका कारणले तथा मतदाताका संख्या पनि दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको हुनाले सरकार मात्रको सहयोगले अपेक्षा गरे अनुरूप चुनाव गराउन र परिणाम दिन सम्भव नदेखिएकोले यस पुनीत कार्यमा दाता राष्ट्रहरू पनि सामेल हुनाका साथै विदेशी धेरै संघसंस्थाले पनि सहयोग उपलब्ध गराउन आशय व्यक्त गरेका हुन्छन् ।

हालसम्म पनि हामीले विदेशबाट प्राप्त हरेक वस्तु ग्रहण गर्ने गरेका छौं । कति हाम्रो आवश्यकता अनुरूप हुन्छ कति हुँदैन । यसो गर्दा साधन स्रोतको दुरुपयोग हुने र नेपालकै स्रोत परिचालनमा प्रश्न चिह्न लाग्ने गर्दछ । वास्तवमा, आवश्यक वस्तुहरू हाम्रो आवश्यकता र प्राथमिकता अनुरूप आउनुपर्छ । त्यस उद्देश्यका लागि सम्बन्धित आयुक्तको हैसियतले आर्थिक सहयोग लिने पूर्वशर्तहरू, अवस्था र सिद्धान्त बनाई अर्थ मन्त्रालयकै नीति अनुरूप विदेशी सहयोग प्राप्त गर्ने आधारपत्र बनाई अर्थ मन्त्रालयलगायत विभिन्न सम्बन्धित मन्त्रालयसँग निरन्तर प्रयास गरियो तर सकारात्मक परिणाम आएन । यदि हाम्रो आर्थिक सहयोगले सिद्धान्ततः स्वीकृति पाएको भए साधन र स्रोतको अधिकतम परिणाममुखी प्रयोग हुन गई निर्वाचन आयोगको सक्षमता र प्रभावकारिता बढ्ने थियो र अनावश्यक स्रोत साधनको दुरुपयोगबाट जोगिन सकिन्थ्यो होला ।

विदेशबाट पर्यवेक्षणमा आउनेमा सर्वप्रथम नाम अमेरिकाका भू.पू.राष्ट्रपति जिम्मी कार्टरको आउँछ । प्रजातन्त्र, मानव अधिकार तथा मतदानको महत्त्वलाई सर्वोपरि ठान्ने राष्ट्रपति कार्टर नेपालको यस महत्त्वपूर्ण दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन हेर्न र आफ्नो कार्टर फाउन्डेसनका पर्यवेक्षकलाई प्रोत्साहन गर्न नेपालको निम्तामा १६ नोभेम्बर २०१३ मा नेपाल आइपुगनुभयो । वहाँले नेपालमा भएका निर्वाचनसम्बन्धी सबै व्यवस्थाको जानकारी आयोगको कार्यालयमा आएर सबै आयुक्तसँग लिनु भयो । वहाँसँग वहाँका धर्मपत्नी र थाइलैण्डको भू.पू.उपप्रधानमन्त्री पनि आउनु भएको थियो ।

१७ नोभेम्बर २०१३ मा पर्यवेक्षकहरूको सम्मानमा काठमाडौँस्थित याक एण्ड यती होटलमा रिसेप्सनको आयोजना गरिएको थियो । श्री कार्टरले त्यहाँ सबै मुख्य व्यक्तिसँग कुरा गर्नुभयो जसको स्वागतमा मैले वहाँलाई भाषण गर्दै वहाँको उपस्थिति र निर्वाचन पर्यवेक्षणले नेपालको निर्वाचनको विश्वसनीयता विश्वस्तरीय हुनेछ र एक दिन नेपालको निर्वाचन स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीयतामा संसारमा आदरसाथ हेरिनेछ भनी उल्लेख गरेको थिएँ । पछि कुराकानीका दौरान वहाँले नेपालले बाह्य मतदान (Overseas Voting) गर्छ कि गर्दैन भनी मलाई सोध्नुभएको थियो । यस्तो अधिकार हरेक जनताले पाएमा राम्रो हुने कुरा भन्नुभएको थियो । त्यसै बेलादेखि विदेशमा रहेका नेपालीलाई कसरी मतदानको प्रक्रियामा समेट्न सकिन्छ भनी सोचिरहन्थेँ । यो कुरा मैले आयोगका साथीहरूलाई विदेशमा रहेका नेपालीको मतदानमा सहभागिता हुनुपर्छ भनेर बताएपछि मैरै नेतृत्वमा खाडी मुलुकमा गई यसबारे गहिरो र

व्यावहारिक अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने गरी चार सदस्यीय टोली गठन गरियो । मेरो मनमा बराबर विदेशमा दुःख गरेर पैसा कमाई नेपालमा पठाएकोले देशको अर्थतन्त्रलाई ठूलो मद्दत मिलेको छ । यस्तो रेमिटेन्सले करिब एक तिहाइ गार्हस्थ्य उत्पादनलाई ओगटेको छ । त्यस्ता व्यक्तिलाई यदि हामी राष्ट्रको महत्वपूर्ण चुनाव या जनमत संग्रहमा मतदानको अवसरबाट वञ्चित राख्यौं भने एक किसिमले यिनीहरूप्रति ठूलो अन्याय गरेको ठहरिन्छ, जस्तो मलाई मनमा बोध भइरहन्थ्यो ।

राष्ट्रपति कार्टरले भनेका कुरा मेरो दिमागमा सधैं घुमिरहन्थ्यो खास गरी जब उनले यसै क्रममा सन् १८६२ मा नै अमेरिकाको विस्कान्सिन राज्यमा विदेशमा रहेका सैनिकहरूको मतदान गराइएको थियो भनी बताएका थिए । सन् १९९७ को राष्ट्रपतीय चुनावमा अन्तरिक्षमा गएका दुई अन्तरिक्ष यात्रीहरूले पनि मतदान गरेर विश्व कीर्तिमान बनाएको कुरा पनि बताए । त्यहाँदेखि मलाई विदेशमा रहेको नेपालीलाई जसरी भए पनि चाहे सीमित रूपमा नै किन नहोस् मतदानमा सहभागी गराउन नैतिक जिम्मेवारीजस्तो अनुभूति हुन थाल्यो । वास्तवमा, संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले पनि सन् १९९० मा यस कुरालाई आत्मसात् गर्दै विदेशमा रहेका आप्रवासीहरूलाई समेत सहभागी हुने अधिकार दिन स्वीकार गरेको छ । यद्यपि यस महासन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको छैन । दक्षिण एशियामा बंगलादेश र श्रीलंका मात्र पक्ष भएका छन् ।

भावनात्मक रूपले यो कार्य जति राम्रो देखिन्छ, त्यतिकै गाह्रो यसलाई कार्यान्वयन गर्न हुन्छ । यो कठिन कार्यको जिम्मा लिइसकेपछि राम्ररी अध्ययन गरी सफलतापूर्वक प्रतिवेदन गर्नु नै उद्देश्य भएको हुनाले मैले जानुअघि नै यसबारे अध्ययन गर्न थालें । यसैक्रममा, विदेशमा हाम्रो राजदूतावासमा कार्य गरिसकेका राजदूतहरूलाई निर्वाचन आयोगमा निमन्त्रणा गरी गहन छलफल गर्दै यो कार्य वहाँहरूको अनुभवमा विदेशी भूमिमा गर्न कति सजिलो, गाह्रो छ, के सुझाव छ आदिवारे जानकारी प्राप्त गरे । त्यसै गरी काठमाडौंस्थित खाडी मुलुकका राजदूतहरूलाई पनि दोस्रो चरणमा आयोगमा निमन्त्रणा गरी वहाँहरूको देशमा हामीले मतदान सञ्चालन गर्नु भन्ने के सजिलो/गाह्रो पर्छ सुझाव लिएँ र ती देशहरूमा हाम्रो टोली यस उद्देश्यले आउँदैछ, त्यसमा भेटघाटको कार्यक्रम मिलाई जानकारीहरू उपलब्ध गराउन अनुरोध पनि गरेँ ।

हाम्रो अध्ययन भ्रमण २०७१ भाद्र ८ देखि भाद्र १८ सम्म संयुक्त अरब इमरेट्स, बहराइन, कुवेत, साउदी अरब र कतारमा हुने भएकोले त्यहाँस्थित हाम्रो राजदूतावासमा पनि उचित व्यवस्था मिलाउन परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत अनुरोध पठाएँ । म निर्वाचन आयुक्त हुनुअघि इजिप्टमा नेपालको राजदूत समेत भइसकेको हुनाले काठमाडौंस्थित इजिप्ट राजदूतलाई, जो मेरा मित्र पनि थिए, गएको हरेक देशमा इजिप्टको राजदूतलाई पनि म भेट्न जान्छु कृपया त्यहाँका राजदूतहरूलाई मलाई यसबारेमा यथार्थ जानकारी गराइदिन अनुरोध पठाई दिनु भनी अनुरोध पनि गरेको थिएँ । यसरी मलाई इजिप्टले त्यहाँ आफ्ना नागरिकको मतदान गराउँदा व्यावहारिक रूपमा के भोग्नु पर्‍यो सो को सही आकलन गर्न सजिलो हुने भन्ने मेरो अभिप्राय थियो ।

स्वेडेन स्थित Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA) ले विदेशमा मतदानबारे अध्ययन गरी प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको हुनाले काठमाडौंमा रहेको त्यसको कार्यालय

प्रमुखसँग पनि धेरै जानकारी प्राप्त गर्ने । पढ्दै बुझ्दै जाँदा IDEA International को प्रतिवेदन अनुसार ११५ मुलुकहरूले बाह्य मतदानको अभ्यास प्रयोगमा ल्याएका छन् । जसमध्ये युरोपमा ४१, अफ्रिकामा २८, एशियामा २०, अमेरिकामा १६ र प्रशान्त क्षेत्रमा १० मुलुकहरू छन् । विकसित मुलुकहरूका लागि कठिन नै रहेछ । केही सीमित मतदाता जस्तै ४००-५०० नागरिक भएको ठाउँमा गर्ने वा केही सुविधाजनक मुलुकहरूमा मात्र गर्ने वा कुनै विशेष प्रयोजनमा मात्र गर्ने प्रचलन अध्ययनका दौरानमा ज्ञात भयो । उदाहरणका लागि डोमिनिकन रिपब्लिकले ५ देशमा, मोजाम्बिकले ९ देशमा, सेनेगलले १५ देशमा शुरुमा बाह्य मतदान सुरु गरेका थिए ।

खाडी मुलुकहरूमा प्राप्त अनुभव

आफ्नो टोलीसहित २०७१ भाद्र ८ देखि १८ सम्म खाडी मुलुकहरूको अध्ययन भ्रमणमा धेरै व्यावहारिक सूचनाको आदानप्रदान, त्यहाँको अवस्थाको जानकारी, कठिनाइहरू, मतदाता नाम दर्ता वा मतदान गर्दा आइपर्ने बाधा-व्यवधानहरूको अत्यन्त गहिरो ज्ञान प्राप्त भयो । दश दिनको प्रवासमा हामीले सर्वप्रथम त्यहाँका सरकारसँग यसबारे विस्तृत कुराकानी, त्यहाँ काम गर्न गएका नेपालीहरूसँग प्रत्यक्ष वार्ता, नेपाली राजनैतिक वा गैरआवासीय नेपाली संघ लगायतका सामाजिक संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग विचारको आदानप्रदान र हाम्रो राजदूतावासमा रहेका राजदूत/कूटनीतिज्ञहरूसँगको गम्भीर छलफलको आयोजना गरेका थियौं । यसबाहेक, हरेक देशमा रहेका इजिप्ट राजदूतसँग पनि अनौपचारिक छलफलको कार्यक्रमले यथार्थमा यो कार्य गर्न व्यावहारिक कठिनाइहरू र उपायहरूको सही ज्ञान र मूल्याङ्कन गर्नमा सघाउ पुगेको थियो । इजिप्टले आफ्नो राष्ट्रपतीय चुनाव गराउँदा जे जस्तो उपाय गरेको थियो त्यसले हामीलाई पनि ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू बुझ्न धेरै मद्दत मिलेको थियो ।

प्राप्त जानकारी र सुझावहरू

हामीले अध्ययन गरेका पाँचै देशहरूमा हामीले गर्न खोजेको मतदाता नामावली संकलन वा मतदान नै गराउने कार्यमा कुनै गम्भीर समस्या नरहेको पाइयो । मतदातासम्बन्धी कुनै कार्य गर्नु छ भने १-२ महिनापूर्व नै कूटनैतिक पत्रद्वारा जानकारी गराउनु अनिवार्य छ र गरिने कार्यहरू राजदूतावासको आफ्नै प्राङ्गणमा सम्पन्न गर्नुपर्छ । केही मुलुकले स्कूल आदि स्थानमा पनि व्यवस्था गर्न सक्ने बताएका थिए ।

त्यहाँ आफ्ना नागरिकहरूलाई विदेशमा मताधिकार दिने सिलसिलामा विभिन्न प्रक्रिया र प्रविधिहरू अपनाएको पाइयो । बाह्य मतदान (Overseas Voting) का लागि हालसम्म अपनाएका प्रचलित केहि पद्धति र प्रविधिहरू यसप्रकारका छन् :

- (१) उपस्थितिमा वा व्यक्तिगत मतदान (In-person/personal voting)
- (२) प्रतिनिधिमार्फत मतदान (Proxy Voting)
- (३) अनलाइन वा इन्टरनेटमार्फत मतदान (Internet Voting)
- (४) फ्याक्समार्फत मतदान (Fax Voting)
- (५) हुलाकमार्फत मतदान (Postal Voting)

उल्लिखित पद्धतिमध्ये हामीले देश र स्थानीय अवस्था अनुरूप के राम्रो हुन्छ सो अपनाउनु पर्छ ।

- सुरक्षाको हकमा आतिथेय (Host) देशले सहयोग गर्ने सबै देशले बताए ।
- कुवेत, बहराइनजस्तो सानो देश छ भने यातायात सजिलो हुन्छ तर साउदी अरबजस्तो ठूलो देशमा यातायातको समस्या हुन्छ तसर्थ मतदाता नामावली बनाउने वा रुजु गर्ने कुरामा दुई-तीन महिना अघिदेखि नै कार्य शसरु गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- त्यहाँका नेपालीका पासपोर्ट रोजगार दिने कम्पनीले नै राखेको हुनाले अन्य कागजातको आधारमा मतदाता नामावली बनाउनु पर्ने हुन्छ ।
- रोजगार दिने कम्पनीसँग कुरा गरेको खण्डमा सामान्यतया मतदान दिन जान यातायातको सुविधा पनि दिने गरेको पाइएको छ ।
- अरब देशमा मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्न समस्या पर्छ किनभने यहाँ नेपालीहरू २-३ वर्षका लागि आउँछन् । त्यसैले नाम दर्तामा स्थायित्व नहुन सक्छ ।
- धेरै नेपालीहरू श्रम विभागको जानकारीबिना नै गएका हुन्छन्, लुकेर बसेका हुन्छन्, त्यस्ता नेपालीहरूको पत्ता लगाउन मुश्किल पर्छ ।
- प्रविधि र जनशक्तिको समस्या अर्को व्यवधान देखिन्छ ।
- खर्च पनि बढी लाग्ने भएकोले बजेट समस्याले कार्यमा बाधा पुग्न सक्छ ।
- समग्र रूपमा हेर्ने हो भने समस्या स्थान, सुरक्षा, मतदाता नामावली अद्यावधिक, बजेट, जनशक्ति, प्रविधिको मुख्य रूपमा पर्न आउने भएकोले यस्ता कुराहरूलाई राम्ररी छलफल गरी समाधान गर्न सके र यसबारे नीतिहरू बनाएमा यो कार्य सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।

आतिथेय मुलुक, राजदूतावास, स्थानीय नेपाली र संघसंस्थासँग गरिएका कुराकानीका आधारमा निम्न कुराहरू निचोडमा आएको छ ।

- नेपालमै मुख्य डाटावेसमा नागरिकताको आधारमामतदाता नामावली मिलाउने ।
- वैदेशिक रोजगार विभागमा पनि कुन देशमा जाने हो त्यो देशमा मतदाता नामावली कायम गर्ने र नेपालमा मतदान गर्न निष्क्रिय गर्ने ।
- कतिपय मुलुकले ID Card दिँदा वा नागरिकता परिचयपत्र दिँदा स्वचालित रूपमा त्यो नाम निर्वाचन कार्यालयको डाटावेसमा जाने र त्यो व्यक्ति स्वतः मतदान गर्न लायक मानिने गरेको छ ।
- मतदाता नामावली बनाउन विदेशस्थित राजदूतावासमा तीन महिनाअघि नै जाने र सो पूर्व त्यहाँ रहेका नेपालीलाई मतदाता नामावलीमा नाम लेखाउन प्रचारप्रसार गर्ने ।
- यस कार्यमा स्थानीय नेपाली र संस्थाले पनि स्वयं सेवकको रूपमा काम गर्ने भनी बताएका छन् ।
- मतदान भयो भने स्थानीय संस्थाबाट पनिपर्यवेक्षण गराउन सकिने ।
- त्यहाँको अनुभवका आधारमा नेपालमा हुने चुनावको ५-७ दिन पहिले नै त्यहाँ चुनाव गराई बाकसमा सील छाप गरी राख्ने ।

- अरू देशको अनुभवको आधारमा त्यहाँ रहेका प्रवासी नागरिक १०-१५ प्रतिशत मात्र मतदान गर्न आउँछन् । उदाहरणका लागि इजिप्टका कामदार त्यहाँ १५०,००० छन् । नाम दर्ता ६७,००० ले गराए र भोट दिन १०-१५ प्रतिशत आए । अरू देशको पनि यस्तै कथा छ ।
- हाम्रो यसबारे अन्तरक्रियामा ५०-६०% भोट दिन आउन सक्ने उत्साहित भएको पाइएको थियो ।
- कति ठाउँमा भने यो सपना मात्र हो । हुने होइन । कुरा मात्र गरेको भनी पनि नेपालीले असन्तुष्टि पोखेका थिए ।
- मतदानको जुलुस प्रचारबाजी सडकमा गर्न नपाउने भएकोले यो कार्य आपसी भेटघाट र सामाजिक सञ्जालले मात्र आफ्ना कुरामा जनतामा राख्न सकिन्छ ।
- नेपालबाट खटिने जनशक्ति तीन महिना अगावै त्यहाँ पुगी आफ्नू कार्य शुरु गर्नुपर्छ ।
- पासपोर्ट वा नागरिकताको आधारमा मतदान दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- कुवेत, बहराइनजस्तो सानो देश भए मतदान ६०-७०% हुन सक्छ । तर साउदी, यु.ए.ई.जस्तो देशमा यो ३०-३५% सम्म हुने अनुमान छ ।

उल्लिखित कुराहरू खाडी मुलुकहरूमा गई सरकारी यन्त्र, नेपाली राजदूतावास, स्थानीय नेपाली कामदार र संघ संस्थासँग गरिएको छलफलबाट प्राप्त जानकारी र अपनाउनुपर्ने र ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने विषयहरूको संक्षिप्त सँगालो हो । ती नेपाली जनता जसले आफ्नो देशमा काम नपाएर मरुभूमिमा ज्यानको बाजी लगाएर खुन पसिनाले कमाएको पैसाले देशको एक तिहाइ अर्थतन्त्र चल्छ, त्यस्ता नेपाली जनतालाई मतदानको अवसर दिन आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुन पहल हुनुपर्छ ।

मतदानका चरण: जस्तो कि माथि चर्चा गरिएको छ, विकासशील देशहरूले एकै पटक सबै ठाउँमा मतदानको अधिकार दिएका छैनन् । २-४ देशबाट सुरु गरी र सीमित रूपमा यसको प्रयोग गरिएको छ । हामीले पनि अहिले यसलाई विभिन्न चरणमा सुरु गर्नुपर्छ । प्रथम चरणमा साना देशहरूबाट सुरु गर्ने जस्तो कि कुवेत, बहराइन, कतार । यहाँ मतदाता नामावली पनि संकलन गर्ने । दोस्रो चरणमा, युरोपका बेल्जियम, फ्रान्स, स्पेन र एशियाका मलेसिया, दक्षिण कोरिया, साउदी अरब, यु.ए.ई.मा मतदाता नामावली संकलन विस्तार गर्ने । तेस्रो चरणमा, हाम्रा कुटनैतिक नियोग भएका सबै देशमा मतदाता नामावली संकलन गर्ने । चौथो चरणमा अमेरिका, अस्ट्रेलियाजस्ता देशमा जहाँ PR/DV/Citizenship जस्ता समस्या भएको त्यस्ता देशमा एक ठोस नीति बनाएर यस्ता समस्यालाई समाधान गर्दै काम गर्ने । पाँचौं, भारतमा रहेका नेपालीका छुट्टै समस्या भएको हुनाले यसलाई राम्ररी अध्ययन गरेर, सबै पक्षलाई राम्ररी केलाएपछि यस दिशातर्फ अग्रसर हुन राम्रो देखिन्छ ।

सार्क : यस परिपेक्ष्यमा सार्क क्षेत्रमा हेर्ने हो भने सीमित रूपमा केही मुलुकहरूले मतदानको अभ्यास गरेको पाइन्छ । अफगानिस्तानमा सन् २००४ मा राष्ट्रपतिको चुनावमा पाकिस्तान र इरानमा रहेका अफगानी नागरिकबाट बाह्य मतदान गराइएको थियो । भुटानमा हेर्ने हो भने २००८ को संसदीय निर्वाचनमा विदेशमा रहेको सरकारी अधिकारी, तिनका परिवार र

विद्यार्थीहरूले मात्र हुलाकमार्फत मतदान गरेका थिए । त्यसैगरी माल्दिभ्समा सन् २०१३ को राष्ट्रपतिको चुनावमा अनलाइन प्रणालीमा आधारित बाह्य मतदान गराइएको थियो । जसमा मात्र पाँच देशमा दूतावासका कर्मचारी, परिवार र माल्दिभ्सका नागरिकले मतदान गरेका थिए । यसरी हामी यी तीन देशहरूले सीमित देशमा, सीमित व्यक्तिमा केन्द्रित रहेर मतदानको प्रारम्भिक अभ्यास सुरु गरेको पाउँछौं । सार्कका अन्य मुलुकले मतदान गराउने कुरामा सकारात्मक छन् तर अभ्यासमा ल्याउन सकेका छैनन् । भारतजस्तो ठूलो स्रोतले भरिएको र प्रविधि पनि उच्च भएको देशले पनि बाह्य मतदान गराउन निकट भविष्यमा कम्ति आशा गर्न सकिन्छ ।

नेपाल: नेपालको परिपेक्ष्यमा बाह्य मतदान एकदम नौलो चाहिँ होइन । हामीले पनि सीमित रूपमा वि.सं. २०३६ सालमा जनमत संग्रहको बेलामा गरेका थियौं । त्यसबेला भारतको नयाँदिल्ली, कलकत्ता, संयुक्त राज्य अमेरिकाको न्यूयोर्क र वासिंगटन डी.सी., संयुक्त अधिराज्यको लन्डन, फ्रान्सको पेरिस लगायत अन्य देशमा पनि कुटनैतिक नियोगका कर्मचारी र परिवार, विद्यार्थीहरूको मत संकलन गरिएको थियो । पेरिसमा पढ्दा मैले पनि जनमत संग्रहमा मतदान गरेको राम्ररी याद छ ।

विदेशमा मतदान गराउने हो भने यस सम्बन्धित ऐन कानूनको व्यवस्था गर्न जरुरी हुन आउँछ र सो अनुरूप पूर्वाधार पनि तयार पार्न जरुरी छ ।

उपसंहार

हरेक सभ्य राष्ट्रको पहिचान-जनताको सर्वोच्चता र उसले गर्ने मतदानको अधिकार हो । यही मतदानले जनताले राष्ट्रको स्वामित्व ग्रहण गरेको हुन्छ । प्रजातन्त्रमा यो भन्दा ठूलो कुरा अरु केही हुन सक्दैन । हाम्रो देशमा मतदान गराउने पद्धति राम्रो छ र क्रमिकरूपमा यो विकसित हुँदै लोकप्रिय हुनाका साथै विश्वमा आफ्नो प्रशंसनीय स्थान बनाएको छ । यस कार्य र उपलब्धिको श्रेय नेपाली जनताको चाहना, समर्पित कर्मचारीहरू, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सक्षम जनशक्ति तयार गर्ने हाम्रो तालिमलाई निर्विवाद रूपमा जान्छ ।

मतदानको महत्त्वको कुरा गर्दै जाँदा मतदानको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था वा कसैको अधिकारलाई राष्ट्रले दिन नसक्नु परिस्थितिलाई राम्रो कदापि पनि मान्न सकिन्न । नेपालमा करिब ४० लाख नेपाली (भारत बाहेक) विदेशमा काम गर्ने सिलसिलामा देश छोडी जान बाध्य भई बसेका छन् । अझ मरुभूमिमा प्रचण्ड गर्मीमा रगत पसिना र ज्यानसम्म गुमाई कमाएर पठाएको पैसाले यो देशको एकतिहाइ अर्थतन्त्र धानेको छ । त्यस्ता नेपालीहरूको हाम्रो देशमा गरिने मतदानमा सहभागिताको वातावरण बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

यसो भन्दा यो पनि सही हो कि विदेशमा मतदान गराउन देशभित्र गराएको जस्तो सजिलो हुँदैन । यो कठिन कार्य हो । तर असम्भव होइन । यो कार्य पहिलो चरणमा हामी केही देशबाट प्रारम्भ गरी विस्तारै सबैलाई समेट्न सक्छौं । विश्वमा अन्य देशहरूले पनि यस्तै सुरुवात गरी कालान्तरमा सबैलाई मतदानको अधिकार प्रदान गरेका छन् । विकसित राष्ट्रले आफ्नो ज्ञान र प्रविधिबाट यसलाई मूर्तरूप दिन सकेका छन् । उनको हकमा राम्रो कुरा के भयो भने विकसित

राष्ट्रका नागरिक जागिर या मजदूरी गर्न विदेशमा हाम्रो जस्तो लाखौं लाखौंको संख्यामा गएका छैनन् । उनीहरू सीमित संख्यामा बाहिर छन् जसलाई व्यवस्थापन गर्न सजिलो पर्छ ।

विदेशमा रहेका नेपालीबाट गराउन खोजिएको बाह्य मतदान (Overseas/External Voting) सर्वथा सम्भव छ । यसमा केन्द्रमा डाटा वेश अद्यावधिक गरिराखेमा र कालान्तरमा स्मार्टकार्ड/राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउन सकेमा बाहिरबाट पनि मतदान गराउन सुगम हुन जान्छ । तर वर्तमान अवस्थामा अनलाइनको पनि राम्ररी व्यवस्था मिलाउन सके निर्वाचन आयोगले यसलाई सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न सक्ने देखिन्छ । विदेशबाट मतदान गराउनेबारे हाम्रो टिम लगायत धेरैबाट अध्ययन भएका छन् । चरणगत रूपमा यसलाई सीमित रूपमा सुरु गरेमा हामीले पनि संसारभरि छरिएका नेपालीको मतदानको अधिकारलाई सुरक्षित गर्न सक्छौं र एक सभ्य राष्ट्रको रूपमा विश्वमा आफ्नो पहिचान बनाउन सक्छौं । यस कार्यको सफलताका लागि राम्रो पक्ष हामीसँग विदेशमा रहेका कूटनैतिक कार्यालय, सहयोगी नेपाली र त्यहाँका सरकार पनि मद्दत गर्न तयार छन् । अतः सीमित रूपमा भए पनि यस कार्यको थालनी सिफारिस गरिए बमोजिम गर्दै जाँदा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा नेपालको नाम निर्वाचनका परिप्रेक्ष्यमा उदाहरणीय बनेर जाने कुरामा कुनै शंका रहँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३
- गैरआवासीय नेपाली संघ, Absentee Voting for Nepali Diaspora, संयोजक जिवा लामिछाने, २०१०
- निर्वाचन आयुक्त दोलख बहादुर गुरुङ्गको प्रतिवेदन, २०६९
- निर्वाचन सचिव शंकर कोइरालाका प्रतिवेदन, २०६९
- निर्वाचन आयुक्त डा.राम भक्त ठाकुरका प्रतिवेदन २०७१ बारे गोरखापत्र, कान्तिपुर आदि पत्रिकामा छापिएका सामग्रीहरू
- Universal Declaration of Human Rights, 1948
- Smith, Claire M., Civilian American Overseas and Voter Turn out, OVI Research Newsletter (Aug. 2010).
- Nohlen, D. & Grotz, External Voting
- Coleman, Kevin J, Uniformed and Overseas Citizens Absentee Voting: Overview and Issues, USA 2014.
- IDEA, Federal Electoral Institute of Mexico, Voting from Abroad, 2007.

आयोगको बजेट, खर्च र बेरुजुको अवस्था

रुद्र कोइराला*

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ। वि.सं. २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानको धारा २४६ ले निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारमा संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्नेछ, भनी उल्लेख गरेको छ। देशमा शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न आयोगले तोकिएको समयमा निर्वाचनहरू सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको कुरा इतिहास साक्षी छ।

निर्वाचन एउटा यस्तो अभियान हो जसको लक्ष्य अनुसार शतप्रतिशत नै प्रगति हुन्छ। यसमा सरोकारवाला सबै पक्षको ठूलो सहयोग र साथ रहेको हुन्छ। संविधानको धारा २४७ मा निर्वाचन आयोगलाई आफ्नो काम पूरा गर्न आवश्यक पर्ने कर्मचारी र अन्य सहयोग नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले उपलब्ध गराउनेछ, भनी उल्लेख गरेको छ। निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने क्रममा आयोगलाई नेपाल सरकार लगायत अन्य निकायहरूबाट सहयोगको आवश्यकता पर्ने र सहयोग समेत प्राप्त हुँदै आएको छ। निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापनकै क्रममा ठूलो मात्रामा जनशक्ति र बजेटको परिचालन हुनेकुरा सबैलाई सर्वविदितै छ।

सामान्यतः बजेट र खर्चको परिपाटीलाई चुस्तदुरुस्त, प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउन केही मान्यता छन् जसलाई विश्वव्यापी अनुभवले पनि पुष्टि गरेको छ। यसमा योजना, बजेट र समग्र नीतिको अन्तरसम्बन्ध के छ, योजनासँग बजेटको अन्तरसम्बन्ध तथा बजेटको खर्च प्रणालीसँगको अन्तरसम्बन्धमा केन्द्रित हुन्छ। आयोगको रणनीतिक योजना, आवधिक योजनाका विषयहरू, वार्षिक बजेट विनियोजन र खर्च हेर्ने हो भने खासै तालमेल खाएको देखिँदैन। बजेटको सुनिश्चितताको अभावमा आयोगको रणनीतिक योजना केवल योजनामा मात्र सीमित भएको आभास हुन्छ। निर्वाचन हुने वर्षहरूको बजेट हेर्ने हो भने पनि निर्वाचन हुने मितिभन्दा केही दिन अगाडि मात्र बजेट प्राप्त हुने देखिएको र सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावली बमोजिम मतदान सामग्रीहरूको खरिद प्रक्रिया अगाडि बढाउन नसकेको र सोभैं खरिद प्रक्रियाबाट निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि सामग्री खरिद गर्नु पर्ने बाध्यताले गर्दा खरिद प्रक्रिया पारदर्शी नभएका विषयहरूको आरोप यदाकदा लाग्दै आएको देखिन्छ। खरिद प्रक्रियाको एउटा चक्र हुन्छ र त्यसलाई निश्चित समय लाग्ने भएकोले समयमै बजेट व्यवस्था भएमा यस्ता कमी कमजोरी हटाउन सघाउ पुग्दछ। बाहिरबाट सरसर्ती हेर्दा कर्मचारी, बजेट आदिको व्यवस्था हुनासाथ निर्वाचन सम्पन्न हुन्छ, भन्ने सोचाइबाट यो जटिल विषयलाई सबैले बुझ्नुपर्ने देखिन्छ। आयोगको केही वर्षहरूको बजेट, निकासा/खर्च तालिका नं. १ मा दिइएको छ।

* उपसचिव, निर्वाचन आयोग

आयोगलाई प्राप्त बजेट, निकास/ खर्च (रु.हजारमा)

तालिका नं. १

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	वार्षिक बजेट विनियोजन	निकास/खर्च	प्रतिशत	कैफियत
१	२०७५।७६	४६१४९१	३६३९०६	७८.८५	
२	२०७४।७५	१००५४१७६	८९८६६६०	८९.३८	
३	२०७३।७४	७९४५०३२	६६३२२७६	८३.४८	
४	२०७२।७३	६६३०२०	५२९२६४	७९.८३	
५	२०७१।७२	५८६१२१२	५७५७८३२	९८.२४	
६	२०७०।७१	५८६१२११	४६६६००९	७९.६१	
७	२०६९।७०	४९६१३६८	४५९०४७	९.२५	शान्ति कोष समेत
८	२०६८।६९	४७९७९६	३७६३७१	७८.४४	„
९	२०६७।६८	१८६९८२	१७९९६३	९६.२५	„
१०	२०६६।६७	६०६८४९	२०२४१७	३३.३६	„
११	२०६५।६६	२३९३७१	२३३७०२	९७.६३	
१२	२०६४।६५	४२४४९७६	२९६५९२१	६९.८७	
१३	२०६३।६४	३३२०७७	३३००३९	९९.३९	

(स्रोत :- निर्वाचन आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू)

विभिन्न निकायहरूबाट कर्मचारीहरू ल्याई अस्थायी प्रकृतिको कार्यालय खोली समयमै निर्वाचन कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने, बजेटको ठूलो राशि धेरै निकायहरूबाट परिचालन हुने भएकोले कार्यमा एकरूपता कायम गर्न कठिनाइ, निर्वाचन तथा मतदान सामग्रीको बृहत् मात्रामा खरिद तथा ढुवानीको व्यवस्था, छोटो समयमा मिलाउनु पर्ने, परिस्थिति जन्य समस्याहरूलाई तुरुन्त समाधान गर्नु पर्ने आदि कारणले आयोग र अन्तरगत रहेका जिल्ला निर्वाचन कार्यालय र मुख्य/ निर्वाचन अधिकृतको कार्यालयमा बेरुजुको आयतन समेत ठूलै रहेको अवस्था देखिएको छ । बेरुजुहरू कामको प्रकृति र औचित्यको विचार गर्दा गम्भीर प्रकृतिको नदेखिए तापनि अस्थायी कार्यालयको संख्या ठूलो मात्रामा रहेको र सबै कार्यालयहरूको बेरुजुको जोडजम्माले गर्दा आकार ठूलै रहेको विगतका निर्वाचन र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरूले देखाएका छन् । अधिकांश बेरुजुको प्रकृति हेर्ने हो भने आर्थिक कार्यविधिमा अस्पष्टता, कर्मचारीको लापरवाही, भौगोलिक क्षेत्र अनुसार बजेट विनियोजन नहुनु, कर्मचारीको दक्षतामा विविधता, उचित पुरस्कार र दण्डको अभाव आदिले बढेको देखिन्छ भने अर्को पक्ष अन्यत्र निकायबाट आएका कर्मचारीहरू निर्वाचन सकिएपछि सम्पर्क कायम गर्न कठिनाइ भएको, लेखापरीक्षण आफ्नो कार्यतालिका बमोजिम हुने तर काम गर्ने कर्मचारीबाट लेखापरीक्षणको समयमा नभई सम्पूर्ण श्रेस्ताको संकलन आयोगमा गराई लेखापरीक्षण गराउने विषय खासै व्यावहारिक हुन नसकेको कारण पनि बेरुजु बढी देखिन्छ । केही वर्षहरूको आयोगको बेरुजुको रकम र फछ्यौटको विवरण तालिका नं.२ मा दिइएको छ ।

बेरुजुको रकम र फछ्यौटको विवरण

तालिका नं. २

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	आ.व.मा फछ्यौट गर्नुपर्ने रु.	फछ्यौट भएको रु.	प्रतिशत	कैफियत
१	२०७५।७६	५०९५९००००	२२९२४६०००	४४.९९	
२	२०७४।७५	२०५९३००००	१०८३५६०००	५२.६२	
३	२०७३।७४	४७८९६३०००	२८६५०३०००	५९.८२	
४	२०७२।७३	१५९८२३३०००	११२६५५५००	७०.४९	
५	२०७१।७२	३७६०९७०००	२००९२१०००	५३.४२	
६	२०७०।७१	४४२६६४०००	३६७२२००००	८२.९५	
७	२०६९।७०	६८९६८०००	२२२३६०००	३२.२४	
८	२०६८।६९	३२१२६०००	११४३१०००	३५.५८	
९	२०६७।६८	५४८६४०००	२७०६९०००	४९.३४	
१०	२०६६।६७	११३४७२०००	६६१५२०००	५८.३०	
११	२०६५।६६	१७३३२०००	८५३४०००	४९.२४	
१२	२०६४।६५	१५९९४०००	६४६८१९९	४०.४४	
१३	२०६३।६४	२३३३३०००	९८११४७१	४२.०४	

(स्रोत :- निर्वाचन आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू)

विभिन्न तहका निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने क्रममा छुट्टा छुट्टै ऐन, नियमावली, निर्देशिका, कार्यविधिहरू जारी भएका छन् । कानुनको परिपालना गर्दै व्यावहारिक रूपमा भएका समस्याहरू समाधान गरी निर्वाचनको महायज्ञ समयमै सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ । निर्वाचनमा जनशक्तिको अहं भूमिका हुन्छ भन्ने कुरामा दुई मत छैन । जनशक्तिको मनोबल उच्च राख्न मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक प्रोत्साहनको व्यवस्था समेतमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । तर, विगतदेखि हालै सम्पन्न उपनिर्वाचन-२०७६ सम्म आइपुग्दा यस्ता सुविधाहरूमा एकरूपता कायम भएको पाइँदैन । तसर्थ आयोगजस्तो गरिमामय संस्थाले निर्वाचनजस्तो संवेदनशील विषयमा जनशक्तिजस्तो अपरिहार्य पक्षमा समयसापेक्ष आकर्षक सेवा सुविधा उपलब्ध गराई जनशक्ति परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । कानुनमा एकरूपता नभएको र कर्मचारीहरूमा पनि निर्वाचनमा जति खर्च गरे पनि हुन्छ भन्ने मानसिकताले गर्दा बेरुजुको अंक उल्लेख्य मात्रामा रहेको विवरण महालेखा परीक्षकका वार्षिक प्रतिवेदनहरूले देखाउँछन् । आयोगको केही वर्षको निकायगत बेरुजुको अवस्था (आर्थिक वर्ष अनुसार) तालिका नं.३ मा दिएको छ ।

आर्थिक वर्षगत निकायगत बेरुजुको अवस्था (रु.हजारमा)

तालिका नं. ३

क्र. सं.	आर्थिक वर्ष	निकाय	कार्यालय संख्या	बेरुजु भएका कार्यालयको संख्या	बेरुजु रकम	कैफियत
१	२०७४।७५	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मुख्य/निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय जम्मा	१ ७७ ४६८ ५४६	१ ६१ ४२८ ४९०	६२०६० १७८७९ ८८४२६ १६८३६५	महालेखा परीक्षकको छपन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५
२	२०७३।७४	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मुख्य/निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७४४ ८२०	१ ५८ ६३८ ६९७	२३१२९ ३४९५६ १३३५८६ १९१६७१	महालेखापरीक्षक को पचपन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४
३	२०७२।७३	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ १० ११	१११८१ २२८९ १३४७०	महालेखापरीक्षक को चवन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३
४	२०७१।७२	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ १८ १९	६६०८ ६७७ ७२८५	महालेखापरीक्षक को त्रिपन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७२
५	२०७०।७१	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मुख्य/निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय जम्मा	१ ७५ २४० ३१६	१ ७२ २४० ३१३	११५५३६८ ४५८६६ २३७२२३ १४३८४५७	महालेखापरीक्षक को बाउन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७१
६	२०६९।७०	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ ५८ ५९	२६९७०२ १५५५१ २८५२५३	महालेखापरीक्षक को एकाउन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७०
७	२०६८।६९	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ ६० ६१	३८४८३४ ११०९८ ३९५९३२	महालेखापरीक्षक को पचासौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०६९
८	२०६७।६८	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ ३६ ३७	३६०८२ १११९१ ४७२७३	महालेखापरीक्षक को उनन्चासौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०६८
९	२०६६।६७	निर्वाचन आयोग जिल्ला निर्वाचन कार्यालय जम्मा	१ ७५ ७६	१ १६ १७	३०८६ २२४४ ५३३०	महालेखापरीक्षकको अठ्चालिसौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०६७

(स्रोत :- महालेखापरीक्षकका वार्षिक प्रतिवेदनहरू)

महालेखापरीक्षकका वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा उठान भएका बेरुजुका प्रश्नहरू

- ❖ खर्च लेख्न नमिल्ने बैठक भत्ता खर्च लेखेका ।
- ❖ मुख्य निर्वाचन अधिकृत/निर्वाचन अधिकृतलाई निर्देशिकामा नभएको मतगणना अनुगमन खर्च लेखी बढी आर्थिक दायित्व पारेको ।
- ❖ निर्देशिकामा उल्लेख भएकोभन्दा बढी दिनको निर्वाचन भत्ता खर्च लेखी बढी आर्थिक दायित्व पारेको ।

- ❖ निर्देशिकामा उल्लेख भएकोभन्दा बढी मतगणना खर्च लेखेको ।
- ❖ निर्देशिकामा उल्लेख भएकोभन्दा बढी मतगणनामा खाना खर्च लेखेको ।
- ❖ मुख्य निर्वाचन अधिकृत/निर्वाचन अधिकृतले पाउनेभन्दा बढी दैनिक भत्ता खर्च लेखेको ।
- ❖ मुख्य निर्वाचन अधिकृत/निर्वाचन अधिकृतले निर्वाचन क्षेत्र अनुगमनमा जाँदा लिएको नपाउने भ्रमण खर्च लेखेको ।
- ❖ मतगणना व्यवस्थापनको लागि तोकिएको भन्दा बढी खर्च लेखेको ।
- ❖ मतपेटिका ढुवानी खर्च यकिन गर्न नसकिएकोले नियमित खर्च लेखेको भन्न नसकिने ।
- ❖ सञ्चार सुविधा रिचार्ज कार्डमा तोकिएको भन्दा बढी खर्च लेखेको ।
- ❖ निकास भन्दा बढी खर्च लेखेको रकम अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट नियमित नभएको ।
- ❖ शीर्षक फरक पारी खर्च लेखेको रकम अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट नियमित नभएको ।
- ❖ निर्देशिकामा तोकिएको भन्दा बढी खर्च (दै.भ्र.भ) ।
- ❖ निर्देशिकामा जगेडा कर्मचारीको दै.भ्र.भ. खर्च लेख्ने व्यवस्था नभएको खर्च लेखेको ।
- ❖ मुख्य निर्वाचन अधिकृतले पाउनेभन्दा बढी समन्वय भत्ता लिएको ।
- ❖ विद्युत् तथा पानी महशुलमा निकास रकमबाट मिनरल वाटरमा खर्च लेखेको ।
- ❖ तोकिएको भन्दा बढी कर्मचारी नियुक्ति गरी खर्च लेखेको ।
- ❖ रकमान्तर स्वीकृति बेगर अन्य खर्च शीर्षकबाट गाडी मर्मत शीर्षकमा खर्च लेखेको ।
- ❖ मतपेटिका ढुवानीमा बढी खर्च लेखेको ।
- ❖ निर्देशिकामा व्यवस्था नभएको पोष्टर सफाइ खर्च लेखेको ।
- ❖ बिल भर्पाईभन्दा बढी र बिल भर्पाई बेगर खर्च लेखेको ।
- ❖ निर्देशिकामा तोकिएको भन्दा बढी सुरक्षाकर्मीको खाजा खर्च लेखेको ।
- ❖ पारिश्रमिक कर/अग्रिम आयकर कट्टा नगरेको ।
- ❖ धरौटी रकम जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा नबुझाएको वा बूझाएको प्रमाण पेश हुनुपर्ने ।
- ❖ पेशकी फछ्यौट नगरेको ।
- ❖ निर्देशिकामा व्यवस्था नभएको राम्रो काम गर्ने कर्मचारीलाई पूरस्कार वितरण गरेको ।
- ❖ निर्देशिका विपरित बढी घुम्ती टोली खटाई खर्च लेखेको ।
- ❖ बैठक भत्ता, मतपत्र छर्पाई, मतदाता शिक्षा, निर्वाचन सामग्री खरिद र मौज्जात सामग्रीहरूको प्रयोग आदि विषयहरू ।

बेरुजु घटाउन र खर्च मितव्ययीताको लागि अब के गर्ने त ?

- ❖ निर्वाचन हुनुभन्दा कम्तीमा छ महिना अगावै बजेट विनियोजन हुनु पर्ने ।
- ❖ मतदान सामग्रीहरूको खरिद सकेसम्म बोलपत्रबाट प्रक्रियाबाट गर्ने ।
- ❖ मुख्य/निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय लागि बजेट निकास/खर्चको कार्य जिल्ला निर्वाचन कार्यालयबाट हुने व्यवस्था मिलाउने ।
- ❖ जिल्ला तहमा व्यवस्थापन गर्न सकिने मतदान सामग्रीको व्यवस्थाको जिम्मेवारी जिल्ला निर्वाचन कार्यालयलाई दिने ।

- ❖ मुख्य/निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय सम्भव भएसम्म सरकारी निकायमा नै राख्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- ❖ मतदान केन्द्रमै मतगणनाको व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ कानूनको परिपालनामा कडाइ गर्ने/गर्न लगाउने ।
- ❖ एकीकृत निर्वाचन कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- ❖ मतदाता शिक्षा राजनैतिक दलले नै सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- ❖ कर्मचारीको आर्थिक अनुशासनको पक्षलाई पुरस्कार र दण्ड सजायसँग आवद्ध गर्ने ।
- ❖ नतिजामूलक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्ने ।
- ❖ निर्वाचनको कार्यमा संलग्न विशिष्ट ज्ञान, सीप, अनुभव र क्षमता भएका कर्मचारीहरूलाई संस्थाभित्र टिकाई राख्ने रिटेन्सन योजना बनाउने ।
- ❖ आयोगलाई वित्तीय स्वायत्तता नभएका कारण स-साना कार्यक्रमहरू गर्नका लागि पनि विकास साभेदारमाथि निर्भर हुनुपरेको हुँदा वित्तीय स्वायत्तताको लागि पहल गर्ने ।
- ❖ निर्वाचनमा संलग्न दक्ष जनशक्तिको रोष्टर बनाई आवश्यकता अनुसार जनशक्ति परिचालन गर्ने ।
- ❖ सबै तहका निर्वाचन आर्थिक कार्यविधिहरूमा एकरूपता ल्याउने ।
- ❖ मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक प्रोत्साहन व्यवस्थामा ध्यान दिनुपर्ने ।
- ❖ मतदान केन्द्रमा स्थानीय जनशक्तिको प्रयोग गर्ने ।
- ❖ स्थानीय स्रोत साधनको उपयोग गर्ने ।
- ❖ आयोग र अन्तर्गतका कार्यालयहरूबीच समन्वय बढाउने ।

अत्यमा, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा आवधिक निर्वाचनलाई लोकतन्त्रको मेरुदण्ड मानिन्छ भने निर्वाचन प्रक्रियामा शान्तिपूर्ण रूपमा भाग लिन पाउनु जनताको नैसर्गिक अधिकार हो । निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधानले निर्वाचन आयोगलाई जिम्मा दिएको छ । निर्वाचन free, fair and credible रूपमा सञ्चालन गर्नु आयोगको एक प्रमुख उद्देश्य हो । निर्वाचन खर्च मितव्ययी र प्रभावकारी रूपमा हुनु हाम्रो जस्तो अति कम विकसित देशको आवश्यकता हो । तसर्थ निर्वाचनलाई कमभन्दा कम लागतमा प्रभावकारी ढंगले सम्पन्न गर्न सरोकारवाला सबैको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । समयमा यसको लागि आवश्यक पर्ने बजेटको विनियोजन गर्ने, खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा र पारदर्शिता अपनाउने, खर्च प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउने, निर्वाचन कानूनको परिपालना सबै पक्षबाट गर्नेजस्ता कुरामा ध्यान दिन सकेमा निसंदेह रूपमा निर्वाचन स्वच्छ, पारदर्शी र मितव्ययी हुने कुरामा दुई मत छैन ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपालको संविधान,
२. विभिन्न वर्षका निर्वाचन आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू,
३. विभिन्न वर्षका महालेखापरीक्षकका वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।

राजनीतिक दल नियमनमा निर्वाचन आयोग

सुमन घिमिरे*

विषय प्रवेश

राजनीतिक दलहरू नागरिक परिचालन गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेका हुन्छन् । दलहरूले नै नागरिक अभिमतको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । चाहे त्यो सरकारमा रहेको होस् वा प्रतिपक्षमा । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा नागरिकले आफ्नो राजनीतिक अधिकार दलहरू मार्फत नै उपभोग गरिरहेका हुन्छन् ।

संविधानले निर्वाचन अयोगलाई निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने संवैधानिक आयोगको रूपमा स्थापित गरेको छ, भने संविधान र राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐनले राजनीतिक दलहरू निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । राजनीतिक दलको कानुनी मान्यता निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएसम्म मात्र कायम रहन्छ । राजनीतिक दल दर्ता गर्ने र सो को नियमन गर्ने अधिकार प्राप्त संवैधानिक निकायको रूपमा निर्वाचन आयोग रहेको छ । आयोगले राजनीतिक दल दर्ता र नियमनको कार्य सम्पादन गर्दै आएको पनि छ । हाल प्रचलित तरिका र विधिबाट राजनीतिक दलको नियमन सम्बन्धी कार्य गरिँदा दलले कानून बमोजिम आयोगमा पेश गर्ने पर्ने विवरणहरू पेश गरे वा गरेनन् भन्ने सूचना प्राप्त गर्न समेत जटिल हुने गरेको छ । त्यसैगरी राजनीतिक दलहरूले कानून बमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी के कुन हदसम्म पुरा गरिरहेका छन्, दलको आन्तरिक सुशासनको अवस्था कस्तो छ भन्ने मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको विकास नभएको कारण दलहरूको हालको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भमा स्वयम् दलहरू नै अनभिज्ञ रहेको पाइन्छ ।

राजनीतिक दलको नियमन, वित्तीय व्यवस्थापन तथा कानूनले तोकि दिएका जिम्मेवारी दलहरूले कति पुरा गरिरहेका छन् वा छैनन् भन्ने विषयमा दलहरूले स्वयम् मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने परिपाटिको विकास गर्न जरुरी छ । दलहरूले गर्ने स्वमूल्याङ्कनको अभिलेखीकरण व्यवस्थापनका लागि निर्वाचन आयोगले एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीको विकास गरी सबै दलहरूले सोही प्रणाली मार्फत् स्वमूल्याङ्कन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकेमा संविधान र कानूनले राजनीतिक दलहरूको सम्बन्धमा गरेको व्यवस्थालाई सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गरी व्यवस्थापनमा सहजता र सूचनामा सरलता ल्याउन सकिन्छ ।

पृष्ठभूमि

बुहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरू नै लोकतन्त्रको मुख्य साभेदार संस्थाको रूपमा रहेका हुन्छन् । राजनीतिक दलहरू निर्वाचनको माध्यमबाट जनअनुमोदित भई मुलुकको शासन व्यवस्था सञ्चालनमा सहभागी भएका हुन्छन् । नागरिकलाई

* कम्प्युटर अधिकृत, निर्वाचन आयोग

विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बमोजिम प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत् आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार हुन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले पनि हरेक नागरिकलाई आफै स्वतन्त्र रूपले चुनिने वा अरु कसैलाई चुन्ने अधिकारलाई स्थापित गरेको छ । आफ्नो प्रतिनिधि छान्न पाउने जनताको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई समेत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले समेत संरक्षण गरेको पाइन्छ । यसैले निर्वाचनको सम्बन्धमा सम्पूर्ण जनतालाई आत्मनिर्णयको अधिकार छ र उनीहरू स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनैतिक हैसियत निर्धारण गरी आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासमा लागेका सहभागी हुन पाउँछन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले समेत नागरिक स्वतन्त्रतालाई उच्च प्राथमिकता दिई राजनैतिक सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरेका हुन्छन् ।

नेपालको संविधानले राजनीतिक दलको गठन, दर्ता र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था गर्नुको साथै राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउन बन्देज गरेको छ । राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनका लागि मान्यता प्राप्त गर्न कुनै पनि दल आयोगमा दर्ता हुनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । राजनीतिक दलहरू संविधान र कानून बमोजिम दर्ता र सञ्चालन भएका हुन्छन् । दलहरू विधि सम्मत् रूपमा सञ्चालित छन् छैनन्, दलका गतिविधिहरू समावेशी र पारदर्शी भए भएनन् र दलको राजनीतिक वित्त परिचालनको अवस्था कस्तो छ भन्ने विषयमा आम जनताको बढी चासो रहेको पाइन्छ । यस्ता विषयहरूमा एकातिर स्वयम् दलहरू नै बेखबर रहेको अवस्था देखिन्छ भने अर्कोतर्फ नियमन गर्ने निकायले पनि प्रभावकारी अनुगमन गर्न सकेको देखिँदैन । अतः आम जनताले सरोकार राख्ने यस्ता विषयमा आफ्नो मूल्याङ्कन आफै गर्न सक्ने प्रभावकारी प्रणालीको विकास गरी यसलाई नागरिकको जानकारीमा सजिलै पुऱ्याउन सकिएको खण्डमा दलभित्रको आन्तरिक सुशासन व्यवस्था र समग्र मुलुकको शासन सञ्चालनमा थप मद्दत पुग्न सक्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी सवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानमा राजनीतिक दलको गठन, दर्ता र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था, राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउन बन्देज, राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनका लागि मान्यता प्राप्त गर्न दर्ता गराउनु पर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू रहेका छन् । यसैगरी राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा राजनीतिक दलको गठन, दर्ता तथा सञ्चालन, दलको सदस्यता तथा संगठनात्मक संरचना, दलको काम, कर्तव्य र अधिकार, संसदीय दल र दल त्याग दलको कोष र त्यसको सञ्चालन लेखा र लेखापरीक्षण शिर्षकहरूमा दल सञ्चालन र व्यवस्था सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐन बमोजिम नियमावली तयार भई राजनीतिक दलसम्बन्धी नियमावली, २०७४ पनि कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

आयोगले संविधान बमोजिम सञ्चालन गर्नुपर्ने निर्वाचनहरू प्रतिनिधिसभा सदस्य, प्रदेशसभा सदस्य, राष्ट्रियसभा सदस्य, स्थानीय तहका सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनका लागि बनेका छुट्टैछुट्टै ऐनहरूले पनि राजनीतिक दलहरूको जिम्मेवारी र भूमिकालाई स्पष्ट

गरेको छ । निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ र मतदाता नामावली सम्बन्धी, २०७३ मा पनि राजनीतिक दलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

निर्वाचन आयोग र राजनीतिक दल बीच सम्बन्ध

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था अँगालेका संसारका सबैजसो मुलुकहरूमा समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिवद्ध व्यक्तिहरूले गठन गरेको कुनै दलको दर्ता र निर्वाचन सम्बन्धी गतिविधिहरूको नियमन गर्ने अधिकार निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय (EMB) मा रहेको हुन्छ । हाम्रो देशमा संविधानले निर्वाचन आयोगलाई राजनीतिक दल दर्ता गर्ने र सो को नियमन गर्ने निकायको रूपमा समेत स्वीकार गरेको छ । राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ ले राजनीतिक दल संविधानतः निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्थाका अतिरिक्त थप कानुनी व्यवस्थाहरू गरी निर्वाचनआयोग नै राजनीतिक दल दर्ता देखि दलको नियामक निकायको रूपमा रहने गरी समेटेको छ ।

राजनीतिक दल दर्ता, दलको विवरणहरू आयोगमा पेश गर्नुपर्ने, दलको वार्षिक लेखापरीक्षण तोकिएको समयमा नै सम्पन्न गरी आयोगमा पेश गर्नुपर्ने, दलका पदाधिकारीहरूको विवरण निर्वाचन सम्पन्न हुनासाथ आयोगमा पेश गर्नुपर्ने जस्ता कानुनी व्यवस्थाहरूले समेत आयोग र राजनीतिक दलको सम्बन्धलाई प्रगाढ बनाएका छन् ।

राजनीतिक दल दर्ता र नियमनमा आयोगको भूमिका

संविधान र कानुनले गरेको व्यवस्था अनुसार गठन भएको राजनीतिक दल दर्ताको लागि प्राप्त भएको निवेदन उपर आयोगले आवश्यक जाँचबुझ गर्ने, जाँचबुझका क्रममा आयोगले प्रस्तावित दलको प्रमुख पदाधिकारी वा केन्द्रीय समितिका सदस्यसँग छलफल गर्ने, थप कुनै विवरण वा आवश्यक कागजात माग गर्ने वा निजहरूको हस्ताक्षर सनाखत गराउने जस्ता अधिकारहरू आयोगमा रहेका छन् । जाँचबुझबाट प्रस्तावित दल संविधान र ऐन बमोजिम दर्ता हुन सक्ने देखिएमा आयोगले निवेदन परेको पैतालीस दिनभित्र त्यस्तो दल दर्ता गरी दल दर्ता प्रमाणपत्र र दर्ता हुन नसक्ने भए त्यसको कारण खुलाई निवेदकलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कुनै दलले आफ्नो दलको दर्ता खारेज गर्न चाहेमा दर्ता खारेजीको लागि विधान बमोजिम केन्द्रीय समितिबाट निर्णय गरी आयोग समक्ष निवेदन दिनु पर्दछ । यसरी पर्न आएको निवेदन उपर आयोगले आवश्यकता अनुसार अध्ययन र जाँचबुझ गरी त्यस्तो दलको दर्ता खारेज गर्न सक्दछ । त्यसैगरी नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पार्ने, राष्ट्रको विरुद्ध जासूसी गर्ने, गराउने, राष्ट्रिय गोपनीयता भङ्ग गर्ने, नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, सङ्गठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग गर्ने, राज्यद्रोह गर्ने, सङ्घीय इकाई बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने, जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदाय बीचको सुसम्बन्धमा खलल पार्ने, दलको सदस्यता प्राप्त गर्न नेपाली नागरिकलाई जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय वा लिङ्गको आधारमा बन्देज लगाउने वा कुनै जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय वा लिङ्गको व्यक्तिलाई मात्र सदस्यता प्रदान गर्ने,

नागरिकहरू बीच विभेद गर्ने, हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्ने, सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्य गर्ने, वा खुकुरी, भाला लगायतका हातहतियार वा विष्फोटक पदार्थ वा लाठी, भाटा लिई प्रदर्शन गरी जुलुस, आमसभा गर्ने वा विरोध प्रदर्शन गर्ने गरेमा आयोगले त्यस्तो दलको दर्ता खारेज गर्न सक्ने पनि व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी नै अधिकार प्राप्त अधिकारीको पूर्व स्वीकृति बिना कुनै पनि सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक सम्पत्ति प्रयोग वा अतिक्रमण गर्ने, गराउने, सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक वा निजी सम्पत्तिको तोडफोड, हानि नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने, पुऱ्याउन लगाउने, सर्वसाधारणलाई असुविधा हुनेगरी सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा अवरोध पुऱ्याउने, राजनीतिक गतिविधिमा बालबालिकालाई प्रयोग गर्ने वा प्रचलित कानून बमोजिम दलले गर्न नहुने अन्य कुनै काम गरेको अवस्थामा पनि त्यस्ता दलहरूलाई कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था छ । राजनीतिक दलहरूले कानून बमोजिम केन्द्रीय समिति र प्रदेश समितिको निर्वाचन नगरेमा, केन्द्रीय समिति र प्रदेश समितिको साङ्गठनिक संरचना समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्वको आधारमा नबनाएमा, लगातार तीन वर्षसम्म लेखापरीक्षण प्रतिवेदन आयोगमा नबुझाएमा, दलले कानून बमोजिम प्राप्त गरेको स्वेच्छिक आर्थिक सहयोग रकम र आर्थिक सहायताको रकमको लेखा विवरण आयोगले माग गरेकोमा त्यस्तो विवरण वा लेखाको अभिलेख पेश नगरेमा, दलको काम कारवाही रोक्न दिएको आदेश बमोजिम नगरेमा, आयोगले तोकेको जरिवाना वापतको रकम तोकिएको अवधिभित्र दाखिला नगरेमा बाहेक राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन वा अन्य सङ्घीय कानून बमोजिम आयोगलाई बुझाउनु पर्ने अन्य विवरण वा प्रतिवेदन नबुझाएमा वा संविधान वा सङ्घीय कानून बमोजिम दल दर्ता हुन पूरा गर्नुपर्ने शर्त पूरा नगरेको अवस्थामा आयोगले सम्बन्धित दललाई रु. पचास हजार सम्म जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था छ । आयोगबाट जारी गरिएको निर्देशन र निर्वाचन आचार संहिता कुनै पनि राजनीतिक दल, त्यसका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूले पालना गर्नुपर्छ र कुनै पनि दलको केन्द्रीय समिति र प्रदेश समिति राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन बमोजिम गठन भए नभएको सम्बन्धमा आयोगले अनुगमन गर्न सक्ने पनि व्यवस्था रहेको छ ।

राजनीतिक दलले आफ्नो आय र व्ययको वास्तविक हिसावकिताब देखिने गरी लेखा राख्नु पर्नेछ र त्यस्तो लेखा विद्युतीय अभिलेखमा पनि राख्न सक्नेछ । यसरी लेखाको अभिलेख राख्ने प्रयोजनको लागि दलले जिम्मेवार पदाधिकारी तोक्यो त्यसको जानकारी आयोगलाई गराउनु पर्दछ । दलको लेखा राख्ने प्रयोजनको लागि आयोगले लेखाको ढाँचा तोक्ने, दलको हिसावकिताब र लेखा जुनसुकै बखत आयोगले तोकेको अधिकृत वा विशेषज्ञले माग गर्न वा निरीक्षण गर्न सक्दछ ।

आयोगमा दर्ता भएको राजनीतिक दलले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको छ महिनाभित्र आफ्नो आय र व्ययको लेखापरीक्षण कानून बमोजिम इजाजत प्राप्त लेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराई एक महिनाभित्र आयोगमा पेश गर्नु पर्दछ । यदी तोकिएको समयमा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश हुन नआएमा अवधि समाप्त भएको पैतालीस दिनभित्र आयोगले त्यस्तो दललाई त्यसरी लेखापरीक्षण

प्रतिवेदन पेश नगर्नुको कारण खुलाई स्पष्टीकरण पेश गर्न लिखित रूपमा वा विद्युतीय वा अन्य सञ्चार माध्यमबाट आदेश दिन सक्ने जस्ता कानूनी व्यवस्थाहरू रहेका छन् ।

आफ्नो नाम, विधान, नियम, छाप, भण्डा वा चिन्हमा भएको परिवर्तन वा संशोधन, पदाधिकारीको हेरफेर र आयोगले तोके बमोजिमका अन्य विषयको जानकारी तीस दिनभित्र आयोगलाई दिनु पर्दछ । यस बमोजिमको जानकारी प्राप्त भएपछि, आयोगले तत् सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन र जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो काम कारवाही संविधान, राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम र दलको विधान बमोजिम भए गरेको पाइएमा नाम, विधान, नियम, छाप, भण्डा वा चिन्हको हकमा त्यसको अभिलेख राख्नुपर्ने र पदाधिकारी हेरफेर भएको भए अद्यावधिक गरी राख्नु पर्दछ ।

राजनीतिक दलको शुरु दर्तादेखि दलको वार्षिक लेखापरीक्षण र दलले गर्ने काम कारवाही तथा दलको विभिन्न तहमा रहने समितिहरू र तिनमा हुने समावेशी प्रतिनिधित्व सम्मका विषयहरूमा आयोगले अनुगमन गर्न सक्दछ । राजनीतिक दलको कोष व्यवस्थापन तथा काम कारवाहीमा आयोगले आवश्यक निर्देशन गर्न सक्ने र सोको पालना गर्नु राजनीतिक दलहरूको कर्तव्य हुने समेत कानूनी व्यवस्था रहेको छ । दलहरूले आयोगको निर्देशन पालना नगरेको अवस्थामा त्यस्ता दलहरूलाई कारवाही गर्ने सम्मको अधिकार ऐनले आयोगलाई प्रदान गरेको छ ।

राजनीतिक दल दर्ता र नियमनमा आयोगको प्रभावकारिता

कानूनले राजनीतिक दल दर्ता नियमनको जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगलाई दिएअनुरूप निर्वाचन अयोगले नेपालको संविधान, राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन तथा निर्वाचन आयोग ऐन बमोजिम राजनीतिक दल दर्ता गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । हाल निर्वाचन आयोगले दल दर्ता सम्बन्धी कार्य परम्परागत रूपमा मेनुवल प्रविधिबाट नै गर्दै आएको भएपनि निकट भविष्यमा सफ्टवेयरको प्रयोग गरी विद्युतीय माध्यमबाट गर्नेगरी तयारी गरिरहेको छ ।

राजनीतिक दलले आफ्नो आयव्ययको लेखापरीक्षण आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले छ महिनाभित्र सम्पन्न गरी सो को एक महिनाभित्र आयोगमा पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । यसै अनुरूप तोकिएको समयमा लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्न र सो को प्रतिवेदन आयोगमा पेश गर्नका लागि समेत आयोगले राजनीतिक दलहरूलाई आव्हान गर्ने गरेको छ । यसरी पेश हुन आएका विवरणहरूको अभिलेख व्यवस्थापन आयोगले परम्परागत विधि अर्थात मेनुवल प्रणालीबाट नै गर्ने गरेको छ । त्यसैगरी कानूनतः आयोगमा राजनीतिक दलहरूले पेश गर्नुपर्ने विवरणहरू आयोगले माग गर्ने गरको भएपनि के कति राजनीतिक दलले के कुन विवरणहरू पेश गरे भन्ने सूचना व्यवस्थापन समेत परम्परागत रूपमा नै गर्ने गरिएको छ ।

यसरी राजनीतिक दलहरूको विवरण परम्परागत प्रणालीबाट राखिँदा आयोगले नियमित रूपमा राजनीतिक दलहरूले आयोगमा पेश गर्नुपर्ने विवरण र कागजात पेश गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न त्यती सहज देखिँदैन । राजनीतिक दलको सानो विवरण हेर्न पनि थुप्रै फाइल र ठूलो ढड्डा पल्टाउनुपर्ने र यो प्रत्येक वर्ष थपिँदै जाने प्रवृत्तिले आयोगका कामहरू बोझिलो र झन्झटिलो बन्दै गएका छन् । आयोगले मौजुदा साधन स्रोतको प्रयोग गरी

कमिन्तमा दल दर्ताको अद्यावधिक विवरण राख्ने कार्य गर्दै आएको छ । त्यसैगरी दलको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन माग गर्ने र त्यसको अभिलेखिकरण गर्ने कार्य समेत भई रहेको भएपनि प्रविधिको प्रयोगको कमिका कारण संविधान तथा ऐन कानूनको व्यवस्था बमोजिम प्रभावकारी रूपमा राजनीतिक दलको नियमन गर्न सकेको अवस्था रहेको पाइँदैन ।

मुख्य समस्या

वर्तमान अवस्थामा राजनीतिक दल दर्ता गर्दाका बखत आयोगमा पेश भएका कागजात र विवरण अभिलेखिकरण परम्परागत विधिबाट हुने गरेको कारण विवरण र कागजात अद्यावधिक गर्न आयोगले समस्या भोग्नु परिरहेको अवस्था छ । परम्परागत प्रणालीको सूचना अभिलेखको अभ्यासले गर्दा राजनीतिक दलले कानून बमोजिम आयोगमा पेश गर्नुपर्ने विवरणहरू कुन कुन दलले पेश गरे वा गरेनन् भन्ने सूचना प्राप्त गर्न समेत जटिल हुने गरेको छ । राजनीतिक दलहरूले कतिपय आवश्यक सूचना वा विवरण आयोगमा पेश नगर्दा समेत त्यसको जाँच गर्न र विवरण माग गर्न आयोगलाई कठिनाई भइरहेको देखिन्छ ।

राजनीतिक दलहरू आफैमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको मुख्य साभेदार भएको र दलले गर्नुपर्ने र गर्न नहुने कार्य संविधान तथा ऐन कानूनले स्पष्ट तोकिएको अवस्थामा राजनीतिक दलहरूले कानून बमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी के कुन हदसम्म पुरा गरिरहेका छन् भन्ने मापन गर्ने परिपाटिको विकास भएको पाइँदैन । कानूनतः प्राप्त जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व के कुन राजनीतिक दलले के कति हदसम्म पूरा गरिरहेका छन् वा छैनन् भन्ने कुराको मापन न त राजनीतिक दलहरू स्वयम्ले गर्न सकेका छन् न त निर्वाचन आयोगले नै गर्न सकेको अवस्था देखिन्छ ।

राजनीतिक दलहरू शासन सञ्चालन गर्ने संस्थागत र कानूनी संयन्त्रको रूपमा स्थापित संस्थागत निकाय हुन । दलहरूले नै राज्यमा सुशासन कायम गर्नका लागि कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । तर दल भित्रको आन्तरिक सुशासनको मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको विकास हुन नसक्दा आम मतदाता सूसुचित हुन नसकेको मात्र होइन दलहरूको हालको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भमा स्वयम् दलहरू नै अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ । यसले स्वयम् राजनीतिक दल तथा आयोगलाई समेत राजनीतिक दल व्यवस्थापन र नियमनमा कठिनाई हुने गरेको देखिएको छ ।

समाधानको उपाय

माथि उल्लेखित समस्याको समाधानका लागि आयोग र राजनीतिक दलहरूले देहायका कार्य गर्न सकेको अवस्थामा आगामी दिनमा दल दर्ता र नियमनमा दल तथा आयोगलाई नै सहज हुन सक्दछ ।

- राजनीतिक दल दर्ताका लागि सफ्टवेयरको विकास गर्नु पर्दछ र तयार भएको सफ्टवेयर प्रयोगका लागि सबै दलहरूमा आम सहमति गर्नु पर्दछ ।
- राजनीतिक दलहरूको केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मको संगठनात्मक स्वरूप र पदाधिकारीहरूको विवरण तहगत रूपमा छुट्याई हेर्न सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- यस्तो प्रणालीको प्रयोग समावेशीताको अवस्था मूल्याङ्कन, दलको वित्तीय व्यवस्थापन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन संकलन, व्यवस्थापन र मूल्याङ्कनमा केन्द्रित हुनु पर्दछ ।
- हाल दलले गर्ने पर्ने कार्यहरू गरे नगरेको, दलका गतिविधिहरू पारदर्शी र उत्तरदायि भए नभएको जस्ता विवरणहरूमा आम सरोकारवालाहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्नु पर्दछ ।
- तयार भएको सफ्टवेयरमा राजनीतिक दलहरूले प्रविष्ट गरेको विवरणहरू नेटवर्कको माध्यमबाट आयोगमा तत्कालै प्राप्त हुन सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- दलका क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित विवरण भर्नाका लागि समयमा समयमा सबै दलका प्रतिनिधिहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- सूचना प्रविधिको माध्यमबाट दल स्वयम्ले भरेका विवरणहरूको मूल्याङ्कन गरी समय समयमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने परिपाटी बसाल्नु पर्दछ ।
- दलहरू आफैँ सहभागी भएर बनाएको संविधान र कानूनको व्यवस्था पालना नगर्ने दलहरूलाई कानून बमोजिम कारवाही गर्दै जानु पर्छ ।

निर्वाचनका समयमा दलले आफ्नो घोषणा पत्रमा प्रतिवद्धता जनाएका कुराहरू सरकारमा भएको बेला कुन हदसम्म पूरा गरे भन्ने विषयको लेखाजोखा जनताले गर्न पाउनु पर्दछ । संविधान र कानूनले स्पष्टरूपमा दलले गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यको उल्लेख गरी दललाई जिम्मेवारी र दायित्व प्रदान गरेको छ । कानूनले तोकिएका जिम्मेवारी दलहरूले कति पुरा गरिरहेका छन् वा छैनन् भन्ने विषयमा दलहरूले स्वयम् मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने परिपाटिको विकास गर्न जरुरी भइसकेको छ । दलहरूले गरेको स्वयम् मूल्याङ्कनको अभिलेखीकरण व्यवस्थापनको लागि निर्वाचन आयोगले एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीको विकास गरी सबै दलहरूले सोही प्रणालीको उपयोग गरी स्वयम् मूल्याङ्कन गर्न सक्ने प्रविधिको विकास गर्न सकिन्छ ।

राजनीतिक दलले संविधान र कानून बमोजिमका कार्य गरेका छन् र त्यसको आयोगले अनुगमन गरेको छ भन्ने आधार तयार गर्नका लागि खास प्रकारको औजार, विधि, माध्यम र प्रक्रियाको थालनी यो सफ्टवेयर प्रणाली लाभदायक हुनसक्छ ।

उपसंहार

मुलुकमा नागरिक परिचालनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने राजनीतिक दलहरू मुलुकको संविधान र कानूनतः स्थापना र सञ्चालन हुने गर्दछन् । राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक सुशासनको अवस्था दलहरूले कानून बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारको पालना कतिको गरेकाछन् भन्ने विषयले उजागर गर्दछ । कानून बमोजिम दलहरूले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारको पालना गरेको अवस्थामा दलको आन्तरिक सुशासन कायम भएको मान्न सकिन्छ । दलको आन्तरिक सुशासनमा दलहरू मजबुद हुँदै जाँदा यसले समग्र मुलुकको सुशासनमा प्रभाव पार्दछ । परिणामतः मुलुकमा सुशासन कायम हुनगर्ई मुलुकको सर्वाङ्गीण

विकासमा नै योगदान दिन्छ । यसका लागि दलहरूले आफ्नो स्वमूल्याङ्कनको परिपाटी विकास गर्नु पर्दछ, जसमा संविधानतः दलहरूको दर्ता तथा नियमनको जिम्मेवारी पाएको निर्वाचन आयोगको ठूलो भूमिका रहन्छ । आयोगले एउटा एकीकृत प्रणालीको विकास गरी दलहरूलाई आफ्नो मूल्याङ्कन आफैले गर्न सक्ने साभा मञ्च उपलब्ध गराउने र त्यसको व्यवस्थापन आफैले गर्नेगरी सहमति कायम गर्नुपर्ने बेला भएको छ । दलहरूको यथार्थ अवस्था बारे जानकारी हुनगई एकातर्फ यसले दलहरूलाई बेलाबखत लाग्ने गरेको अबाञ्छित आरोपहरूबाट समेत मुक्त गर्न मद्दत गर्छ भने अर्कोतर्फ दलहरू प्रति नागरिकको विश्वासमा अभ् वृद्धि हुन गई लोकतन्त्रको दिगो सुदृढीकरणमा समेत योगदान पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३
३. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८
४. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र
५. निर्वाचन आयोगका विभिन्न प्रकाशनहरू ।

निर्वाचन विवाद निरूपणमा निर्वाचन आयोगको भूमिका

टेकनाथ सापकोटा^१

सारांश

नेपालको संविधानले निर्वाचन आयोगलाई राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सङ्घीय संसद्का सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचन लगायत जनमत संग्रहको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने अधिकार तथा कर्तव्य तोकिदिएको छ। निर्वाचनका क्रममा उत्पन्न हुने विवादहरूको न्यायोचित समाधान गर्नु निर्वाचन विवाद निरूपण हो। निर्वाचन विवादको निरूपण निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपश्चात्को अवधिमा समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। निर्वाचनका दौरानमा आउन सक्ने सम्भावित प्रक्रियागत, कानुनी तथा व्यवस्थापकीय प्रकृतिका विवादहरूको समाधानको लागि समेत आयोगले कार्य गर्नु पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा अदालत तथा निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचन विवादको निरूपण गर्ने अधिकार प्राप्त छ। निर्वाचन विवादहरूको छोटो समयमा निरूपण भई निर्वाचन न्याय प्रदान गर्न सकिएमा यसले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको साख वृद्धि भई समग्रमा निर्वाचनको विश्वसनीयतामा वृद्धि हुन्छ। निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ ले विभिन्न छ वटा परिच्छेदमा निर्वाचनसम्बन्धी लिखत तथा निर्वाचन सामग्री, मतदान तथा मतगणना, निर्वाचनमा प्रभाव पार्ने, निर्वाचन प्रचारप्रसार, निर्वाचन प्रचारप्रसारको आय-व्यय, र अन्य कसुरलाई निर्वाचन कसुरको रूपमा समेटेको छ। यस्ता कसुरहरूको सुनुवाइ गर्नका लागि आयोगले निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ जारी गरी विभिन्न पाँच निकायले आयोग, निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता, मतदान अधिकृत र नामदर्ता अधिकारीले गर्नुपर्ने सुनुवाइसम्बन्धी कार्यविधि तोकिदिएको छ। यो कार्यविधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेमा निर्वाचन विवाद निरूपणमा ठोस कार्य हुन सक्ने देखिन्छ।

१. पृष्ठभूमि

निर्वाचनका क्रममा उत्पन्न हुने विवादहरूको न्यायोचित समाधान गर्नु निर्वाचन विवाद निरूपण हो। निर्वाचन विवादको निरूपण निर्वाचनपूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपश्चात्को अवधिमा समेत गर्ने गरिन्छ। निर्वाचन विवादको निरूपण विभिन्न निकायहरूबाट हुने गर्दछ। निर्वाचन प्रक्रियामा कुनै न कुनै हदसम्म निर्वाचनमा कानून विपरीतका कार्य, हिंसा र निर्वाचनसम्बन्धी विवाद वा अपराध हुने गरेका छन्। लोकतन्त्र निर्वाचन प्रतिस्पर्धामा आधारित हुने विषय भएकोले निर्वाचनमा राजनीतिक दल वा उम्मेदवार वा समर्थकले परिणाम आफ्नो पक्षमा पार्नको लागि अनेक विवादहरू सृजना गर्न सक्दछन्। यसरी सृजना हुने कतिपय विवादहरू प्रक्रियागत हुन्छन् भने कतिपय ऐन, नियम, कानून र आचारसंहिता उल्लङ्घनका कारणले हुने गर्दछन्। त्यस्तै, कतिपय विवादहरू प्राविधिक त्रुटि वा केही असमझदारीका कारणले हुने हुन्छ भने कतिपय विवादहरू आफू वा आफ्नो दल वा प्रतिनिधिलाई जिताउनको लागि गरिने प्रपञ्च र

^१ इलेक्टोरल रेगुलेशन एण्ड प्रोसिड्युथर अफिसर, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम, निर्वाचन सहायता परियोजना

अवाञ्छित क्रियाकलापका कारणले हुने हुन्छ।^२ सामान्यतया निर्वाचन विवादका स्वरूपमा निर्वाचन प्रक्रियामा कानुन बमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगरिएको र नगर्नु पर्ने कार्य गरिएको, आचारसंहिताको उल्लङ्घनको विषय, उम्मेदवारको योग्यता र अयोग्यतासम्बन्धी विवादहरू, प्रचारप्रसार तथा निर्वाचन खर्चसम्बन्धी विवादहरू, मतगणना प्रक्रियामा मतपत्रको वैधानिकता परीक्षण लगायतका विषयमा उत्पन्न हुने विवादहरू, निर्वाचन परिणामलाई चुनौती दिइएका वा दिइने विवादहरू, निर्वाचन अधिकारीहरूबाट पारदर्शी प्रक्रिया नअपनाइएको भन्नेसम्बन्धी विवादहरू आदि पर्दछन्।

राजनीतिक रूपले विभक्त र प्रतिस्पर्धी स्वभावका कारण जुनसुकै निर्वाचनमा केही न केही प्राविधिक जटिलताहरू सिर्जना हुने गर्दछन् जसबाट जोगिन र कानुनी वैधता प्रदान गर्न समेत निर्वाचन विवाद समाधानको लागि उपयुक्त संयन्त्रको व्यवस्था हुनु आवश्यक हुन्छ। उचित निर्वाचन विवाद निरूपण प्रणालीबिना कुनै पनि निर्वाचनको विश्वसनीयता र वैधता सुनिश्चित गर्न तथा जनताको निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारको सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्न सकिँदैन।

निर्वाचन विवादहरूको छोटो समयमा निरूपण भई निर्वाचन न्याय प्रदान गर्न सकिएमा यसले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको साख वृद्धि भई समग्रमा निर्वाचनको विश्वसनीयतामा वृद्धि हुन्छ। घानाको आक्रामा भएको सन् २०११ को न्यायाधीशहरूको बैठकले निर्वाचन विवाद निरूपण गर्ने निकायको केही आधारभूत मापदण्डहरू तय गरेको छ। जसमा इमान्दारी, सहभागिता, कानुनसम्मत, पक्षपातरहितता, पेशागत मर्यादा, स्वतन्त्रता, पारदर्शिता, समयबद्धता, हिंसारहितता तथा नियमितता र सर्वस्वीकार्यता पर्दछन्।^३

निर्वाचन निष्पक्ष र विश्वसनीय हुनको लागि प्रभावकारी उपचार र स्वतन्त्र सार्वजनिक सुनुवाइ समेत अनिवार्य शर्त हुन्।^४ निर्वाचनको विश्वसनीयता विवाद समाधानमा अपनाइएको यसको उपचार प्रणाली र त्यसको प्रभावकारितामा निहित रहेको हुन्छ। निर्वाचनसम्बन्धी विवाद समाधान पद्धतिले निर्वाचनको दौरान निर्वाचन अभियानमा हुने हिंसा वा अपराधसम्बन्धी विवादहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गरी दण्डहीनता अन्त्य गरेको हुनु पर्दछ।

निर्वाचन विवाद समाधानका केही अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरू छन्। यस अन्तर्गत अदालत वा निर्वाचन आयोगलाई पुनरावेदनको अधिकार दिइनुपर्ने, समयमा न्याय दिइनुपर्ने, त्यस्तो न्याय सक्षम निकायबाट विनापूर्वाग्रह उपलब्ध गराइनुपर्ने जस्ता विषयहरू पर्दछन्। खास गरी नागरिकको मताधिकार उल्लङ्घन भएमा उचित उपचारको लागि उजुरी दर्ता गर्न पाउने, प्रमाणहरू पेश गर्न पाउने, निष्पक्ष र सक्षम निकायबाट सुनुवाइको अधिकार, उजुरी उपर निष्पक्ष निकायबाट छानबिनको अधिकार, पारदर्शी प्रक्रियाको सुनिश्चितताको अधिकार, प्रभावकारी उपचारको अधिकार र माथिल्लो अदालतबाट पुनरावेदनको अधिकार आदि पर्दछन्।^५

^२ निर्वाचन आयोग, नेपाल र राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, निर्वाचनन्याय स्रोत पुस्तिका, २०७६

^३ Bawaslu, International IDEA, Electoral Justice System Assessment Guide, Pilot Conference, 2-3 May 2018, Jakarta, Indonesia, P. 14, see <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-justice-system-assessment-guide-pilot-conference.pdf>. Also see <https://integrityaction.org/material/electoral-justice-principles-accra-principles>

^४ Carter Center, INTERNATIONAL OBLIGATIONS FOR ELECTORAL DISPUTE RESOLUTION DISCUSSION PAPER 1 February 24 -25, 2009, P. 23

^५ See [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2017\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2017)007-e)

यदि न्याय दिने निकाय स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम नभई पूर्वाग्रही भएमा त्यसले सम्पूर्ण पद्धतिमा नै समस्या सिर्जना गर्दछ, नागरिकको विश्वास गुमाउँदछ र हिंसालाई आमन्त्रण गर्ने सम्भावना हुन्छ। यस किसिमको अवस्थाबाट मुक्त हुनको लागि राज्यले निर्वाचन न्यायप्रतिको दायित्वलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्ने, निष्पक्ष र प्रभावकारी अनुसन्धान तथा विवाद निरूपण पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्ने, मतदाता शिक्षा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने, विवादको सुनुवाइ गर्ने अधिकारी र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था गर्ने, समयमा उजुरीलाई सम्बोधन गरी विवाद समाधान गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने जस्ता कार्यहरू गर्न आवश्यक हुन्छ।^६

कोफि अन्नान फाउण्डेसनको बुझाइमा निर्वाचन न्याय सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्वायत्तता, निष्पक्षता, न्यायमा सहज पहुँच, पारदर्शिता, पहुँचयोग्यता र सुरक्षालाई आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा मान्ने प्रचलन छ।^७

निर्वाचन विवाद समाधानका लागि सदाचारिता, सहभागिता, कानूनको शासन, निष्पक्षता, पेशागत दक्षता, स्वायत्तता, पारदर्शिता, समयबद्धता, नियमितता तथा स्वीकार्यताजस्ता विषयलाई आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ।

२. नेपालले अवलम्बन गरेको विवाद निरूपण पद्धति

नेपालको निर्वाचन विवाद निरूपण प्रणालीमा अर्धन्यायिक र न्यायिक दुवै प्रकृतिको प्रक्रिया अवलम्बन गरेको छ। खास गरी निर्वाचन परिणाम घोषणा अगाडिको चरणमा अर्धन्यायिक पद्धति र निर्वाचन परिणाम घोषणापश्चात् न्यायिक प्रणाली अपनाइएको छ। सङ्क्षिप्त कार्यविधि बमोजिम न्याय निरूपण गर्नुपर्ने, न्यायका मान्य सिद्धान्त, कानूनका सामान्य सिद्धान्त, प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्त लगायतका आधारमा निष्पक्ष र पारदर्शी ढङ्गबाट निर्वाचन विवाद निरूपण गर्ने व्यवस्था छ।

निर्वाचन कसुरमा फौजदारी मुद्दामा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू^८ र देवानी प्रकृतिका कसुरहरूमा देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरू^९ आकर्षित हुने देखिन्छ। यी प्रावधानहरूलाई हेर्दा निर्वाचन कसुर सम्बन्धमा नेपालले न्यायिक र अर्धन्यायिक दुवै पद्धतिको अनुसरण गरेको देखिन्छ। जसअन्तर्गत फरक फरक निकायलाई फरकफरक प्रकृतिका विवादहरू निरूपण गर्ने अधिकार दिइएको छ, भने पुनरावेदनको व्यवस्था समेत ऐनमा गरिएको छ।

निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ दफा ४१ (३) अन्तर्गतका मुद्दाहरू सरकारवादी भई चल्ने^{१०} व्यवस्था गरेको छ। निर्वाचन कसुरका सम्बन्धमा मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा

६ See <https://www.ifes.org/issues/electoral-justice-election-dispute-resolution>

७ Kofi Annan Foundation, Access to Justice and Electoral Integrity, A policy brief of the Electoral Integrity Initiative, Policy Brief Number 3

८ हे. मुलकीअपराध (संहिता) ऐन, २०७४ को परिच्छेद २

९ हे. मुलकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४ को परिच्छेद २ दफा ४ देखि १६सम्म

१० हे. निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन २०७३ को दफा ४०

सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनु पर्नेछ^{११} भन्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । फौजदारी र देवानी अपराध संहिता र कार्यविधि संहिताहरूले निर्वाचन अपराध र सजाय सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेका छैनन् । निर्वाचन आयोग ऐन तथा निर्वाचनसम्बन्धी अन्य ऐनले निर्वाचन आयोगलाई विवाद निरूपणको जिम्मेवारी तोकेको छ, भने मुख्य निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत, मतदान अधिकृत र अनुगमनकर्ता तथा नामदर्ता अधिकारीलाई समेत विवाद निरूपण गर्ने अधिकारहरू दिइएको छ ।

निर्वाचन कसुर र सजाय सम्बन्धमा सङ्घीय संसद् वा प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धी विवाद र सङ्घीय संसद्का सदस्य वा प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन परिणाम घोषणापश्चात् अयोग्यता सम्बन्धी विवादहरू^{१२} संवैधानिक इजलासले हेर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ, भने परिणाम घोषणापूर्व उम्मेदवारको योग्यता सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठेमा त्यसको निर्णय गर्ने लगायतका जिम्मेवारी नेपालको संविधानले निर्वाचन आयोगलाई सुम्पेको छ।^{१३}

३. निर्वाचन विवादमा प्रमाणको भारको अवस्था

विवादमा आफ्नो पक्षमा न्याय प्राप्त गर्नका लागि कसले कसरी र कति समयभित्र प्रमाण पुऱ्याउने भन्ने विषय नै प्रमाणको भार हो । प्रमाणको भार सम्बन्धमा सामान्यतया विभिन्न कानुनी प्रणाली अपनाएका मुलुकहरूमा फरकफरक हुने गर्दछ । उदाहरणको लागि सामान्यकानुनी प्रणाली (common law system) अपनाएका मुलुकहरूमा प्रमाणको भार वादीमा निहित हुन्छ, भने नागरिक कानुनी प्रणाली (civil law system) अपनाएका मुलुकहरूमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा हुन्छ । निर्वाचनको सन्दर्भमा अधिकांश मुलुकहरूमा प्रमाणको भार आरोप लगाउनेमा हुन्छ।^{१४} अर्थात् “जसले जे कुरा हो भन्छ, उसैले सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्दछ” भन्ने सिद्धान्तका आधारमा तय गरिएको हुन्छ । निर्वाचनको सन्दर्भमा सामान्यतया जसले परिणामलाई चुनौती दिन्छ, सो विषयमा प्रमाण पुऱ्याउने जिम्मेवारी पनि उसैको हुन्छ । प्रमाणको भार केवल प्रमाण सङ्कलन गरी बुझाउनु मात्र हुँदैन । निर्वाचन विवाद निरूपण गर्ने निकाय सन्तुष्ट हुने गरी प्रमाण पेश गर्नु पर्दछ । देवानी मुद्दाहरूमा तुलनात्मक रूपमा उपयुक्त प्रमाणले ग्राह्यता पाए पनि फौजदारी मुद्दामा शङ्कारहित तवरले पुष्टि हुन आवश्यक छ।^{१५}

नेपालको सन्दर्भमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ मा वादीले उजुरीमा, अभियुक्तले बयानमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा आफ्ना सबै साक्षी, लिखत र दसी प्रमाण खुलाउनु पर्ने,^{१६} सक्कल लिखत फिर्ता दिनुपर्ने^{१७} र पक्षले साक्षी उपस्थित गराउनु पर्ने^{१८} व्यवस्था

११ ऐ. दफा ४२

१२ हे. नेपालको संविधानको धारा १३७ (२)

१३ ऐ. धारा २४६

१४ Judy Mokuwa, The burden and standards of proof required in election petitions in Kenya with particular reference to the Presidential Election Petition No. 5. See https://www.academia.edu/13170902/The_burden_and_standards_of_proof_required_in_election_petitions_in_Kenya_with_particular_reference_to_the_Presidential_Election_Petition_No._5

१५ IDEA, Electoral Justice: The International IDEA Handbook, 2010, P. 165

१६ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ९९

१७ ऐ.दफा १००

१८ ऐ.दफा १०१

गरिएको छ भने फौजदारी न्यायका सिद्धान्त बमोजिम आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ ।^{१९} त्यसै गरी फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ भने प्रतिवादीहरूलाई आफू विरुद्धको कारवाहीमा चुप लाग्ने हक समेत सुरक्षित छ तर चुप नबसी आफ्नो सफाइमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिको दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७ (१) ले गरेको छ । त्यसै गरी अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनसाय होइन^{२०} भन्ने व्याख्या समेत सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको छ ।

अतः निर्वाचनसम्बन्धी कसुरमा सामान्यतया प्रमाणको भार अन्य मुलुकहरूमा जस्तै नेपालमा पनि केही अपवादबाहेक वादीमा हुने व्यवस्था नेपालका विभिन्न कानूनहरूमा भएको पाइन्छ ।

४. संविधान तथा ऐनमा भएका मुख्य व्यवस्थाहरू

संविधानको धारा २४६ बमोजिम निर्वाचन आयोगले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सङ्घीय संसद्का सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने अधिकार तथा कर्तव्य तोकिएको छ । निर्वाचन आयोग निर्वाचन सञ्चालन गर्नको लागि स्थापित नेपालको एउटा संवैधानिक अङ्गको रूपमा रहेको छ ।

निर्वाचनआयोग ऐन, २०७३ मा उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी निर्णय गर्ने,^{२१} निर्वाचन रद्द गर्न सक्ने र जाँचबुझ गराउने विषय,^{२२} निर्वाचन आचारसंहिता कार्यान्वयन सम्बन्धी विषय,^{२३} निर्वाचनमा निर्धारित हदभन्दा बढी खर्च गरेमा सजाय हुने विषय,^{२४} विभागीय कारवाही सम्बन्धी विषय^{२५} आदेश जारी गर्ने^{२६} विषयमा निर्वाचन आयोगलाई जिम्मेवारी दिइएको छ ।

त्यसै गरी उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी निर्णय गर्ने, निर्वाचन रद्द गर्न सक्ने, आयोग आफैँले सम्पादन गर्नुपर्ने कामका लागि आवश्यकता अनुसार प्रदेश तथा तोकिए बमोजिमको अन्य स्थानमा प्रादेशिक वा अन्य कार्यालय स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । आयोगले निर्वाचनमा स्वच्छता, निष्पक्षता, पारदर्शिता तथा भयमुक्त वातावरण कायम राख्न सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरी सरकार, सुरक्षा निकाय, कर्मचारी, राजनीतिक दल, उम्मेदवार र सम्बन्धित व्यक्ति, सञ्चार माध्यम, गैरसरकारी संस्था र अन्य व्यक्तिहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता समेत बनाउन सक्ने व्यवस्था छ ।

आयोगले बनाएको आचारसंहिता पालना भए नभएको सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार संयन्त्र निर्माण गरी जाँचबुझ तथा अनुगमन गर्ने, कसैबाट आचारसंहिता पालना नभएको वा

१९ ऐ. दफा ४

२० नेपाल सरकार विरुद्ध बमबहादुर बस्नेत समेत, ने.का.प. २०७० अंक ६, पृष्ठ ७७७

२१ निर्वाचनआयोग ऐन, २०७३ को दफा ९

२२ ऐ. दफा १०

२३ ऐ. दफा २३

२४ ऐ. दफा २६

२५ ऐ. दफा ४४

२६ ऐ. दफा ४९

उल्लङ्घन भएको देखिएमा त्यस्तो काम तुरुन्त रोक्न वा बदर गर्नका लागि आयोगले सम्बन्धित राजनीतिक दल, उम्मेदवार, व्यक्ति, संस्था, पदाधिकारी वा निकायलाई आदेश दिने, आयोगले दिएको आदेश बमोजिम काम कारवाही नरोक्ने वा बदर नगर्ने राजनीतिक दल, उम्मेदवार, व्यक्ति, संस्था, पदाधिकारी वा निकायलाई आयोगले एक लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने र कुनै उम्मेदवारले आयोगले बनाएको आचारसंहिताको उल्लङ्घन गरेको कारणबाट निर्वाचन स्वतन्त्र, स्वच्छ र धाँधलीरहित तवरबाट हुन नसक्ने कुरामा आयोग विश्वस्त भएमा त्यसको स्पष्ट आधार र कारण खोली आयोगले त्यस्तो उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द गर्न सक्ने व्यवस्था समेत ऐनमा गरिएको छ । त्यसबाहेक निर्वाचन खर्चको हद तोक्ने, राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले तिस दिनभित्र निर्वाचन खर्चको विवरण पेश गर्नुपर्ने, निर्वाचनमा निर्धारित हदभन्दा बढी खर्च गरेमा बिगो बमोजिमको सजाय गर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

निर्वाचनको कार्य गर्न जिम्मेवारी तोकिएको कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले आफूलाई तोकिएको कार्य कानून बमोजिम सम्पादन नगरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई जिम्मेवारीबाट हटाउन वा निलम्बनको लागि सिफारिस गर्न सक्ने र विभागीय कारवाहीको लागि लेखी पठाउन सक्ने अधिकार समेत ऐनले निर्वाचन आयोगलाई नै दिएको छ ।

निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३ बमोजिम निर्वाचनसम्बन्धी लिखत तथा निर्वाचन सामग्रीसम्बन्धी कसुर, मतदान तथा मतगणनासम्बन्धी कसुर, निर्वाचनमा प्रभाव पार्नेसम्बन्धी कसुर, निर्वाचन प्रचारप्रसारसम्बन्धी कसुर, निर्वाचन प्रचारप्रसारको आय-व्ययसम्बन्धी कसुर तथा अन्य कसुर गरी विभिन्न छ वटा परिच्छेदमा निर्वाचन कसुर वा विवादलाई समेटिएको छ ।

मतदाता नामावली ऐन, २०७३ बमोजिम आफ्नो विवरण ढाँट्ने, मतदाता नामावली सच्याउने, विगाने, नोक्सान गर्ने, कर्मचारीलाई डर, धम्की, प्रलोभन दिने वा बल प्रयोग गर्ने, गोप्यता भङ्ग गर्ने, विवरण दुरुपयो गर्ने विषयलाई कसुरको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

यस प्रकारका कसुरको सुनुवाइको लागि निर्वाचन आयोग, निर्वाचन अधिकृत, मतदान अधिकृत, अनुगमनकर्ता र नामदर्ता अधिकारी लगायतलाई अर्धन्यायिक रूपमा र सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलास, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई न्याय निरूपण गर्ने अधिकारहरू सुम्पिएको छ ।

५. निर्वाचन विवाद निरूपणमा आयोग र मातहत निकायको अधिकार क्षेत्र

निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) कार्यविधि, २०७६ ले ऐन बमोजिम आयोगले सुनुवाइ गर्नुपर्ने विषयमा समितिले जाँचबुझ तथा छानबिन गरी सिफारिससहित निर्णयको लागि आयोगमा पेश गर्नुपर्ने विषयहरू अनुसूची १ मा तोकिएको छ ।^{२७} त्यसै गरी निर्वाचन अधिकृतले अनुसूची-२ बमोजिमको विवादको सुनुवाइ गर्ने, अनुगमनकर्ताले अनुसूची-३ बमोजिमको विवादको सुनुवाइ गर्ने,^{२८} मतदान अधिकृतले अनुसूची-४ बमोजिमको विवादको सुनुवाइ गर्ने^{२९}

^{२७} निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) कार्यविधि, २०७६, दफा ६

^{२८} ऐ. दफा ७

^{२९} ऐ. दफा ८

र अनुसूची ५ बमोजिमको विवादको सुनुवाइ नामदर्ता अधिकारीले गर्ने^{३०} व्यवस्था गरी प्रत्येक निकाय वा पदाधिकारीको कार्यक्षेत्र स्पष्ट पारेको छ ।

क. निर्वाचन आयोग/विवाद निरूपण समितिले जाँचबुझ तथा छानबिन गर्ने विषय

कार्यविधिको अनुसूची १ बमोजिम ४४ वटा विषयहरू निर्वाचन आयोग/विवाद निरूपण समितिले जाँचबुझ तथा छानबिन गर्ने विषयको रूपमा किटान गरिएको छ । जस अनुसार मुख्यमुख्य विषयहरू निम्न छन् :-

१. उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी विषय, योग्यता नपुगेको व्यक्तिको नाम उम्मेदवारको बन्द सूचीबाट हटाउने विषय,
२. कसुरदार कर्मचारीलाई तत्काल निलम्बन गर्ने वा सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष निलम्बनको लागि सिफारिस गर्ने, विभागीय कारबाही गर्ने वा सेवा शर्तसम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारबाहीका लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने विषय,
३. कर्मचारी, सुरक्षा निकाय, दल वा अन्य संस्थालाई जरिवाना गर्न सक्ने विषय,
४. दोहोरो उम्मेदवारी दिएको व्यक्तिको उम्मेदवारी बदर गर्ने विषय,
५. मतदान केन्द्रको मतदान रद्द गर्ने, अवैध घोषणा गर्ने र पुनः मतदान गर्ने मिति र समय तोक्न निर्देशन दिने विषय,
६. निर्वाचन अधिकृतको नियुक्ति बदर गरी अर्को निर्वाचन अधिकृत नियुक्त गर्ने वा विभागीय कारबाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने विषय,
७. मतगणना तथा प्रचारप्रसार कानून विपरीत गरेको, आयोगको मर्यादा विपरीतका कार्य, सार्वजनिक सवारी साधन र सम्पत्तिको दुरुपयोगजस्ता विषय,
८. कानून विपरीत आर्थिक सहयोग लिने वा दिने, तोकिएभन्दा बढी खर्च गर्ने, आयोगको निर्देशन पालना नगर्ने, खर्चको विवरण नबुझाएको, सार्वजनिक नगरेकोजस्ता विषय,
९. गलत लिखतलाई मान्यता दिएको वा सही लिखतलाई मान्यता नदिएको, पदीय जिम्मेवारीबाट पन्छिएको, आफूलाई प्राप्त जानकारी कानून बमोजिमको अवस्थामा बाहेक अन्य कुनै व्यक्तिलाई दिएको, अभिव्यक्त गरेको वा प्रकट गरेको, मतदानसम्बन्धी गोपनीयता भङ्ग गरेको विषय,
१०. निर्वाचनसम्बन्धी कार्यमा प्रतिकूल असर पर्ने अन्य कुनै किसिमको कार्य गरे वा गराएको विषय ।

ख. निर्वाचन अधिकृतले सुनुवाइ गर्ने विषय

कार्यविधिको दफा ७ बमोजिम अनुसूची २ मा २८ वटा विषयहरू निर्वाचन अधिकृतले सुनुवाइ गर्ने ।

^{३०} ऐ. दफा ९

१. उम्मेदवारको अयोग्यता सम्बन्धमा प्रश्न उठेमा त्यस्तो उम्मेदवारलाई स्पष्टीकरण माग गरी निर्णयको लागि कागजातसहित आयोगमा पठाउने विषय, उम्मेदवारको मनोनयनपत्र बदर गर्ने र निर्वाचन चिह्न वितरणसम्बन्धी विषय,
२. मतपेटिका नोक्सान भएमा वा तोडफोड गरिएकोमा मतदान रद्द गरी आयोगलाई प्रतिवेदन दिने, मतदान केन्द्रको अनधिकृत कब्जा भएकोमा मतदान अधिकृतले दिएको प्रतिवेदन समेतको आधारमा आयोगलाई प्रतिवेदन दिने र आयोगको निर्देशन अनुसार त्यस्तो मतदान केन्द्रको मतदान रद्द गर्ने सम्बन्धमा,
३. मतदान स्थगित भएमा उक्त मतदान केन्द्रमा पुनः मतदान हुने मिति र समय तोक्ने,
४. मतगणना पूरा हुनुअघि मतपत्र नोक्सान भएमा मतगणनाको काम स्थगित गरी आयोगलाई प्रतिवेदन दिने, मतपत्र बदर गर्ने, दोहोऱ्याई मत गणना गर्ने र मत बराबर भएमा गोला हाली निर्णय गर्ने विषय,
५. भुट्टा विवरण वा कागजात संलग्न गरी मनोनयनपत्र पेश गरेको, मतपेटिका वा अन्य सामग्री निर्वाचनमा प्रयोग हुन नदिन मतदान केन्द्रबाट बाहिर वा अन्यत्र कतै लगेको, अनधिकृत व्यक्ति मतगणना स्थलमा प्रवेश गरेको विषय,
६. तोकेभन्दा फरक किसिमले प्रचार सामग्रीको प्रयोग, तोकिएभन्दा अन्यत्र साउण्ड सिस्टमको प्रयोग, आचारसंहिता विपरीत प्रचारप्रसार गरेको, आयोगको मर्यादामा प्रतिकूल असर पुग्ने गरी प्रचारप्रसार गरेको, निर्देशनको पालना नगरेको, कुनै सवारी साधनको प्रयोग गरी ज्याली गरे वा गराएमा र राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले आफ्नो निर्वाचन प्रतिनिधिमाफत खर्च गर्नेबाहेक निर्वाचन प्रचारप्रसारमा खर्च गर्दा अन्य व्यक्तिलाई खर्च गर्न लगाएका विषयहरू ।

ग. अनुगमनकर्ताले सुनुवाइ गर्ने विषय

कार्यविधिको दफा ७ बमोजिम अनुसूची ३ मा अनुगमनकर्ताले सुनुवाइ गर्ने विषयको सूची तोकिएको छ ।

१. कुनै विवरण, सूचना, सूची वा अन्य कुनै कागजात नोक्सान गर्ने काम गरेको,
२. मतदातालाई मतदान स्थलमा प्रवेश गर्न नदिन बाधा अवरोध गरे वा गराएको,
३. अनधिकृत व्यक्ति मत गणना स्थलमा प्रवेश गरे वा गराएको,
४. शान्ति भङ्ग गर्ने, भय, त्रास सिर्जना गर्ने वा निर्वाचनको वातावरण बिथोल्ने कार्य गरेको विषय,
५. आचारसंहिता विपरीत निर्वाचनको प्रचारप्रसार गरेमा, साउण्ड सिस्टमको प्रयोग गरेमा, आयोगको मर्यादामा प्रतिकूल असर पुग्ने गरी प्रचारप्रसार गरेमा वा आयोगको निर्देशन पालना नगरेको विषय,

६. आयोगले तोकेको सङ्ख्याभन्दा बढी र अनुमति दिएको बाहेक अन्य सवारी साधन प्रयोग गरे वा गराएको, सवारी साधनको प्रयोग गरी च्याली गरे वा गराएको र निर्वाचनसम्बन्धी कार्यमा प्रतिकूल असर पर्ने कार्य गरे वा गराएको विषय ।

घ. मतदान अधिकृतले सुनुवाइ गर्ने विषय

त्यसै गरी कार्यविधिको दफा ८ बमोजिम अनुसूची ४ मा १९ वटा विषयहरू मतदान अधिकृतले सुनुवाइ गर्ने गरी तोकिएको छ ।

१. नाम ढाँटी मतदान गर्न आएको विषय, हतियार लिएको वा मादक पदार्थ सेवन गरेको व्यक्तिलाई मतदान केन्द्रमा प्रवेश गर्न नदिने विषय,
२. मतपेटिका नोक्सान भएमा वा तोडफोड भएमा निर्वाचन अधिकृतलाई प्रतिवेदन गर्ने, विशेष परिस्थिति उत्पन्न भएमा मतदान स्थगित गर्ने, मतदान केन्द्रको अनधिकृत कब्जा भएमा मतदान स्थगित गर्ने विषय,
३. निविदा मतपत्र दिने, निर्वाचन सामग्री निर्वाचनमा प्रयोग हुन नदिन मतदान केन्द्रबाट बाहिर वा अन्यत्र कतै लगेको, छाप वा चिह्न लागेको मतपत्र दुरुपयोग गरेको, अनधिकार मतदान गरेको, अर्को व्यक्तिको नामबाट मतदान गरेको, एउटै निर्वाचनमा एक पटकभन्दा बढी मतदान गरेको, मत सङ्केत गरेको व्यहोरा कुनै प्रकारले सार्वजनिक गरेको र सङ्घीय कानून वा आयोगले तोकेको प्रक्रिया उल्लङ्घन गरेको विषय,
४. मतपत्र बाहेक अन्य कुनै वस्तु मतपेटिकाभित्र खसाले वा राखेमा, मतदातालाई मतदान स्थलमा प्रवेश गर्न नदिन कुनै किसिमले बाधा अवरोध गरे वा गराएमा, गैरनेपाली नागरिकले मतदान गरेको, अनधिकृत व्यक्ति मत गणना स्थलमा प्रवेश गरेको र मतदाता वा मतदान केन्द्रमा मतदानको काममा संलग्न व्यक्ति वा कर्मचारीलाई बाधा हुने गरी निर्वाचनको वातावरण बिथोल्ने कार्य गरी भय त्रास सिर्जना गरे वा गराएको विषय ।

ङ. नाम दर्ता अधिकारीले अनुसन्धान अभियोजन र सुनुवाइ गर्ने विषय

त्यसै गरी कार्यविधिको दफा ९ को उपदफा (१) बमोजिम अनुसूची ५ मा ८ वटा विषयहरू प्रमुख नामदर्ता अधिकारी, नामदर्ता अधिकारी वा सहायक नामदर्ता अधिकारीले सुनुवाइ गर्न तोकिएको छ ।

१. कसैले आफ्नो नाम दोहोरो परेकोमा हटाउन निवेदन दिएमा र नाम दर्ता अधिकारीलाई कुनै व्यक्तिको नाम दोहोरो परेको जानकारी प्राप्त हुन आएको विषय,
२. कसैले आफ्नो नाम, थर, वतन, उमेर वा अन्य विवरण ढाँटी नाम दर्ता गराएको वा दर्ता गराउनको लागि दरखास्त दिएको वा त्यसरी ढाँटी दर्ता गराएको भनी विरोधपत्र दिएको विषय,

३. मतदाता नामावलीमा जानी बुझी कसैले कानुन विपरीत कुनै व्यहोरा थपेको, केरमेट गरेको, सँच्याएको वा त्यस्तो मतदाता नामावली कुनै किसिमले बिगारेको, नोक्सान पारेको वा नष्ट गरेको विषय,
४. मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्यमा खटिएका कर्मचारीलाई कुनै किसिमको डर, धम्की वा प्रलोभन दिएको वा बल प्रयोग गरी आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न वा गराउनबाट विचलित गराएको विषय,
५. गोप्य राख्नुपर्ने कागजात वा विवरणको गोप्यता भङ्ग गरेको विषय,
६. मतदाता नामावली दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि आयोगले सडकलन गरेको मतदाताको नाम, थर, वतन, फोटो र अन्य विवरण अनधिकृत रूपमा प्रकाशन गरेको वा वितरण गरेको वा जानीजानी दुरुपयोग गरेको विषय,
७. मतदाता नामावली ऐन, २०७३ को दफा ३१ को खण्ड (च) र सोही ऐनको दफा २२ को उपदफा (२) विपरीत मतदाता नामावली प्रयोग गरेको विषय ।

६. निर्वाचन विवाद निरूपणमा आयोगको प्रभावकारिता

निर्वाचनसँग सम्बन्धित विवादको सम्बन्धमा नेपालको संविधानको भाग २४, धारा २४६, निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३, निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३, मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०७३ तथा विभिन्न तहको निर्वाचन गर्ने सम्बन्धमा बनेका ऐनलगायतका कानुनहरूले निर्वाचनको सन्दर्भमा हुन आउने विवाद र कसुर सम्बन्धमा तत्काल उपचारको निमित्त निर्वाचन आयोगलाई विवाद निरूपण गर्ने अधिकारक्षेत्र दिएको छ । निर्वाचनसम्बन्धी विवाद निरूपणको लागि निर्वाचन आयोग, निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता, मतदान अधिकृत र नामदर्ता अधिकारीलाई आयोगको प्रत्यक्ष निर्देशन र नियन्त्रणमा रहेर विवादहरू समाधान गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ ।

संविधान, निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ र निर्वाचनसम्बन्धी अन्य ऐनको आधारमा निर्वाचन आयोगले निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि २०७६ जारी गरी लागू समेत गरिसकेको छ । आयोगले विवादको सुनुवाइ गर्न सम्बन्धित विषय हेर्ने आयुक्तको संयोजकत्वमा बढीमा नौ जनाको एक निर्वाचन विवाद निरूपण समितिको व्यवस्था समेत उक्त कार्यविधिले गरेको छ ।^{३१} उक्त समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत समितिलाई आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने उजुरी वा निर्वाचन विवादको जाँचबुझ तथा छानबिन गर्ने वा गराउने, जाँचबुझ तथा छानबिनको आधारमा आयोग समक्ष पेश गर्नुपर्ने देखिएका विषयमा आफ्नो रायसहितको सिफारिस पेश गर्ने, उजुरी वा निर्वाचन विवाद निरूपणका सम्बन्धमा मतदान अधिकृत, अनुगमनकर्ता वा निर्वाचन अधिकृतले माग गरेको विषयमा आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने, मतदान अधिकृत, अनुगमनकर्ता वा निर्वाचन अधिकृत वा नाम दर्ता अधिकारीबाट आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भनी पेश भएका विवाद उपर आवश्यक जाँचबुझ

^{३१} निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि २०७६ को दफा ४

तथा छानबिन गरी सिफारिस सहित आयोग समक्ष पेश गर्ने र उजुरी वा निर्वाचन विवाद निरूपणका सम्बन्धमा आयोगले तोके बमोजिमका अन्य कार्य गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ।^{३२}

यसरी दिइएको जिम्मेवारी पूरा गर्ने सम्बन्धमा आयोगमा नै प्राप्त हुने उजुरी उपर आयोगले सुनुवाइ गरी विवादको समाधान गर्ने गरेको पाइन्छ। तर निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता, मतदान अधिकृत र नामदर्ता अधिकारी कहाँ के कति उजुरी परे र सो सम्बन्धमा के कस्तो निर्णय भयो भन्ने विषयमा आयोगमा सूचना रहेको अवस्था भने पाइँदैन। यसका लागि आयोगले आगामी निर्वाचनहरूमा यस्तो समस्या नरोहोस् भन्नका लागि निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ जारी गरी निर्वाचन विवाद निरूपण सम्बन्धमा भएका निर्णय र सम्पूर्ण विवरण आयोगमा प्राप्त गर्ने गरी कार्यविधिमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

निर्वाचन आयोग एउटा स्वतन्त्र संवैधानिक अङ्ग हो। संविधान, ऐन र कानूनले आयोगलाई निर्वाचनसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकारहरू दिइएको छ। कानूनमा भएका कतिपय छिद्रहरू बाहेक आयोगको अधिकार सम्बन्धमा धेरै खोट लगाउने ठाउँ छैन तर निर्वाचन आयोगलाई संविधान र कानून बमोजिम प्रदत्त अधिकार बमोजिम निर्वाचनको विवाद निरूपण गर्ने सम्बन्धमा भने अझ पनि यथेष्ट कार्य हुन नसकेको देखिन्छ। यसो हुनुमा पारदर्शी कार्यविधिको अभाव पनि एक हुन सक्दछ जसको पूर्ति आयोगले गरिसकेको छ।

७. विवाद निरूपणमा देखिएका मुख्य चुनौतीहरू

नेपालमा निर्वाचन विवाद निरूपणका सम्बन्धमा देहाय अनुसारको चुनौतीहरू रहेको पाइन्छ।

- निर्वाचन विवाद सम्बन्धमा पीडितलाई उजुर गर्ने निकायको बारेमा जानकारी समेत नरहेको, प्रक्रियाको बारेमा जानकारी नभएको र कतिपय स्थानहरूमा भुटा उजुरीहरू पर्ने गरेको, मतदान अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत तथा मुख्य निर्वाचन अधिकृतको मुद्दा हेर्ने जिम्मेवारी भए पनि त्यस्तो कामबाट पन्छिने गरेको।
- प्रभावकारी मतदाता शिक्षा सञ्चालन हुन नसकेको, आयोगसँग पर्याप्त स्रोतको अभाव रहेको, राजनीतिक दल र उम्मेदवारले आफ्ना मतदातालाई निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा प्रदान गर्ने नगरेको। मतदाता शिक्षा स्वतन्त्र व्यक्तिहरू र विज्ञहरूबाट सञ्चालन हुन नसकेको जस्ता कारणले कानून बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरिएको भए पनि अनावश्यक विवाद सृजना हुने गरेको।
- एउटै कागजमा धेरै वटा मतपत्र कायम गरिँदा (२०७४ को स्थानीय तहको निर्वाचनमा कागजको एउटै सिटमा ६ वटा मतपत्र रहेका) के कुन पदको कति मत बदर भयो भन्ने यकिन हुन नसक्दा यसले विवादको संख्यामा वृद्धि हुने गरेको।
- निर्वाचन सञ्चालनका लागि प्रशिक्षणहरू ढिलो सञ्चालन गर्ने र पर्याप्त स्रोत र साधनको अभावमा सञ्चालन गर्ने गरिएको, निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता तथा

^{३२} ऐ. दफा ५

मतदान अधिकृतलाई निर्वाचन विवाद समाधानका विषयमा पर्याप्त तालिमको अभाव रहेको ।

- निर्वाचन विवाद सम्बन्धमा पीडितलाई उजुर गर्ने निकाय र प्रक्रियाका बारेमा जानकारी समेत नरहेको, कतिपय स्थानहरूमा भुटा उजुरीहरू पर्ने गरेको, तोकिएको समयमा विवाद फछ्यौट हुन नसकेको, मतदान अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत तथा मुख्य निर्वाचन अधिकृतको मुद्दा हेर्ने जिम्मेवारी भए पनि त्यस्ता कामबाट सकेसम्म पन्छिने गरेको ।
- कतिपय स्थानमा मतपेटिकामा भएका मतपत्र र मुचुल्कामा भएको मत सङ्ख्या फरक पर्न गएको कारणले सृजना हुने विवादका सम्बन्धमा पुनर्जाँच (Reconciliation) को व्यवस्था सहितको कार्यविधि तयार नभएको ।
- निर्वाचन आचार संहिताको कार्यान्वयन र सो को अनुगमन प्रभावकारी हुन नसकेको, उम्मेदवारको निर्वाचन खर्च गराइको हद तोकेको सीमाभित्र रहे नरहेको जाँच गर्ने विधिको अभाव भएको, निर्वाचनमा खटिएका कर्मचारीहरूको जवाफदेहितामा कमीका कारणले पनि विवाद सृजना हुने गरेको ।
- निर्वाचन विवाद निरूपणको विषयमा राजनीतिक दल, मतदाता तथा आम नागरिकमा समेत शिक्षा प्रदान गर्न नसकिएको । परिणामतः निर्वाचन विवादका विषयहरू अधिकार प्राप्त निकाय समक्ष नआई अन्यत्र जाने र आयोगले विवाद समाधान गरेन भन्ने विषय सार्वजनिक हुने गरेको विषयलाई चिर्नु पनि आयोगको चुनौतीको रूपमा रहेको ।
- निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ ले एउटै विषय विभिन्न तहगत निकायको बहुअधिकारक्षेत्रभित्र राखेको । यसले गर्दा हरेक निकायले अर्को निकायले सुनुवाइ गर्दछ भन्ने बहानामा निर्वाचनका विवाद सुनुवाइ नगर्ने वा अर्को निकायमा उजुरी गर्न पठाउने प्रचलनले समेत चुनौती सृजना गरेको ।

ट. सुझावहरू

- निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ ले एउटै विषय विभिन्न तहगत निकायको बहुअधिकारक्षेत्रभित्र राखेको छ । यसलाई कानूनमा संशोधन गरी स्पष्ट रूपमा अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गर्ने ।
- निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता, मतदान अधिकृत र नाम दर्ता अधिकारीलाई निर्वाचन विवाद निरूपणसम्बन्धी तालिम प्रदान गरी क्षेत्राधिकार तोकिएको तहमै समयमा नै निरूपण गर्नका लागि निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ तथा निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- धेरैजसो विवादहरू मत गणना प्रक्रिया तथा पुनः मतगणनासँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ जहाँ जित्ने र हार्ने उम्मेदवारबिच थोरै मतहरूको फरक रहेको हुन्छ । यसको

सुधारको लागि पुनर्जाँच (Reconciliation) को व्यवस्थासहित स्पष्ट मतगणना कार्यविधि निर्माण गर्ने ।

- एउटै कागजमा धेरै वटा मतपत्र रहने व्यवस्था भएको अवस्थामा कुन पदको कति मत बढेर भएको हो भन्ने यकिन गर्न बढेर मत पुनर्जाँच (Reconciliation) को व्यवस्थासहितको कार्यविधि हुन आवश्यक छ । अथवा, एउटा मतपत्रमा एउटा मात्र मत दिने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- विवाद निरूपणमा सानातिना विवादहरू स्थानीय स्तरबाट नै समाधान गर्नको लागि विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।
- निर्वाचन विवाद निरूपणमा निर्वाचन आयोगको साधन, स्रोत र दक्षता विस्तारको लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने र आयोगलाई आफ्नो योजना बमोजिम काम गर्न निर्वाचन आयोगका आफ्नै कार्यालयहरू सम्भव भएसम्म स्थानीय तथा जिल्ला स्तरमा र नभए कम्तीमा प्रदेश स्तरमा स्थापना गरी निरन्तर निर्वाचन शिक्षा सञ्चालनको वातावरण तयार गर्ने ।
- निर्वाचनसम्बन्धी सूचना प्रवाह समयमा गर्ने र निर्वाचन आयोगको कल सेन्टरको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्ने ।
- निर्वाचन विवाद निरूपण सम्बन्धमा निर्वाचन आयोगको नेतृत्वमा स्रोत सामग्रीको तयारी गरी समयमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरी एकद्वार प्रणालीबाट नियमित रूपमा मतदाता शिक्षा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । साथै निर्वाचन विवादहरू अनुसन्धान र सुनुवाइ गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीहरू निर्वाचन अधिकृत, अनुगमनकर्ता मतदान अधिकृत तथा नामदर्ता अधिकारीलाई आवश्यक “निर्वाचन विवाद निरूपणको प्रशिक्षण” प्रदान गरिनु पर्ने ।
- मतदाता शिक्षामा निर्वाचन विवाद निरूपणको प्रक्रिया र संयन्त्रसमेत समावेश गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने । जसमा निर्वाचन प्रक्रिया, उजुरीको प्रक्रिया, पुनरावेदनको प्रक्रिया र सुनुवाइको प्रक्रिया समेत सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रचारप्रसार गरिनु पर्ने । विशेषतः राजनीतिक दल र दलका प्रतिनिधिहरूलाई यस विषयमा प्रशिक्षित गर्नुपर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४
- मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४
- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
- निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन २०७३

- निर्वाचन विवाद (सुनुवाइ र निरूपण) सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६
- नेपाल सरकार विरुद्ध बमबहादुर बस्नेत समेत, ने.का.प. २०७० अंक ६, पृष्ठ ७७७
- निर्वाचन अयोग, नेपाल र राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, निर्वाचन न्याय स्रोत पुस्तिका, २०७६
- Bawaslu, International IDEA, Electoral Justice System Assessment Guide, Pilot Conference, 2-3 May 2018, Jakarta, Indonesia, <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-justice-system-assessment-guide-pilot-conference.pdf>. Also <https://integrityaction.org/material/electoral-justice-principles-accra-principles>
- Carter Center, INTERNATIONAL OBLIGATIONS FOR ELECTORAL DISPUTE RESOLUTION DISCUSSION PAPER 1 February 24-25, 2009,
- <https://www.ifes.org/issues/electoral-justice-election-dispute-resolution>
- [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2017\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2017)007-e)
- IDEA, Electoral Justice: The International IDEA Handbook, 2010
- Judy Mokuwa, the burden and standards of proof required in election petitions in Kenya with particular reference to the Presidential Election Petition No. 5. https://www.academia.edu/13170902/The_burden_and_standards_of_proof_required_in_election_petitions_in_Kenya_with_particular_reference_to_the_Presidential_Election_Petition_No._5
- Kofi Annan Foundation, Access to Justice and Electoral Integrity, A policy brief of the Electoral Integrity Initiative, Policy Brief Number 3

Strengthening Electoral Integrity in Nepal

Vincent da Cruz¹

Abstract

This article provides an overview of the concept of “electoral integrity”, as it is increasingly used in discussions around the quality of elections. It sets out the definitions and different components of electoral integrity that the Kofi Annan Foundation and Professor Pippa Norris put forward, how these are both based on international agreements and standards, and that electoral integrity concerns all electoral stakeholders, not just election management bodies. It emphasizes how electoral integrity has a significant impact on the quality of broader governance, and ultimately on human development and peace.

Quoting recent data from the Perception of Electoral Integrity index, the article looks at the relative ranking and scores of Nepal, and at how these as well as other data and publications suggest that the priorities for strengthening electoral integrity in Nepal are improving political and campaign finance, the implementation of the electoral code of conduct and voter education.

To conclude, the article cites some of the Election Commission of Nepal’s key recommendations in these areas, and highlights that while the Election Commission started working them and built them into its more recent strategic plan, they also require a sustained effort from other electoral stakeholders in Nepal.

“Free and fair” is still the expression most people use to describe good elections. The sense of “fairness” is sometimes expressed in analogies drawn from the world of sports: elections require a “level playing field” with rules ensuring equal chances for all contestants, under the watchful eyes of a neutral arbiter. “Free” generally refers to voters making and expressing their choice “free of violence or threat of violence, compulsion, inducement or manipulative interference of any kind.”²

These days, election professionals often prefer to use the term “credible elections”. In addition to the many dimensions of election processes, this

¹ Chief Technical Advisor, Electoral Support Project, UNDP Nepal. The article does not necessarily reflect the views of UNDP.

² General Comment 25, United Nations Human Rights Committee.

recognizes that for results to be accepted, the perception of the process matters as well. The credibility of elections, can of course itself be contested, both on valid and on false grounds.

The term “electoral integrity” has only recently come into more general use, and there is still no universally agreed definition for it. Kofi Annan, who was the United Nations Secretary-General from 1997 to 2006, has been a central figure in its promotion. In the Kofi Annan Foundation’s 2012 “*Deepening Democracy Report*”, he states:

“Elections have become almost universal since the end of the Cold War. Yet in many countries where elections are held, freedom and democracy are actually in retreat. Intended as mechanisms for the peaceful arbitration of political rivalries, they frequently become flashpoints for political violence. At the core of these paradoxes are elections without integrity.

All too often, elections serve merely to give autocratic regimes a veneer of legitimacy. But elections without integrity cannot provide the winners with legitimacy, the losers with security and the public with confidence in their leaders and institutions.”

The report sets out a definition for election integrity, identifies key challenges and makes a set of recommendations. It states:

“We define an election with integrity as any election that is based on the democratic principles of universal suffrage and political equality as reflected in international standards and agreements, and is professional, impartial, and transparent in its preparation and administration throughout the electoral cycle.”

The five major challenges that the report identifies go well beyond technical aspects of electoral administration. They can be summarized as:

1. Building the rule of law;
2. Building competent and independent election management bodies;
3. Creating democratic institutions and norms for multi-party competition;
4. Removing barriers to equal political participation; and
5. Regulating political finance.

Since 2012, the Kofi Annan Foundation added the impact of digital technologies to the challenges. Although new technologies provide a lot of opportunities, they are also increasingly recognized as a threat for elections and democracy more generally. In 2020, the Foundation published a report entitled “Protecting Electoral Integrity in the Digital Age”. The report notes that:

“New information and communication technologies (ICTs) pose difficult challenges for electoral integrity. In recent years foreign governments have used social media and the Internet to interfere in elections around the globe. Disinformation has been weaponized to discredit democratic institutions, sow societal distrust, and attack political candidates.”

The report makes recommendations to defend electoral integrity, notably against the misuse of social media. It suggests building capacity in this field, establishing norms and standards, regulation as well as cooperation involving the social media platforms and promoting media literacy.

The concept of electoral integrity also became central to the work of Harvard Professor Pippa Norris, who founded the Electoral Integrity Project and did much to define and popularize the term.

In her 2014 book “Why Electoral Integrity Matters” she grounds the concept of electoral integrity in terms of international commitments and global norms, endorsed in conventions, treaties, protocols and guidelines. She notes that this creates weaknesses when it comes to issues where no international norms have yet been defined, but stresses that it has the advantage that it allows international comparison.

The normative grounding, notably in the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, makes electoral integrity important in itself, but Pippa Norris demonstrates that electoral integrity and its absence (electoral malpractices) also have practical consequences for a country. Her central theory is that if elections don’t meet international standards of integrity, citizens will notice. This perception impacts their view of political legitimacy of rulers and their satisfaction with the performance of democracy. Ultimately electoral integrity affects trust in officeholders and confidence in institutions. The perception of electoral integrity also influences political action of citizens – a process with high integrity generates high levels of participation, while the absence of electoral integrity is conducive to protests and possibly violence.

Based on the different phases of the electoral cycle, she defines eleven dimensions of electoral integrity that apply roughly in sequence. Violating international standards in any one of these undermines the principle of electoral integrity. These dimensions are:

1. Electoral laws;
2. Electoral procedures;
3. Boundaries;
4. Voter registration;
5. Party registration;
6. Campaign media;
7. Campaign finance;
8. Voting process;
9. Vote count;
10. Results; and
11. Electoral authorities.

The Electoral Integrity Project developed these into a perception survey which it conducts among experts around the world, generating one of the most comprehensive comparable dataset on the perception of the quality of elections³.

In the latest published data of the Electoral Integrity Perception survey (of May 2019), Nepal scores 56 out of 100, which puts it in 73rd position out of the 167 countries rated. Nepal's position in the 44th percentile is rather higher than in a number of other international comparisons of other country characteristics. For example, Transparency International's 2019 Corruption Perception Index has Nepal in 113th position out of 180 countries (63rd percentile), the 2019 UNDP Human Development Index in 147th position out of 189 countries (79th percentile) and the most recent World Bank data has Nepal's GDP per capita in 155th position out of 182 countries (86th percentile). This may compare some hard data with perceptions, but the places of Nepal in the different tables suggests that Nepal is doing relatively well in electoral integrity compared to its level of political integrity, as well as human and economic development. Of course the main reason that most people are interested in electoral integrity at all is precisely that it is connected to and influences levels of corruption, and ultimately human and economic development.

The 2019 Transparency International Corruption Perception report actually makes this point in an explicit recommendation on electoral integrity:

“For democracy to be effective against corruption, governments must ensure that elections are free and fair. Preventing and sanctioning vote-buying and misinformation campaigns are essential to rebuilding trust in government and ensuring that citizens can use their vote to punish corrupt politicians.”

A study on political integrity contributing to this report shows the statistical correlation between transparency in campaign finance and the broader corruption perception index. Kukutschka et al write that:

“countries where disclosure requirements for political campaigns do not exist, or where they exist but are either not enforced or not systematically enforced, have an average CPI score of 34 and 35 [out of a maximum of 100], respectively.”

The 2019 Corruption Perception Index score of Nepal is 34.

Nepal's Commission for the Investigation of the Abuse of Authority makes a related point. Its 29th Annual Report indicates that an increase of electoral

³ An even larger dataset is the V-Dem data produced by the *Varieties of Democracy Institute*, which is based at the University of Gothenburg in Sweden.

expenses creates a risk of increased corruption, and recommends that donations and other income of political parties and independent candidates should only be transacted through the banking system.

In addition to producing country-level data, the Electoral Integrity Project also conducts perception surveys for individual elections. The latest dataset covers Nepal's 2013 Constituent Assembly Election (score 53) and the 2017 House of Representatives elections (59). The total score of 59 puts the 2017 House of Representatives election on a par with the 2016 Presidential Election in the United States and the Indian 2014 Lok Sabha elections (both also 59). The 2017 local level elections are not included in the dataset.

The figures show a progression for the national legislative elections from 2013 to 2017 that varies by dimension. In most of the eleven dimensions, expert perception saw progress of between 2 and 7 points, but four stand out: voter registration and vote counting progressed by 13 and 14 points respectively, and the results process by an impressive 27 points. The only dimension where the change was negative is campaign finance, where the score dropped by 9 points. Based on these scores, campaign finance is also the dimension ranked lowest by far (24), followed by the voting process (44). Vote counting is rated highest (at 79).

The Perception of Electoral Integrity survey scores allow comparisons between countries, dimensions and over time. Strategies, policies and programmes to strengthen electoral integrity also require detailed and contextual information.

Most elections around the world see the deployment of electoral observation missions. These do not necessarily use the term "electoral integrity," but are designed to assess an electoral process in accordance with international and regional commitments and standards for elections, as well as the laws of the country concerned. They often deploy considerable resources. The larger ones have hundreds or thousands of observers who collect quantitative data, as well as expert teams that conduct substantive analysis of the election as a whole. The reports produced by credible observation missions contain recommendations on how to strengthen different aspects of electoral integrity.

For the elections conducted in Nepal in 2017 and 2018, the Election Commission of Nepal (ECN) also conducted its own review, producing a comprehensive catalogue of 152 recommendations in 18 separate subject areas. This exemplary process was based on an initial analysis of data available to ECN, followed by structured consultations with electoral stakeholders in all seven provinces as well as at the federal level. The process included two surveys. The respondents were the participants in the provincial consultations, so not a representative sample, but the fact that they had all been closely involved in the elections means that they were well-placed to know

what areas of the electoral process should be priorities for improving electoral integrity.

Bearing in mind the importance of popular perceptions of electoral integrity, such voter surveys form a useful tool to identify issues and trends and thus to guide electoral authorities in their efforts to make improvements.

In its review, the Election Commission produced and published an extensive set of recommendations. In the priority areas of political finance and voter education, these include the following:

1. The Election Commission should seek legal and other necessary measures for the monitoring and implementation of the code of conduct and penalize those who violate it.
2. The Commission should develop additional measures to make the electoral expenses of candidates transparent.
3. The Election Commission should be provided with legal measures to act against the government for any violation of code of conduct.
4. The Commission should review the effectiveness of different voter education programmes, develop a strategy for voter education in upcoming elections and implement it.
5. The Election Commission should mobilize the local level to raise public awareness on election procedure and enhance the candidacy of women in elections.
6. The Commission should coordinate with the Ministries of Education, Federal Affairs and General Administration to conduct civic and voter education.

The review also contained recommendations for the legal framework more generally, including the following:

7. The complete necessary legal framework for the election must be formulated well before the announcement of the election date.
8. Necessary amendments should be made to the electoral laws, regulations and guidelines to allow the counting of votes at the polling stations.
9. The Election Commission should be entrusted with the right to announce the election date for different elections by law itself or a law should be formulated with a set election calendar and dates for elections.

The Election Commission already started to work on most of these and many other issues flagged in the review. The recommendations also form the basis for its Third Strategic Plan. In addition to this, the Commission is drafting an integrated electoral law, which should form the basis for strengthening electoral integrity further.

Some issues, however, are outside of the mandate of the Election Commission. Electoral integrity is not just the responsibility of the election management body, but requires for a range of institutions to play their roles and work together effectively. As the body mandated by the Constitution to “conduct, supervise, direct and control” elections, the Election Commission does of course have the leading role and authority, and has already been engaging with other institutions on the issue of electoral integrity. As indicated by the second challenge listed by Kofi Annan and the 11th dimension in the model of Pippa Norris, the competence and independence of an election management body itself is a critical ingredient for electoral integrity.

Strengthening electoral integrity is not just a question of electoral authorities improving the technical aspects of the election process, but of maintaining and constantly improving their own capacity to address new challenges, such as those posed by social media and digitization today. Electoral authorities also require the support of other electoral stakeholders to work together for electoral integrity and national authorities need to ensure that the capacity and independence of the election management body is preserved and strengthened.

To the general public, elections can appear to be relatively simple and perhaps even repetitive events. In truth, managing them is complex and no two elections are ever the same. The context keeps evolving – in political, but also in social, cultural, educational, technological, legal, institutional, economic and infrastructure terms. Electoral integrity is never achieved “for good”. Even just maintaining electoral integrity requires constant work. Increasing it is even harder. For election management, there can be no rest.

References

- Commission for the Investigation of Abuse of Authority [CIAA] (2020) *Twenty-Ninth Annual Report*. Kathmandu: Commission for the Investigation of Abuse of Authority, www.ciaa.gov.np/singlePublications/111
- Coppedge, Michael, et al. (2019) *V-Dem Dataset v9*. Gothenburg: Varieties of Democracy (V-Dem) Project. www.v-dem.net/en/data/data-version-9
- Election Commission, Nepal [ECN] (2018) *Elections Review: Local level, Member of Provincial Assembly, Member of House of Representatives, National Assembly, President and Vice-President Elections, 2074 [2017/2018]*. Kathmandu: Election Commission, Nepal.
- Election Commission, Nepal [ECN] (2018) *Collection of Key Recommendations from the Review of the 2074 Elections – Unofficial Translation [into English]*. Kathmandu: Election Commission, Nepal.

- Election Commission, Nepal [ECN] (2019) *Third Strategic Plan (2019-2023)* [Draft published for consultation] Kathmandu: Election Commission, Nepal.
- Kofi Annan Foundation [KAF] (2012) *Deepening Democracy: A Strategy for Improving the Integrity of Elections Worldwide*. Kofi Annan Foundation.
- Kofi Annan Foundation [KAF] (2020) *Protecting Electoral Integrity in the Digital Age*. Kofi Annan Foundation.
- Nepal Administrative Staff College [NASC] (2018) *Nepal National Governance Survey 2017/18*. Lalitpur: Nepal Administrative Staff College.
- Norris, Pippa (2014) *Why electoral integrity matters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa; Grömping, Max (2019) *Perceptions of Electoral Integrity, (PEI-7.0)*. Harvard Dataverse.
- Roberto Martínez B. Kukutschka, Jorge Valladares and Jon Vrushi (2020) *Building political integrity to stamp out corruption: three steps to cleaner politics*. Transparency International.
www.transparency.org/news/feature/cpi_2019_political_integrity
- Transparency International [TI] (2020) *Corruption Perception Index 2019*. Berlin: Transparency International.
- United Nations Development Programme [UNDP] (2019) *Human Development Report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. New York: United Nations Development Programme.
- United Nations General Assembly (1948) *Universal Declaration of Human Rights* (217 [III] A). Paris.
- United Nations General Assembly (1966) *International Covenant on Civil and Political Rights*. United Nations: Treaty Series, vol. 999.
- United Nations Human Rights Committee (1996) *General Comment 25 (57)*. U.N. Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.7.
- World Bank *International Comparator Database, (updated 20 December 2019)*. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>

Elections as International Affairs

Yubaraj Guragain*

Abstract

This article revolves around the international linkage of domestic elections and also makes an overview of international dealings in elections in Nepal. It fundamentally answers if domestic elections are internationally directed, under what frameworks and processes and how they are so guided. Based on the method of review of literatures, and with reference to related concepts and practices from the UN parameters, related international conventions, the concepts of preventive diplomacy, coercive diplomacy and electoral diplomacy, the article backs its position.

Making an Entrance

Generally, elections in any country are designed to transfer the decision-making political rights of the people in governance to an organized official mechanism. Moreover, elections are also taken as a kind of legally validating process of transferring social power of the people to the political power. In these senses, elections in a country are under the domestic jurisdictions of the country. However, in the globalized world, are elections fully domestic affairs? Do national elections have international significance or influence? If so, to what extent? This paper tends to address these questions through two broad approaches: the provisions of international legal frameworks and the practice of bilateral and multilateral diplomacy.

International Legal Frameworks

International conventions, covenants, charters and formalized agreements make international treaties and they are binding to the member states as parties and "on becoming a party to a treaty, states limit their sovereign rights by voluntarily accepting international obligations," writes Tuccinardi (etal. 2014). In the context of elections, the United Nations (UN), its Charter, Universal Declaration of Human Rights (UDHR), International Covenants on Civil and Political Rights (ICCPR), Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW), and Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) usually appear at the first sight creating international obligations in managing elections.

* Section Officer

All these conventions address the issues of elections directly or indirectly. The UDHR provisions about freedom of thought, opinion and expression, the right to peaceful assembly and association, and the right to participate in the government of one's country as well as it assures that the will of the people as the basis of the authority of the government and the will to be expressed through periodic and genuine elections along with the provisions of universal and equal suffrage and secret vote. Similarly, the ICCPR provisions about the rights of the people to vote and be elected and also the right to take part in the conduct of public affairs directly or through freely chosen representatives. Similarly, the CEDAW also calls for the states to ensure that the women can participate in the policy processes, hold public offices and perform public functions at all the levels of the government.

The members of the UN have to accept the obligations of the UN Charter and therefore, they have to promote the human rights and fundamental freedom. Moreover, the UN Security Council, having the mandate of maintaining international peace and security, can also adopt sanctionary measures such as imposing travel ban and freezing assets of the individuals who obstructed the electoral cycle. Such as, under the same mandate, Tuccinardi (ibid.2014) writes that the Security Council has "even authorized the military force to remove an outgoing head of state who refused to concede defeat in an election certified by a UN mission. It can also call on regional bodies to enforce its resolution, since as State Parties to the Charter, UN member states agree to carry out UNSC decisions". These tend to indicate how closely the UN framework is associated with the national elections.

The UN usually focused on election observation and supervision until late 1980s but later on, the Security Council authorized its missions to support the national authorities to manage elections. The council has also focused on the implementation of its Resolution 1325 to increase the representation of women at all decision making levels in national, regional and international institutions. Until 2014, the council adopted over 2,000 resolutions and more than 300 are related to electoral affairs (ibid.2014).

Similarly, General Assembly is another powerful body giving directions for elections. In 1995, the Assembly had a resolution focusing on strengthening the roles of the UN establishing a UN Focal Point for Electoral Assistance but later on it focused on the roles of the concerned countries for managing genuine elections. The 2001 resolution of the assembly fixed the qualification of elections as 'free and fair'; in 2007, it first introduced the term of 'electoral cycle' and in 2009, it added such qualifications of elections as 'respect for the

freedom to seek, receive and impart information' (ibid, 2014). Thus, transparency in elections was supposed to be a building block to make it free and fair.

As a whole, the qualifying features of elections are being changed and added from genuine elections through free, fair and transparent to inclusive. At the beginning, the UDHR and ICCPR were focused but later on CEDAW and CRID were also added. Moreover, the phrase, 'genuine election' is used in the sense "to indicate the completeness of compliance with international obligations governing elections and guaranteeing the free expression of the will of the electors" (ibid. 2014). Here, it indicates that the compliance of international standards is a key to assess the genuineness of national elections. In this way, domestic elections are obliged to be conducted as per the globally fixed standards and requirements.

Diplomatic Practices

From the side of conducting international relations and the practice of diplomacy, such catchwords as preventive diplomacy, electoral diplomacy, coercive diplomacy and democratic peace are closely related to democracy and electoral processes in the domestic arena. Certainly, elections are core components to democracy and elections are affected by the status of domestic political competitions and such competitions are further affected by the international policy of the competing parties. In this context, Kenneth (2004) writes "when an outcome of a war is expected be unfavorable, the opposition has the incentive to try to capitalize on this fact". This is equally applicable in the electoral cases of both developed and developing countries where the internal democratic competition affects the international fronts and this also tends to contribute for democratic peace.

Transparency in elections is another significant component for both domestic and international affairs. In this context, the argument of Kenneth is relevant who states that "transparency and public competition mean that democratic governments face substantial constraints on their ability to make threats which they cannot or do not intend to carry out. The result is that governments so constrained are less likely to make militarized challenge against the other states than are the governments that have more leeway to engage in deceptive behaviors". Moreover, transparency and competition in a domestic level also generate information not only for the concerned citizens but also for the international actors.

International presence, specially the practice of preventive diplomacy, is further significant in the elections of conflict affected fragile countries. From the election perspective, Pokharel (2018) defines preventive diplomacy as “any diplomatic action that is explicitly aimed at promoting and supporting an environment conducive to peaceful and successful elections and ensuring electoral integrity by encouraging government officials, election management bodies, political leadership and non-state actors to keep election-related tensions or disputes from escalating into violence and to pursue legal means to express disagreements”. This definitional role of the preventive diplomacy in elections is more pronounced in the countries having a post-conflict scenario.

Besides the roles and significance of preventive diplomacy, a concept of electoral diplomacy has also been introduced analyzing how foreign policy of a powerful country influences the domestic election processes of a less powerful country. According to Akinterinwa (2019), electoral diplomacy is "aimed at protecting the national interest through guided democratization". He also gives the implementation modalities of this diplomatic practice and some of them include "adoption of policies of interference and intervention, election monitoring, provision of election logistic assistance, taking sanctionary measures against countries perceived to be non-compliant or non-cooperating, adoption of sets of rules and principles guiding the organization of elections". The essence of his arguments leads to state that the powerful states under different pretexts and with different measures, direct, orient and define the quality of elections in a less powerful country.

However, from another angle, the need of pressure and conditionality is realized necessary. Such as Kelley (2012) who writes "when the politicians are determined to cheat, it is hard for the international actors to assist or educate, they must pressure and discipline". She further writes that "when politicians are dishonest, international electoral norms provide important standards to which the international community can hold a government accountable". This argument of Kelly maintains a link of international electoral standards not simply with the electoral process but also with the behavior of the politicians. Thus, international engagement in elections seems to be taking place not only for fulfilling the technical and resource gaps for managing elections but also for addressing the undemocratic behavior of the political parties and the candidates.

Nowadays the traditional comprehension of election as a domestic affair has been changed. Kelly's (ibid. 2012) argument tends to support the international-connection of elections when she says elections as domestic jurisdiction "has

grown increasingly inaccurate as elections in many countries have acquired a strong, if underappreciated, international dimension". Kelley's arguments about elections are not baseless as there are historical references of what she names as Western countries had the democracy promotion efforts in Namibia, Cambodia, Angola, El Salvador and many other post-communist countries.

Such as in Chile, international community pressured President Pinochet to legalize political parties and call a plebiscite; and in Kenya the elections in 1992 took place as a result of the pressure of international donors. After the incumbent refused to step down after losing the elections in Ivory Coast in 2010, the World Bank closed its office, stopped to lend and disburse fund. As a whole, all these suggest that the international community involves in the election processes not only in terms of international standards but also operationally in providing legal advice, electoral assistance, technical supports and election observation and pressures and sanctions.

With the development of modern information technology, the international influence on elections goes beyond the case presented by Akinterinwa (2019) who focused on the roles of an established democracy supporting or influencing the rising democracies through elections. However, Ohlin, J. David presents an interesting case of Russian interference of 2016 presidential election in the United States where a country of a different system influences the elections in the country of another system. Among several methods used to interfere the US elections, hacking of emails and use of fake accounts in Twitter and Facebook were the main. The fake social media accounts that pretended to be American had posted about American politics promoting partisan rancor and nativist tendencies, and particular social and political position influencing in the elections. This shows that modern information technology has also helped elections to be internationalized and it has also added challenges to the Election Management Bodies to enforce electoral codes of conducts.

Elections in Nepal

Nepal is already a party to many of the international frameworks such as the UDHR, ICCPR and CEDAW and is also a member of the UN. Therefore, elections in Nepal need to be under the legal guidance of these frameworks and also has to be abided by the periodic resolutions of the UNGA and the UNSC. Similarly, as a rising democracy in a post-conflict status, Nepal is also accepting different bilateral and multilateral international supports in elections. The Constitution of Nepal in its preamble writes that the constitution has been

issued by the Constituent Assembly for the competitive multi-party democratic system, freedom of the citizen, fundamental rights, human rights, adult franchise, and periodic elections, among others. This tends to suggest the same directional situation between these two international and national legal frameworks in case of Nepal.

Reviewing international support to elections in Nepal, the 1991 general election report wrote that the “barriers posed by high rate of illiteracy, hostile topography and poor economy, successful completion of free and fair election in a peaceful manner was largely due to generous international cooperation as much as the commitment to democracy demonstrated by the Nepalese electorates”. Similarly, in the post-conflict context, the then Chief Election Commissioner in the foreword of first five-year Strategic Plan of the Commission remarked that “the strategic plan is drawn on experience and recommendations from national and international stakeholders and reports from election observation groups”. These indicate that in both pre- and post conflict scenarios after and before 1996 - 2006, Nepal elections are found to have international engagements.

Moreover, the picture of international supports to 2008 Constituent Assembly elections become further clear when one reads Pokhrel and Rana (2013) stating that “the election was one of those rare occasions when international countries came together for a common goal. ... We had Australian ink, American ballot paper, British generators, Chinese election materials, Danish computers, Indian vehicles, Japanese ballot boxes and Korean fax machines”. As discussed above, these details may not be abnormal as it was also the case of capacity enhancement and conflict management in the post conflict context.

The role of the preventive diplomacy is equally significant in the promotion of democracy and elections in Nepal. The UN had a significant role in the peace process and preventive diplomacy. Pokhrel and Rana (2013) write that with the visit of the then secretary general of the UN to Nepal in March 2001, its involvement in the peace process of Nepal began. It enhanced the preventive diplomatic practice with establishing good offices in 2002, and later on the Office of the UN High Commissioner for Human Rights and the United Nations Mission in Nepal along with mobilizing its other offices. Referring to the roles of different embassies for the Constituent Assembly Elections of 2008, Pokhrel and Rana (2013) write Danish ambassador was the “Commission’s strongest friend and he helped make the Constituent Assembly election happen on time”.

Moreover, the coercive diplomacy also seems to have had a significant contribution for the promotion of democracy and elections in Nepal. In the situation of heightening conflict between the palace and parties, Whitfield (2008) writes that the “robust international response” was a critical element in the coup of the then king in 2005 when “India led condemnation of the king’s actions and was joined by the United States, the United Kingdom and other EU countries.” The writer further states that the international communities suspended assistance, ambassadors were recalled and there were even “vocal diplomatic protests” along with the actions of the king providing the incentive to the divided political parties to come together.

Furthermore, the role of the support diplomacy seems to be equally significant in Nepal. There was international support to election management in 2008 and 2013 elections in the areas of technical supports including election management and office logistics and consultancy. The international community had also involved in the observation of these elections. It is not unique or strange to observe elections in Nepal by the international observers as international election observation has already been a global phenomenon. What Hyde (2011) writes is relevant here that international election observation has already been an “international norm” and also provides the fact that in early 1960s, about ten percent of the world elections were internationally observed while in 2006, about 80 percent of the world elections were observed. This shows an increasing trend of international election observation.

Concluding note

Up to this point, the international experiences and literatures indicated that national elections are guided, directed and influenced through different international legal and diplomatic measures. The trend of international influence seems to be high in the conflict affected and rising democracies and the electoral competitions in the developed democracies are also influenced by their international policies as well as by the use of modern information and communication technologies.

Therefore, elections do not seem to be simply domestic affairs. International laws cover it. International community has an interest in it. Rising democracies also need technical and other supports to learn, manage and move towards maturity as well as they also need it to deter the fraud and cheating in elections depending the status of social and political development. In this sense, election is multi-dimensional– it is technical, political, social as well as economic and all these tend to make elections complex and international.

References

- Constitution of Nepal, (2015). Kanun Kitab Bewastha Samiti, Babarmahal, Kathmadu.
- Election Commission of Nepal. General Election in Nepal, 1991, Report.
- Hyde D. Susan. (2011). The Pseudo-Democrat's Dilemma: Why Election Monitoring became International Norms. Cornell University Press.
- Kelley, J.G. (2012) International Influence on Elections in New Multiparty States. Duke University, as published in the Annual Review of Political Science.
- Pokhrel, B. and Rana, S. (2013). Nepal Votes for Peace. Cambridge University Press, India Pvt. Ltd.
- Schultz, K. A. (2004). Democracy and Coercive Diplomacy. Cambridge University Press. Cambridge.
- Tuccinardi, D. etal. (2014). International Obligations for Elections: Guidelines for Legal Frameworks. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Stockholm, Swiden.
- Bhoj Raj Pokharel, Chief Election Commissioner (forward of first five year) "Strategic Plan of the Election Commission of Nepal" launched in 2009.
- Whitfield, T. (October 2008). Masala Peacemaking: Nepal's Peace Process and The Contribution of Outsiders. Conflict Prevention and Peace Forum.
- Ohlin, J. David. Election Interference: The Real Harm and The Only Solution. Cornell Law School. Legal Studies Research Paper Series. Retrieved from www.ssrn.com/abstract=3276940,
- Preventing Election Violence Through Diplomacy, Bhoj Raj Pokharel, Australian Institute of International Affairs, 10 October 2018, Retrieved from <http://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/preventing-election-violence-through-diplomacy/> on January 24, 2020
- Electoral Diplomacy and Unilateralist Foreign Policy Impositions in International Relations: What Future? March 10, 2019 1:41 am, By Bola A. Akinterinwa Retrieved from <https://www.thisdaylive.com/index.php/2019/03/10/electoral-diplomacy-and-unilateralist-foreign-policy-impositions-in-international-relations-what-future/> on January 24, 2020

नेपालमा विद्यमान निर्वाचन कानून: संक्षिप्त चिनारी

गंगा बहादुर खरेल*

१. विषय प्रवेश

निर्वाचन भन्नाले शासनको विभिन्न तहमा जनताले आफ्नो प्रतिनिधि छानेर पठाउने प्रक्रियालाई बुझिन्छ। लोकतन्त्रमा निर्वाचनको अत्यन्तै महत्व रहन्छ। निर्वाचन लोकतन्त्रको आधार स्तम्भ हो। लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यता र पद्धति बिनाको निर्वाचनको कुनै मूल्य हुँदैन। लोकतन्त्र जनताको मतबाट सञ्चालन हुने शासन व्यवस्था हो। लोकतन्त्रको सफलता निर्वाचनमा हुने जनताको सहभागिता र जनप्रतिनिधिको जिम्मेवारीमा निर्भर रहेको हुन्छ। जनप्रतिनिधि छनौट गरी लोकतन्त्रलाई जीवन्तता दिने माध्यम आवधिक निर्वाचन हो। प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत आफ्नो मुलुकको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार हुन्छ। लोकतन्त्रमा निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र मितव्ययी हुनु आवश्यक छ।

कानून भनेको मानिसका आचरण तथा व्यवहारलाई नियमित एवं व्यवस्थित गर्न बनेको नियम हो। मुलुकको मूल कानूनका रूपमा रहने संविधान, व्यवस्थापिका वा संसदबाट बनाइने ऐन, सरकारबाट जारी गरिने अध्यादेश, ऐनको अधिकार प्रयोग गरी बनाइने नियमावली, विनियमावली, निर्देशिका, कार्यविधि तथा आदेशलाई कानून भनिन्छ।

निर्वाचन कानून-स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय निर्वाचन संचालन तथा व्यवस्थापन गर्न बनाइएको नियमलाई निर्वाचन कानून भनिन्छ। निर्वाचन कानून अन्तर्गत संविधान, ऐन, नियमावली, आचारसंहिता, निर्देशिका, कार्यविधि आदि पर्दछन्।

नियमावली-नियमलाई कार्यविधि कानूनको रूपमा लिन सकिन्छ। नियमले दण्ड सजायको सृजना गर्दैन। नियमले मूलतः ऐनद्वारा प्रदत्त हक, अधिकार, दण्ड सजाय तथा दायित्वको कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधिको व्यवस्था गर्दछ। “नियम” शब्दले कुनै ऐनले दिएको अख्तियारको प्रयोग गरी बनाएको नियम हो।

निर्देशिका-कुनै पनि संगठनले आफ्नो कार्य संचालनमा सहजता एवं सुगमता ल्याउन निर्देशिका बनाइन्छ। विद्यमान ऐन, नियममा रहेका व्यवस्थाको सरल र सिलसिलेवार प्रस्तुती निर्देशिकामा हुन्छ।

कार्यविधि-ऐन तथा ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको कार्यान्वयनका लागि ऐनमा नै कार्यविधि बनाइ लागू गर्न सक्ने व्यवस्था राख्ने अभ्यास रहेको छ।

* उपसचिव, कानून

२. निर्वाचन सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

२.१ संवैधानिक व्यवस्था

जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचनका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको आधारमा राष्ट्र निर्माण गर्ने, राजनीतिक उपलब्धिको रक्षा, सुदृढीकरण र विकास गर्ने जस्ता विषय क्षेत्र पर्दछन् । यसैगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रुपान्तरणका माध्यमबाट जनताको सर्वोत्तम हित र समुन्नति प्रत्याभूति गर्ने, मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने जस्तो कुरा यस प्रणालीमा पर्दछ । बालिग मताधिकारको आधारमा निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय बनाउने उद्देश्यले संवैधानिक अंगको रूपमा निर्वाचन आयोगको स्थापना भएको हो । नेपालको संविधानको भाग २४ को धारा २४५ देखि २४६ सम्म निर्वाचन आयोग सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यसरी संवैधानिक परिधिभित्र रही स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय वातावरणमा निर्वाचन सम्पन्न गराउने स्वायत्त संवैधानिक अंगको रूपमा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था रहेको छ । धारा २४६ बमोजिम निर्वाचन आयोगले संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्दछ । सो प्रयोजनको लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने, राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउने, निर्वाचनका लागि उम्मेदवारीको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवारको योग्यता सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठेमा सोको निरुपण गर्ने जस्ता कार्य गर्दछ । यसैगरी धारा २६९ देखि २७२ सम्म राजनीतिक दल व्यवस्थापन र निर्वाचनका लागि आयोगमा दल दर्ता गराउनु पर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी समेत सुम्पेको छ ।

२.२ कानूनी व्यवस्था

२.२.१ निर्वाचन आयोग ऐन र नियमावलीको सम्बन्धमा

स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन सञ्चालन गर्न आयोगको संवैधानिक जिम्मेवारी तथा दायित्वको आधारमा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थालाई नियमित तथा व्यवस्थित गर्नको लागि समग्र निर्वाचन संचालन तथा व्यवस्थापन गर्ने महत्वपूर्ण कानूनी दस्तावेजको रूपमा निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

संघीय कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारले आयोगको परामर्श लिई निर्वाचन गराउन मिति तोक्ने र निर्वाचनको प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी रहन्छ । निर्वाचनको प्रचार प्रसार, मतदान, मतगणना लगायतका काम कारवाहीको अनुगमन गर्ने गराउने, निर्वाचनसँग सम्बन्धित काम कारवाहीको पर्यवेक्षण गर्नको लागि कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थालाई अनुमति दिने काम गर्दछ । निर्वाचनमा उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा विवादको सुनुवाई तथा निरुपण गर्दछ । निर्वाचन अवधिमा कसैले धाक, धम्की, डर वा त्रास देखाई वा अन्य कुनै किसिमले अनुचित प्रभावमा पारी कुनै निर्वाचन क्षेत्र वा मतदान केन्द्रमा निर्वाचनको कुनै काम वा मतदानको काममा निष्पक्षता र

स्वतन्त्रतामा असर पुऱ्याउने काम गरेको भए जाँचबुझ प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्तो निर्वाचन क्षेत्रको कुनै निर्वाचन क्षेत्र वा सबै मतदान केन्द्रको मतदानको काम रद्द समेत गर्न सक्छ । निर्वाचनमा स्वच्छता, निष्पक्षता, पारदर्शिता तथा भयमुक्त वातावरण कायम राख्नको लागि आयोगले बनाएको आचारसंहिता सार्वजनिक निकाय तथा व्यक्तिले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो आचारसंहिताको कार्यान्वयन भए नभएको आयोगले अनुगमन गरी पालना नभएको वा उल्लंघन भएको पाइएमा सबुद प्रमाणको आधारमा सजाय गरी उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द गर्न सक्छ ।

राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले निर्वाचनमा गर्न पाउने खर्चको अधिकतम हद भन्दा बढी खर्च गरेमा र निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्रकाशित भएको मितिले तीस दिनभित्र निर्वाचन खर्चको विवरण आयोगमा पेश नगर्ने राजनीतिक दल वा उम्मेदवारलाई सजायको रूपमा जरिवाना गर्ने वा छ वर्षसम्म कुनै पनि निर्वाचनमा भाग लिनबाट रोक्ने र निर्वाचित भएको भए निजको निर्वाचन स्वतः बदर गर्ने समेतका कानूनी अधिकार प्राप्त छ । निर्वाचनको अवधिभर भएको खर्चको व्यवस्थापन गर्ने आर्थिक अधिकार आयोगलाई प्राप्त छ । मिति २०७५।११।१९ मा केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ ले गरेको व्यवस्था अनुसार निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न नेपाल सरकारले आयोगको लागि बजेटमा छुट्टयाएको भैपरी आउने शीर्षक अन्तर्गतको रकमको खर्च नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको सहमतिमा आयोगले बनाएको कार्यविधिको आधारमा गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसपूर्व नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति नलिई आयोगले बनाएको कार्यविधि बमोजिम खर्च गर्न सक्ने व्यवस्था थियो ।

सम्बद्ध ऐनमा सबै विषयहरू नसमेटिने हुँदा आयोगले ऐन कार्यान्वयनको लागि आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था बमोजिम निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ मा उल्लिखित विषयहरू कार्यान्वयन गर्नको लागि आयोगले सोही ऐनको दफा ४८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३ बनाई लागू गरेको छ ।

२.२.२ मतदाता नामावली ऐनका सम्बन्धमा

निर्वाचनसँग सम्बन्धित सरोकारवाला मध्ये एक महत्वपूर्ण पक्ष मतदाता हुन । कानून बमोजिम योग्यता पुगेका मतदाताले निर्वाचनमा मत दिनको लागि मतदाता नामावलीमा आफ्नो नाम दर्ता गराउनु पर्छ । यसै पृष्ठभूमिमा संविधान तथा संघीय कानून बमोजिम हुने राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसद, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तह निर्वाचनको लागि मतदाताको नामावली संकलन तथा अद्यावधिक गर्न मतदाता नामावली ऐन, २०७३ मा व्यवस्था गरिएको छ ।

यस ऐनमा आयोगले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति र राष्ट्रिय सभाका सदस्यको निर्वाचनको लागि संविधानको धारा ६२ र ८६ को व्यवस्थाको अधीनमा रही मतदाता नामावली तयार गर्न, मतदाता नामावली संकलन तथा अद्यावधिक गर्नका लागि छुट्टै प्रक्रिया निर्धारण गरेको छ । कसैले यस ऐनमा उल्लेख भएका मतदाता नामावली सम्बन्धी विपरीतका कार्य गरेको पाइएमा मतदाता नामावली ऐन, २०७३ बमोजिम कसूर गरेको मानिने र त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई सजाय हुने व्यवस्था छ । यो व्यवस्थामा निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३ आकर्षित हुँदैन ।

२.२.३ निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐनका सम्बन्धमा

निर्वाचनलाई स्वतन्त्र र स्वच्छ बनाउने कानूनी अधिकार आयोगलाई प्राप्त छ । यदि कसैले निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष रूपमा सञ्चालन गर्न अवरोध गरेमा निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०७३ बमोजिम सजाय गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था छ ।

यस ऐन अनुसार भ्रुष्टा विवरण तथा कागजातसहित मनोनयनपत्र पेश गर्न नहुने, निर्वाचन सामग्रीको प्रयोगमा बाधा पुऱ्याउन नहुने, मतपत्रको दुरुपयोग गर्न नहुने, गैरकानूनी तवरले मतपत्र दिन वा लिन नहुने, मतदानको अधिकार बिना मतदान गर्न नहुने, पटक-पटक मतदान गर्न नहुने, मतसंकेत सार्वजनिक गर्न नहुने, मतदानको प्रक्रिया उल्लंघन गर्न नहुने, मतपत्र बाहेक अन्य वस्तु खसाल्न वा राख्न नहुने र मतदान भएको मतपत्र बिगार्ने वा नष्ट गर्ने जस्ता कार्य गर्नु हुँदैन । यसैगरी मतदान गर्न बाधा गर्न नहुने, गैरनेपाली नागरिकले मतदान गर्न नहुने, मतगणनास्थलमा अनधिकृत रूपमा प्रवेश गर्न नहुने, मतगणना सम्बन्धी सामग्री बिगार्ने वा नोक्सान गर्न नहुने, गलत ढङ्गले मतगणना गर्न नहुने, हातहतियार साथमा लिएर हिँड्न वा प्रयोग गर्न नहुने, शान्ति भङ्ग गर्न नहुने, प्रभाव पार्न नहुने, नगद वा जिन्सी दिन वा लिन नहुने, प्रचार प्रसार गर्न नहुने, चरित्र हनन गर्न नहुने, अनुचित ढङ्गले सवारी साधनको प्रयोग गर्न नहुने जस्ता कानूनी व्यवस्था छ । सरकारी कर्मचारी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको प्रयोग गर्न नहुने, आर्थिक सहयोग लिन नहुने, अन्य व्यक्तिबाट खर्च गराउन नहुने, आयोगले तोकेको हदभन्दा बढी खर्च गर्न नहुने, निषेधित कार्यको लागि आर्थिक सहयोग लिन वा खर्च गर्न नहुने, निर्वाचन प्रचार प्रसारमा भएको आम्दानी र खर्चको विवरण बुझाउनु पर्ने लगायतका व्यवस्था छन् ।

२.२.४ स्थानीय तह निर्वाचन ऐन र नियमावलीका सम्बन्धमा

स्थानीय तह (गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा) को निर्वाचन गर्नको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस ऐन अनुसार स्थानीय तहको उपनिर्वाचन गर्ने व्यवस्था नभएको कारण मिति २०७५।११।१९ मा नेपालको संविधान अनुकूल बनाउन केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ ले जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख, उपप्रमुख, गाउँपालिकाको अध्यक्ष, उपाध्यक्ष तथा वडा अध्यक्ष एवं नगरपालिकाको प्रमुख, उपप्रमुख तथा वडा अध्यक्षको पदावधि समाप्त नहुँदै निजको पद कुनै कारणले रिक्त भएमा एक वर्ष भन्दा बढी पदावधि बाँकी रहेको अवस्थामा आयोगको परामर्श लिई नेपाल सरकारले तोकेको मितिमा त्यस्तो रिक्त पद पूर्ति गरिने व्यवस्था छ । ऐन बमोजिम गाउँपालिका र नगरपालिकाको पदाधिकारीको निर्वाचनमा गोप्य मतदानको प्रक्रियाद्वारा एक पद एक मतको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अपनाइन्छ । कुनै उम्मेदवार निर्वाचन परिणाम घोषणा नहुँदै अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने प्रश्न उठेमा आवश्यक छानविन गरी निर्वाचन अधिकृतले अयोग्य भएको ठहर गरेमा त्यस्तो उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द हुने व्यवस्था छ । निर्वाचनमा उम्मेदवार हुनको लागि वडा सदस्य तथा वडा अध्यक्षको लागि क्रमशः पाँचसय र एकहजार रुपैयाँ र अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, प्रमुख तथा उपप्रमुखको लागि एक हजार पाँचसय रुपैयाँ धरौटी राख्नु पर्ने तर महिला र दलित वा अल्पसंख्यक समुदाय वा आर्थिक रूपले विपन्न उम्मेदवारको हकमा पचास प्रतिशत छुट हुने व्यवस्था छ । निर्वाचनमा

मतदान गरिएको जम्मा सदर मतको दश प्रतिशत भन्दा कम सदर मत पाउने उम्मेदवारको धरौटी जफत हुने तर निर्वाचित उम्मेदवारको हकमा यो कुरा लागू हुँदैन । उल्लिखित पदहरूको लागि राखिएको धरौटी जफत हुने अवस्थामा बाहेक अन्य उम्मेदवार र मनोनयनपत्र स्वीकृत नभएको वा नाम फिर्ता लिएका व्यक्तिले राखेको धरौटी त्यस्तो निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको मितिले नबन्ने दिनभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले फिर्ता लिनुपर्ने र उक्त अवधिभित्र धरौटी फिर्ता नलिएमा त्यस्तो धरौटीको रकम सञ्चित कोषमा दाखिला हुने व्यवस्था छ । आयोगले तोकेको हदभन्दा बढी राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले निर्वाचन प्रचार प्रसारमा खर्च गर्नु हुँदैन । निर्वाचनमा गरिएको खर्चको विवरण राजनीतिक दल, उम्मेदवार वा तिनका प्रतिनिधिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला निर्वाचन कार्यालय वा आयोगमा पेश गर्नु पर्नेछ । निर्वाचन प्रचार प्रसार खर्चको विवरण तीस दिनभित्र नबुझाउने दल वा उम्मेदवारलाई आयोगले निर्वाचन आयोग सम्बन्धी प्रचलित संघीय कानून बमोजिम जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३ अनुसार स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३ र स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३ बमोजिम निर्वाचित कुनै व्यक्ति सो पदको लागि अयोग्य रहेको भनी त्यस्तो पदमा उम्मेदवारी दिएको कुनै व्यक्तिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको पैंतीस दिनभित्र आफैले वा वारिस मार्फत सम्बन्धित प्रदेशको उच्च अदालतमा उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था छ । निर्वाचित अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, प्रमुख, उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष, गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाको सदस्य, जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख, उपप्रमुख वा सदस्यले आफ्नो पदको कार्यभार सम्हाल्नु अघि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम पद तथा गोपनीयताको शपथ लिनु पर्नेछ । उम्मेदवार वा निजको निर्वाचन प्रतिनिधिले निर्वाचनको अवधिमा निर्वाचनमा भएको सम्पूर्ण खर्चको विवरण निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको तीस दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

२.२.५ राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन र नियमावलीका सम्बन्धामा

राजनीतिक दलको गठन, दर्ता तथा संचालन सम्बन्धी प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न र राजनीतिक दलको काम कारवाही तथा आर्थिक व्यवस्थापनलाई पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउनका लागि राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले नेपालको संविधान र राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ को अधीनमा रही आफ्ना राजनीतिक काम कारवाही संचालन गर्नको लागि राजनीतिक दल गठन गर्न सक्छ । यसरी गठन भएका दल आयोगमा दर्ता हुनु पर्छ । राजनीतिक दलले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले छ महिनाभित्र आफ्नो आय व्ययको लेखा परीक्षण कानून बमोजिम इजाजत प्राप्त लेखा परीक्षकबाट लेखा परीक्षण गराई एक महिनाभित्र आयोगमा पेश गर्नु पर्छ । सो लेखा परीक्षण प्रतिवेदन दलले आयोगमा पेश गरेको मितिले एक महिनाभित्र दलले सार्वजनिक गर्नु पर्छ । दलले लेखा नराखेमा, लेखा परीक्षण नगराएमा, लेखा परीक्षण प्रतिवेदन आयोगमा नबुझाएमा, लेखा परीक्षण प्रतिवेदन सार्वजनिक नगरेमा आयोगले जरिवाना गर्न सक्छ । आयोगमा दर्ता भएका राजनीतिक दलले निर्वाचनमा भाग लिन चाहेमा आयोगले तोकेको कार्यविधि पूरा गरी आयोगमा दल दर्ता हुनुपर्छ । तर सम्बन्धित निर्वाचनको प्रयोजनका लागि दर्ता गरिसकेका राजनीतिक दलले उपनिर्वाचनमा भाग लिन पुनः दल दर्ता

गर्नु पर्ने छैन । दल दर्ताको लागि निवेदन दिँदा राजनीतिक दलले दलको विधान, घोषणापत्र, वार्षिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन तथा आयोगले तोकेका अन्य कागजात पेश गर्नु पर्छ । प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा समानुपातिक प्रणालीतर्फ कम्तीमा तीन प्रतिशत मत र पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फ एक सिट प्राप्त गर्ने राजनीतिक दलले मात्र राष्ट्रिय दलको रूपमा मान्यता प्राप्त गर्न सक्छ । राजनीतिक दलको केन्द्रीय समितिका पदाधिकारी र सदस्यमा निर्वाचित भएका व्यक्तिले निर्वाचित भएको साठी दिनभित्र चल अचल सम्पत्तिको विवरण सिलबन्दी गरी दलको केन्द्रीय कार्यालय समक्ष पेश गरेको विवरण प्राप्त भएपछि कार्यालयले सोको अभिलेख राखी सम्पत्ति विवरण पेश गर्ने र नगर्ने पदाधिकारी र सदस्यको नाम त्यसरी सम्पत्ति विवरण पेश गर्नुपर्ने अवधि नाघेको एक महिनाभित्र प्रकाशन गर्नुपर्ने र दलको केन्द्रीय कार्यालयमा सम्पत्ति विवरण पेश नगरेमा आयोगले जरिवाना गर्दछ ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी नियमावली, २०७४ अनुसार कुनै राजनीतिक दलको तर्फबाट स्थानीय तहको कुनै पदमा उम्मेदवार भई निर्वाचित भएको सदस्यले राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३२ को उपदफा (१) बमोजिम निजले सम्बन्धित दलको सदस्यबाट लिखितरूपमा राजिनामा दिएमा, निजले अर्को दलको सदस्यता लिएमा वा निज आफैले वा निज समेत संलग्न भई अर्को दल गठन गर्ने गरी दल त्याग हुने कार्य गरेमा सो दलको केन्द्रीय समितिले गरेको निर्णयसहितका प्रतिलिपि निजले दल त्याग गरेको जानकारी आयोगमा पेश गर्नुपर्छ । निर्णयसहितका कागजात प्राप्त भएपछि आयोगले पन्ध्र दिनभित्र निर्णय गरी राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा सोको सूचना प्रकाशन गर्नुपर्छ र सो सूचना प्रकाशन भएपछि स्थानीय तहको त्यस्तो सदस्यको पद स्वतः रिक्त भएको मानिन्छ ।

२.२.६ प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन र नियमावलीका सम्बन्धमा

प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनको लागि प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । निर्वाचन प्रणाली (क) पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत एक निर्वाचन क्षेत्र एक पदको आधारमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार प्रतिनिधिसभाको सदस्यमा निर्वाचन हुन्छन् र (ख) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी दललाई मत दिने र प्रत्येक दलले प्राप्त गरेको कूल मत संख्याको अनुपातमा त्यस्तो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवार प्रतिनिधिसभाको सदस्यमा निर्वाचन हुन्छन् । नेपाल सरकारले आयोगको परामर्श लिई निर्वाचनको मिति तोक्छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत निर्वाचित कुनै सदस्यको पद प्रतिनिधि सभाको अवधि छ महिनाभन्दा बढी कायम रहँदै कुनै कारणले रिक्त भएमा आयोगले तोकेको मितिमा त्यस्तो रिक्त सदस्यको पद उपनिर्वाचनद्वारा पूर्ति गर्न सकिन्छ । निर्वाचनमा उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा विवादको सुनुवाई तथा निरूपण गर्ने । आयोगले प्रमाणित गरी सम्बन्धित राजनीतिक दललाई पठाएको बन्दसूची प्रतिनिधिसभाको कार्यकालभर मान्य हुने तर प्रतिनिधिसभा गठन भइसकेपछि मनोनयन गर्ने राजनीतिक दलले कुनै उम्मेदवारको नाम हटाउन लेखी पठाएमा आयोगले बन्दसूचीबाट त्यस्तो उम्मेदवारको नाम हटाउन सक्नेछ । उक्त नाम नहटेको अवस्थामा राष्ट्रियसभा, प्रदेशसभा वा स्थानीय तहको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन पाउने छैन । सम्वत् २०७४ सालमा सम्पन्न भएको प्रतिनिधिसभाको

समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तरगत निर्वाचित भएका सदस्य सम्बन्धित दलबाट बन्दसूचीबाट नाम हटाउन सम्बन्धित दलबाट अनुरोध भई आए बमोजिम आयोगले सो बन्दसूचीबाट केही निर्वाचित सदस्यहरूको नाम हटाइएको अवस्था छ ।

प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४ अनुसार समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित कुनै सदस्यको मृत्यु भई, राजीनामा दिई, दल त्याग गरी वा अन्य कुनै कारणले पद रिक्त भएमा संघीय संसद सचिवालयले आयोगलाई जानकारी गराएपछि आयोगले सम्बन्धित राजनीतिक दललाई अर्को उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाउन सात दिनको समय दिई जानकारी गराउनु पर्दछ । सम्बन्धित राजनीतिक दललाई जानकारी भएपछि सम्बन्धित राजनीतिक दलले दलको केन्द्रीय कार्यकारिणी समिति वा सो सरहको समितिको निर्णय अनुसार उम्मेदवारको बन्दसूचीमा कायम रहेको अर्को उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाउनु पर्छ । मनोनयन गर्दा जुन समावेशी समूहको सदस्यको पद रिक्त भएको हो उपलब्ध भएसम्म सोही समावेशी समूहको उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाएको उम्मेदवारलाई आयोगले सदस्य पदमा निर्वाचित भएको घोषणा गर्नेछ । प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ र प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४ बमोजिम निर्वाचित कुनै व्यक्ति सो पदको लागि अयोग्य रहेको भनी त्यस्तो पदमा उम्मेदवारी दिएको कुनै व्यक्तिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको पैंतीस दिनभित्र आफैँले वा वारिस मार्फत अदालतमा उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

२.२.७ प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन र नियमावलीका सम्बन्धमा

प्रदेशसभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनको लागि प्रदेशसभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । ऐनले व्यवस्था गरेका मुख्य विषयहरू-निर्वाचन प्रणाली (१) पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत एक निर्वाचन क्षेत्र एक पदको आधारमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार प्रदेशसभाको सदस्यमा निर्वाचित हुन्छन् र (२) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी दललाई मत दिने र प्रत्येक दलले प्राप्त गरेको कूल मत संख्याको अनुपातमा त्यस्तो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवार प्रदेशसभाको सदस्यमा निर्वाचन हुन्छन् । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत निर्वाचित कुनै सदस्यको पद प्रदेशसभाको अवधि छ महिनाभन्दा बढी कायम रहँदै कुनै कारणले रिक्त भएमा आयोगले तोकेको मितिमा त्यस्तो रिक्त सदस्यको पद उपनिर्वाचनद्वारा पूर्ति गर्ने व्यवस्था छ । निर्वाचनमा उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा विवादको सुनुवाई तथा निरुपण गर्ने । आयोगले प्रमाणित गरी सम्बन्धित राजनीतिक दललाई पठाएको बन्दसूची प्रदेशसभाको कार्यकालभर मान्य हुने तर प्रदेशसभा गठन भइसकेपछि मनोनयन गर्ने राजनीतिक दलले कुनै उम्मेदवारको नाम हटाउन लेखी पठाएमा आयोगले बन्दसूचीबाट त्यस्तो उम्मेदवारको नाम हटाउन सक्छ । उक्त नाम नहटेको अवस्थामा राष्ट्रियसभा, प्रतिनिधिसभा वा स्थानीय तहको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन पाउने छैन । सम्बत् २०७४ सालमा सम्पन्न भएको प्रदेशसभाको समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तरगत निर्वाचित भएका सदस्य सम्बन्धित दलबाट बन्दसूचीबाट नाम हटाउन सम्बन्धित दलबाट अनुरोध भई आए बमोजिम आयोगले सो बन्दसूचीबाट केही निर्वाचित सदस्यहरूको नाम हटाइएको अवस्था छ ।

प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४ अनुसार समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित कुनै सदस्यको मृत्यु भई, राजीनामा दिई, दल त्याग गरी वा अन्य कुनै कारणले पद रिक्त भएमा प्रदेश सभाको सचिवालयले आयोगलाई जानकारी गराएपछि आयोगले सम्बन्धित राजनीतिक दललाई अर्को उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाउन सात दिनको समय दिई जानकारी गराउनु पर्दछ । सम्बन्धित राजनीतिक दललाई जानकारी भएपछि सम्बन्धित राजनीतिक दलले दलको केन्द्रीय कार्यकारिणी समिति वा सो सरहको समितिको निर्णय अनुसार उम्मेदवारको बन्दसूचीमा कायम रहेको अर्को उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाउँदा जुन समावेशी समूहको सदस्यको पद रिक्त भएको हो उपलब्ध भएसम्म सोही समावेशी समूहको उम्मेदवारको नाम मनोनयन गरी पठाएको उम्मेदवारलाई आयोगले सदस्य पदमा निर्वाचित भएको घोषणा गर्नेछ । प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ र प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४ बमोजिम निर्वाचित कुनै व्यक्ति सो पदको लागि अयोग्य रहेको भनी त्यस्तो पदमा उम्मेदवारी दिएको कुनै व्यक्तिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको पैंतीस दिनभित्र आफैले वा वारिस मार्फत अदालतमा उजूरी दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

२.२.८ राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन र नियमावलीका सम्बन्धमा

राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । ऐनमा व्यवस्था भए अनुसार आयोगले राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको पदावधि सकिनु भन्दा कम्तीमा एक महिना अघि वा अन्य कुनै कारणले सो पद रिक्त हुन आएमा त्यस्तो पद रिक्त भएको मितिले एक महिनाभित्र निर्वाचन हुने गरी निर्वाचनको मिति तोकी सो को जानकारी नेपाल सरकारलाई दिनुपर्छ । संविधान र राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४ तथा प्रचलित संघीय कानून बमोजिम निर्वाचनमा सम्पादन गर्नुपर्ने कामको लागि आयोगले न्याय परिषद्को परामर्शमा उच्च अदालतको न्यायाधीशलाई निर्वाचन अधिकृत नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ । निर्वाचनमा उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा विवादको सुनुवाई तथा निरुपण गर्ने कानूनी व्यवस्था छ । निर्वाचन प्रयोजनका लागि संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डल रहनेछ । निर्वाचक मण्डलमा रहने सदस्यको मतभार देहाय बमोजिम रहेको छ :-

१. सङ्घीय संसदका सदस्यको मतभार :-

कुल जनसङ्ख्या (पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना अनुसार) ÷ १०००

सङ्घीय संसदका सदस्यको कुल सङ्ख्या

उदाहरणार्थ : संवत् २०६८ को जनगणना अनुसारको कुल जनसङ्ख्याको आधारमा

२,६४,९४,५० ÷ १०००

३३४

कायम हुने मतभार : ७९

२. प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार :-

कुल जनसङ्ख्या (पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना अनुसार) ÷ १०००

प्रदेश सभा सदस्यको कुल सङ्ख्या

उदाहरणार्थ : संवत् २०६८ को जनगणना अनुसारको कुल जनसङ्ख्याको आधारमा

२,६४,९४,५०१ ÷ १०००

५५०

कायम हुने मतभार : ४८

प्रत्येक उम्मेदवारले प्राप्त गरेको मतलाई कायम भएको मतभारले गुणन गरी आएको संख्यालाई त्यस्तो उम्मेदवारले पाएको कुल मत मानिनेछ । कुनै उम्मेदवारले प्राप्त गरेको कुल मत निर्वाचक मण्डलको तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत भएमा निर्वाचन अधिकृतले त्यस्तो उम्मेदवार निर्वाचित भएको घोषणा गर्नु पर्नेछ । कुनै उम्मेदवारले प्राप्त गरेको मत निर्वाचक मण्डलको तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत नभएमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त दुईजना उम्मेदवारहरू बीच मतदान हुने गरी निर्वाचन अधिकृतले मतदानको मिति तोकी पुनः निर्वाचन गराउनेछ । उल्लिखित बमोजिम भएको मतदानमा कुनै उम्मेदवारले प्राप्त गरेको मत कुल मतको पचास प्रतिशतभन्दा बढी भएमा निर्वाचन अधिकृतले त्यस्तो उम्मेदवार निर्वाचित भएको घोषणा गर्नु पर्नेछ । उल्लिखित निर्वाचनमा कुनै उम्मेदवारले कुल मतको पचास प्रतिशत भन्दा बढी मत प्राप्त नगरेमा पुनः मतदान हुने गरी निर्वाचन अधिकृतले मतदानको मिति तोकी पुनः निर्वाचन गराउनेछ । उल्लिखित बमोजिम भएको मतदानमा खसेको कुल सदर मतको बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारलाई निर्वाचन अधिकृतले निर्वाचित भएको घोषणा गर्नु पर्नेछ ।

राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी नियमावली, २०७४ अनुसार राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४ तथा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी नियमावली, २०७४ बमोजिम राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति पदमा निर्वाचित कुनै व्यक्ति सो पदको लागि अयोग्य रहेको भनी त्यस्तो पदमा उम्मेदवारी दिएको कुनै व्यक्तिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको पैंतीस दिनभित्र आफैँले वा वारिस मार्फत अदालतमा उजुरी दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

२.२.९ राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन र नियमावलीका सम्बन्धमा

राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनको लागि राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । ऐन अनुसार नेपाल सरकारले आयोगको परामर्श लिई निर्वाचनको मिति तोक्दा संविधानको धारा ८६ को उपधारा (३) बमोजिम राष्ट्रिय सभाका सदस्यहरूको पदावधि छ वर्षको हुनेछ । यी सदस्य मध्ये एक तिहाइ सदस्यको पदावधि प्रत्येक दुई वर्षमा समाप्त भई रिक्त हुन आउने सदस्य पदको निर्वाचनको मिति सो पद रिक्त हुनु भन्दा पैंतीस दिन पहिले निर्वाचन हुने गरी मिति तोक्नु पर्नेछ । सो बाहेक अन्य कुनै कारणले पद रिक्त भई उपनिर्वाचन गर्नुपर्ने अवस्थामा पद रिक्त भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गरी मिति तोक्नु पर्नेछ । कुनै सदस्यको पदावधि छ महिना भन्दा बढी कायम रहँदै कुनै

कारणले निजको पद रिक्त भएमा रिक्त भएको पैतीस दिनभित्र नेपाल सरकारले तोकेको मितिमा आयोगले त्यस्तो रिक्त सदस्यको पद सोही ऐन बमोजिम बाँकी अवधिको लागि उपनिर्वाचनद्वारा सोही ऐन बमोजिम पूर्ति गर्नेछ । निर्वाचनमा उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भईसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा विवादको सुनुवाई तथा निरूपण गर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

संविधानको धारा ८६ को उपधारा (२) को खण्ड (क) बमोजिम निर्वाचित हुने सदस्यको निर्वाचनको लागि प्रत्येक प्रदेशमा गठन हुने निर्वाचक मण्डलले गोप्य मतदानद्वारा प्रत्येक प्रदेशबाट (क) महिला समूहबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यको लागि दिइने एक एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने तीनजना, (ख) दलित समूहबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यको लागि दिइने एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने एकजना, (ग) अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यको लागि दिइने एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने एकजना र (घ) खण्ड (क), (ख) र (ग) बाहेकका अन्य सदस्यको लागि दिइने एक एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने तीनजना गरी आठजना सदस्य निर्वाचित गर्ने व्यवस्था छ । प्रत्येक प्रदेशमा सम्बन्धित प्रदेशसभाका सदस्य तथा सम्बन्धित प्रदेशभित्रको गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डल रहनेछ । निर्वाचक मण्डलमा रहने सदस्यको मतभार देहाय बमोजिम रहेको छ :-

१. प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार :-

कुल जनसङ्ख्या (पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना अनुसार) ÷ १०००

प्रदेश सभा सदस्यको कुल सङ्ख्या

उदाहरणार्थ : संवत् २०६८ सालको जनगणना अनुसारको कुल जनसङ्ख्याको आधारमा

२,६४,९४,५०१ ÷ १०००

५५०

कायम हुने मतभार : ४८

२. गाउँपालिकाका अध्यक्ष तथा उपाध्यक्ष र नगरपालिकाका प्रमुख तथा उपप्रमुखको मतभार :-

कुल जनसङ्ख्या (पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना अनुसार) ÷ १०००

जम्मा गाउँपालिका र नगरपालिकाको सङ्ख्या × २

उदाहरणार्थ : संवत् २०६८ सालको जनगणना अनुसारको कुल जनसङ्ख्या र हाल कायम रहेको गाउँपालिका र नगरपालिकाको सङ्ख्याको आधारमा

२,६४,९४,५०१ ÷ १०००

७५३ × २

कायम हुने मतभार : १८

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७६ अनुसार राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५ र राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७६ बमोजिम निर्वाचित कुनै व्यक्ति सो पदको लागि अयोग्य रहेको भनी त्यस्तो पदमा उम्मेदवारी दिएको कुनै व्यक्तिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको पैंतीस दिनभित्र आफैले वा वारिस मार्फत सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासमा उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था छ । निर्वाचनमा उम्मेदवारले तीनलाख पचास हजार रुपैयाँ सम्म खर्च गर्न पाउनेछ । विभिन्न शीर्षकमा गरिएको खर्चको विवरण निर्वाचन परीणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र आयोग वा सम्बन्धित जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा पेश गर्नु पर्नेछ । निर्वाचन प्रचार प्रसार खर्चको विवरण नबुझाउने उम्मेदवारलाई आयोगले निर्वाचन आयोग सम्बन्धी प्रचलित संघीय कानून बमोजिम जरिवाना गर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

२.३.० आचारसंहिता

आचारसंहिता निश्चित मूल्य, मान्यतामा आधारित हुन्छ । आचारसंहिताले नैतिक बन्धनमा राख्दछ । आचारसंहिता निर्वाचनको अनुशासनको मापदण्ड हो । निर्वाचन आचारसंहिता निर्वाचनका लागि कानूनी व्यवस्थाकै एक अंग हो । यसै पृष्ठभूमिको आधारमा आयोगले निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी र विश्वसनीय ढङ्गबाट संचालन गर्नको लागि सरोकारवालाले पालना गर्नुपर्ने आचरणलाई व्यवस्थित गर्न निर्वाचन आयोगले सरोकारवालसँग परामर्श गरी निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२ बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

आचारसंहिताले व्यवस्था गरेका मुख्य विषयहरू- आयोगले नेपाल सरकार र नेपाल सरकारको मन्त्री, प्रदेश सरकार र प्रदेश सरकारको मन्त्री, स्थानीय तह, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका कर्मचारी, सार्वजनिक संस्थाका कार्यालय तथा कर्मचारी, सरकारी तथा अर्धसरकारी संस्थाको कार्यालय तथा कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग र प्रदेश प्रहरीका कार्यालय तथा सुरक्षाकर्मी, निर्वाचनको काममा संलग्न कर्मचारी, राजनीतिक दल तथा राजनीतिक दलको भातृ संगठन, उम्मेदवार तथा सम्बन्धित व्यक्ति, सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति, पर्यवेक्षक, सरकारी तथा निजी क्षेत्रका सञ्चार माध्यम, निजी तथा गैरसरकारी संस्था, नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित विश्वविद्यालय वा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारी, आयोगले तोकेका अन्य निकाय वा व्यक्तिलाई अलग-अलग मितिदेखि आचारसंहिता लागू हुने गरी तोक्न सक्नेछ । उम्मेदवार, राजनीतिक दल तथा सम्बन्धित व्यक्तिले पालना गर्नुपर्ने सामान्य आचरण तथा विषयगत आचरण (जुलुस, आमसभा, ज्याली, बैठक, भेला गर्दा, सवारी साधन प्रयोग गर्दा, प्रचार प्रसारमा सञ्चार माध्यमको प्रयोग गर्दा पालना गर्नुपर्ने आचरण, मौन अवधिमा तथा मतदानको दिन पालना गर्नुपर्ने आचरण र निर्वाचन खर्च सम्बन्धी आचरण), नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह तथा सार्वजनिक संस्थाले पालना गर्नुपर्ने आचरण (प्रचार प्रसारमा संलग्न हुन नहुने, नयाँ कार्यक्रम गर्न नहुने, भवन, सवारी साधन वा अन्य सामग्री प्रयोग गर्न दिन नहुने), कर्मचारी सम्बन्धी आचरण (पद सृजना, विज्ञापन, सुविधा वृद्धि र पुरस्कार दिन नहुने, सरुवा, बढुवा गर्न वा काज खटाउन नहुने, तटस्थ र निष्पक्ष रहनु पर्ने, विदेश भ्रमणमा जान नहुने, निर्वाचन सम्बन्धी जिम्मेवारी दिन नहुने), आमसञ्चारका माध्यम, निजी तथा गैरसरकारी संस्था र पर्यवेक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचरण । आयोगले कार्यान्वयनमा ल्याएको आचारसंहिता पालना गर्नु गराउनु सबैको कर्तव्य हुन्छ । यो आचारसंहिता आवधिक निर्वाचन तथा उपनिर्वाचनमा आयोगले तोकेको निकायलाई तोकेको अवधिभर लागू हुन्छ । राजनीतिक दल, सरकार लगायतलाई आचारसंहिताले बाँधेको हुन्छ । आयोगले आचारसंहिता

कार्यान्वयनका लागि निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २३ बमोजिमको अनुगमन संयन्त्र निर्माण गर्ने व्यवस्था छ । कसैले आचारसंहिताको उल्लंघन गरेमा आयोगले सोही ऐनको दफा २३ बमोजिम एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न र उम्मेदवारले त्यस्तो आचारसंहिता पालना नगरेमा वा उल्लंघन गरेमा उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

स्थानीय तहको निर्वाचनलाई स्वच्छ, र निष्पक्ष ढङ्गबाट सम्पन्न गर्नका लागि सरोकारवालाले पालना गर्नुपर्ने आचरणलाई व्यवस्थित गर्न निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सरोकारवालसँग परामर्श गरी आयोगले स्थानीय तह निर्वाचन आचारसंहिता, २०७३ बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । आचारसंहिता आवधिक निर्वाचन र उपनिर्वाचनमा आयोगले तोकेको निकायलाई तोकेको अवधिभर लागू हुने व्यवस्था छ ।

आचारसंहिताले व्यवस्था गरेका मुख्य विषयहरू- निर्वाचनमा सवारी साधन प्रयोग गर्दा पालना गर्नुपर्ने आचरण, आयोगले आचारसंहिता कार्यान्वयनका लागि निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा २३ बमोजिमको अनुगमन संयन्त्र निर्माण गर्ने, अनुगमन संयन्त्र सम्बन्धी अन्य व्यवस्था निर्वाचन आचारसंहिता अनुगमन निर्देशिका, २०७३ मा उल्लेख गरिए बमोजिम हुनेछ । कसैले आचारसंहिताको उल्लंघन गरेमा आयोगले सोही ऐनको दफा २३ बमोजिम एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न र उम्मेदवारले त्यस्तो आचारसंहिता पालना नगरेमा वा उल्लंघन गरेमा उम्मेदवारको उम्मेदवारी रद्द गर्न सक्ने व्यवस्था छ । स्थानीय तह निर्वाचन आचारसंहिता, २०७३ मा उल्लेख भएका कुरामा यसै बमोजिम र उल्लेख नभएका कुरामा निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२ मा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ ।

३. विविध

नेपालमा निर्वाचन तथा निर्वाचन न्याय सम्बन्धमा थुप्रै कानूनहरूको व्यवस्था गरिएको छ । हाल कार्यान्वयनमा रहेका निर्वाचनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण कानूनहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :-

निर्वाचन सम्बन्धी ऐनहरू

- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
- मतदाता नामावली ऐन, २०७३
- निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३
- राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५

निर्वाचन सम्बन्धी नियमावलीहरू

- मतदाता नामावली सम्बन्धी नियमावली, २०६८
- निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३

- राजनीतिक दल सम्बन्धी नियमावली, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४
- प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी नियमावली, २०७४
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७६

निर्वाचन आचारसंहिता

निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२, स्थानीय तह निर्वाचन आचारसंहिता, २०७३, राष्ट्रिय पर्यवेक्षकका लागि स्थानीय तह निर्वाचन पर्यवेक्षण आचारसंहिता, २०७३ र राष्ट्रिय पर्यवेक्षकका लागि प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन पर्यवेक्षण आचारसंहिता, २०७४

आयोगले निर्वाचनसँग सम्बन्धित विभिन्न ऐन तथा ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको अधीनमा रही आवश्यकता अनुसार निर्देशिका तथा कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था बमोजिम ऐन र नियमावलीमा उल्लिखित विषयहरूको अतिरिक्त आयोगले बनाई हाल कार्यान्वयनमा रहेका केही महत्वपूर्ण निर्देशिका तथा कार्यविधि देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :-

निर्वाचन सम्बन्धी निर्देशिका

- निर्वाचन आयोग (मतदाता नामावली संकलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम) निर्देशिका, २०६८
- स्थानीय तह निर्वाचन (जनशक्ति व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन (आर्थिक) निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन पर्यवेक्षण निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन अनुगमन निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन सुरक्षा (व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन आचारसंहिता अनुगमन निर्देशिका, २०७४
- स्थानीय तह निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) निर्देशिका, २०७४
- स्थानीय तह निर्वाचन (मतदान) निर्देशिका, २०७४
- स्थानीय तह निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४
- गाउँकार्यपालिका तथा नगरकार्यपालिका निर्वाचन निर्देशिका, २०७४
- जिल्ला समन्वय समिति निर्वाचन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन पर्यवेक्षण निर्देशिका, २०७४
- मतदाता शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य समानुपातिक निर्वाचन निर्देशिका, २०७४

- प्रदेशसभा सदस्य समानुपातिक निर्वाचन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन अनुगमन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन कसूर तथा सजाय निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन (जनशक्ति व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन आचारसंहिता अनुगमन निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन (मतदान) निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन (आर्थिक) निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन (सुरक्षा व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७४
- प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन निर्देशिका, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४
- स्थानीय तह उपनिर्वाचन निर्देशिका, २०७६
- प्रतिनिधिसभा सदस्य तथा प्रदेशसभा सदस्य उपनिर्वाचन निर्देशिका, २०७६
- उपनिर्वाचन सुरक्षा व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७६
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन निर्देशिका, २०७६

निर्वाचन सम्बन्धी कार्यविधि

- निर्वाचन विवाद (सुनुवाई र निरुपण) सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६
- उपनिर्वाचन सञ्चालन आर्थिक कार्यविधि, २०७६
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन (आर्थिक) कार्यविधि, २०७६

४. समस्या/चुनौती

- हाल विभिन्न तह र पदका लागि फरक फरक निर्वाचनसँग सम्बन्धित उल्लिखित मौजुदा कानूनहरु प्रचलनमा रहेका छन् ।
- यी कानूनहरु एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भए तापनि छरिएर रहेका कारण यीनको प्रयोग गर्न विभिन्न कठिनाईको महशूस भएको कतिपय विषयहरु विभिन्न ऐनहरुमा दोहोरिएको पाइन्छ ।
- समय समयमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका निर्देशनात्मक आदेश अथक प्रयास गर्दा पनि कार्यान्वयन गर्न कठिनाई भएको छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्षमा निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयहरुमा समसामयिक सुधार गर्नुपर्ने सवालहरुलाई यथोचित सम्बोधन गर्न अप्ठ्यारो परेको अवस्था छ ।
- निर्वाचन प्रक्रिया तथा कार्यविधिहरुमा जटिलता र क्षेत्राधिकारले एकीकृत, सरल र बोधगम्य कानूनको अभाव खट्किएको छ ।

५. समाधान/अबको बाटो

- हाल विभिन्न तह र पदका लागि फरक फरक निर्वाचनसँग सम्बन्धित मौजुदा कानूनलाई एकीकरण गरी एक सरल र परिमार्जित कानून बनाउन विभिन्न प्रदेश तथा संघमा गरिएका निर्वाचन समीक्षा २०७४ मा निर्वाचन सरोकारवालाबाट प्राप्त पृष्ठपोषणको आधारमा निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय तथा मितव्ययी बनाउन आवश्यक छ ।
- नागरिकलाई मानव अधिकारका आधारभूत पक्षमा सजग र क्रियाशील बनाउनको लागि जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न, संवैधानिक दायित्व बमोजिम आयोगको कार्य प्रभावकारी बनाउनको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्न, संवैधानिक निकायको रूपमा रहेको आयोगलाई साधन श्रोत सम्पन्न गरी क्षमता विकास गर्न र सबै नेपालीको बायोमेट्रिक पहिचान र पृथक नम्बरसहितको राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरणको कार्य शुरु गरी एक नेपालीले एकभन्दा बढी परिचयपत्र बोक्नु नपर्ने नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम अनुरूप कार्यान्वयन गर्न जरुरी छ ।
- सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट समय-समयमा जारी भएका निर्देशनात्मक आदेशको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- पन्ध्रौं योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१) को आधारपत्रमा उल्लेख भएका निर्वाचनसँग सम्बन्धित ऐन, नियमावली, निर्देशिका, कार्यविधिमा समसामयिक सुधार एवं निर्वाचन चक्रका सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई प्रविधियुक्त बनाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय, भयरहित तथा मितव्ययी निर्वाचन प्रणालीको माध्यमबाट नागरिकको मताधिकारको सुनिश्चित गर्दै लोकतन्त्रको संस्थागत विकासमा योगदान गर्न लिएको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न आवश्यक भइसकेको छ ।
- आयोगको तेश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१) मा एकीकृत निर्वाचन कानूनको तर्जुमा गरी निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गर्ने लक्ष्यलाई पूरा गर्न आवश्यक भइसकेको छ ।

६. निष्कर्ष

निर्वाचन लोकतन्त्रको पूर्व शर्त हो । निर्वाचन जनताद्वारा शासन सञ्चालनमा सहभागिता जनाउने माध्यम हो । जनताले आफ्नो प्रतिनिधिका रूपमा सरकारमा सहभागी हुन निर्वाचित गरी पठाएका प्रतिनिधिले जनआदेश अनुसार राज्य व्यवस्था सञ्चालन गरी मुलुकको विकास गर्दै समृद्धि नेपाल र सुखी नेपालीको नारालाई यथार्थमा परिणत गर्न आजको प्रमुख आवश्यकता हो । सम्वत् २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानले सबै तहको निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनको लागि संविधान र संघीय कानून बमोजिम ऐन, नियमावली, आचारसंहिता, निर्देशिका, कार्यविधि लगायतका कानूनहरु तर्जुमा गरिएको हो । २०७४ सालको निर्वाचन सञ्चालन गर्दा २०७३ र २०७४ सालमा तर्जुमा भएका कानूनहरु एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भए तापनि छरिएर रहेका कारण विभिन्न कठिनाई व्यहोरिएको र एउटै कुरा विभिन्न ऐनहरुमा दोहोरिएको कारण मौजुदा कानूनहरुलाई एकीकरण गरी निर्वाचन प्रक्रियालाई सरल, छिटो छरितो, पारदर्शी तथा प्रविधिमैत्री बनाउन निर्वाचन सम्बन्धी कानूनमा सुधार गरी एकीकृत निर्वाचन कानून जारी गर्न अब ढिलो गर्नु हुँदैन । आयोगको

तेश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले योजन अवधिमा एकीकृत निर्वाचन कानून तर्जुमा गर्न लिएको लक्ष्य पूरा गर्न जरुरी छ ।

सहयोगी सामग्री

- नेपालको संविधान
- निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
- मतदाता नामावली ऐन, २७३
- निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३
- राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५
- निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३
- स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३
- राजनीतिक दल सम्बन्धी नियमावली, २०७४
- प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४
- प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४
- राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्बन्धी नियमावली, २०७४
- राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७६
- निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२
- स्थानीय तह निर्वाचन आचारसंहिता, २०७३
- निर्वाचन आयोगको तेश्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
- निर्वाचन अर्ध वार्षिक पत्रिका, विभिन्न अंकहरु, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
- नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
- निर्वाचन आयोगको निर्वाचन समीक्षा, २०७४, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
- राष्ट्रिय योजना आयोगको पन्ध्रौं योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१) को आधारपत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं
- नेपाल कानून आयोगको कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६६ भाद्र, नेपाल सरकार नेपाल कानून आयोग, नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट २०६६/४/१९ मा स्वीकृत, काठमाडौं

आयोगका गतिविधिहरू

परिचय

नेपालमा पहिलो पटक नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरेको थियो । त्यसपछि जारी भएका नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ र नेपालको संविधान, २०१९ मा निर्वाचन आयोग सम्बन्धी व्यवस्थालाई सम्बोधन हुन सकेन । नेपालको संविधान, २०१९ को पहिलो संशोधन २०२३ बाट नेपालमा निर्वाचन सम्बन्धी कार्य गर्न निर्वाचन आयोगको संवैधानिक व्यवस्था गरियो । बहुदलीय व्यवस्थाको पुर्नस्थापना पश्चात् जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, वि.सं. २०६२-०६३ को जनआन्दोलन पश्चात् जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले निर्वाचन आयोगको संवैधानिक व्यवस्थालाई निरन्तरता दियो । जननिर्वाचित संविधान सभाबाट वि.सं. २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानले निर्वाचन आयोगलाई संवैधानिक निकायको रूपमा निरन्तरता दिनुको साथै यसको जिम्मेवारी र अधिकारलाई थप फराकिलो बनाएको छ ।

निर्वाचन आयोगमा एकजना प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र अन्य चार जना निर्वाचन आयुक्त रहने व्यवस्था छ । आयोगले संविधान, निर्वाचन सम्बन्धी संघीय कानून र कानून बमोजिम तर्जुमा गरिने विभिन्न नीति, निर्देशिका, कार्यविधिको अधीनमा रही कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ । नेपालको संविधानको धारा २४६ मा निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ, जसअनुसार निर्वाचन आयोगलाई राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, निर्वाचन प्रयोजनको लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने, राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउने समेत जिम्मेवारी तोकेको छ । यसका साथै राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सङ्घीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभा सदस्य वा स्थानीय तहका सदस्यका लागि उम्मेदवारीको मनोनयन दर्ता भइसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भइनसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवारको योग्यता सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठेमा त्यसको निर्णय गर्ने एवं आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, कुनै निर्वाचन आयुक्त वा सरकारी कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । निर्वाचन आयोगलाई आफ्नो काम पूरा गर्न आवश्यक पर्ने कर्मचारी र अन्य सहयोग नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले उपलब्ध गराउने समेतका व्यवस्था संविधानले गरेको छ ।

निर्वाचन व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयमा नीति निर्माण गर्ने एवम् कार्यसम्पादनमा मार्गदर्शन गर्ने जस्ता नीतिगत कार्य आयोगबाट र आयोगबाट भएका निर्णयहरूको कार्यान्वयन सचिवालयबाट हुने व्यवस्था रहेको छ । आयोग र सचिवालयबाट सम्पादन हुने कार्यलाई

प्रभावकारी ढङ्गले सम्पादन गर्न निर्वाचन आयुक्तहरूको समेत क्षेत्रगत कार्य विभाजन गरिएको छ । जस अनुसार प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाको जिम्मेवारी अन्तर्गत प्रशासन तथा जनशक्ति, वैदेशिक सम्बन्ध, जनसम्पर्क समन्वय र अनुगमन तथा निर्वाचन व्यवस्थापन सम्बन्धी विषय, निर्वाचन आयुक्त नरेन्द्र दाहालको जिम्मेवारी अन्तर्गत मतदाता नामावली, मतदाता परिचयपत्र, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा, तालिम तथा प्रशिक्षण, मतपत्र व्यवस्थापन, प्रेस तथा सञ्चार व्यवस्थापन, निर्वाचन कार्यक्रम, योजना, अध्ययन, अनुसन्धान र समावेशीकरण तथा निर्वाचन पर्यवेक्षण सम्बन्धी विषय र निर्वाचन आयुक्त इश्वरी प्रसाद पौड्यालको जिम्मेवारी अन्तर्गत निर्वाचन कानून, नियमावली, निर्देशिका, कार्यविधि, राजनीतिक दल व्यवस्थापन, प्रविधि, निर्वाचन आचारसंहिता, निर्वाचन विवाद निरूपण, सुरक्षा व्यवस्थापन र आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धी विषय तोकिएको छ ।

नेपाल सरकारको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको सचिवको नेतृत्वमा आयोगको सचिवालय रहेको छ । सचिवालयले निर्वाचनसम्बन्धी जिम्मेवारी पूरा गर्नुका साथै आयोगबाट स्वीकृत भएका नीति, निर्देशन तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्दछ । सचिवालयमा प्रशासन, निर्वाचन व्यवस्थापन, कानून तथा राजनीतिक दल व्यवस्थापन र सूचना प्रविधि गरी चारवटा महाशाखा र अन्तर्गत नौवटा शाखा रहेका छन् । आयोग अन्तर्गत ७७ वटा जिल्लामा राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीका शाखा अधिकृत प्रमुख रहने गरी ७७ जिल्ला निर्वाचन कार्यालय सञ्चालनमा रहेका छन् । जिल्ला निर्वाचन कार्यालयले जिल्लास्तरमा निर्वाचन आयोगको प्रतिनिधिको रूपमा रही मतदाता नामावली दर्ता तथा अद्यावधिक, मतदाता परिचयपत्र तयारी तथा वितरण, मतदान केन्द्र पुनरावलोकन तथा अद्यावधिक, मतदाता र सरोकारवालाहरूलाई निर्वाचनका विविध विषयमा जानकारी गराउन निर्वाचन एवम् मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन, निर्वाचन व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यमा आवश्यक समन्वय र सहयोग लगायतको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएका छन् । आयोगको केन्द्रीय सचिवालयमा १११ र जिल्लास्तरका कार्यालयमा ५६० गरी कुल ६७१ कर्मचारीको दरबन्दी रहेको छ ।

राज्यको पुनर्संरचनासँगै निर्वाचन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण प्रक्रियामा संघीय सरकारका साथै ७ वटा प्रदेश सरकार र ७५३ स्थानीय सरकारसँगको निकट समन्वयमा रही कार्य सञ्चालन गर्न आयोगको सांगठनिक ढाँचालाई पनि सोही अनुकूल परिवर्तन गर्नुपर्ने भएकोले आयोगको विद्यमान संगठन संरचना र दरबन्दी विवरणलाई समयानुकूल बनाउन मौजुदा संगठन तथा व्यवस्थापन अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । सो प्रतिवेदन अनुसार राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको अधिकृत कार्यालय प्रमुख रहने गरी ७ वटा प्रदेश निर्वाचन कार्यालय र राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख रहने गरी ७० वटा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रस्ताव गरिएको छ ।

निर्वाचनका बखत निर्वाचन क्षेत्रगत रूपमा निर्वाचन अधिकृत र मतदान केन्द्रमा मतदान अधिकृत रहने व्यवस्था छ । आयोगका लागि नियमित र निर्वाचन सञ्चालनका लागि आवश्यक जनशक्ति तथा बजेट व्यवस्था नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने गरेको छ ।

संविधान बमोजिमका जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा आयोगले सम्वत् २०७४ सालमा राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति एवम् सबै तहका निर्वाचन सम्पन्न गरेको छ भने २०७६ साल मंसिर १४ गते प्रतिनिधि सभा सदस्य, प्रदेश सभा सदस्य र स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचन र २०७६ साल माघ ९ गते १८ जना राष्ट्रिय सभा सदस्य पदको लागि निर्वाचन सम्पन्न गरेको छ । २०७५ साल फागुन ७ गते आयोगले तेस्रो निर्वाचन दिवस आयोजना गरेको थियो । यस प्रकार तेस्रो निर्वाचन दिवस २०७५ फागुन ७ देखि हालसम्म आयोगबाट सम्पादित मुख्य-मुख्य गतिविधिहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएका छन् ।

तेस्रो निर्वाचन दिवस, २०७५

‘आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको आधार स्तम्भ’ भन्ने मूल नाराका साथ २०७५ फाल्गुन ७ गते तेस्रो निर्वाचन दिवस, २०७५ विविध कार्यक्रमको आयोजना गरी सम्पन्न गरिएको थियो । सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा आयोजित सो कार्यक्रममा विभिन्न विशिष्ट महानुभावहरूको उपस्थिति रहेको थियो । उक्त कार्यक्रममा आयोग वा अन्तर्गत २० वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधि सेवा गर्नुभएका कर्मचारीहरूलाई प्रशंसापत्र र नगद पुरस्कार सहित सम्मान गरिएको थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूले सो अवसरमा कार्यक्रमलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा निर्वाचन आयोगले पुऱ्याएको योगदानको स्मरण गर्न पाउँदा आफूलाई खुशी लागेको र अगामी दिनमा निर्वाचनलाई अब्ब बढी स्वच्छ, स्वतन्त्र र मर्यादित ढङ्गले सम्पन्न गरी लोकतन्त्रलाई थप सुदृढ बनाउँदै लैजान अपरिहार्य भएको विचार व्यक्त गर्नुभयो । साथै

मौजूदा निर्वाचन कानून र प्रक्रियालाई सुधार गरी एकीकृत निर्वाचन कानूनको निर्माण गर्ने, नवीन प्रविधिको प्रयोग गरी निर्वाचन व्यवस्थापनमा अझ बढी व्यवसायिक कुशलता अभिवृद्धि गर्ने तर्फ आयोग योजनाबद्ध ढङ्गले अगाडि बढ्ने विश्वास व्यक्त गर्नुभयो । समारोहमा तत्कालीन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवले कार्यक्रमको बारेमा जानकारी प्रस्तुत गर्नुहुँदै निर्वाचन लोकतन्त्रको आधारशीला भएकोले आयोगले सदैव स्वच्छ, स्वतन्त्र र निपक्ष निर्वाचनको मर्मलाई जीवन्त राखी आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारी पूरा गर्दै आएको बताउनुभयो । कहाँले आगामी दिनमा समेत यो मर्मलाई ध्यानमा राखेर अगाडि बढ्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो । समारोहमा निर्वाचन आयुक्त इला शर्माले स्वागत मन्तव्य राख्नु भएको थियो ।

प्रस्तुत कार्यक्रममा सम्माननीय उपराष्ट्रपति नन्द बहादुर पुन, राष्ट्रिय सभाका सम्माननीय अध्यक्ष गणेश प्रसाद तिमिल्सिना, सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश चोलेन्द्र शमसेर ज.ब.रा., नेपाल सरकारका माननीय मन्त्रीहरू, संवैधानिक निकायका प्रमुख एवम् पदाधिकारीहरू, नेपाल सरकारका सचिव तथा विशिष्ट श्रेणीका पदाधिकारीहरू, सुरक्षा निकायका प्रमुखहरू, विदेशी कूटनीतिक नियोगका प्रमुख तथा पदाधिकारीहरू, निर्वाचन आयोगका विकास साभेदार संस्थाका प्रमुख एवम् प्रतिनिधिहरू लगायतको उपस्थिति रहेको थियो ।

निर्वाचन दिवस मनाउने क्रममा फागुन ५ र ६ गते विविध कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । फागुन ५ गते आयोग पदाधिकारी, कर्मचारी एवम् सुरक्षाकर्मीको सहभागितामा आयोग परिसरको सरसफाई तथा वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो भने फागुन ६ गते विहान प्रभातफेरी कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रममा आयोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरू, उपत्यका भित्रका जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारी, सञ्चारकर्मी र

आयोगका विकास साभेदार संस्थाका प्रतिनिधि, सुरक्षाकर्मी लगायतको उल्लेख्य उपस्थिति रहेको थियो । सोही दिन नेपाल रेडक्रस सोसाइटीसँगको सहकार्यमा आयोग परिसरमा रक्तदान कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । कार्यक्रममा आयोगका कर्मचारी एवं सुरक्षाकर्मी गरी ६९ जनाले रक्तदान गरेका थिए ।

निर्वाचन दिवसकै अवसरमा “निर्वाचन व्यवस्थापन र निर्वाचनमा गर्नुपर्ने सुधार” विषयमा रेडियो नेपालबाट परिसंवाद कार्यक्रम प्रशारण गरिएको थियो । कार्यक्रममा निर्वाचन आयुक्त इला शर्मा, माननीय सांसद रामकुमारी भण्डारी र राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (नियोक्) का महासचिव डा. गोपाल कृष्ण शिवाकोटीको सहभागिता रहेको थियो । फागुन ६ गते नै आयोगको मिडिया सेन्टरमा कृति वाचन कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुका साथै आयोग वा अन्तर्गत कार्यालयमा लामो समयसम्म कार्यरत रही अवकाश प्राप्त गरेका कर्मचारीहरूलाई सामुहिक विदाई गर्ने कार्यक्रम समेत सम्पन्न गरिएको थियो ।

यसै सन्दर्भमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा फागुन ५, ६ र ७ गते निर्वाचन दिवस, २०७५ को व्यानर प्रदर्शन गर्नुका साथै दिपावली गरिएको थियो भने फागुन ६ गते कार्यालय परिसर सरसफाइ गरिएको थियो । यसैगरी फागुन ७ गते जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुख र उपप्रमुख, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला सदरमुकाममा रहेका संघ अन्तर्गतका कार्यालयका प्रमुखहरू, जिल्ला निर्वाचन कार्यालय रहेको स्थानीय तहका अध्यक्ष/प्रमुख लगायतको उपस्थितिमा “निर्वाचन र लोकतन्त्र” विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो ।

राष्ट्रपति समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश

नेपालको संविधानको धारा २९४ बमोजिम निर्वाचन आयोग, नेपालले आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा गरेका काम कारवाही सहितको वार्षिक प्रतिवेदन मिति २०७६/१०/२९ गते सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारी समक्ष पेश गरेको छ । आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन ग्रहण गर्दै सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीले संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेकोमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, आयुक्त, सचिव लगायतका सम्पूर्ण कर्मचारीलाई धन्यवाद व्यक्त गर्नुभयो । वार्षिक प्रतिवेदन नियमित प्रक्रिया भएकोले निर्वाचन आयोगबाट पेश भएको प्रतिवेदन संवैधानिक प्रक्रिया बमोजिम प्रधानमन्त्री मार्फत संघीय संसदमा पेश हुने बताउनु भयो । उक्त अवसरमा निर्वाचनको माध्यमद्वारा लोकतन्त्रलाई संस्थागत एवम् सुदृढीकरण गर्ने काम निर्वाचन आयोगले गरेको छ । निर्वाचनमा बढी भन्दा बढी मतदाताहरूको सहभागिता गराउनेतर्फ कार्य गर्न, मतदान स्थल र मतदान केन्द्रको निर्धारण पायक पने स्थानमा कायम गरी मतदाता मैत्री विशेषतः जेष्ठ नागरिक, अशक्त, अपाङ्ग, गर्भवती महिला मैत्री बनाउन समेत सुभाव दिनुभयो ।

कपितय सम्पन्न एवम् विकसित मुलुकको तुलनामा नेपालमा मतदाताहरूको सहभागिता उल्लासपूर्ण रूपमा हुने गरेको सुखद पक्ष रहेको छ । यद्यपी अब्धै बढी मतदाताको सहभागिताको लागि आवश्यक कार्यहरू गर्न सुभाव दिनु भयो । निर्वाचन आयोगले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, राष्ट्रिय सभा, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र स्थानीय तह समेतको निर्वाचन गराउने भएकोले आयोगको महत्वपूर्ण जिम्मेवारीका साथै अवसर पनि रहेको कुरा औल्याउनु हुँदै तोकिएका जिम्मेवारीहरू सम्पन्न गर्दै आइरहेकोमा खुसी व्यक्त गर्नुभयो ।

प्रतिवेदन पेश गर्नुहुँदै निर्वाचन आयोगका माननीय प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले आयोगले प्रतिवेदन वर्षमा सम्पादन गरेका कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष प्रस्तुत गर्नु हुँदै निर्वाचन सम्बन्धी एकीकृत कानून तर्जुमा, आयुक्तहरूको रिक्तता, बेरुजुको अवस्था, राजनीतिक दलहरूको व्यवस्थापन, आयोगको जिल्लास्तरसम्म रहेको संगठन संरचना, संघीय संरचना अनुसार प्रदेश स्तरमा निर्वाचन कार्यालयको आवश्यकता, निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रको स्थापना सञ्चालन र महत्व लगायतका विषयमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष जानकारी गराउनु भयो । उक्त कार्यक्रममा माननीय निर्वाचन आयुक्तहरू नरेन्द्र दाहाल र इश्वरी प्रसाद पौड्याल, आयोगका सचिव लगायत कर्मचारीहरू तथा राष्ट्रपति कार्यालयका सचिव, सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूका सल्लाहकारहरू, स्वकीय सचिव लगायत कर्मचारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सम्पादन गरेका कामको विवरण समावेश भएको वार्षिक प्रतिवेदन मिति २०७५।११।२३ गते सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष पेश गरिएको थियो । सो क्रममा तत्कालीन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवले आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा आयोगबाट सम्पादित कार्यहरूको बारेमा संक्षिप्त जानकारी गराउनु भएको थियो । सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीज्यूले आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन ग्रहण गर्दै निर्वाचन लोकतन्त्रको महत्वपूर्ण आधार भएकोले आयोगबाट सम्पन्न हुने सबै निर्वाचन स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा सम्पन्न गर्न सुझाव दिनुभयो । उक्त अवसरमा माननीय निर्वाचन आयुक्तहरू इला शर्मा, नरेन्द्र दाहाल, इश्वरी प्रसाद पौड्याल, सुधीर शाह र आयोगका सचिव मधुप्रसाद रेग्मी लगायत सचिवालयका कर्मचारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

निर्वाचन समीक्षा तथा आयोगको रणनीतिक योजना सम्बन्धी उच्चस्तरीय अन्तरक्रिया

निर्वाचन आयोगबाट २०७६ असार ९ गते सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूको प्रमुख आतिथ्यता एवम् सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूको समुपस्थितिमा राष्ट्रिय सभाका सम्माननीय अध्यक्ष, पूर्व प्रधानमन्त्रीहरू, राजनीतिक दलका प्रमुख एवम् प्रतिनिधिहरू लगायत निर्वाचन सम्बद्ध प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग २०७४ सालमा सम्पन्न स्थानीय तह, प्रदेश सभा सदस्य, प्रतिनिधि सभा सदस्य, राष्ट्रिय सभा सदस्य, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति पदको निर्वाचनको समीक्षा गोष्ठीबाट प्राप्त भएका पृष्ठपोषण बारे जानकारी गराउने तथा आगामी तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ - २०८०/०८१) ले अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीतिहरूका सम्बन्धमा जानकारी गराउन तथा राय, सुझाव र प्रतिक्रिया प्राप्त गर्न “निर्वाचन समीक्षा तथा आयोगको भावि रणनीति” विषयक उच्चस्तरीय अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो ।

राष्ट्रपति कार्यालयको सभाहलमा आयोजित उक्त कार्यक्रमको समुद्घाटन सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीज्यूले गर्नु भएको थियो । उक्त कार्यक्रममा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट आयोगले हालसम्म हासिल गरेका उपलब्धि र सफलता सहानीय रहेको बताउनु हुँदै, निर्वाचनलाई मितव्ययी र धान्न सकिने बनाउन र सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बढाई पारदर्शी निर्वाचन अभियानको अभ्यास र आचार संहिताको पालनामा सबैलाई जिम्मेवार बनाउन विशेष ध्यान दिन जरूरी रहेको कुरा व्यक्त गर्नुभयो ।

कार्यक्रममा सम्माननीय प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीबाट आयोगले हासिल गरेका उपलब्धिलाई स्मरण गर्दै आगामी दिनमा निर्वाचनलाई अझ बढी स्वच्छ, स्वतन्त्र र मर्यादित रूपमा सम्पन्न गर्न आयोग सक्षम संस्थाको रूपमा अगाडि बढ्ने विश्वास व्यक्त गर्दै सोका लागि सरकारको सदैव सहयोग रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो ।

उक्त कार्यक्रममा पूर्व प्रधानमन्त्री शेर बहादुर देउवाले Electronic Voting Machine को प्रयोग, विदेशमा रहेका नेपालीहरूको मताधिकार, मतदाताहरूको Online Registration, मतदान स्थलमा नै मतगणना गर्ने सम्बन्धी विषयमा धारणा राख्नुभएको थियो ।

त्यसैगरी निर्वाचन प्रणालीलाई मितव्ययी बनाउने, राजनीतिक दललाई राज्यबाट अनुदान उपलब्ध गराउने, विदेशमा रहेका नेपालीको मताधिकार लगायत समग्र निर्वाचन व्यवस्थापनको सुधार सम्बन्धमा पूर्व प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपालले आफ्नो धारणा व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

अनिवार्य मतदातको व्यवस्था गरेमा मात्र NOTA र Recall को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भन्दै निर्वाचन महँगो भएकोले भ्रष्टाचार बढेको छ, दलले प्राप्त गर्ने मतका आधारमा राज्यले खर्च व्यहोर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्छ, विदेशमा बस्ने नेपाली नागरिकलाई मताधिकारको अधिकार दिनु पर्दछ, समावेशीताका लागि पूर्ण समानुपातिक वा महिला र महिलाका बीच, दलित र दलितका बीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराउनुपर्छ, EVM को प्रयोग गर्नु पर्दछ, प्रविधिको प्रयोग गर्ने कुरामा शंका गर्नु नहुने लगायतका धारणा कार्यक्रममा पूर्व प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टलाईले राख्नु भएको थियो ।

कार्यक्रममा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले कार्यक्रमको उद्देश्य प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । निर्वाचनलाई मितव्ययी र धान्न सकिने बनाउने, एकीकृत निर्वाचन कानून तर्जुमा गर्ने, विदेशमा बस्ने नेपालीहरूको मतदान अधिकारको सम्बन्धमा उचित व्यवस्थापन गर्ने, संघीय ढाँचा अनुरूप आयोग र मातहतको पुनरसंरचना गर्ने, आयोग र अन्तर्गत कार्यालयहरूको भवन निर्माण, अन्य पूर्वाधार सुधार र स्रोत साधनको महत्तम उपयोग गर्ने, मतदाता शिक्षा र नागरिक सचेतनाका कार्यक्रमलाई विधागत रूपमा व्यवस्थित गरी स्थानीय तहसम्म हस्तान्तरण गर्ने, निर्वाचन प्रक्रियामा प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहलाई सहभागी गराउने, प्रविधियुक्त निर्वाचन प्रणाली स्थापित गर्ने लगायतका विषयमा विभिन्न समिति र कार्यदल गठन गरी कार्य प्रारम्भ गरिएको व्यहोरा जानकारी गराउनु भयो । साथै आयोगले सबै सरोकारवालाहरूको समेत सुझाव लिई उद्देश्यमा स्पष्टता, प्रक्रियामा एकरूपता, सूचनामा सहजता, कार्यान्वयनमा सहभागिता, नतिजामा शीघ्रता, काम कारवाहीमा विश्वसनीयता एवम् निरन्तरता कायम गर्ने पद्धति र कार्यशैलीका साथ आफ्नो कार्यलाई निरन्तर रूपमा अगाडि बढाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो ।

निर्वाचन आयुक्त नरेन्द्र दाहालले आयोगको प्रस्तावित तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाका प्रस्तावित रणनीति एवम् कार्यनीतिहरू प्रस्तुत गर्नुभयो । रणनीतिहरूमा आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने, प्रविधियुक्त निर्वाचन व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्ने, निर्वाचन सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी सुधार गर्ने, संविधान र कानून बमोजिम राजनीतिक दल व्यवस्थापन गर्ने र निर्वाचन व्यवस्थापनमा साभेदारी र सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने रहेका कुरा प्रस्तुत गर्नुभयो ।

निर्वाचन आयुक्त इश्वरी प्रसाद पौड्यालले आयोगको स्वायत्तता बढाउने विषय, निर्वाचन खर्चलाई कसरी मितव्ययी बनाउने, निर्वाचन प्रक्रियामा सूचना प्रविधिको प्रयोग, विदेशमा रहेका

मतदाताहरूले निर्वाचनमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चित गर्ने विषय, निर्वाचन आचार संहिताको प्रभावकारी रूपमा पूर्ण पालना कसरी गराउने जस्ता निर्वाचन समीक्षाको क्रममा उठेका विषयवस्तु एवम् सुझावबारे प्रस्तुत गर्नुभयो । उक्त अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागी निर्वाचन सम्बद्ध प्रमुख सरोकारवालाहरू तथा विशिष्ट व्यक्तित्वहरूबाट प्राप्त भएका राय, सुझाव, प्रतिक्रियाहरू एकीकृत गरी प्रतिवेदन समेत तयार गरिएको थियो ।

निर्वाचन आयुक्तको अवकाश, नियुक्ति र पदवहाली

निर्वाचन आयोगका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा.अयोधीप्रसाद यादव र निर्वाचन आयुक्त इला शर्माको पदावधि २०७५ चैत १० गते समाप्त भएकोले उहाँहरूले मिति २०७५/१२/११ देखि अवकाश प्राप्त गर्नु भएको छ । यसैगरी निर्वाचन आयुक्त सुधीर कुमार शाहको उमेर २०७५ चैत्र २९ गते ६५ वर्ष पूरा भएका कारण उहाँले सोही मितिदेखि अनिवार्य अवकाश प्राप्त गर्नु भएको छ । आयोगमा रहँदा उहाँहरूले मुलुकको निर्वाचन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । अवकाश प्राप्त प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरूको विदाई कार्यक्रम आयोजना गरी आयोगबाट सेवा निवृत्त जीवनको शुभकामना सहित विदाई गरिएको थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट संवैधानिक परिषद्को सिफारिस बमोजिम २०७६ वैशाख ६ गते श्री दिनेश कुमार थपलियालाई निर्वाचन आयोगको प्रमुख निर्वाचन आयुक्तमा नियुक्त गरी २०७६ वैशाख ८ गते पद तथा गोपनीयताको शपथ गराउनु भएको थियो । शपथ ग्रहण पश्चात सोही दिन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त श्री दिनेश कुमार थपलियाले निर्वाचन आयोगमा पद वहाली गर्नु भएको थियो ।

आयोगमा नयाँ सचिव

नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको २०७५ फागुन २६ गतेको निर्णय अनुसार नेपाल सरकारको सचिव पदमा बढुवा हुनु भएकी सचिव श्री देव कुमारी गुरागाई २०७५ चैत १ गते आयोगको सचिव पदमा पद बहाली गर्नुभएको थियो ।

यस अघि २०७५ फाल्गुन २९ गते सचिव श्री मधुप्रसाद रेग्मीले आफ्नो सेवा अवधि पूरा गरी अनिवार्य अवकाश प्राप्त गर्नुभइ आयोगबाट विदाई हुनुभएको थियो ।

तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

निर्वाचन आयोगको आगामी ५ वर्ष (२०७६/७७ - २०८०/८१) को लागि मार्गदर्शकको रूपमा तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना स्वीकृत गरी लागू भएको छ ।

निर्वाचन आयोगको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६५-२०७०) वि.सं.२०६५ (सन् २००९) मा कार्यान्वयन प्रारम्भ भई २०७० साल (सन् २०१३) मा समाप्त भएको थियो । त्यसैगरी आयोगको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१-२०७५) वि.सं. २०७१ मा प्रारम्भ भई २०७६ असारमा समाप्त भएको थियो । पहिलो तथा दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट आयोगलाई स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा निर्वाचन सञ्चालन गर्न सक्षम र व्यावसायिक निकायको रूपमा संस्थागत गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् । वि.सं. २०७० सालमा सफलतापूर्वक सम्पन्न अर्को संविधानसभा सदस्य निर्वाचनलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । बायोमेट्रिक पद्धतिको माध्यमबाट तयार गरिएको फोटोसहितको मतदाता नामावली तयार र मतदाता परिचयपत्र वितरण गरी उपयोगमा ल्याउने कार्य पहिलो रणनीतिक योजनाको मुख्य उपलब्धि हो । यसैगरी क्षेत्रीय र जिल्ला तहसम्म आयोगको सङ्गठन संरचनाको कार्यक्रम सञ्चालन, दक्ष तथा तालिम प्राप्त जनशक्तिको विकास, विभिन्न भाषामा मतदाता शिक्षाको विस्तार, आयोगमा निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र (Electoral Education and Information Center: EEIC) को स्थापना, निर्वाचन कार्यसञ्चालनमा सुधार आदि विषयहरूलाई पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट प्राप्त अन्य उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ । वि.सं. २०७४ सालमा सफलतापूर्वक सम्पन्न राष्ट्रपति एवं उपराष्ट्रपति, राष्ट्रिय सभा सदस्य, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तह निर्वाचनमा रणनीतिक योजनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको, आयोगको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना अवधिमा दक्षिण एसियाली क्षेत्रका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूमा आयोगको छवि विशिष्ट रहनु, यस क्षेत्रमा निर्वाचन व्यवस्थापनमा संलग्न व्यक्ति एवं पदाधिकारीहरू बीच पारस्परिक ज्ञान र अनुभवको आदानप्रदान बढ्दै जानु, संस्थागत सुदृढीकरण अन्तरगत १५ वटा निर्वाचन कार्यालयले आफ्नो भवन प्राप्त गर्नुलाई दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिको रूपमा लिइएको छ ।

वि.सं. २०७५ सालमा आयोगका कर्मचारी तथा साभेदार संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग विभिन्न तहमा कार्यशाला र छलफल आयोजना गरी दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको समीक्षा गरिएको थियो । साथै रणनीतिक योजना तयारीका सन्दर्भमा प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दल एवं निर्वाचनका सरोकारवालाहरूसँग छलफल, अन्तरक्रिया गरी सुझाव समेत प्राप्त गरिएको थियो ।

समीक्षाबाट प्राप्त निष्कर्ष, सुझाव/पृष्ठपोषण र सिकाईका आधारमा वि.सं. २०७६ सालमा तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/०७७-२०८०/०८१) तर्जुमा गरिएको छ । तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको दूरदृष्टि “स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय एवम् मितव्ययी निर्वाचन” रहेको छ भने “आयोगलाई स्वायत्त, सक्षम र सुदृढ निकायको रूपमा स्थापित गरी आवधिक निर्वाचनलाई व्यवसायिक, कुशल, पारदर्शी र विश्वसनीय रूपबाट सञ्चालन गर्ने” ध्येय र “स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र मितव्ययी निर्वाचन मार्फत नागरिकलाई मताधिकारको निर्वाध उपभोग गर्ने अवसर प्रदान गरी लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सुशासन प्रवर्द्धनमा योगदान गर्ने” लक्ष्य लिएको छ ।

यस योजनाले स्वायत्तता, निष्पक्षता, पारदर्शिता, सेवाप्रवाह, व्यवसायिक दक्षता, समावेशिता, समन्वय र अन्तरसम्बन्ध, जिम्मेवारी, साभेदारी तथा सहकार्य, आपसी विश्वास, विश्वसनीयता, पूर्व क्रियाशीलता, नवप्रवर्तन जस्ता मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरेको छ ।

प्रस्तुत रणनीतिक योजनाका उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति निम्नानुसार रहेका छन् ।

उद्देश्य

१. निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय, पारदर्शी र मितव्ययी रूपमा सम्पन्न गर्नु ।
२. निर्वाचनमा नागरिकको सहभागिता तथा सरोकारवालाको सहकार्य र साभेदारी अभिवृद्धि गर्नु ।
३. आयोगको संस्थागत क्षमता एवम् व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नु ।

आयोगको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाका लागि पाँचवटा रणनीति र सो अन्तर्गत पहिचान गरिएका ५३ वटा कार्यनीति देहाय बमोजिम रहेका छन् :

पहिलो रणनीति: आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने

कार्यनीति

१. आयोगको संगठनात्मक पुनर्संरचना गरिनेछ ।
२. मानव संसाधनको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
३. आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारीको आचार संहिता तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
४. आयोग र अन्तर्गत कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार गरिनेछ ।

५. युनिफाइड पोर्टल (एकीकृत विद्युतीय तथ्याङ्क भण्डार) विकास गरी महत्वपूर्ण अभिलेख तथा तथ्याङ्कलाई व्यवस्थित गरिनेछ ।
६. आयोगको डाटा सेन्टरलाई सुदृढीकरण गरिनेछ ।
७. निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रलाई प्रदेश तहमा विस्तार गरिनेछ ।
८. राष्ट्रिय नीतिको परिधिभित्र रही वैदेशिक सहायता परिचालन गरिनेछ ।
९. अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँगको आवद्धता विस्तार गरिनेछ ।
१०. आयोग र अन्तरगत कार्यालयको काम कारवाहीमा कागजको प्रयोग कम गर्दै लगिनेछ ।
११. निर्वाचन सञ्चालनको लागि मानवस्रोत विकास र उपयोग सम्बन्धी मापदण्ड र कार्यविधि तयार गरिनेछ ।
१२. निर्वाचन सम्बन्धी पुराना अभिलेख तथा विवरणको अर्काइभ (Archive) तयार गरी संरक्षण गरिनेछ ।
१३. नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास र कार्यान्वयन गरिनेछ ।

दोश्रो रणनीति : निर्वाचन व्यवस्थापन सुधार तथा प्रविधियुक्त निर्वाचन पद्धतिको विकास गर्ने

कार्यनीति

१. अनलाइन मार्फत मतदाता दर्ता र अद्यावधिक गर्ने प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ ।
२. वेबसाइट र मोबाइल एपसको समयानुकूल परिमार्जन र अद्यावधिक गरी निरन्तर सञ्चालन गरिनेछ ।
३. मतदाता नामावली दर्ता प्रणालीलाई राष्ट्रिय परिचयपत्र प्रणालीसँग आवद्ध गरिनेछ ।
४. मतदान केन्द्रहरूको पुनरावलोकन गरी भू- सूचना प्रणालीमा आवद्ध गरिनेछ ।
५. आवधिक निर्वाचन योजना तथा क्यालेण्डर तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।
६. निर्वाचन सामग्रीको मापदण्ड तयार गरी सामग्री व्यवस्थापन कार्यलाई विकेन्द्रित गर्दै लगिनेछ ।
७. निर्वाचन व्यवस्थापनलाई मितव्ययी बनाउँदै लगिनेछ ।
८. निर्वाचन जोखिम व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउँदै लगिनेछ ।
९. मतदान प्रक्रियामा विद्युतीय मतदान यन्त्रको प्रयोगलाई बढाउँदै लगिनेछ ।
१०. मतदान स्थलमा मतगणना गर्ने कार्यको थालनी गरिनेछ ।
११. आयोग र मातहत कार्यालयबाट एकैसाथ सूचना प्रवाह हुने विद्युतीय प्रणालीको विकास र सञ्चालन गरिनेछ ।

१२. निर्वाचनमा सञ्चार माध्यम एवम् सामाजिक सञ्जालको प्रयोगलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउँदै लगिनेछ ।

तेश्रो रणनीति : निर्वाचन सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी सुधार गर्ने

कार्यनीति

१. निर्वाचन सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरिनेछ ।
२. निर्वाचन आयोग ऐनमा समसामयिक परिमार्जन गरिनेछ ।
३. एकीकृत निर्वाचन कानूनको तर्जुमा गरिनेछ ।
४. राजनीतिक दल दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी कानून परिमार्जन गरिनेछ ।
५. विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको मताधिकार सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाको लागि पहल गरिनेछ ।
६. निर्वाचनसँग सम्बन्धित निर्देशिका तथा कार्यविधिहरूको तर्जुमा तथा परिमार्जन गरिनेछ ।
७. निर्वाचनमा संलग्न हुने जनशक्ति तथा सरोकारवाला व्यक्ति एवम् संस्थाको आचारसंहिता तयार गरी लागू गरिनेछ ।
८. निर्वाचन विवाद निरुपण कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

चौथो रणनीति : संविधान र कानून बमोजिम राजनीतिक दल दर्ता र नियमनलाई व्यवस्थित गर्ने

कार्यनीति

१. सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी राजनीतिक दल दर्ता र अभिलेख व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाइनेछ ।
२. आयोग र राजनीतिक दल बीचको प्रभावकारी समन्वयका लागि उपयुक्त संयन्त्रको व्यवस्था गरिनेछ ।
३. राजनीतिक दलको लागि राज्यकोषबाट दिइने अनुदान सम्बन्धी मापदण्ड र प्रक्रिया निर्धारण गरिनेछ ।
४. प्रविधिमा आधारित प्रणालीको विकास गरी राजनीतिक दलको कोष व्यवस्थापन र निर्वाचन खर्चको अभिलेख व्यवस्थित गरिनेछ ।
५. निर्वाचन आचारसंहिता निगरानी प्रणालीको विकास गरी आचारसंहिता पालनलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
६. राजनीतिक दलहरूको स्वमूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गरिनेछ ।
७. निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको एकीकृत अभिलेख तयार गरी अद्यावधिक गरिनेछ ।

८. आयोग र राजनीतिक दलका पदाधिकारी तथा निर्वाचनका सरोकारवालाबीचको अन्तर सम्बन्धलाई सुदृढ गर्दै लगिनेछ ।

पाँचौँ रणनीति : निर्वाचन व्यवस्थापन एवम् नागरिक शिक्षामा समन्वय र सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने ।

कार्यनीति:

१. निर्वाचन शिक्षा र मतदाता शिक्षामा महाविद्यालय, विद्यालय, राजनीतिक दल, स्थानीय तह, गैर सरकारी संस्था, सहकारी, निजी क्षेत्र एवम् नागरिक समाजको सहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
२. निर्वाचन व्यवस्थापन प्रदेश तथा स्थानीय तहसँगको साभेदारी, समन्वय र सहकार्य बढाउँदै लगिनेछ ।
३. आयोगको प्रचार सामग्री सम्प्रेषणमा नेपाल सरकारको लोक कल्याणकारी विज्ञापनको उपयोग गरिनेछ ।
४. सार्वजनिक प्रशिक्षण केन्द्रहरूबाट सञ्चालन हुने विषयगत तालिममा निर्वाचन एवम् नागरिक शिक्षालाई आन्तरिकीकरण गरिनेछ ।
५. निर्वाचनका प्रक्रियामा लैङ्गिक तथा समावेशिता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
६. निर्वाचनका प्रक्रियाहरूमा सरोकारवालाको भूमिका पहिचान गरी समन्वय र सहकार्य गरिनेछ ।
७. लोकसेवा आयोग लगायत सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षाका पाठ्यक्रममा निर्वाचन सम्बन्धी विषयलाई समावेश गर्न पहल गरिनेछ ।
८. निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयमा संलग्न गैरसरकारी संस्था र अन्य निकाय बीच समन्वय, साभेदारी र सहकार्य प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
९. निर्वाचन सम्बन्धी नागरिक सचेतनाको लागि सूचना, शिक्षा तथा सञ्चार सामग्रीको तयारी र वितरणको प्रबन्ध गरिनेछ ।
१०. निर्वाचन सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकास भएका नविनतम ज्ञान, सीप र असल अभ्यासहरूको अवलम्बन गर्न अध्ययन, अनुसन्धान, सङ्कलन, प्रकाशन र प्रचार प्रसार गरिनेछ ।
११. मतदाता नामावली दर्ता तथा अद्यावधिक कार्यलाई स्थानीय तहसँग समन्वय गरी सञ्चालन गरिने छ ।
१२. निर्वाचन अनुगमन तथा पर्यवेक्षणलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउँदै लगिनेछ ।

विश्व प्रेस स्वतन्त्रता दिवसको अवसरमा सन् २०१९ मे ३ मा निर्वाचन आयोग, नेपाल तथा यूएनडीपी इएसपीको आयोजना एवं युरोपियन युनियनको प्राविधिक सहयोगमा एक कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो । उक्त कार्यक्रममा माननीय सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्री गोकुल प्रसाद बास्कोटाले लोकतन्त्र र प्रेसबीचको सम्बन्धमा प्रकाश पाउँ सञ्चारमाध्यमको उच्चतम सदुपयोगका लागि यसलाई जवाफदेही र भयरहित बनाउने तरिकाहरूबारे राज्यले सोच्नुपर्ने आवश्यकता उल्लेख गर्नुभयो । विगतका प्रजातान्त्रिक आन्दोलनहरूमा पत्रकारहरूले गरेका बलिदानको सराहना गर्दै, उहाँहरूका ती कदमले सरकारलाई शान्ति र स्थायित्व कायम गर्नमा प्रेस स्वतन्त्रताको महत्वबारे स्मरण गराइरहने बताउनुभयो । माननीय मन्त्रीले सन् २०१९ पत्रकारहरूको आत्मसम्मान र सुरक्षाको हिफाजत गर्ने वर्षका रूपमा रहने घोषणा गर्नुभयो, साथै पत्रकारितामा जिम्मेवारीपन र व्यवसायिकताको अपरिहार्यतालाई निरन्तरता दिनुपर्नेमा पनि जोड दिनुभयो ।

यस अवसरमा माननीय प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपालियाले आफ्नो मन्तव्यमा स्वतन्त्र, स्वच्छ, जवाफदेही र व्यवसायिक सञ्चार जगत्ले निर्वाचनको विश्वसनीयतामा योगदान गर्ने बताउनुभयो । उहाँले प्रदेश र स्थानीय तहमा निर्वाचन आयोगको पुनर्संरचनाका योजनाबारे बताउनुभयो, जसले जिम्मेवारी स्पष्ट पार्न, सफ्टवेयरको प्रयोगमार्फत् मतदाता दर्ता गर्न र मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्न मिल्ने बताउनुभयो । त्यस अतिरिक्त, इन्टरनेटले

सम्भव बनाउने अवसरहरूको फाइदा उठाउँदै निर्वाचन आयोगले आफ्नो तथ्याङ्क केन्द्रलाई सामयिक बनाउने र प्रयोगकर्ता-मैत्री वेबसाइटमार्फत् सूचना प्रवाह गर्ने पनि उहाँले बताउनुभयो । उहाँले निर्वाचन आयोगले भोलिका दिनहरूमा हुने निर्वाचनमा भौगोलिक सूचना प्रणाली जीआइएसलाई अपनाएर मतदान केन्द्रहरूको नक्शाङ्कन गर्ने र निर्वाचनसम्बन्धी सचेतना प्रवर्धनका लागि परम्परागत सञ्चारमाध्यम र सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गर्ने कुरा बताउनुभयो ।

सो कार्यक्रममा आयोगका सचिव, सहसचिव, उपसचिवलगायत कर्मचारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

उपनिर्वाचन, २०७६ सम्पन्न

स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ एवं प्रदेश सभा सदस्य तथा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ पश्चात विभिन्न कारणले प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र स्थानीय तहका सदस्यको पद रिक्त हुन आएको हुँदा रिक्त पदपूर्तिका लागि २०७६ मङ्सिर १४ गते शनिवार उपनिर्वाचन, २०७६ सम्पन्न भयो । स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचन गर्ने सन्दर्भमा आयोगसँगको परामर्शमा नेपाल सरकारबाट २०७६ साल साउन १६ गते एवं प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य उपनिर्वाचनको लागि नेपाल सरकारसँगको परामर्शमा आयोगले निर्वाचनको मिति घोषणा गरेको थियो ।

उपनिर्वाचन, २०७६ मा कास्की जिल्लाको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २, भक्तपुर जिल्ला प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. १ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. १, दाङ जिल्ला प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. ३ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २, बागलुङ जिल्ला प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ का साथै नगरपालिकाको प्रमुख १, गाउँपालिकाको अध्यक्ष ३ र उपाध्यक्ष १, एवं गाउँपालिका तथा नगरपालिकाका ४३ जना वडाध्यक्ष गरी जम्मा ५२ पदका लागि निर्वाचन भएको थियो ।

उपनिर्वाचनको मिति घोषणा गरेको दिन संवत् २०७६ श्रावण १६ गते सम्ममा मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भई सोही मितिसम्म १८ वर्ष उमेर पूरा गरेका मतदाताले मतदान गर्न सक्नेगरी Cut-off date तोकिएको थियो । सो अनुसार प्रतिनिधि सभा सदस्य उपनिर्वाचनमा पुरूष मतदाता ३३ हजार १०६ जना, महिला मतदाता ३८ हजार ७६४ जना र अन्य मतदाता

१ जना गरी जम्मा ७१ हजार ८७१ जना मतदाता रहेका थिए भने प्रदेश सभा सदस्य उपनिर्वाचनमा पुरुष मतदाता ७२ हजार ९ सय ३८ जना, महिला मतदाता ७५ हजार ९ सय ७९ जना र अन्य मतदाता १ जना गरी जम्मा १ लाख ४८ हजार ९ सय १८ जना मतदाता रहेका थिए । त्यसैगरी स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचनमा पुरुष मतदाता १ लाख १४ हजार ६ सय ६६ जना र महिला मतदाता १ लाख १८ हजार ६ सय ५९ महिला गरी जम्मा २ लाख ३३ हजार ३ सय २५ जना मतदाता रहेका थिए । भोजपुर जिल्ला पौवादुङ्गा गाउँपालिकाको वडा नं. १ र चितवन जिल्ला भरतपुर महानगरपालिका वडा नं. १६ को वडाअध्यक्ष पदको हकमा क्रमशः मिति २०७६।५।४ र २०७६।०६।०७ गते सम्ममा मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भई सोही मितिसम्म १८ वर्ष उमेर पूरा गरेका मतदाताले मतदान गर्न सक्नेगरी Cut-off date तोकिएको थियो ।

आयोगबाट उपनिर्वाचन प्रयोजनका लागि आयोगमा दल दर्ता हुन २०७६ भदौ १६ गतेबाट ऐ. मसान्तसम्म निवेदन दिन सूचना प्रकाशन भए बमोजिम जम्मा १६ वटा राजनीतिक दलले निवेदन दिएका थिए । राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३ बमोजिम उपनिर्वाचनमा जम्मा १०१ वटा राजनीतिक दलमध्ये प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभाका लागि ९५ राजनीतिक दल र स्थानीय तहका लागि ७८ वटा राजनीतिक दलले भाग लिन पाउने भएकोमा प्रतिनिधि सभा सदस्यतर्फ ११, प्रदेश सभा सदस्यतर्फ १५ र स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनतर्फ २० राजनीतिक दलले भाग लिएका थिए ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य उपनिर्वाचनका लागि पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली तर्फ २०७६ कात्तिक २१ गते उम्मेदवारको मनोनयनपत्र दर्ता गर्नेदेखि कात्तिक २५ गते उम्मेदवारलाई निर्वाचन चिह्न प्रदान गर्ने र मङ्सिर १४ गते मतदान गर्ने गरी निर्वाचन कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो भने स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचनको लागि २०७६ साल कात्तिक २७ गते उम्मेदवारको मनोनयनपत्र दर्ता गर्नेदेखि मङ्सिर १ गते उम्मेदवारलाई निर्वाचन चिह्न प्रदान गर्ने र मङ्सिर १४ गते मतदान गर्ने कार्यक्रम रहेको थियो ।

न्याय परिषदको परामर्शमा ३७ जना जिल्ला न्यायाधीशलाई मुख्य निर्वाचन अधिकृतमा र न्याय सेवा आयोगको परामर्शमा नेपाल न्याय सेवाका राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीका ११ जना अधिकृतलाई निर्वाचन अधिकृतमा २०७६ साल कात्तिक १३ गतेदेखि लागू हुने गरी नियुक्त गरी सम्बन्धित निर्वाचन क्षेत्रको निर्वाचन सम्बन्धी कार्य सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको थियो । निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय स्थापना गर्नुपूर्व मुख्य निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन अधिकृत र जिल्ला निर्वाचन अधिकारीलाई मिति २०७६।०७।१४ र १५ गते नेपालगंज, विराटनगर र काठमाडौंमा तालिम प्रदान गरिएको थियो ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनका लागि मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय सम्बन्धित जिल्लाको सदरमुकाममा मिति २०७६।०७।१७ गते स्थापना गरिएको थियो भने

स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहको केन्द्रमा मिति २०७६।७।२० गते स्थापना गरिएको थियो ।

सम्पन्न उपनिर्वाचनमा प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र स्थानीय तहका लागि जम्मा २४७ मतदान स्थलमा ५३७ मतदान केन्द्र तोकिएको थियो । जसमध्ये प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनतर्फ ३२ मतदान स्थलमा ८२ मतदान केन्द्र तथा प्रदेश सभा सदस्य उपनिर्वाचन तर्फ ७८ मतदानस्थलमा १७४ मतदान केन्द्र रहेका थिए । यसैगरी स्थानीय तह निर्वाचनका लागि १३७ मतदानस्थलमा २८१ मतदान केन्द्र तोकिएको थियो ।

यस उपनिर्वाचनका लागि मतदाता नामावलीमा दावी विरोध, मतदाता शिक्षा कार्यक्रम, निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय सञ्चालन, मतपत्र छपाई, सामग्री व्यवस्थापन, मतदान व्यवस्थापन, निर्वाचन अनुगमन एवम् मतगणना लगायतका कार्यमा तीनै तहको उपनिर्वाचनको सन्दर्भमा करीव ५३६४ जनशक्ति (निर्वाचन आयोग, जिल्ला निर्वाचन कार्यालयका कर्मचारी र सुरक्षाकर्मी बाहेक) परिचालन भएको थियो ।

प्रतिनिधि सभा सदस्यको उपनिर्वाचनमा ११ राजनीतिक दलका ११ जना र स्वतन्त्र १० गरी जम्मा २१ जना, प्रदेश सभा सदस्यको उपनिर्वाचनमा १५ राजनीतिक दलका २९ जना र स्वतन्त्र १४ जना गरी जम्मा ४३ जना र स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचनमा २० राजनीतिक दलका २१३ जना र स्वतन्त्र ६० जना गरी जम्मा २७३ जनाले उम्मेदवारी दिएका थिए ।

आयोगबाट स्वीकृत निर्वाचन कार्यतालिका बमोजिम प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्यका लागि एकै ढाँचामा चार प्रकारको र स्थानीय तह सदस्यका लागि छ वटा ढाँचामा ४८ प्रकारको मतपत्र तयार गरिएको थियो । प्रतिनिधि सभा सदस्यको मतपत्र सेतो कागजमा निर्वाचन चिह्न र अन्य विवरण हरियो रङ प्रयोग गरी, प्रदेश सभा सदस्यको मतपत्र सेतो कागजमा निर्वाचन चिह्न र अन्य विवरण कालो रङ प्रयोग गरी र स्थानीय तहका सदस्यको मतपत्र सेतो कागजमा निर्वाचन चिह्न र अन्य विवरण नीलो रङ प्रयोग गरी छपाइ गरिएको थियो ।

कास्की जिल्लाको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ मा ७१ हजार ८ सय ७१ मतदातामध्ये ४५ हजार ५ सय ४६ जना (६३.३७ प्रतिशत) मतदाताले आफ्नो मताधिकार प्रयोग गरेका थिए भने प्रदेश सभा सदस्य उपनिर्वाचनतर्फ भक्तपुर जिल्लाको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. १ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. १ मा ४५ हजार १५ मतदातामध्ये ३२ हजार ३७, वाग्लुङ जिल्लाको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ मा ३५ हजार १ सय ८४ मतदातामध्ये २१ हजार ३ सय ९६, दाङ जिल्लाको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं.३ को प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ मा ६८ हजार ७ सय १९ मतदातामध्ये ४५ हजार ३ सय १ जना मतदाताले मताधिकार प्रयोग गरेका थिए । प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनतर्फ मतदान प्रतिशत ६६.३० रहेको

थियो । त्यसैगरी स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचनतर्फ १ लाख ४६ हजार ६ सय २२ जना (६२.८४ प्रतिशत) मतदाताले आफ्नो मताधिकार प्रयोग गरेका थिए ।

आयोगले मिति २०७६।०७।०८ देखि मतगणना सम्पन्न नभएसम्म आचारसंहिता लागू गरेको थियो । यस अवधिमा २४ वटा उजूरी परेको र आयोगबाट सो उपर छानविन गरी आवश्यक कारवाही भएको छ ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य तर्फ नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (नेकपा) का उम्मेदवार श्री विद्या भट्टराईले जम्मा २४ हजार ३ सय ९४ मत ल्याई निर्वाचित हुनु भएको छ भने प्रदेश सभा सदस्य तर्फ भक्तपुर जिल्ला प्रदेश सभा सदस्यमा नेपाली काँग्रेसका उम्मेदवार श्री कृष्णलाल भडेलले जम्मा १३ हजार ४ सय ४९ मत, वाग्लुङ जिल्ला प्रदेश सभा सदस्यमा राष्ट्रिय जनमोर्चाका उम्मेदवार श्री खिम विक्रम शाहीले ११ हजार २ सय ३५ मत र दाङ जिल्लाको प्रदेश सभा सदस्यमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (नेकपा)का उम्मेदवार श्री विमला कुमारी खत्री २४ हजार २ सय ८६ मत ल्याई निर्वाचित हुनु भएको छ । विजयी उम्मेदवारहरूको पूर्ण विवरण आयोगको वेबसाइट www.election.gov.np मा हेर्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६

नेपालको संविधानले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने एवं निर्वाचन प्रयोजनको लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगलाई तोकेको छ । नेपालको संविधानको धारा ८६ को उपधारा (३) बमोजिम राष्ट्रिय सभाका १८ सदस्यको

पदावधि २०७६ साल फागुन २० गते समाप्त हुने भएकोले आयोगले राजनीतिक दलहरूसँग परामर्श गरी राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गर्न नेपाल सरकारलाई परामर्श दिएको र सोही बमोजिम नेपाल सरकारबाट २०७६ साल माघ ९ गते बिहीबार राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोकिएकोमा आयोगले उक्त निर्वाचन तोकिएको मितिमा सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको छ ।

राष्ट्रिय सभा सदस्य (प्रदेश र समूहगत) रिक्त पद विवरण

प्रदेश	महिला समूह सदस्यतर्फ	दलित समूह सदस्यतर्फ	अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक समुदायका समूह सदस्यतर्फ	अन्य समूह सदस्यतर्फ	जम्मा
१	१	१	०	१	३
२	१	१	१	१	४
बागमती	१	०	०	१	२
गण्डकी	१	०	०	१	२
५	१	०	१	१	३
कर्णाली	१	०	०	१	२
सुदूरपश्चिम	१	०	०	१	२
जम्मा	७	२	२	७	१८

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनका लागि कूल ११ (एघार) वटा राजनीतिक दल दर्ता भएकोमा जम्मा ६ वटा दलले निर्वाचनमा भाग लिएका थिए । राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनको लागि प्रदेश सभाका ५५० जना सदस्य तथा गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष एवं नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख गरी जम्मा १५०६ जना सहित कूल २०५६ जनाको निर्वाचक मण्डलको मतदाता नामावली तयार गरिएको थियो ।

न्याय परिषदको परामर्शमा प्राप्त नामावलीका आधारमा सातवटै प्रदेशका लागि आयोगको निर्णयानुसार सम्बन्धित जिल्लाका जिल्ला न्यायाधीशलाई निर्वाचन अधिकृत नियुक्ति गरी सम्बन्धित प्रदेशको उच्च अदालत रहेको जिल्लाको सदरमुकामस्थित जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय स्थापना गर्न र निर्वाचन सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्न निर्वाचन अधिकृतहरूलाई निर्देश गरिएको थियो । २०७६ पुष १७ गतेदेखि ऐ. २५ गतेसम्म सातवटै प्रदेशका निर्वाचन अधिकृतको कार्यालयमा निर्वाचन कार्यक्रम सञ्चालन भएको थियो ।

कुल रिक्त १८ पदका लागि ६ वटा राजनीतिक दलका महिला समूहमा १६ जना, दलित समूहमा ५ जना, अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक समुदायका ५ जना तथा अन्य समूहमा १९ जना गरी कुल ४५ जना उम्मेदवारको मनोनयन पत्र दर्ता भएको थियो ।

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ को लागि निर्वाचन व्यवस्थापन, मतदान र मतगणनाका सम्बन्धमा निर्वाचन अधिकृत र सम्बन्धित जिल्लाका जिल्ला निर्वाचन अधिकारी एवम् कम्प्युटर अपरेटरहरूका लागि आयोगमै प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । यसै गरी मतदाता शिक्षाका लागि जानकारीमूलक पुस्तिका प्रकाशन गरी सम्बन्धित प्रदेशस्थित निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय मार्फत सबै मतदाताहरूलाई वितरण गर्ने प्रबन्ध मिलाइएको थियो । मतदान केन्द्रमा खटिने मतदान अधिकृत, सहायक मतदान अधिकृत र अन्य कर्मचारीहरूलाई जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मार्फत अभिमुखीकरण गरिएको थियो । साथै मतदाताको सहजताका लागि नियमित रूपमा आयोगले सञ्चार माध्यम मार्फत विभिन्न प्रेस विज्ञप्ति र प्रेस मिट मार्फत सूचना संप्रेषण र प्रसारण गरेको थियो ।

एक जना मतदाताले प्रदेशगत रूपमा रिक्त विभिन्न समूह (महिला समूह, दलित समूह, अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक समुदायका समूह र अन्य समूह) बाट निर्वाचित हुने सदस्यको लागि मतदान गर्ने भएकोले प्रत्येक समूहको सदस्यलाई मतदान गर्ने प्रयोजनको लागि छुट्टा छुट्टै मतपत्र छपाइ गरिएको थियो । निर्वाचक मण्डलका सदस्यको मतभार समेत अलग अलग रहेकोले प्रदेश सभा सदस्यले मतदान गर्ने मतपत्र सेतो रङको कागजमा हरियो रङको मसीले विवरण तथा निर्वाचन चिन्ह र गाउँपालिकाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुखले मतदान गर्ने मतपत्र सेतो रङको कागजमा रातो रङको मसीले विवरण तथा निर्वाचन चिन्ह उल्लेख गरी छपाई गरिएको थियो ।

२०७६ साल माघ ९ गते विहान १०:०० बजेदेखि अपराह्न ४:०० बजेसम्म मतदान कार्य सञ्चालन भएको थियो । यसका लागि अलग अलग समूहका लागि अलग अलग मतपेटिकामा मतपत्र खसाल्ने व्यवस्था गरिएको थियो । कूल २०५६ मतदाता मध्ये जम्मा २०४० मतदाताले

मतदान गरेका थिए । मतदान सम्पन्न भएकै दिन अपराह्न ४:०० बजेपछि मतगणना कार्य प्रारम्भ भएको थियो । सोही दिन साँझ ८:३० बजेसम्ममा सम्पूर्ण मतगणना कार्य समाप्त भई परिणाम घोषणा भएको थियो ।

राष्ट्रिय सभामा रिक्त हुने पदमध्ये निर्वाचित १८ जना सदस्यहरूको प्रदेशगत विवरण देहायबमोजिम रहेको छ ।

क्र.सं.	प्रदेश	निर्वाचित सदस्यको नाम, थर	उमेर	लिंग	प्राप्त मतभार
१.	१	इन्दिरा देवी गौतम	६४	महिला	६४२६
२.		गोपी बहादुर साकी आछामी	४५	पुरुष	६३३०
३.		देवेन्द्र दाहाल	६१	पुरुष	६२३४
४.	२	तुलसा कुमारी दाहाल	५२	महिला	५२०८
५.		राधे श्याम पासवान	४४	पुरुष	५२९२
६.		शेखर कुमार सिंह	६४	पुरुष	५५०२
७.		मृगेन्द्र कुमार सिंह यादव	६४	पुरुष	५४००
८.	वाग्मती	गंगा कुमारी बेलबासे	५०	महिला	६८२८
९.		वेदु राम भुसाल	६५	पुरुष	६८१०
१०.	गण्डकी	भगवती न्यौपाने	४३	महिला	३३६६
११.		नारायण काजी श्रेष्ठ	५९	पुरुष	३४६२
१२.	५	विमला घिमिरे	४७	महिला	५७७८
१३.		जग प्रसाद शर्मा	४७	पुरुष	५४२४
१४.		गोपाल भट्टराई	६९	पुरुष	५३८२
१५.	कर्णाली	सुमित्रा वि.सी.	५९	महिला	३६८४
१६.		माया प्रसाद शर्मा	५६	पुरुष	३६१८
१७.	सुदूरपश्चिम	शारदा देवी भट्ट	७०	महिला	३७३८
१८.		तारामान स्वाँर	६०	पुरुष	३७२०

उपनिर्वाचन २०७६ तथा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन अनुगमन

प्रतिनिधि सभा सदस्य, प्रदेश सभा सदस्य र स्थानीय तहका सदस्यको उपनिर्वाचनमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाबाट भक्तपुर प्रदेश सभा सदस्यतर्फ भक्तपुर जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र नं. १ को स्थलगत अवलोकन भएको थियो । यसैगरी निर्वाचन आयुक्त इश्वरी प्रसाद पौड्यालबाट समेत सोही स्थानका विभिन्न मतदान केन्द्रको अवलोकन भएको थियो ।

काठमाण्डौको दक्षिणकाली नगरपालिका वडा ३ का वडाध्यक्ष निर्वाचनको अवलोकन आयोगका आयुक्त नरेन्द्र दाहाल र सचिवालयका तर्फबाट सचिव, सहसचिव, उपसचिव सहितको टोलीबाट भएको थियो ।

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको इन्द्रावती गाउँपालिका वडा नं. ८ को वडा अध्यक्ष पदको लागि भएको उपनिर्वाचनमा आयोगबाट उपनिर्वाचनको समग्र तयारी अवस्था बुझ्न र आवश्यक सहयोग गर्ने सिलसिलामा अनुगमन भएको थियो ।

अनुगमनमा आयोगका उपसचिव श्री ऋषिराम भुसाल र मुद्रण अधिकृत श्री बाबुराम कोइराला समेत सिन्धुपाल्चोक पुगी उपनिर्वाचनको तयारी, सुरक्षा व्यवस्था, आचारसंहिताको पालना, मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनको अवस्था, मतदान केन्द्रमा खटाउने कर्मचारीको तयारीको अवस्था लगायत निर्वाचन व्यवस्थापनका समग्र

पक्षको स्थलगत अध्ययन भएको थियो । सो क्रममा प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, मुख्य निर्वाचन अधिकृत, जिल्ला निर्वाचन अधिकारी लगायत निर्वाचनमा सरोकार राख्ने विभिन्न व्यक्तित्वसँग निर्वाचन तयारीको विषयमा छलफल भएको थियो ।

उपनिर्वाचनको समयमा निर्वाचन आयोग ऐन अनुसार पर्यवेक्षणका लागि अनुमति प्राप्त गरेका विदेशी कूटनीतिक नियोगका पदाधिकारीहरूले समेत पर्यवेक्षण गरेका थिए । उनीहरूबाट उक्त केन्द्रमा लैगिकमैत्री तथा अपांगता मैत्री वातावरण भएको र मतदान स्थल पारदर्शी, व्यवस्थित र मतदातामैत्री भएकोमा खुशी व्यक्त भएको थियो । यस किसिमको पर्यवेक्षण विभिन्न आठ वटा विदेशी कूटनीतिक नियोगबाट मुलुकका विभिन्न मतदान स्थलमा भई प्रतिवेदन प्राप्त भएको थियो । समग्रमा सबैबाट प्राप्त प्रतिवेदनमा मतदान कार्य शान्तिपूर्ण, मर्यादित र स्वच्छ रूपमा सम्पन्न भएको कुरा उल्लेखित रहेको थियो ।

उपनिर्वाचन अवधिभर सुरक्षा निकाय (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी र राष्ट्रिय अनुसन्धान), गृह मन्त्रालयका प्रतिनिधि र आयोग सचिवालयबाट तोकिएको कर्मचारी सहित रहने गरी आयोग परिसरमा संयुक्त निर्वाचन सञ्चालन केन्द्र (Joint Election Operation Centre –JEOC) स्थापना गरी कार्य सञ्चालन भएको थियो । निर्वाचन हुने सबै जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय तथा सम्बन्धित अन्य सरकारी निकायसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क समन्वय हुने गरी यो संयन्त्र परिचालित थियो । निर्वाचनका सम्बन्धमा भएका जिल्लागत गतिविधि तत्काल सहज रूपमा आदान प्रदान गर्न अति नै प्रभावकारी रहेको थियो । यसका साथै नेपाल प्रहरीको सहयोगमा सञ्चार सेट सहित एक टोली २४ सै घण्टा सम्पर्कमा रहने गरी आयोगमा व्यवस्थापन गरिएको थियो । स्थलगत अवलोकन,

पर्यवेक्षण र उल्लिखित सम्पर्क माध्यमले उपनिर्वाचन सम्पन्न गर्ने सिलसिलामा सूचना सम्प्रेषणमा सहजता भएको थियो ।

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन अनुगमन र अवलोकन

आयोगबाट राष्ट्रिय सभामा रिक्त हुने पदमध्ये कूल १८ जना सदस्यहरूको लागि भएको निर्वाचनको अनुगमन भएको थियो । आयोगका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलिया एवम् आयोगका आयुक्तद्वय नरेन्द्र दाहाल र इश्वरी प्रसाद पौड्यालबाट मिति २०७६ माघ ९ गते वाग्मती प्रदेशको ललितपुर महानगरपालिका वडा नं.४ वडा समितिको भवन जावलाखेलमा रहेको मतदानस्थलमा भएको राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनको मतदान सम्बन्धी गतिविधिहरूको अनुगमन भएको थियो । यस मतदानस्थलमा सचिवालयका तर्फबाट सचिव तथा सहसचिवबाट पनि अनुगमन हुनुका साथै मतगणनास्थलको पूर्व तयारीको जानकारी लिने कार्य भएको थियो ।

यसैगरी निर्वाचन आयोग ऐन अनुसार पर्यवेक्षणका लागि अनुमति प्राप्त गरेका विकास साभेदार संस्थाको तर्फबाट IFES का कन्ट्री डाइरेक्टर श्री इआन स्मिथ र डेपुटी कन्ट्री डाइरेक्टर श्री राधिका रेग्मीबाट वाग्मती प्रदेशको मतदान स्थलमा भएको मतदान गतिविधिको अवलोकन भएको थियो ।

यस निर्वाचनलाई शान्तिपूर्वक सम्पन्न गर्ने कार्यमा नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय, कर्मचारी, सुरक्षा संयन्त्र, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम र उम्मेदवार एवम् मतदाता लगायत सबैबाट भएको सहयोगको लागि आयोग धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष उपनिर्वाचन तथा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन परिणामको प्रतिवेदन पेश

उपनिर्वाचन २०७६

सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीज्यू समक्ष आयोगका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले संवत् २०७६ साल मङ्सिर १४ गते सम्पन्न भएको उपनिर्वाचन, २०७६ मा कास्की जिल्ला प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र नं. २ को पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली तर्फको निर्वाचन परिणाम प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४ को दफा ६२ बमोजिम २०७६ मङ्सिर २२ गते आइतबार निर्वाचन परिणाम सहितको प्रतिवेदन पेश गर्नु भएको थियो ।

उक्त अवसरमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट आयोगले हालै सम्पन्न गरेको उपनिर्वाचन कर्तव्यनिष्ठ, निष्ठापूर्वक, स्वतन्त्र एवम् निष्पक्ष निर्वाचन सम्पन्न गरेकोमा आयोगलाई धन्यवाद दिनु भयो । साथै, लोकतन्त्रको थप सवलीकरण तथा सुदृढीकरणका लागि आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको आधारभूत कुरा हो । अहिले हामी पूर्ण लोकतान्त्रिक प्रणालीमा गइसकेका छौं । त्यसैले आयोगले आवश्यक कानूनी एवम् संगठनात्मक सुधार गरी समयमै निर्वाचन सम्पन्न गर्न सधैं क्रियाशील रहन निर्देशन दिनुभयो ।

प्रतिवेदन पेश गर्दै प्रमुख निर्वाचन आयुक्त थपलियाले उपनिर्वाचन, २०७६ मा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको सौहार्द्रपूर्ण एवम् उत्साहपूर्ण सहभागितामा छिटपुट घटना बाहेक शान्तिपूर्ण, उल्लासमय र भयरहित वातावरणमा स्वच्छ, स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा सम्पन्न भएको ब्यहोरा अवगत गराउनु भयो । यस क्रममा निर्वाचन आचार संहिता, २०७२ र स्थानीय तह निर्वाचन आचार संहिता, २०७३ को कार्यान्वयनको तुलनात्मक रूपमा प्रभावकारी भएकोले यस उपनिर्वाचनबाट प्राप्त असल सिकाइहरूलाई आगामी निर्वाचनमा समेत आयोगले अवलम्बन गर्ने प्रतिवद्धता समेत व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष प्रतिनिधि सभा सदस्यतर्फको निर्वाचन परिणाम सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने उक्त कार्यक्रममा निर्वाचन आयुक्तहरू नरेन्द्र दाहाल र इश्वरी प्रसाद पौड्याल, आयोगका सचिव लगायत कर्मचारीरूको सहभागिता रहेको थियो ।

राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६

सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीज्यू समक्ष प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले संवत् २०७६ साल माघ ९ गते सम्पन्न भएको राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ को परिणाम राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५ को दफा ६० बमोजिमको प्रतिवेदन २०७६ माघ १५ गते राष्ट्रपतिको कार्यालय शीतल निवास, महाराजगञ्जमा आयोजित कार्यक्रममा पेश गर्नुभयो ।

निर्वाचन आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारको २०७६ मङ्सिर २३ गतेको निर्णय अनुसार २०७६ माघ ९ गते राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । उक्त निर्वाचनमा २०७६ फागुन २० गतेबाट रिक्त हुन गइरहेको १९ जना राष्ट्रिय सभा सदस्यहरू मध्ये १८ जना राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भएको हो । यस निर्वाचनमा सात प्रदेशबाट महिला समूहतर्फ सातजना, दलित समूहतर्फ दुईजना, अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक समूहतर्फ दुईजना र अन्य समूहतर्फ सातजना निर्वाचित भएका छन् । निर्वाचन आयोगद्वारा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष पेश गरिएको निर्वाचन परिणाम प्रतिवेदनमा मूलतः राष्ट्रिय सभा गठन सम्बन्धी संवैधानिक एवम् कानूनी व्यवस्था, निर्वाचनको सन्दर्भमा राजनीतिक दल दर्ता, मतदाता नामावली, मतपत्र व्यवस्थापन, निर्वाचन सुरक्षा, निर्वाचन कार्यक्रम, जनशक्ति र सामग्री व्यवस्थापन, निर्वाचन आचार संहिता, निर्वाचन अनुगमन र अवलोकन तथा मतदान, मतगणना र परिणाम घोषणाका विषयलाई उल्लेख गरिएको छ ।

उक्त अवसरमा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ को परिणाम प्रतिवेदन ग्रहण गर्दै निर्वाचन आयोगले संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था बमोजिम राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष एवम् विश्वसनीय रूपमा सम्पन्न गरेकोमा निर्वाचन आयोगका पदाधिकारी एवम् राष्ट्रसेवक कर्मचारी लगायत निर्वाचन सम्पन्न गर्न संलग्न सबै निकाय, संस्था एवम् व्यक्तिहरूलाई सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूले धन्यवाद दिनुभयो । प्रत्येक दुई वर्षमा हुने राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचनले निर्वाचन सञ्चालनका सम्बन्धमा परिपक्वता ल्याउने र नियमितरूपले सिक्ने अवसर प्राप्त भएको समेत बताउनुभयो । साथै राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनमा मतदाताको सहभागिता, मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन, मतदानमा अनुपस्थित मतदाता र बदर मत सम्बन्धमा चासो व्यक्त गर्नु भएको थियो । भविष्यमा सम्पन्न हुने निर्वाचनहरूलाई

अभै सहभागितामूलक, शान्तिपूर्ण र व्यवस्थित तवरले सम्पन्न गर्न निर्वाचन सुधारका क्षेत्रमा थप कार्य गर्न समेत निर्देशन दिनु भयो ।

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन, २०७६ सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको सौहार्द्रपूर्ण एवम् उत्साहपूर्ण सहभागितामा शान्तिपूर्ण एवम् व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न भएको व्यहोरा अवगत गराउनु भयो । साथै निर्वाचन आयुक्तहरू नरेन्द्र दाहाल र इश्वरी प्रसाद पौड्यालले राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन सम्बन्धमा आ-आफ्नो धारणा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष राख्नु भएको थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन परिणाम सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने उक्त कार्यक्रममा आयोगको तर्फबाट प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, निर्वाचन आयुक्तहरू, सचिव लगायत कर्मचारीहरू तथा राष्ट्रपतिको कार्यालयका सचिव, सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूका सल्लाहकारहरू, स्वकीय सचिव लगायत कर्मचारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

Forum of Election Management Bodies of South Asia (FEMBoSA) 2020 मा सहभागिता

दक्षिण एसियाका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूको फोरम (FEMBoSA) सार्क क्षेत्रका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूको साझा हितको सम्बन्धमा आपसी सहयोग बढाउन स्थापना भएको क्षेत्रीय संगठन हो । FEMBoSA को स्थापना भएदेखि नै वार्षिक रूपमा बैठकहरू हुँदै आएका छन् । FEMBoSA को दशौँ बैठक भारतको नयाँ दिल्लीमा जनवरी २३-२५, २०२० मा सम्पन्न भएको थियो । यस अघिको नवौँ बैठक बंगलादेशमा आयोजना भएको थियो । हालै सम्पन्न दशौँ बैठकमा नेपालका तर्फबाट प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलिया नेतृत्वको २ सदस्यीय टोलीले भाग लिएको थियो ।

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले उक्त बैठकमा निर्वाचन आयोगको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि विषयमा प्रस्तुतीकरण गर्नु भएको थियो । बैठकमा सम्बोधन गर्दै आयोगको संगठन पुनर्संरचना, जनशक्ति तथा पूर्वाधार विकास, सूचना तथा प्रविधिको प्रयोग, डाटा सेन्टर व्यवस्थापन, राष्ट्रिय परिचयपत्र र मतदाता नामावलीको आवद्धता, एकीकृत निर्वाचन कानून, स्थानीय तहसँग निर्वाचन शिक्षाका लागि समन्वय र सहकार्य, राजनीतिक दलको स्वमूल्याङ्कन

र निर्वाचन खर्च लगायतका विषयमा आफ्ना धारण राख्नु भएको थियो । साथै उक्त कार्यक्रममा प्रमुख निर्वाचन आयुक्तले Internatioal Conference on Strengthening Institutional Capacity विषयक सत्रको Co-Chair को भूमिका निर्वाह गर्नुभएको थियो । आयोगका तर्फबाट उक्त कार्यक्रममा आयोगका उपसचिव श्री सूर्य प्रसाद गौतमको समेत सहभागिता रहेको थियो ।

दशौं FEMBoSA बैठकले क्षमता विकासमा सहयोग आदान प्रदान गर्ने, अन्तरदेशीय भ्रमणहरूको आयोजना गर्ने, सदस्य राष्ट्रहरूको अनुरोधमा प्राविधिक सहयोग गर्ने, निर्वाचनका असल अभ्यास र हासिल भएका ज्ञानलाई सदस्य राष्ट्रहरू बीच आदानप्रदान गरी निर्वाचनको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने, क्षेत्रीय निर्वाचन परियोजना डिजाइन र कार्यान्वयन गर्ने, जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको निर्वाचनमा सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता विषयमा साभ्ना सहमति जनाएको थियो ।

इलेक्सन भिजिटर प्रोग्राम २०१५

नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७६।०१।२३ को भ्रमण स्वीकृति अनुसार सचिव देव कुमारी गुरागाईं २०७६ वैशाख ३१ देखि जेठ ७ गते सम्म (२०१९ मे, १४-२१) अष्ट्रेलियामा आयोजित इलेक्सन भिजिटर प्रोग्राम २०१९ मा भाग लिन जानु भएको थियो । सो अवसरमा वहाँले विश्वका २८ राष्ट्रका निर्वाचनसँग सम्बद्ध पदाधिकारीसँग अनुभव आदान प्रदान र अष्ट्रेलियाको निर्वाचन प्रणालीको अवलोकन गर्नु भएको

EEIC building

थियो । निर्वाचन सम्बन्धी सहभागी मुलुकका उत्तम अभ्यासहरूको सम्बन्धमा छलफल भएको, निर्वाचनलाई कसरी अझ बढी स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय बनाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा समेत एक आपसमा अनुभव आदान प्रदान भएको थियो । यसै सन्दर्भमा उक्त भ्रमणबाट Pre

Election Period, During Election र Post Election Period मा गर्नुपर्ने तयारीका विषय तथा निर्वाचन सञ्चालनका समयमा गर्नुपर्ने Crisis Management र प्रचार प्रसारको लागि आयोगको वेबसाइट अद्यावधिक गर्नुपर्ने, सामाजिक सञ्जालको प्रयोगलाई सकारात्मक रूपमा लिनपर्ने जस्ता विषय लक्षित अनुभव समेत आदान प्रदान भएको थियो । भ्रमणका क्रममा Department of Foreign Affairs and Trade का उच्चस्तरीय पदाधिकारीसँग निर्वाचन शिक्षाको विषयमा समेत छलफल भएको थियो ।

election observation

निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम

निर्वाचन शिक्षालाई निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरी निर्वाचन प्रणाली, विधि र प्रक्रियाप्रति मतदाताको सचेतना बढाएर निर्वाचनमा मतदाताको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, बदर मत कम गर्ने तथा सुसूचित मतदाता तयार पार्ने उद्देश्यले वि.सं. २०६९ सालमा आयोग परिसरमा स्थापना भएको निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रमा सरोकारवालाहरूबाट निरन्तर रूपमा अवलोकन भ्रमण भइरहेको छ । भावी मतदाता तथा सरोकारवालालाई लक्षित गरी सञ्चालित यस केन्द्रमा शिक्षक, विद्यार्थी, राजनीतिक दलका भातृ संगठनका सदस्यहरू, गैरसरकारी संस्थाका सदस्यहरू लगायत ३४,६९८ जनाले केन्द्रको स्थापनादेखि हालसम्म भ्रमण गरेका छन् भने २०७५ फागुन महिनादेखि २०७६ पुष महिनासम्ममा जम्मा ४०१४ जनाले भ्रमण गरेका छन् ।

आफ्नै कार्यालय भवन रहेका प्रदेशस्तरका जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा प्रादेशिक निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गर्ने आयोगको नीतिअनुरूप पहिलो चरणमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, कास्की र कैलालीमा निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रको स्थापना गरिएकोमा उक्त केन्द्रहरूबाट नियमित रूपमा निर्वाचन शिक्षा प्रदान भइरहेको छ । उक्त केन्द्रहरूबाट सामुदायिक तथा निजी विद्यालयका विद्यार्थी, राजनीतिक दलका कार्यकर्ता लगायतका सरोकारवालालाई निरन्तर निर्वाचन शिक्षा तथा निर्वाचन केन्द्रित मतदाता शिक्षासम्बन्धी कार्य सञ्चालन भइरहेको छ । जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, कास्कीमा सञ्चालित केन्द्रमा विभिन्न १३ समूहमा जम्मा ६९२ जनाले भ्रमण गरेका छन् भने जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, कैलालीमा सञ्चालित केन्द्रमा ११ समूहमा ७०५ जनाले भ्रमण गरेका छन् । यसका अतिरिक्त यसै आर्थिक वर्षमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, मोरङ र जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, सुर्खेतमा समेत निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र स्थापना गरिएको छ ।

निर्वाचन शिक्षालाई थप व्यापक बनाउँदै पिछडिएका समुदायका बालबालिका अध्ययन गर्ने विद्यालयमा पुगी घुम्ती निर्वाचन शिक्षाका माध्यमबाट उनीहरूलाई निर्वाचनसम्बन्धी शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले यस आर्थिक वर्षमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु गाउँपालिकाको श्री भुवनेश्वरी माध्यमिक विद्यालय र मेलम्ची नगरपालिकाको श्री जालपा देवी माध्यमिक विद्यालयमा क्रमशः मिति २०७६।०३।२ र ३ गते घुम्ती निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । सो कार्यक्रमबाट दुईवटा विद्यालयका गरी जम्मा २२० जना विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू लाभान्वित भएका थिए ।

माध्यमिक विद्यालयका सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षक मार्फत विद्यार्थी र सम्पूर्ण मतदाताको घरघरमा निर्वाचन शिक्षा पुऱ्याउने उद्देश्यले विगतदेखि नै आयोगले त्यस्ता शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । २०७० जेष्ठबाट शुरु गरिएको सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम शुरुका वर्षमा काठमाण्डौमा मात्र सीमित रहेकोमा यसको प्रभावकारितालाई मध्यनजर गरी उपत्यका बाहिर पनि सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । यस आर्थिक वर्षमा २०७६ असार २४ देखि असार २७ गतेसम्म दुई चरणमा धादिङ र नुवाकोट जिल्लाका माध्यमिक विद्यालयका सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकहरूका लागि दुई दिने निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । धादिङ जिल्लामा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका प्रतिनिधि, वागमती प्रदेशका सामाजिक विकास मन्त्रालयका प्रतिनिधि र जिल्लाका शिक्षा समन्वय एकाइ प्रमुख तथा नुवाकोट जिल्लामा शिक्षा समन्वय एकाइ प्रमुखको समेत उपस्थिति रहेको थियो । उक्त कार्यक्रममा धादिङमा जम्मा ९७ जना र नुवाकोटमा जम्मा ७१ जना गरी जम्मा १६८ शिक्षकहरूको सहभागिता रहेको थियो ।

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत चालु आर्थिक वर्षमा १४ जिल्लाका शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्ने कार्यक्रम रहेको हुँदा सोको लागि आयोगमा २०७६ माघ ६ र ७ गते मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । आयोगका कर्मचारी एवं साभेदार संस्था युएनडिपि/इएसपी र आइएफइएस नेपालका प्रतिनिधि समेत जम्मा २० जनाको सहभागिता रहेको सो कार्यक्रममा लोकतन्त्र र संविधान, निर्वाचन र निर्वाचन प्रक्रिया, मतदान र मतगणना प्रक्रिया, निर्वाचनमा सरोकारवालाहरू एवं शिक्षकको भूमिका लगायतका विषयमा प्रशिक्षण गरिएको थियो ।

निर्वाचन तालिम सञ्चालन

निर्वाचन आयोग वा अन्तर्गत कार्यरत कर्मचारी एवं निर्वाचनका सरोकारवालाहरूका लागि यस अवधिमा देहाय बमोजिमका BRIDGE (Building Resources in Democracy, Governance and Elections) तालिम सञ्चालन गरिएको थियो :

निर्वाचनको प्रक्रिया तथा पद्धति समेतमा महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पिछडिएको क्षेत्र, वर्ग समेतको सहभागिताका लागि लैङ्गिक समानता र निर्वाचन विषयक ब्रिज तालिम विभिन्न स्थानमा सञ्चालन गरिएको थियो । २०७५ मङ्सिर २५ देखि २७ सम्म निर्वाचन आयोगमा सञ्चालन गरिएको कार्यक्रममा १७ महिला र ८ पुरुष गरी जम्मा २५ जनाको सहभागिता रहेको थियो भने २०७५ माघ २४ र २५ गते भक्तपुरमा सञ्चालन भएको कार्यक्रममा ११ महिला र १५ पुरुष गरी जम्मा २६ जनाको सहभागिता रहेको थियो । यसैगरी २०७५ फाल्गुन १२ र १३ गते सुनसरीको धरान र संखुवासभाको खाँदवारीमा सञ्चालन गरिएको थियो । धरानमा सञ्चालन गरिएको कार्यक्रममा ११ जना पुरुष र १४ जना महिला गरी जम्मा २५ जनाको सहभागिता रहेको थियो भने खाँदवारीमा सञ्चालित कार्यक्रममा १९ जना महिला र ६ जना पुरुष गरी जम्मा २५ जनाको सहभागिता रहेको थियो । त्यस्तै, लैङ्गिक

समानता र निर्वाचन विषयक ब्रिज तालिम २०७६ जेठ १३ देखि १५ सम्म पाँचथरको फिदिम र दाङको तुल्सीपुरमा सम्पन्न भएको थियो । फिदिममा सञ्चालित कार्यक्रममा १७ जना महिला र ८ जना पुरुष गरी जम्मा २५ जना एवं तुल्सीपुरमा १२ जना महिला र १३ जना पुरुष गरी जम्मा २५ जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, महिला, जनजाति, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी सञ्चालन भएको उक्त कार्यक्रममा लिङ्ग, लैङ्गिकता र समावेशीकरण, निर्वाचनमा लैङ्गिकता र समावेशीकरण सम्बन्धी पक्षहरू, निर्वाचन आयोगको लैङ्गिक नीति, लैङ्गिकता तथा निर्वाचन चक्र, निर्वाचन प्रक्रियामा पहुँच, महिला तथा राजनीतिक वित्त, महिलाहरूबीचको विविधता, महिला तथा समावेशिता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संरचना, निर्वाचन प्रणाली र समावेशी प्रतिनिधित्व, महिला प्रतिनिधित्वको लागि कोटा, निर्वाचन व्यवस्थापनमा लैङ्गिक सन्तुलन, निर्वाचन प्रक्रियामा सेवामुखी भावना लगायतका विषय समेटिएका थिए ।

निर्वाचन सञ्चालनका विविध पक्षहरू बारे आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि २०७६ भदौ २० र २१ गते आयोग परिसरमा निर्वाचन सञ्चालन विषयक ब्रिज तालिमको आयोजना गरिएको थियो । आयोगका २५ जना कर्मचारीहरू सम्मिलित सो कार्यक्रममा कार्य सञ्चालन योजना र यसका फाइदा, योजना तर्जुमाका चुनौति, कार्यतालिका निर्माण, योजना तर्जुमाका चरणहरू लगायतका विषय समेटिएका थिए ।

निर्वाचनका प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता एवं पहुँच बृद्धि गर्ने उद्देश्यले २०७६ भदौ २७ देखि २९ गतेसम्म काठमाण्डौको दुईस्थानमा अपाङ्गता र निर्वाचन विषयक ब्रिज तालिम सञ्चालन गरिएको थियो ।

प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, विभिन्न किसिमका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधि लगायतको सहभागितामा भएको सो कार्यक्रममा जम्मा ६० जनाको सहभागिता रहेको थियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, उनीहरूको राजनीतिक एवं सामाजिक जीवनको अवस्था, अपाङ्गता सम्बन्धी कानूनी संरचना, निर्वाचन चक्रका क्रियाकलापहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच, अपाङ्गतामुखी निर्वाचन शिक्षालगायतका विषयमा सो कार्यक्रममा छलफल गरिएको थियो ।

आयोग र अन्तर्गत सञ्चालित निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रमा कार्यरत एवं अन्य कर्मचारीलाई समेत समेटेर २०७६ मंसिर १९ गते देखि २१ गते सम्म नागरिक तथा मतदाता शिक्षा विषयक ब्रिज तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र सञ्चालनमा रहेका जिल्ला निर्वाचन कार्यालय कास्की र कैलाली एवं हालै स्थापना गरिएको जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मोरङ र सुर्खेत र आयोगका अन्य कर्मचारी गरी जम्मा १७ जनाको सहभागिता रहेको सो कार्यक्रममा निर्वाचन शिक्षा सञ्चालनका लागि व्यावहारिक अभ्यास समेत गराइएको थियो ।

निर्वाचन विवाद निरूपण

निर्वाचन विवादको सुनुवाई र सोको निरूपण गर्नका लागि निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ को दफा ५० ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी आयोगले “निर्वाचन विवाद निरूपण सुनुवाई कार्यविधि, २०७६” बनाई लागू गरेको छ । साथै सो कार्यविधिको कार्यान्वयनको सिलसिलामा आयोगबाट सरोकारवाला निकायहरू (राजनीतिक दल, नागरिक समाज, निर्वाचन अधिकृत, मतदान अधिकृत, न्यायिक समिति, सञ्चारकर्मी) का लागि भक्तपुर, सुनसरी, कास्की र संखुवासभा १/१ दिने अभिमुखीकरण कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । यस कार्यविधि अनुसार उपनिर्वाचन, २०७६ को क्रममा पर्न आएका निर्वाचन विवाद सम्बन्धी ३१ वटा उजुरीहरू उपर आयोगले छानविन गरी विवादको निरूपण गरेको छ ।

विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मताधिकार प्रदान गर्ने सम्बन्धी अध्ययन

विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मताधिकार प्रदान गर्न सम्मानित सर्वोच्च अदालतको मिति २०७४/१२/७ को निर्देशनात्मक आदेश र प्रतिनिधि सभा राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिको निर्देशन समेतलाई दृष्टिगत गरी आयोगको मिति २०७५।९।९ को निर्णय अनुसार विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई मताधिकार प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न तत्कालीन निर्वाचन आयुक्त श्री सुधीर कुमार शाहको संयोजकत्वमा विभिन्न मन्त्रालय समेतका सचिव रहने गरी निर्देशक समिति गठन भएको र मिति २०७६/०१/०९ मा आयोगको निर्णय अनुसार निर्वाचन आयुक्त नरेन्द्र दाहालको संयोजकत्वमा उक्त समिति पुनर्गठन भएको थियो । साथै निर्देशक समितिको मिति २०७५।९।१२ गतेको बैठकबाट समितिको कार्य सम्पादनलाई सहयोग पुऱ्याउन तथा प्रतिवेदनको मस्यौदा तयार गर्न आयोगका सहसचिवको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय कार्यदल गठन भएको थियो । उक्त समितिले अध्ययन पुरा गरी प्रतिवेदन बुझाइसकेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकलाई मतदानको व्यवस्था गर्ने सम्बन्धी संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था गर्ने, राजनीतिक दलहरूबीच सहमति कायम गर्ने, नेपाली नागरिक रहेका देशका सरकारसँग आवश्यक समन्वय एवं कूटनीतिक पहल गरी निर्वाचन गराउन सक्ने वातावरण सुनिश्चित गर्ने, नेपाली नागरिकहरूको देशगत विवरणको तयारी र मतदाता नामावली व्यवस्थापन गर्नुपर्ने लगायतका सुझावहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

यसका साथै आयोगद्वारा विगतमा पनि तत्कालिन निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधी प्रसाद यादव, निर्वाचन आयोगका तत्कालिन सचिव श्री शंकरप्रसाद कोइराला, तत्कालीन निर्वाचन आयुक्त दोलख बहादुर गुरुङ्ग, तत्कालीन निर्वाचन आयुक्त डा. रामभक्त पी.बी. ठाकुरको अध्यक्षतामा अध्ययन टोली गठन गरी बाह्य मतदानको सम्बन्धमा अध्ययन भएका छन् ।

लैङ्गिक तथा समावेशी विषय अन्तरक्रिया

निर्वाचनका प्रक्रियाहरूमा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले विभिन्न ४ स्थानमा लैङ्गिक तथा समावेशी सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । मतदाता नामावली दर्ता सम्बन्धी जानकारीका साथै निर्वाचनका प्रक्रियाहरूमा महिलाहरूको अवस्था, कानूनी प्रावधान तथा भविष्यमा गर्न सकिने सुधारका पक्षहरू समेटी प्रस्तुति गरिएको सो कार्यक्रममा स्थानीय नगरपालिकाका उपप्रमुख, कार्यपालिकाका महिला सदस्य, वडा अध्यक्षहरू, वडाका दलित महिला सदस्य तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू एवं सञ्चारकर्मीको उपस्थिति रहेको थियो । अन्तरक्रिया कार्यक्रममा आयोगबाट सचिव, सहसचिव, उपसचिव, शाखा अधिकृत, सम्बन्धित जिल्लाका जिल्ला निर्वाचन अधिकारी एवं अन्य कर्मचारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

२०७५ फागुन २२ गते पर्वतको कुश्मा नगरपालिका र २०७५ फागुन २३ गते वाग्लुङको वाग्लुङ नगरपालिकामा आयोजित कार्यक्रममा ३५/३५ जनाको सहभागिता रहेको थियो भने २०७६ वैशाख १६ गते दोलखाको भीमेश्वर नगरपालिका र २०७६ वैशाख १७ गते सिन्धुपाल्चोकको चौतारा नगरपालिकामा आयोजित कार्यक्रममा क्रमशः ३८ र ४५ जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

मतदाता नामावली सङ्कलन

नेपालको संविधान बमोजिम निर्वाचन प्रयोजनको लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्य निर्वाचन आयोगले गर्दछ । आयोगले ७७ जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र ३८ वटा इलाका प्रशासन कार्यालय मार्फत निरन्तर रूपमा मतदाता नामावली सङ्कलनको कार्य गर्दै आएको छ । १८ वर्ष उमेर पुगेका नेपाली नागरिकहरूले मतदान गर्न पाउने भए पनि १६ वर्ष उमेर पुगी नागरिकता प्राप्त गरेपछि मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न पाउने व्यवस्था छ । यस अनुसार आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा कूल ५,७६,९३७ जनाको मतदाता नामावलीमा

नाम दर्ता भएको छ भने चालु आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ को पुष मसान्तसम्ममा २,०७,५९७ जनाको नाम दर्ता हुन आएको छ । यसैगरी आयोगवाट आवश्यकता अनुसार घुम्ती शिविर मार्फत पनि नामावली सडकलन गर्ने कार्य गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७५।०७६ मा ६७ जिल्लाका २३३ स्थानमा घुम्ती शिविर सञ्चालन गरी ६६,१२७ जनाको मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरिएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ को पुष मसान्तसम्ममा १,६३१ जनाको घुम्ती शिविर मार्फत नामावली सडकलन गर्ने कार्य भएको छ । आयोगले सडकलित मतदाता नामावलीमा ठाउँ सार्ने, नाम तथा विवरण सच्याउने र हटाउने कार्य गर्दै आएको छ । यस अनुसार आर्थिक वर्ष २०७५।०७६ मा ४,५८६ जनाको र आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ को पुष मसान्तसम्ममा १,८७८ जनाको विवरण सार्ने, सच्याउने र हटाउने कार्य भएको छ ।

संखुवासभा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय उद्घाटन

जिल्ला निर्वाचन कार्यालय संखुवासभाले २०७६ माघ १९ गते देखि आफ्नो सरकारी भवनबाट कार्य सञ्चालन प्रारम्भ गरेको छ । वि.सं. २०६९ सालमा स्थापना भई खाँदवारीको विभिन्न स्थानमा भाडाको घरमा सञ्चालन हुँदै आएकोमा २०७६ माघ १९ गतेका दिन एक कार्यक्रमका बीच आफ्नै भवनमा कार्यालयको कार्य प्रारम्भ भएको घोषणा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेशकुमार थपलियाले गर्नुभयो । उक्त कार्यक्रममा प्रतिनिधिसभा सदस्य माननीय राजेन्द्र प्रसाद गौतम, जिल्ला समन्वय समिति प्रमुख तथा उपप्रमुख, खाँदवारी नगरपालिका प्रमुख, मकालु गाउँपालिका अध्यक्ष, जिल्लास्थित सम्पूर्ण राजनीतिक दलका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायत सम्पूर्ण कार्यालय प्रमुख, सुरक्षा निकायका प्रमुख र

पत्रकार महासंघ संखुवासभा अध्यक्ष सहित पत्रकारहरूको उपस्थिति रहेको थियो । साविक महिला विकास कार्यालय अन्तर्गत निर्माण भएको भवनमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको कार्य शुभारम्भ भएको हो । संघीयताको कार्यान्वयनसँगै महिला विकास कार्यालय स्थानीय तहमा समायोजन भएर खाली रहेको उक्त भवन प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठन भएको सिफारिस समितिबाट निर्णय भई स्वामित्व हस्तान्तरणका लागि प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । सामान्य मर्मत तथा रङरोगन लगायतको कार्यका लागि खाँदवारी नगरपालिकाबाट सहयोग प्राप्त भएको छ ।

**मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरौं
आफ्नो मताधिकार सुनिश्चित गरौं ।**

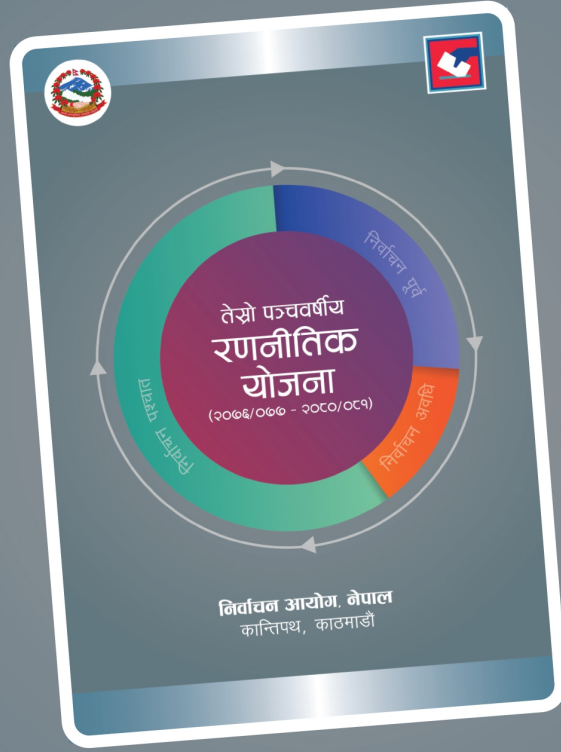
सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५/०७६ पेश गर्नुहुँदै प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसँग आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारीहरू

**मतदान गर्ने सही तरिकाबारे समयमै जानकारी लिऔँ ।
योग्य प्रतिनिधिको छनोट गरी मताधिकारको सदुपयोग गरौँ ।**

आफ्नो मतदाता नामावली निर्वाचन आयोगको वेबसाइटमा हेर्न सकिन्छ ।
निर्वाचन सम्बन्धी जानकारीको लागि आयोगको वेबसाइट www.election.gov.np
हेर्ने बानी गरौँ ।

दूरदृष्टि (Vision)

स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय एवम् मितव्ययी निर्वाचन ।

द्वयैय (Mission)

आयोगलाई स्वायत्त, सक्षम र सुदृढ निकायको रूपमा स्थापित गरी आवधिक निर्वाचनलाई व्यवसायिक, कुशल, पारदर्शी र विश्वसनीय रूपबाट सञ्चालन गर्ने ।